

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф.КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№5 (566)

вересень–жовтень 2022

Головний науковий редактор:

академік НАН України *ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ*

Редколегія:

Геннадій Боряк (заступник головного наукового редактора), *Владислав Верстюк*, *Степан Віднянський*, *Віктор Горобець*, *Олександр Гуржій*, *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Віктор Даниленко*, *Олександр Донік* (заступник головного наукового редактора, відповідальний за випуск), *Роман Дрозд* (Слупськ, Польща), *Станіслав Кульчицький*, *Олександр Лисенко*, *Володимир Литвин*, *Іван Патриляк*, *Руслан Пиріг*, *Сергій Плохій* (Кембридж, МА, США), *Олег Рафальський*, *Олександр Реєнт* (заступник головного наукового редактора), *Володимир Ричка*, *Олександр Рубльов*, *Петро Сас*, *Франк Сисин* (Торонто, Канада), *Валерій Солдатенко*, *Ігор Соляр*, *Тетяна Таїрова-Яковлева*, *Володимир Троцинський*, *Олександр Удод*, *Юрій Шаповал*, *Олексій Ясь*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол №9 від 5.09.2022 р.

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. №409)

Відповідальний секретар:

В'ячеслав Григор'єв

Редактори:

В'ячеслав Григор'єв

Ольга Донік

Макет і верстка:

Юлія Зінченко

Електронна версія:

uhj.history.org.ua/uk

history.org.ua/uk

«УІЖ» індексується в міжнародних наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection), Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Формат 70x100/16. Гарн. EB Garamond
Папір офсет. №1. Друк офсет. Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 230 прим. Зам. №79. Підписано до друку 26.10.2022 р.
Свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ №24263-14103ПП
видане Міністерством юстиції України 27.12.2019 р.

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957.
Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380(44) 278-52-34, fax +380(44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції

Литвин М. (Львів). Воєнно-політична експансія більшовицької Росії на західні землі України в 1919–1923 рр.	4
Вронська Т. (Київ). Дорога у заслання депортованих із Західної України: друга половина 1940 – початок 1950-х рр.	18
Соляр І. (Львів), Артимишин П. (Львів). Між загрозою для суверенітету й регіональним лідерством: Україна та російські інтеграційні проекти на пострадянському просторі	31
Ільницький В. (Дрогобич), Старка В. (Тернопіль), Галів М. (Дрогобич). Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України	43

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

«...якщо закінчиться їжа, от як пояснити дітям, що немає?!»: Мешканка Чернігова Н про умови життя в місті під час російського наступу (24 лютого – 2 квітня 2022 р.) (запис і публікація О.Березовської, Київ)	56
--	----

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Кондратьєв І. (Чернігів). Остерське староство у другій половині XVI – на початку XVII ст.: формування системи земельних володінь	68
Волошенко В. (Київ, Україна – Гданськ, Польща). Історія «для народу»: творча спадщина М.Костомарова у світлі культурно-просвітницьких пропозицій читання другої половини XIX – початку XX ст.	83
Кудінов Д. (Суми), Пархоменко В. (Миколаїв). Сумський відділ Союзу 17 жовтня: формування та діяльність (1905–1914 рр.)	97
Лазуренко В. (Черкаси), Очеретяний В. (Переяслав). Селянське зерновиробництво в УСРР у другій половині 1920-х рр.: проблема державного диктату ...	112

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Колесник І. (Київ).** «Українське ХІХ століття» в термінах і поняттях глобальної історії 121
- Даниленко О. (Київ), Даниленко С. (Київ).** Формування радянської податкової політики (початок 1920-х рр.): історіографічні аспекти 134
- Bevz M. (Lviv, Ukraine – Lublin, Poland), Balahutrak M. (Lviv).** Town Planning Schemes and Fortifications of the Map by R. d’Otto (1772) 150

ДИСКУСІЇ

- Гуржій О. (Київ).** До питання про формування всеросійського ринку: український контекст (друга половина ХVІІ ст.) 168

ПУБЛІКАЦІЇ

- «Списки про шляхетство» 1762 р.: маловідоме джерело до історії української козацької старшини (**вступна стаття й публікація С.Потапенко, Київ**) 177
- Листи Андре Мазона до Михайла та Катерини Грушевських (**вступна стаття й публікація В.Тельвака, Дрогобич; Є.Луняка, Ніжин**) 204

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

- Головко О. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (Х – перша половина ХІІІ ст.) (**С.Копилов, Кам’янець-Подільський**) 217
- Новак А. Як поставала «імперія зла»? Досвід Центрально-Східної Європи (**О.Ковалевська, Київ**) 222

ХРОНІКА

- Вашук Д. (Київ), Калуцький С. (Кам’янець-Подільський).** ІІ круглий стіл «Від аристократії до еліти: домодерні та модерні ідентичності, ієрархії та середовище правлячої верстви» 225
- Таранець С. (Київ).** З історії книжкових зібрань Пилипонівської старообрядської громади м. Бершадь на Вінниччині (За матеріалами історико-археографічних та етнографічних експедицій) 228

ЮВІЛЕЇ

- Реєнт О. (Київ), Лисенко О. (Київ), Марущенко О. (Івано-Франківськ).** До 70-річчя доктора історичних наук, професора М.Кугутяка 233

Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ 2021 р. 238

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції

Микола ЛИТВИН

доктор історичних наук, професор,
завідувач центру дослідження українсько-польських відносин,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(Львів, Україна), lytvynmr@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

Военно-політична експансія більшовицької Росії на західні землі України в 1919–1923 рр.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.004>

УДК: [94:327(470+571:477.8):327.88(477.83/86)«1919/1923»

Анотація. **Мета дослідження** – розглянути особливості зовнішньої політики більшовицької Росії щодо західних земель України після Першої світової війни, насамперед у період Західноукраїнської Народної Республіки, і в наступні роки (листопад 1918 – березень 1923 рр.). Використано загальнонаукові та спеціальні історичні **методи**: причинно-наслідковий, історико-порівняльний, історико-топологічний, історико-генетичний, системного аналізу. **Наукова новизна** полягає в розкритті планів Кремля щодо розвитку сепаратистських настроїв серед галичан, спрямованих проти ЗУНР, загалом соборної Української Народної Республіки, які мали реалізовуватися шляхом проголошення маріонеткової Галицької Соціалістичної Радянської Республіки зі столицею у Львові. **Основні результати дослідження.** Акцентовано увагу на творенні центрального тимчасового органу влади – Галицького ревкому на чолі з В.Затонським та ЦК Комуністичної партії Східної Галичини, які було узгоджено з головою Ради народних комісарів В.Леніним, ЦК Російської комуністичної партії (більшовиків) і ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України. Стверджено, що нові центральні й місцеві органи формувалися за участі та підтримки командирів, політкомісарів Південно-Західного фронту, одним з яких був Й.Сталін. Місцеві ревкоми проводили суботники й недільники, організовували експропріацію збіжжя у землевласників, грошей, коштовностей у заможних поляків та євреїв, намагалися реорганізувати за більшовицьким зразком заклади освіти. Здійснювався тиск на греко-католицькі церковні громади, священнослужителів. До «радянського будівництва» влада намагалася залучити зубожілих селян і міщан, громадян лівих поглядів, представників радянофільських структур, вояків Червоної української галицької армії, котрі поверталися до рідних домівок улітку 1920 р. **Висновки.** «Визвольний похід» більшовиків на Східну Галичину та у Центрально-Східну Європу було зупинено збройним спротивом об'єданого польсько-українського війська під Львовом, Замостям, на берегах Дністра. Після відступу червоних за Збруч у вересні 1920 р. Раднарком Росії, ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У намагалися насаджувати комуністичні ідеї за допомогою структур Закордоту, осередків КПСГ, шляхом дискредитації діячів ЗУНР, навернення до радянофільства її керманіача Є.Петрушевича.

Ключові слова: більшовицька Росія, Західноукраїнська Народна Республіка, Галицька Соціалістична Радянська Республіка, Комуністична партія Східної Галичини, зовнішня політика, радянофільство.

Воєнне історієписання неможливе без політичної історії, аналізу політичного підґрунтя війн і локальних конфліктів. Особливо, коли йдеться про гострі й напружені російсько-українські відносини новітньої доби – міждержавні війни 1917–1921 рр., коли Кремль прагнув інкорпорувати територію не лише Наддніпрянщини, Української Народної Республіки (УНР), але й Галичину, де системно здійснювали державотворчі реформи уряд і Українська Національна Рада ЗУНР. Щоб призупинити державно-соборницький процес, поступ Української національно-демократичної революції, більшовицька Росія інспірувала сепаратистські утворення (Донецько-Криворізьку, Галицьку та ін. радянські «республіки»), які згодом мали «добровільно» приєднатися до «країни Рад».

Основою зовнішньої політики тогочасної Росії було перенесення вогнища більшовизму до Центральної й Західної Європи. При цьому Східну Галичину Москва розглядала як «ворота» для «експорту революції» в Польщу, Румунію, Чехію, Угорщину та ін. Власне навесні 1919 р. охоплена ейфорією соціалістичних революцій в Угорщині та Баварії більшовицька Росія розробила плани щодо використання Червоної армії для експансіоністського походу у Центрально-Східну Європу. Тодішній командувач Українського фронту В.Антонов-Овсієнко згадував про те, як 26 березня отримав наказ головнокомандувача Й.Вацетіса здійснити наступальну операцію з метою об'єднання з радянською Угорщиною, формування «спільного фронту революцій радянських республік Росії, Угорщини, Баварії»¹. Військовий міністр більшовицької України М.Подвойський у наказі від 8 квітня 1919 р. зазначав: «Весняний потік пролетарської революції широко розливається, і хвилі Червоної армії б'ють у підвалини уряду Румунії, Галичини, Польщі, Австрії та Німеччини»². Друкований орган ЦК РКП(б) газета «Правда» в передовиці стверджувала про можливість встановлення прямого зв'язку Росії з Угорщиною через «радянське повстання в Галичині» (покликаючись на висловлювання члена реввійськради 13-ї армії Г.Пятакова: «Без Галичини ми не можемо встановити зв'язки з Угорщиною, що дуже потрібні нам та Угорській Радянській Республіці»)³. Врешті похід Червоної армії через Галичину в Угорщину санкціонував голова російського Раднаркому В.Ленін⁴.

У Москві й Харкові робилися спроби (однак безуспішні) домовитися з керівництвом ЗУНР щодо пропуску більшовицьких військ через Прикарпаття в Угорщину та Румунію, творення союзу з «робітничо-селянськими республіками» України й Угорщини⁵. Проте антирадянський виступ Н.Григор'єва на півдні України, травневий наступ польського війська на галицькому фронті й відступ УГА в липні 1919 р. за Збруч, у район Кам'янця-Подільського, кардинально змінили геополітичну ситуацію. Вказані плани Кремля довелося відкласти, однак вони залишалися на порядку денному у програмі В.Леніна, котрий, підсумовуючи діяльність на західноукраїнському напрямку в 1919–1920 рр., зазначав: «Отримуючи Східну Галичину, ми дістали базу проти всіх сучасних держав. За таких умов ми ставали сусідами Прикарпатської Русі, яка кипить більше, ніж Німеччина, і є прямим коридором в Угорщину, де вистачить невеликого поштовху, щоб запалала революція... Ми чудово розуміємо, що ставка зроблена велика, що ми сильні, що ми, беручи Галичину [...], розвиваємо дорогу революції. За це варто повоювати»⁶.

¹ Див.: Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Л., 1998. – С.280.

² Див.: Гражданская война на Украине. – Т.П. – К., 1967. – С.314–315.

³ Западние перспективы // Правда. – 1919. – 26 марта.

⁴ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.38. – К., 1973. – С.522–523.

⁵ Під прапором Жовтня / За ред. О.Ю.Карпенка. – Т.1. – Л., 1957. – С.104–106.

⁶ Ленін В. Политический отчёт ЦК РКП(б): Стенограмма выступления на IX конференции РКП(б) 22 сентября 1920 г. // Исторический архив. – Вып.1. – Москва, 1992. – С.22–24.

Підготовку вторгнення в Галичину військово-політичне керівництво радянських Росії та України продовжило на початку 1920 р. Партконференція, яка відбулася 23 квітня в Києві, створила Галицький оргкомітет КП(б)У (Галоргком), що мав повноваження керувати підпільною «революційною боротьбою в тилу ворога», тобто за Збручем. До його складу ввійшли поляк Ф.Кон (голова) та кілька галичан-українців – М.Левицький, М.Баран, В.Порайко (командувач Червоної УГА; ЧУГА), дві бригади якої покинули розташування червоних і перейшли на бік польсько-українського війська. У час переходу більшовицьких сил у наступ на польському фронті Галоргком переконував В.Леніна: на Прикарпатті «такий вдячний ґрунт для комуністичної роботи і для революції, що наближення радянських військ до старих кордонів Австрії буде початком справжньої комуністичної революції в Галичині»⁷.

Про зацікавленість ленінського керівництва Галичиною (передусім нафтою, залізничними шляхами в Європу) свідчить творення низки партійно-пропагандистських органів: Галбюро при ЦК РКП(б) у Москві, Галбюро при губернських парткомітетах Росії для агітаційно-мобілізаційної роботи серед галицьких біженців і колишніх військовополонених, Галбюро при політвідділах (резервної армії в Казані та фронтових 12-ї й 14-ї армій, націлених на Львів), які мали поширювати серед українців і поляків ідеї «визвольного походу» за Збруч. Ці ідеї активно пропагувалися у червоноармійських газетах, листівках.

Плани Кремля почали реалізовуватися влітку 1920 р., коли у ході війни проти Польщі Червоної армії вдалося перейти у широкий наступ на Варшаву та Львів. Конгрес Комінтерну, що відбувся того року в Москві, заявив: «Міжнародний пролетаріат не вкладе меч у піхви до того часу, поки радянська Росія не включиться ланкою у федерацію радянських республік усього світу»⁸. Першим етапом «світової пролетарської революції», заявив 21 липня 1920 р. В.Ленін червоноармійцям, мав стати «шлях в Угорщину, Польщу й Німеччину [...] через Галичину». Кремль планував зробити Львів столицею Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Завчасно було створено її уряд – Галревком на чолі із В.Затонським.

Отже у ході загального наступу війська Південно-Західного фронту під командуванням О.Єгорова і члена реввійськради Й.Сталіна наприкінці липня 1920 р. вступили на територію Східної Галичини. Головною ударною силою стала 1-ша кінна армія С.Будьонного, чії підрозділи 26 липня зайняли Броди та розгорнули наступ на Львів⁹. До складу цього з'єднання входили 4-та (Ф.Літунов; після його загибелі 19 серпня – С.Тимошенко), 6-та (Й. Апанасенко), 11-та (Ф.Морозов), 14-та (О.Пархоменко) кінні дивізії, особлива кінна бригада (К.Степний-Спіжарський), артилерійські, технічні частини, бронепоезди. Крім того, в оперативному підпорядкуванні перебували 45-та, 47-ма, 61-ша стрілецькі дивізії та окрема кінна бригада Г.Котовського.

Однак через сильний опір поляків шлях на Львів виявився непростим. О.Єгоров і Й.Сталін наказали С.Будьонному оволодіти містом не пізніше 30 липня 1920 р., що було, очевидно, нереально. 4 серпня газета «Красный кавалерист» видавала бажане за дійсне: «Столиця польських панів ось-ось стане столицею радянської Польщі [...] А тут у Галичині вже стукають наші війська у брами Львова. Столиця галицьких поміщиків не сьогодні-завтра стане столицею радянської Галичини». Мінський часопис «Пролетар» 11 серпня переконував читачів: «На черзі столиця Наддністрянської України – Львів», якому, мовляв, «недовго чекати червоних прапорів [...] на ратуші». 15 серпня 6-та кінна

⁷ Під прапором Жовтня. – Т.1. – С.332.

⁸ Маніфест II конгреса Комуністического интернационала // Коммунистический интернационал – 1920. – №5/6. – С.161.

⁹ Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф.245. – Оп.1. – Д.66. – Л.41–42; *Zakrzewski B.* Bitwa o Brody (26 lipca – 5 sierpnia 1920 r.) // *Militaria XX w.: Wydania Specjalne.* – 2013. – №2(30). – S.10–21.

дивізії вийшла на Західний Буг у районі Буська, де С.Будьонний розмістив свій штаб. Того ж дня цієї річки досягли підрозділи 11-ї (в районі Сокаля) й 14-ї (під Добротвором) кінних дивізій. На цей час 1-ша кінна армія мала 25,2 тис. кавалеристів, 420 кулеметів, 10 літаків¹⁰. Саме по Бугу проходив головний рубіж оборони Львова.

Червоним військам на Галичині протистояли сили Південного фронту генерала В.Івашкевича у складі польської 6-ї армії (В.Єджевський) і частин союзної Армії УНР (М.Омелянович-Павленко), загалом 30 тис. вояків, 1400 кулеметів, 550 гармат, 100 танків, 10 літаків, 16 бронепоездів¹¹. Головні зусилля зосереджувалися проти радянської 14-ї армії на південь від Львова. У середині серпня 1920 р. будьонівській кінноті протистояли підрозділи 5-ї, 6-ї, 13-ї піхотних дивізій (до 11 тис. багнетів, 3 тис. шабел). Бойові дії підтримували 6 бронепоездів і 50 літаків, що базувалися у Львові (пілотами були здебільшого добровольці зі Франції та США). Повітряні нальоти найбільше дошкуляли червоним. С.Тимошенко доповідав, що лише за один день через дії ворожої авіації втратив майже 200 вояків. Але коли червона кавалерія вийшла на Буг, ці польські війська відступили в бік Перемишля, Кристинополя, Белза, залишивши львівський напрямок майже оголеним. Його прикрили частини так званої Добровольчої армії, які відіграли головну роль в обороні Львова.

Формування цієї армії розгорнулося в Польщі за ініціативи Ю.Галлера. У липні 1920 р. окружний інспекторат на чолі з генералом Р.Лямезаном і полковником Ч.Мончинським розпочав створювати «малопольські відділи» у Львові. За два тижні до вербувальних пунктів у казармах на вул. Замарстинівській та у школі ім. Г.Сенкевича зголосилися 18 тис. добровольців (із них 6 тис. колишніх вояків австрійської армії, раніше не мобілізованих за віком). На створення армії львів'яни зібрали 2 млн корон, ще 5 млн виділив комітет оборони. Польські нафтовики Бориславського басейну пожертвували 50 млн корон і 1,5 тис. коней. Завдяки патріотизму населення у Львові й околицях було сформовано 238-й, 240-й піхотні, 209-й, 214-й кінні полки, три артдивізіони, окремих Львівський кавалерійський полк, два автомобільні батальйони стрільців, штурмову, саперну, санітарну сотні та інші підрозділи¹². Крім того, до лав захисників міста долучилися студенти, гімназисти, гарцери, з яких створено запасні й охоронні батальйони. Після двотижневого вишколу частини польських добровольців вирушили на фронт, де зайняли оборону по берегах р. Західний Буг (Кам'янка-Струмилова – Красне).

Кінармії вдалося зламати перший рубіж оборони, її передові частини відділяла від міста лише 12 км. Наступ вівся з трьох сторін, точилися запеклі бої. Так, 17 серпня 1920 р. під Задвір'ям батальйон капітана Б.Зайончковського (понад 300 вояків) розгромив чотири ескадрони 6-ї кінної дивізії Й.Апанасенка та зайняв населений пункт. Після підходу до червоних підкріплень майже всі польські оборонці загинули, а командир підрозділу й кілька офіцерів, щоб уникнути полону, застрелилися¹³. За радянськими даними, Львів захищали 4 польських піхотних дивізії, 2 кавалерійських дивізіони, 8 бронепоездів¹⁴.

Розмістивши штаб армії в Борщовичах, С.Будьонний призначив штурм Львова на ранок 19 серпня 1920 р.¹⁵ Це була остання спроба оволодіти великим містом і

¹⁰ РГВА. – Ф.245. – Оп.1. – Д.117. – Л.41–42.

¹¹ Łukomski G., Polak B., Wrzosek M. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920. – T.2. – Koszalin, 1990. – S.96–97.

¹² Polskie tradycje wojskowe / Pod. red. J.Dyskanta. – T.3. – Warszawa, 1995. – S.406.

¹³ Pogonowska Y. Bój o Lwów. – Gdańsk, 1921. – S.3–7; Polacy w walce o niepodległość Ukrainy 1920 / Pod red. J.Kasprzyka. – Warszawa, 1997. – S.41–42; Nicięja S. Zadworze – polskie Termopile. – Kraków, 2000. – S.3–7; Прушинський М. Драма Пилсудського: Війна 1920. – К., 1997. – С.131.

¹⁴ Золототрубов А. Будённий. – Москва, 1983. – С.116–117.

¹⁵ РГВА. – Ф.245. – Оп.3. – Д.117. – Л.15–16; Українська РСР в період Громадянської війни 1917–1920 рр. / Редкол.:

виправдати затримку в поході на Люблін. У ті дні московська «Правда» писала, що Львів, де панує хаос, невдовзі стане «радянським». До львівського походу більшовицька влада намагалася залучити галичан лівих поглядів (близько 800 осіб), котрі після Першої світової війни й полону воювали у складі 44-ї, 45-ї, 60-ї стрілецьких дивізій і прагнули якнайшвидше повернутися до рідних домівок. У 44-й дивізії навіть було сформовано полк, який 1921 р. отримає назву 402-го Галицького. Частина з них поповнила лави новоствореної Комуністичної партії Східної Галичини. Ті, що повернуться восени 1920 р. до УСРР, у 1930-х рр. будуть репресовані сталінською владою¹⁶.

Виникає питання: яку ж позицію у цей час займали львів'яни-українці (а це 27 тис. осіб із загальної кількості 220 тис. містян). Після програної війни 1918–1919 рр. про активну підтримку польського війська не могло бути мови. Але й співчуття червоним вони не виявляли, зайнявши вичікувальну позицію. Документів, які підтвердили б радянські твердження про нібито зв'язки львів'ян із командуванням Кінної армії, підготовку антипольського виступу, існування повстанського центру¹⁷, в архівах не знайдено.

19 серпня 1920 р. бої точилися у приміських селах, але ввірватися у Львів будьонівцям не вдалося. Поляки зустрічали кіннотників щільним вогнем. Командири доповідали про великі втрати. Водночас Москва вимагала рушати на Люблін. 20 серпня С.Будьонний телеграфував наркомові військових і морських справ Л.Троцькому: «Пристаю до виконання директиви фронту 5020»¹⁸. Тобто до походу на Люблін, коли вже Варшавська битва закінчилася нищівною поразкою Червоної армії, яка покотилася назад на схід. 1-ша кінна армія відступила від Львова в район Сокаля й Володимира-Волинського, готуючись до удару на Грубешів, який захопила 21 серпня. За кілька днів, 26 серпня, радянські атаки під Комаровим, Томашевом, Угневом було відбито¹⁹.

Завдання оволодіння Львовом почала виконувати 14-та армія І.Уборевича. 24 серпня 1920 р. О.Єгоров наказав йому якнайшвидше зайняти місто. Утім через два тижні червоні спішно відступили за Збруч, чимало вояків тоді потрапили в полон²⁰. Отже безпосередньо в боях під Львовом втрати захисників були незначними – до 1,5 тис. (частину їх поховали на міському Цвинтарі орлят). За бої 1918–1919 і 1920 рр. Польська держава нагородила місто найвищим військовим орденом «Virtuti Militari».

Після невдалого походу на Львів керівництво більшовицьких Росії та України вирішило зробити Тернопіль тимчасовою столицею Галицької СРР. Питання про формування її майбутнього керівного органу розглядали у Харкові ще 4 квітня 1920 р., тобто до початку радянсько-польської війни, на засіданні Тимчасового бюро ЦК КП(б)У за участі Х.Раковського, О.Шумського, С.Косіора та ін. Було ухвалено сформуванню Галревком у складі п'яти осіб, причому трьох обрати, а О.Устиновича та І.Сіяка призначити. Передбачалося, що він «ніякого відношення не має до армії, ніяких прав і функцій органу влади й існує як політичне представництво»²¹. Однак після переходу двох фронтових бригад ЧУГА на бік польсько-українського війська 11 травня 1920 р., політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши інформацію І.Сіяка, вирішило завчасно Галревком не створювати. Галицьких біженців і полонених, котрі залишилися на території Наддніпрянщини,

А.Д.Скаба та ін. – Т.3. – К., 1970. – С.334.

¹⁶ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних і культурних процесах (1919–1939). – К., 2004. – С.332–487.

¹⁷ Золототрубов А. Будённый. – С.116–117.

¹⁸ РГВА. – Ф.245. – Оп.1. – Д.50. – Л.331.

¹⁹ Olszański T. Mit i prawda o obronie Zamościa w sierpniu 1920 r. // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1996. – №3. – S.154–155.

²⁰ Węglowicz W. Choroby i śmiertelność jeńców sowieckich w obozie Dąbie k. Krakowa w latach 1919–1921 // 1920 rok – wojna światów. – Т.1: Studia przypadków w stulecie Bitwy Warszawskiej. – Warszawa, 2021. – S.299–318.

²¹ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). – Ф.17. – Оп.12. – Д.681. – Л.59.

рекомендовано перекинути в Росію, де сформувати з них запасну бригаду, а «надійні елементи використати для радянської роботи з метою підготувати їх для праці в Галичині». Щоправда, 30 червня 1920 р. на засіданні ЦК КП(б)У у Харкові таки ухвалили постанову про утворення Галревкому та курсів для 150 агітаторів, що мали вести «ідейно-виховну роботу» у зайнятих районах Галичини. Однак щодо персонального складу Галревкому згоди не досягли. С.Косіор виступив категорично проти включення до нього колишніх старшин легіону УСС, УГА, ЧУГА. Врешті 8 липня 1920 р. у Харкові на спільному засіданні Галоркому й політбюро ЦК КП(б)У було сформовано Галревком у складі В.Затонського (голова), М.Барана, А.Бараля, Ф.Конара, М.Левицького, К.Литвиновича, І.Немоловського²². 15 липня у Харкові новий орган ухвалив постанову про створення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, що мала затушувати в пам'яті тамтешніх українців ЗУНР, її злуку з УНР. Наступного дня після бесіди із В.Затонським В.Ленін на засіданні ЦК затвердив склад і план діяльності, ухвалу про виділення 50 млн руб. 18 липня з'явилася листівка «До селян і робітників Галичини!», де передчасно сповіщалося, що вони вже є громадянами радянської республіки й мають зустрічати «гідно і достойно пролетарську Червону армію»²³. Більшість українсько- та польськомовних агітматеріалів, газет тоді друкували в Кам'янці-Подільському, у штабі 14-ї армії, куди В.Затонський виїхав із деякими членами Галбюро. Галревком розпочав свою практичну діяльність лише після того, як зібрався майже в повному складі в Тернополі. І.Немоловський доповів Галбюро при ЦК РКП(б) О.Пушкарю, що «Галревком у середині липня з Харкова виїхав до Вінниці, звідти до Жмеринки і прибув у Тернопіль 8 серпня»²⁴. На той час його члени ще жодного разу не збиралися повним складом: В.Затонський як член реввійськради 14-ї армії був на фронті. 31 липня він також очолив Галоргом і в листі до С.Косіора просив «відрегулювати питання про Галоргбюро. Я поки що самовільно оголосив себе головою замість Кона, хоча не є його членом»²⁵. К.Литвинович та І.Краснокутський перебували в Москві, Ф.Конар – у Києві. У Харкові, де містився уряд радянської України й ЦК партії, були лише І.Немоловський і М.Баран (деякий час). Вони й склали Галревком, про що свідчать підписи під усіма документами тільки І.Немоловського. Саме останній писав 14 липня 1920 р. до Галбюро в Москві: «Реввійськрада Південно-Західного фронту запевняє, що за два тижні буде у Львові. Гоніть наших людей із Москви в Київ»²⁶.

Російський слід щодо творення Галревкому підтверджують документи з фондів 14-ї армії. Серед них – протоколи засідань Галбюро спільно з політвідділом цього з'єднання. Один із них від 28 липня 1920 р. свідчить, що на засідання у Жмеринці за участі М.Горбунова (член реввійськради 14-ї армії), М.Барана, Н.Гіряка, О.Паліїва, Ф.Конара було ухвалено: «Галбюро при політвідділі К.Литвиновича, І.Немоловського вважати Галревкомом»²⁷. За кілька днів, 31 липня, В.Затонський телеграфував Й.Сталіну та С.Косіору: «Прошу відрядити до мене галичан. Тут у Галревкомі страшне безлюддя»²⁸. Нарешті в постанові засідання політбюро ЦК КП(б)У від 3 серпня за участі С.Косіора, Г.Петровського, В.Чубаря було вирішено створити у Львові підпільний партійний центр – ЦК Компартії Східної Галичини у складі В.Затонського, М.Барана, Ф.Конара, М.Левицького, О.Шумського, К.Литвиновича, І.Немоловського, І.Краснокутського та інших, усього 12 осіб, а також Галревком²⁹. Згідно з повідомлен-

²² Там же. – Л.1; Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.172. – Арк.1, 14.

²³ Тищик Б. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). – Л., 1970. – С.65–66.

²⁴ Під прапором Жовтня. – Т.1. – С.344.

²⁵ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.61. – Д.1. – Л.80.

²⁶ РГВА. – Ф.199. – Оп.1. – Д.48. – Л.14.

²⁷ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.61. – Д.1. – Л.78.

²⁸ РГВА. – Ф.199. – Оп.1. – Д.48. – Л.27.

²⁹ Там же. – Л.13.

ням польового управління 14-ї армії, В.Затонський виїхав до Тернополя 3 серпня 1920 р. й лише 11 серпня у цьому місті відбулося засідання ЦК КПСГ, яке перезатвердило склад Галревкому на чолі із В.Затонським³⁰.

Раднарком радянської Росії, політуправління фронту й армій прагнули сформувати в галичан – українців, поляків, євреїв позитивне уявлення про Червону армію та більшовизму. 1 серпня 1920 р. начальник політвідділу 14-ї армії Мірошніченко, члени реввійськради В.Затонський і М.Горбунов надіслали у війська директиви. В одній із них, покликаючись на вимогу Й.Сталіна, автори зобов'язували з повагою ставитися до населення Галичини, оскільки «наша мета – не завоювати край, а визволити від поляків самостійну дружню державу». Вимагалось стежити за поведінкою червоноармійців, не допускати грабунків і насильства, а в міста й села входити з українськими піснями. Командирові 8-ї Червонокозачої кінної дивізії В.Примакову М.Горбунов і В.Затонський персонально наказували звернути «особливо серйозну увагу» на поведінку його бійців при вступі в Галичину³¹. Однак ці вказівки не виконувалися, про що свідчила брутальна поведінка червоних козаків на Тернопіллі та Прикарпатті у серпні – вересні 1920 р., причому як проти місцевих українців, так і поляків, євреїв.

Згідно з більшовицькими поглядами на місцеве самоуправління, владу зосередили в надзвичайних органах – ревкомах (було організовано 20 повітових і 1150 сільських). Зазвичай їх на сходах обирало населення під контролем військових або «чекістів»³². Керуючись ідеями «пролетарського інтернаціоналізму», Галревком підтримував обрання до місцевих ревкомів, інших органів влади не лише українців, але й зубожілих поляків та євреїв, як це сталося в Перемишлянах, Поморянах, Стрию, інших населених пунктах Львівщини. Поляків А.Баралю, К.Литвиновича, Я.Губера було рекомендовано до центральних органів влади республіки³³. До ревкомів заборонялося обирати польських війтів, священнослужителів римо- і греко-католицької церков, службовців поліції й жандармерії Польщі, ЗУНР, а також «експлуататорів чужої праці» (підприємців, банкірів та ін.). Декрети Галревкому («тимчасового робітничого уряду») нагадували відповідні документи раднаркомів радянських Росії й України, тобто були відірвані від реальності, не забезпечені діяльністю виконавчих структур.

Так, декрет Галревкому №1 не лише декларував зміну державного устрою та скасування польської влади, але й ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, передачу у «всенародну власність» фабрик, заводів, банків, копалень, призупиняв чинність правових зобов'язань Австро-Угорщини, Польщі, ЗУНР. Революційна влада націоналізувала не лише великі чи середні підприємства, але й дрібні, зокрема побутові, торгівельні, що завдало багатьом польським та єврейським власникам значної фінансово-господарської, моральної шкоди. Контроль за виробництвом почали здійснювати фабрично-заводські комітети, нашвидку обрані профспілки. Для прискорення відбудови господарських об'єктів, ліній зв'язку влада організувала «комуністичні» суботники й недільники. Зареєстрованим безробітним почали надавати грошові допомоги або харчові пайки³⁴. Для категорій населення визначалися різні норми виділення продуктів. Розпочалося вивезення на схід зерна, сільськогосподарських знарядь, металовиробів³⁵.

³⁰ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.61. – Д.681. – Л.28.

³¹ РГВА. – Ф.199. – Оп.1. – Д.48. – Л.38.

³² Там же. – Л.29, 31, 36.

³³ *Klimecki M.* Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad: Okupacja Małopolski (Galicii) Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1920 r. – Toruń, 2006. – S.148–149.

³⁴ *Тищик Б.* Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). – С.111–115.

³⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2189. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.37; Спр.18. – Арк.6.

Водночас ревкоми практично не вирішували деклароване право на землю. Лише частина зuboжілих селян отримали наділи, які було націоналізовано у заможних поляків, власників фільварків, а також у римо- та греко-католицьких монастирів. На базі кількох світських і монастирських господарств ревкомівці започаткували перші сільськогосподарські комуни, до яких переважно вступали безземельні або малоземельні українські селяни.

Окремим декретом Галревком скасував обов'язкову державну мову, оголосивши всі мови населення рівноправними. Впровадження урядом ЗУНР української державної засуджувалося як «антинародне». Діловодство в органах влади вели найпоширенішими українською й польською, натомість основні законодавчі акти, крім згаданих, видавали також на їдиш. Ті, хто пропагував «національну ворожнечу і ненависть серед пролетарських мас», оголошувалися «ворогами народу»³⁶.

Згідно з декретом №18 від 28 серпня 1920 р., правопорядок у республіці мали здійснювати нові народні суди та з'їзди народних суддів, революційні та касаційний трибунали. Судові органи слід було комплектувати з середовища «трудового населення» без різниці національності, віросповідання чи статі. На той час не вистачало професійних суддів й адвокатів, оскільки майже всі польські службовці виїхали у західному напрямку. Тому нерідко юридичну практику провадили відділи «правної поради» при ревкомах, які мали реорганізовуватися в народні суди. Однак запланованого реформування судочинства проведено так і не було³⁷. За правопорядком наглядали до 200 міліціонерів, котрі нерідко виконували службові обов'язки без форми і зброї, яких катастрофічно бракувало. Їм доводилося переслідувати не лише представників опозиції, а й асоціальних осіб, проститутток, які прибули зі сходу³⁸.

Важливою функцією Галревком уважав боротьбу з «контрреволюційними елементами». Ще наприкінці липня 1920 р. І.Немоловський надіслав прохання до реввійськради 14-ї армії «організувати два концтабори: у Вінниці – для лояльних галичан, і у Харкові – для ненадійних»³⁹. У ті дні В.Затонський звернувся до столиці радянської України з проханням надіслати «для організації чекістської роботи» з Одеси Я.Яковлева (Епштейна), який у 1919 р. був членом реввійськради 14-ї армії та, як уважав голова Галревкому, добре зарекомендував себе під час «революційної очистки» південного міста від «ворогів радянської влади й розбирається у проблемах Галичини»⁴⁰. Як відомо, десятки галичан, здебільшого поранених і хворих військовослужбовців ЧУГА, наприкінці квітня 1920 р. розстріляли у вагонах, які вирушали з Одеси до Харкова. Дві сотні старшин розформованої ЧУГА у травні відконвоювали в Кожухівський концтабір під Москвою, де на них чекали важкі випробовування. Понад сотню в липні відправили до в'язниць в Ярославлі, на Соловки⁴¹.

3 вересня 1920 р. завідувач відділу Галревкому М.Левицький надіслав до Москви перший звіт про діяльність органів Галицької надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією й саботажем. Він повідомляв, що в повітах утворено ревкоми, котрі тісно пов'язані з нею та мають завдання боротися з «контрреволюціонерами», «саботажниками», «спекулянтами», «шпигунами» та ін. У доданій інструкції визначалися форми й методи роботи: обшуки, арешти, облави, конфіскація майна заарештованих, нагляд за людьми, адміністративне і кримінальне покарання. Крім того,

³⁶ Тищик Б. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). – С.74.

³⁷ Там само. – С.100–106.

³⁸ Klimecki M. Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad... – S.184–187.

³⁹ РГВА. – Ф.199. – Оп.1. – Д.48. – Л.3.

⁴⁰ Там же. – Л.39.

⁴¹ Литвин М. Проект «Україна»: Галичина в Українській революції 1917–1921 рр. – Х., 2015. – С.318–321.

додавалися списки осіб, які підлягали репресіям у Тернополі: 1) власники підприємств, аптек, поміщики (всього 61 людина – вказувалися прізвища, домашні адреси); 2) власники землі, шевці, пекарі (61 особа); 3) купці (48 осіб). В окремому списку згадувався «небезпечний буржуазний елемент» – купці, шинкарі, переважно євреї та поляки⁴². Лише радикальні зміни на фронті, а саме контрнаступ польського війська, не дали Галицькій НК «очистити» місто від «ворогів народу». Особливе обурення населення викликало залучення «буржуазії» до примусових робіт, а також масові реквізиції коней, майна в міщан. Так, наприклад, у тернополянина єврея Тайхмана 28 серпня 1920 р. було конфісковано 382 срібних і золотих предмети. Частину з них, зокрема годинники, В.Затонський полюбляв видавати підлеглим – шоферам, провідникам службових вагонів. Реквізовані мило, сірники, чай, шоколад, вино, тканини, сорочки переважно реалізовували через магазин. Мед і пиво передавали військовим частинам, їдальням для службовців і бідноти⁴³.

1–3 серпня 1920 р. у Москві ЦК РКП(б) погодив новий склад ЦК КПСГ, який мав працювати в новій маріонетковій «республіці». Однак під час «соціалістичних перетворень» постановою політбюро ЦК КПСГ від 10 вересня Комуністичну партію Східної Галичини (близько 230 членів і 250 кандидатів) несподівано було розпущено як таку, що «засмічена інтелігентськими та міщансько-націоналістичними елементами»⁴⁴. Невдовзі її відновлять, щоправда вже на території Польщі.

Нова влада обмежила суспільну роль і соціальні функції римо- та греко-католицьких церков. Декретом №2 від 1 серпня 1920 р. Галревком відокремив церкву від держави і школи, оголосив «народним добром» усі маєтності релігійних організацій, декларував свободу віри та невизнання жодної віри, заборонив будь-які церковно-релігійні обряди в державних і громадських установах. Реєстрація шлюбу, народження, смерті передавалася до місцевих органів влади⁴⁵. За радянським зразком планували реорганізувати заклади освіти різних форм власності. Виплату зарплат започатковано в рублях більшовицької Росії, тимчасово дозволявся обіг царських рублів. Влада скаржилася В.Леніну, що їй також не вистачає іноземної валюти – румунської, чеської, польської, австрійської⁴⁶.

Однак Галревкому не вдалося відновити Червону УГА. Він намагався залучати до радянізації краю галичан із Росії та Наддніпрянщини. Багато з них були або вважалися формально комуністами. На початку серпня В.Затонський надсилав телеграми й листи В.Леніну, Л.Троцькому, Ф.Дзержинському, Галбюро при ЦК РКП(б), прохаючи скеровувати до Тернополя сформовані в Казані у Запасній армії галицькі частини, ув'язнених у Кожухівському концтаборі під Москвою старшин ЧУГА та взагалі галичан, передусім членів партії. Москва з розумінням ставилася до таких прохань. 10 серпня секретар ЦК РКП(б) М.Крестинський розіслав усім губернським парткомам Росії телеграми: «У зв'язку з утворенням радянської влади у Східній Галичині [...] ЦК пропонує у дводенний термін провести мобілізацію всіх комуністів-галичан (уродженців Східної Галичини й русинів із Буковини) віком 18–40 років і скерувати їх у розпорядження ЦК РКП(б). Сімей із собою не брати»⁴⁷.

Невдовзі завідувач військового відділу Галревкому М.Баран доповідав В.Леніну в Москву та Й.Сталіну до Харкова, що з Казані до Вінниці прибув перший галицький

⁴² РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.62. – Д.3. – Л.4–16.

⁴³ ЦДАВО України. – Ф.2189. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.1–6; Спр.39. – Арк.3–7.

⁴⁴ Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.23.

⁴⁵ Під прапором Жовтня. – Т.1. – С.371–372.

⁴⁶ *Klimecki M.* Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad... – S.118, 131.

⁴⁷ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.61. – Д.3. – Л.57.

запасний батальйон кількістю 1539 бійців, який буде поповнюватися; що сформовано й озброєно три стрілецьких галицьких батальйони по 300 вояків у кожному, два з яких скеровано до Тернополя, один – до Чорткова. Для мобілізації чоловіків віком від 18 до 40 років у Тернополі, Чорткові, Гусятині, Заліщиках, Борщеві, Збаражі, Теревовлі відкривалися військові комісаріати⁴⁸.

З місцевих юнаків і прибулих із Казані вояків у Тернополі сформували новий військовий гарнізон. 8 вересня 1920 р. В.Затонський повідомляв реввійськраду 14-ї армії, що «охорону м. Тернополя, вартову службу й патрулювання здійснюють 1-й і 2-й галицькі батальйони [...] Формуємо новий батальйон». Він доповів також Й.Сталіну, що в Тернополі сформовано 1-шу Галицьку стрілецьку бригаду⁴⁹. Загалом до Червоної армії вступили небагато галичан. Чоловіків-українців і поляків не вистачало в містах, та особливо у селах, ще від часів Першої світової війни.

Натомість тисячі українців протистояли більшовицькому наступу у складі об'єднаного польсько-українського війська, яке у середині серпня 1920 р. змогло зупинити просування червоних. Зокрема 17–31 серпня запеклі бої точилися за 33 км від Львова, в районі села й залізничної станції Задвір'я⁵⁰. Кінній групі Й.Якіра тоді так і не вдалося провести оточення з півночі та півдня з одночасною атакою зі сходу частин 3-ї та 6-ї польських армій⁵¹.

Після невдалих боїв 1-ша кінна (8,5 тис. багнетів і шабель) і 12-та (7,6 тис. багнетів та шабель) армії спрямували удар у бік Грубешова, Замостя, Любліна. Оборonoю Замостя 29–31 серпня безпосередньо керував командир 6-ї стрілецької дивізії Армії УНР полковник М.Безручко⁵², у підпорядкуванні якого спершу було 700 багнетів і 150 шабель. Коли ж 28–29 серпня до міста прибули частини польської 10-ї піхотної дивізії (31-й піхотний полк, кавалерійські й артилерійські підрозділи), сили українських і польських оборонців зросли до 3,2 тис. багнетів, 200 шабель, 40 кулеметів, 12 гармат. Їхні дії підтримували гарматним вогнем три польських бронепотяги. У ході оборони особливо відзначився технічний курінь 6-ї дивізії, який збудував довкола міста три- й чотирирядну систему окопів із дротяними загорожами загальною довжиною 18 км. Українським саперам допомагали копати траншеї 3,5 тис. міщан. Усе це дало змогу відбити кілька наступів червоноармійців. Не перешкоджала польсько-українському війську група білогвардійців генерала М.Бредова, яка тимчасово перебувала у фортеці. Загальні втрати захисників міста становили від 200 до 250 вбитих і поранених. Втрати ж кінноармійців були значно більшими. В тилу будьонівців успішно рейдувала польська бойова група С.Шептицького (брат митрополита Андрея), яка 31 серпня вступила до міста. Кількаденні бої під Замостям дали змогу польському командуванню підтягнути свіжі частини й розпочати масштабний наступ на Галичині та Волині. Натомість 1-ша кінна армія відступила до Комарова, де зазнала нової поразки⁵³.

Після боїв біля Задвір'я піхоту й кінноту 6-ї польської армії Південного фронту на львівському напрямку прикривала 7-ма ескадра винищувачів під командуванням капітана

⁴⁸ Там же. – Д.8. – Л.13–15; Українська РСР в період Громадянської війни 1917–1920 рр. – Т.3. – С.356.

⁴⁹ РГВА. – Ф.199. – Оп.1. – Д.8. – Л.104, 112, 124.

⁵⁰ Polacy w walce o niepodległość Ukrainy 1920. – S.41–42; *Nicieja S. Zadworze* – polskie Termopile. – S.3–7.

⁵¹ Польща та Україна в боротьбі за незалежність: 1918–1920 / Ред. Т.Кшонстка. – Варшава, 2010. – С.187–192.

⁵² Формування цієї частини з наддніпрянців і галичан розпочалося в лютому 1920 р. на збірному пункті Армії УНР у Ланцуті. У березні її передислоковано до Берестя. Наприкінці квітня підрозділи дивізії перейшли в оперативне підпорядкування 2-ї польської армії, у складі якої взяли участь у поході на Київ. У липні 1920 р. дивізія воювала проти червоних частин у районі Більської Волі на території Польщі (див.: *Тинченко Я.* Українська армія у 1920 р.: Військовий союз з Польщею, війна з радянською Росією та інтернування. – К., 2020. – С.56–69).

⁵³ *Руккас А.* Разом з польським військом: Армія Української Народної Республіки 1920 р. – Ніжин, 2013. – С.88–93; *Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920.* – Cz.III. – Warszawa, 2009. – S.352–586; Польща та Україна в боротьбі за незалежність: 1918–1920. – С.223–314; *Olszański T.* Mit i prawda o obronie Zamościa w sierpniu 1920 r. – S.156.

С.Бастера, що дислокувалася на Левандівському летовищі під Львовом. Щоправда, бойові вильоти, зокрема вздовж залізниці Львів – Задвір'я – Тернопіль, могли здійснювати лише половина з 32 літаків⁵⁴. Грізною зброєю стали польські бронепотяги «Піонер» (район Миколаєва – Розвадова), «Стефан Баторій» (район Бірки – Вибранівки), «Хоробрий» (район Рави-Руської – Жовкви), «Ураган» (район Красного), котрі активно взаємодіяли зі штурмовими батальйонами піхоти. Відзначилися й екіпажі бронемашин і бронепотягів Армії УНР: «Кармелюк» (район Галича – Єзуполя – Ходорова), «Запорожець» (район Монастириськ), «Чорноморець» (район Ходорова)⁵⁵.

У ході контрнаступу польсько-українських військ 15–20 вересня 1920 р. фронт знову повернувся до Надзбруччя. 21 вересня члени Галревкому спішно перебралися на територію УСРР. 23 вересня у Вінниці цей орган саморозпустився, а решту його коштів (майже 7 млн руб., іноземна валюта, реквізовані золоті речі) було передано в місцевий радянський банк⁵⁶. Цікаво, що за аналогічним сценарієм (і теж невдало) більшовики намагалися створити в Білостоку очолюваний Ю.Мархлевським і Ф.Дзержинським Тимчасовий польський революційний комітет⁵⁷. Контакти з ним прагнув налагодити Галревком, однак цьому перешкодили воєнні дії. Представникам Польревкому, котрі до часу осіли в Мінську, В.Ленін обіцяв передати територію Східної Галичини – до складу Польської Радянської Республіки⁵⁸. Після невдач на львівсько-варшавському напрямку російський Раднарком скерував своїх пропагандистів на південь, де в листопаді 1920 р. Червона армія оволоділа Кримським півостровом, установивши тут режим червоного терору⁵⁹.

11 жовтня 1920 р. польсько-українські підрозділи досягнули річки Лозова, де й закінчилася бойова співпраця з польським військом. Причиною цього стало підписання в Ризі 12 жовтня угоди про перемир'я та прелімінарних умов майбутнього миру з радянськими республіками Росії й України. Варшава відмовлялася від союзу з УНР, а також зобов'язувалася не утримувати на своїй території ворожі щодо більшовицької Росії сили – передусім Армію УНР та інтерновані частини білогвардійців. Представників УНР і ЗУНР на ці перемовини не допустили, тому долю України вирішувала делегація УСРР, до якої від Галицької СРР долучилися М.Баран та Н.Хомин. В її складі не виявилось жодного, хто міг би писати українською мовою, тому офіційний документ для неї підготував українськомовний член польської делегації Л.Василевський. У Ризі керівник росіян А.Йоффе заявив своєму польському візаві Я.Домбському: Москва розуміє, що Варшаві потрібна галицька нафта, а Москві, своєю чергою, – українське збіжжя⁶⁰. За умовами Ризького договору від 18 березня 1921 р., до складу Польщі включалося 162 тис. кв. км українських етнічних земель із населенням близько 5 млн. Було зафіксовано також відмову українського радянського уряду Х.Раковського «від будь-яких прав і претензій на землі, розташовані на захід від кордону, описаного у ст. 2» згаданого документа⁶¹. 11 листопада 1920 р. знекровлені наддніпрянські війська форсували Збруч та опинилися на території Польщі, де були інтерновані в таборах Ланцуга, Каліша, Щейорна, Вадовиць, Пікуличів та ін.⁶²

⁵⁴ *Smoliński A.* Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r. – Toruń, 2000. – S.36–38.

⁵⁵ *Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920.* – S.218, 227, 229, 251–252, 255, 604–606, 930.

⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф.2189. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.5.

⁵⁷ *Манусевич А.* Очерки по истории Польши. – Москва, 1952. – С.295–296.

⁵⁸ *Klimecki M.* Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad... – S.148.

⁵⁹ *Політичний терор і тероризм в Україні: XIX–XX ст.: Історичні нариси.* – К., 2002. – С.198–201.

⁶⁰ *Skaradziński B.* Polski lata 1919–1920. – T.2. – Warszawa, 1993. – S.410–411.

⁶¹ *Документи внешней политики СССР.* – Т.3. – Москва, 1959. – С.244–246; *Захарук Б.* Проблеми кордону в контексті українсько-польських відносин доби національно-демократичної революції в Україні (1917–1923) // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* – 1996. – №3. – S. 170–174.

⁶² *Колянчук О.* Українська військова еміграція в Польщі. 1920–1939. – Л., 2000. – С. 7–113.

Із метою вноормування польсько-українських відносин після підписання Ризького договору керівництво УНР, зокрема Міністерства закордонних справ, розробило план «формальної ліквідації» до 1 травня на території Польщі Ради Республіки (65 осіб), уряду (14 міністрів) та його структур (1,7 тис. службовців), таборів інтернованої Армії УНР (3,5 тис. старшин, 11,5 тис. козаків). «Законспіровану» працю урядовців і парламентарів перенесли до новоствореного Українського Центрального Комітету у Варшаві (голова А.Лукашевич). Еміграції було рекомендовано видати червоні й білі картки перебування⁶³. На прохання членів уряду УНР поляків С.Стемповського та Г.Юзефського офіційна Варшава забезпечила перехід С.Петлюри до 31 грудня 1923 р. на нелегальне становище, аж поки він не виїхав у Будапешт (згодом проживав у Відні, Женеві, Парижі). Моральну підтримку наддніпрянцям надав начальник Польської держави Ю.Пілсудський, відвідавши у травні 1921 р. табір інтернованих у Каліші. Згодом за сприяння Міністерства праці й суспільної опіки Польщі було створено Польське товариство допомоги українським емігрантам⁶⁴.

Завдяки підтримці 2-го відділу генштабу польської армії при Головні команді військ УНР на початку 1921 р. було сформовано партизансько-повстанський штаб на чолі з Ю.Тютюником, під керівництвом якого у жовтні – листопаді силами інтернованої в Польщі 6-ї стрілецької дивізії здійснено 1500-кілометровий Другий зимовий похід⁶⁵. Утім чергова спроба підірвати більшовицький режим в Україні закінчилася поразкою⁶⁶. Польсько-український військово-політичний союз виявився короткотерміновим. Україна у цей час перебувала в міжнародній ізоляції. Завадила також політика країн Заходу, насамперед Великобританії, котра неодноразово радила Польщі укласти мир із більшовицькою Росією. Паризька конференція пропонувала сусіднім країнам не воювати з Росією. Американська дипломатія теж не схвалювала планів Ю.Пілсудського щодо спільної з Україною антиросійської кампанії 1920 р. Усе це кардинально послаблювало український державний табір. До того ж поразка київського походу та втота суспільства від кількарічної війни змусили Варшаву відмовитися від ідеї створення незалежної Української держави⁶⁷, де-факто (від 1923 р. й де-юре) інкорпорувавши Східну Галичину та Західну Волинь. Варто погодитися з польськими авторами в тому, що для українців Ризький договір став тим, чим Брестський мир 1918 р. (коли Холмщина й частина Підляшшя мали відійти до УНР) – для поляків⁶⁸. Восени 1921 р. за ініціативою польського дипломата, уродженця Львівщини графа Я.-С.Лося та посланця митрополита Андрія (Шептицького) отця Тита Войнаровського відбулися чергові українсько-польські перемовини щодо можливого надання Східній Галичині автономного статусу у складі Польщі, однак – знову безуспішно⁶⁹.

Відступ Червоної армії за Збруч не призупинив спроб більшовизації західноукраїнських теренів. Основна ставка відтепер робилася на Компартію Східної Галичини, що була створена 1919 р. з галичан, які мали досвід членства в РКП(б), КП(б)У. У

⁶³ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924). – К., 2010. – С. 462, 465; *Завада І.* Ризький договір і Україна. – К., 2000. – С. 149–155; *Wiszka E.* Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1930. – Toruń, 2004. – С. 21–49.

⁶⁴ *Skaradziński B.* Polski lata 1919–1920. – С. 410–412; *Potocki R.* Ukraińskie wychodźstwo polityczne w Polsce (1920–1939) // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* – 1996. – №3. – С. 199.

⁶⁵ *Тинченко Я.* Українська армія у 1920 р.: Військовий союз з Польщею, війна з радянською Росією та інтернування. – С.69–71.

⁶⁶ *Верига В.* Листопадовий рейд. – К., 1995. – С.11–139; *Голубко В.* Останній шанс: Другий Зимовий похід Армії УНР 1921 р. // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* – 1996. – №3. – С.167–168.

⁶⁷ *Прушинський М.* Драма Пілсудського... – С.134, 309.

⁶⁸ *Potocki R.* Ukraińskie wychodźstwo polityczne w Polsce (1920–1939). – С.196.

⁶⁹ *Баран С.* Не туди дорога // Український голос. – 1921. – 16 жовтня; *Кордуба М.* Щоденники 1918–1925. – Л., 2021. – С.31.

1920–1923 рр. вона поповнилася колишніми вояками ЧУГА, біженцями й полоненими, котрі повернулися з Наддніпрянщини, з Дону, з Поволжя, Туркестану і прагнули за підтримки радянських України та Росії повалити польську владу. Більшовицькі агенти закладали склади зброї для майбутнього антипольського повстання (Олевськ, Славути та ін.), а також повітові трійки (Ковель, Рівне, Луцьк, Володимир, Дубно, Острогож тощо), що мали організувати вбивства польських урядників й українських урядовських політиків, пограбування фільварків, саботажні акції⁷⁰. Зв'язковою ланкою між партійними осередками Росії та України від 1921 р. мав стати нелегальний Закордонний (Закордонне бюро допомоги КПСГ), члени якого вели агітаційно-пропагандистську роботу серед галичан і волинян щодо антипольського повстання і приєднання краю до УСРР. При цьому використовувалися чималі суми в доларах, польських марках, брильянтах. Кураторами вказаної структури були Ф.Кон, В.Затонський, яких інструктував член ЦК РКП(б) і голова виконкому Комінтерну Г.Зінов'єв. Діяльність Закордоноту постійно документували дипломати й розвідники Польщі⁷¹. Більшовицькі органи держбезпеки прагнули також у 1921–1923 рр. відірвати від національного партійно-політичного табору голову еміграційного уряду ЗУНР Є.Петрушевича, розсваривши його з проводом Української народно-трудової партії (і це їм удалося)⁷². Дипломати (та водночас представники спецслужб) «країни Рад» у Відні й Берліні намагалися не допустити співпраці Є.Петрушевича з фундатором Української військової організації Є.Коновальцем, одним із командирів легіону УСС В.Вишиваним⁷³. Якщо на початку 1920-х рр. (період політики українізації в УСРР) ліві сили на західноукраїнських землях мали чимало симпатиків, то через десятиліття, у час Голодомору та масових репресій, їхні лави різко скоротяться. Новий червоноармійський «визвольний похід» за Збруч Кремль організує вже у вересні 1939 р., коли у союзі з нацистською Німеччиною розчленовуватиме Польську державу.

REFERENCES

1. Dyskant, J. (Ed.) (1995). *Polskie tradycje wojskowe*. Warszawa. [in Polish].
2. Holubko, V. (1996). Ostannii shans: Druhii Zymovyi pokhid Armii UNR 1921 r. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, 3, 167–168. Warszawa. [in Ukrainian].
3. Karpenko, O. (Ed.) (1957). *Pid praporom Zbournia*. Lviv. [in Ukrainian].
4. Kasprzyk, J. (Ed.) (1997). *Polacy w walce o niepodległość Ukrainy 1920*. Warszawa. [in Polish].
5. Klimecki, M. (2006). *Galicyska Socjalistyczna Republika Rad: Okupacja Malopolski (Galicji) Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1920 r.* Toruń. [in Polish].
6. Kolianchuk, O. (2000). *Ukrainska viiskova emibratsiia v Polshchi: 1920–1939*. Lviv. [in Ukrainian].
7. Kshonstek, T. (Ed.) (2010). *Polshcha ta Ukraina v borotbi za nezalezhnist: 1918–1920*. Varshava. [in Ukrainian].
8. Łukomski, G., Polak, B., Wrzosek, M. (1990). *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*. Koszalin. [in Polish].
9. Lytvyn, M. (1998). *Ukrainsko-polska viina 1918–1919 rr.* Lviv. [in Ukrainian].
10. Lytvyn, M. (2015). *Proekt "Ukraina": Halychyna v Ukrainskii revoliutsii 1917–1921 rr.* Kharkiv. [in Ukrainian].
11. Lytvyn, V. (Ed.) (2002). *Politychnyi teror i tvorystvo v Ukraini: XIX–XX st.: Istorychni narysy*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Manusevich, A. (1952). *Ocherki po istorii Polshy*. Moskva. [in Russian].
13. Matkowskyj, J., Stepen, S. (Ed.) (2020). *Sojusz polsko-ukraiński 1920 r.: Refleksje nad przeszłością – myśli o przyszłości*. Warszawa. [in Polish].
14. Niciejca, S. (2000). *Zadworze – polskie Termopile*. Kraków. [in Polish].
15. Olszański, T. (1996). Mit i prawda o obronie Zamościa w sierpniu 1920 r. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, 3, 154–155. Warszawa. [in Polish].
16. Pisuliński, J., Skalski, W. (Eds.) (2020). *Sojusz Piłsudski – Petlura: Dokumenty i materiały*. Warszawa; Kijów. [in Polish].
17. Potocki, R. (1996). Ukrainiiske vychodźstvo polityczne w Polsce (1920–1939). *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, 3, 198–202. Warszawa. [in Polish].
18. Prushynskyi, M. (1997). *Drama Piłsudskoho: Viina 1920*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Rublov, O. (2004). *Zakhidnoukrainska inteligentsiia u zahalnonatsionalnykh i kulturnykh protsesakh (1919–1939)*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Rukkas, A. (2013). *Razom z polskym viiskom: Armiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky 1920 r.* Nizhyn. [in Ukrainian].
21. Skaradziński, B. (1993). *Polski lata 1919–1920*. Warszawa. [in Polish].
22. Smoliński, A. (2000). *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r.* Toruń. [in Polish].

⁷⁰ Archiwum Akt Nowych, Warszawa. – Ambasada RP w Moskwie. – Sygn.107. – K.75–79.

⁷¹ Ibid. – Sygn.103. – K.2–3, 10–12, 17, 21, 31; Sygn. 107. – K.45.

⁷² Ibid. – Sygn.102. – K.82.

⁷³ Ibid. – Poselstwo RP w Charkowie. – Sygn.49. – K.31–32.

23. Szumilo, M. (Ed.) (2021). *Symon Petlura: Przywódca niepodległej Ukrainy*. Warszawa. [in Polish].
24. Tynchenko, Ya. (2020). *Ukrainska armia u 1920 r.: Viiskovyi soiuz z Polskobeiu, viina z radianskoiu Rostieiu ta internuvannia*. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Tyshchuk, B. (1970). *Halytska Sotsialistyczna Radianska Respublika (1920 r.)*. Lviv. [in Ukrainian].
26. Veryha, V. (1995). *Lystopadovyi reid*. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Węglewicz, W. (2021). Choroby i śmiertelność jeńców sowieckich w obozie Dąbie k. Krakowa w latach 1919–1921. *1920 rok – wojna światów, I: Studia przypadków w stoletcie Bitwy Warszawskiej*, 299–318. Warszawa. [in Polish].
28. Wiszka, E. (2004). *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1930*. Toruń. [in Polish].
29. Zakharuk, B. (1996). Problemy kordonu v konteksti ukrainsko-polskykh vidnosyn doby natsionalno-demokratychnoi revoliutsii v Ukraini (1917–1923). *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, 3, 170–174. Warszawa. [in Ukrainian].
30. Zakrzewski, B. (2013). Bitwa o Brody (26 lipca – 5 sierpnia 1920 r.). *Militaria XX w.*, 2/30, 10–21. [in Polish].
31. Zavada, I. (2000). *Ryzyki dobrovi i Ukraina*. Kyiv. [in Ukrainian].
32. Zolototrubov, A. (1983). *Budionnyi*. Moskva. [in Russian].

Mykola LYTVYN

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Center for the Study of Ukrainian-Polish Relations,
I.Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine
(Lviv, Ukraine), lytvynmr@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

Military and Political Expansion of Bolshevik Russia into the Western Lands of Ukraine in 1919–1923

Abstract. The purpose of the study – to investigate the peculiarities of the foreign policy of Bolshevik Russia towards the western lands of Ukraine after the World War I, primarily in the period of the West Ukrainian People's Republic and then (November 1918 – March 1923). In the course of work are used general scientific and special **historical methods of research**: causal, historical-comparative, historical-topological, historical-genetic, system analysis, etc. **The scientific novelty** is the revelation of the Kremlin's plans to instil in Halychyna separatist sentiments to the West Ukrainian People's Republic, to the conciliar Ukrainian People's Republic, which were to be realized through the proclamation of the puppet Halychyna Socialist Soviet Republic (HSRR; August – September 1920). **The main results of the study.** Emphasis is placed on the creation of the Central Provisional Authority of the HSSR – Halychyna Revolutionary Committee headed by V.Zatonskyi and the Central Committee of the Communist Party of Eastern Halychyna, which were agreed with the chairman of the Russian Council of People's Commissars V.Lenin, the Central Committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks) and the Communist Central Committee (Bolsheviks) of Ukraine. It is claimed that the new central and local authorities were formed with the participation and support of brigade and regimental commanders, political commissars of the South-Western Front, one of whose commanders was J.Stalin. Local Revolutionary Committees held subbotniks and voskresniks, organized the expropriation of grain from landowners, money and valuables from wealthy Poles and Jews, and tried to reorganize educational institutions on the Bolshevik model; pressure was exerted on church communities and clergy of the Ukrainian Greek Catholic Church. The authorities tried to involve impoverished peasants and burghers, left-wing citizens, representatives of Moscow structures, and recent soldiers of the Red Ukrainian Halychyna Army who were returning to their native homes in the summer of 1920. **Conclusions.** The “liberation campaign” of the Red Army in Eastern Halychyna, and then in Central and Eastern Europe, was stopped by the armed resistance of the united Polish-Ukrainian army near Lviv and Zamość, on the banks of the Dnister. After the retreat of the Red Army behind Zbruch in September 1920, the Soviet People's Commissar of Bolshevik Russia, the Central Committee of the RCP(B), and the Central Committee of the CP(B)U tried to instil Bolshevik ideas with the help of Zakordot structures, cells of the Communist Party of Eastern Halychyna, by discrediting the figures of the Western Ukrainian People's Republic, converting to Soviet ideology Ye.Petrushevych.

Keywords: Bolshevik Russia, West Ukrainian People's Republic, Halychyna Socialist Soviet Republic, Communist Party of Eastern Halychyna, foreign policy, Radianofilstvo.

Тамара ВРОНСЬКА

докторка історичних наук, старша наукова співробітниця,
викладачка Военної академії ім. Є.Березняка
(Київ, Україна), vronska_tamara@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7762-5461>

Дорога у заслання депортованих із Західної України: друга половина 1940 – початок 1950-х рр.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.018>

УДК: [343.8(=477.8):(470+571)]:(09)

Анотація. Висвітлюються обставини важкої дороги у заслання депортованих мешканців Західної України, тих, кого вигнали зі власних домівок за допомогу чи співчуття учасникам національно-визвольного руху (або й зовсім непричетних). Усіх цих людей радянська влада визнала «соціально-небезпечними», що підлягали суворій географічній ізоляції. **Метою статті** є дослідження організаційних і санітарно-побутових складових транспортування вигнанців, а також їх морально-психологічного стану. Зумовлені метою **дослідницькі завдання** полягають в аналізі процесу доправлення людей до залізничних станцій, тривалих і виснажливих умов перевезення, а також у конструюванні радянської концепції географічної ізоляції «непевного контингенту» й тортур, що її супроводжували. **Методологія** поєднує критичний дискурс-аналіз, біографічний метод, інструментарій історико-правового, етнологічного дослідження, соціальної антропології тощо. **Наукова новизна.** Розширюються загальні уявлення про політичний терор та конкретний сегмент насильницького переміщення великих мас людей у віддалені райони СРСР. За документами і спогадами свідків висвітлено важкі випробування, що випали на долю мешканців західноукраїнських областей. **Висновки.** Доведено, що сталінський режим у намаганні впокорити вигнанців докладав неабияких зусиль, і вже саме транспортування до місця заслання стало жорстоким покаранням за невчинений злочин.

Ключові слова: Західна Україна, національно-визвольна боротьба, сталінський режим, терор, репресії, депортації, заслання, конвоювання, спецпоселення.

Тему запропонованого дослідження актуалізувала нинішня війна Російської Федерації проти України, жорстокі каральні заходи стосовно цивільного населення, зокрема й вивезення великої кількості українців у віддалені місцевості РФ та на тимчасово підконтрольну їй окуповану територію України. Фактично зараз використовується страшний досвід Другої світової та повоєнних років – утім це вже досвід не нацистів, а радянської влади. Саме сталінський режим явив світу масові депортації. Нині його наступники вдаються до подібних терористичних практик. Новітні окупанти копіюють методи вбивств, репресій, тортур, практикованих на західноукраїнських землях у 1940 – на початку 1950-х рр., коли людей карали за зв'язки з борцями за незалежність.

Населення України, зокрема західних областей, яке не бажало коритися комуністичному режиму й усіляко підтримувало національно-визвольний рух, що розгорнувся на цих теренах в останні роки Другої світової і тривав після неї, стало чи не найчисельнішим загоном тих, хто потрапляв під визначення «небезпечного контингенту». Коли пропаганда й погрози не допомогли, сталінська влада перейшла до відкритих репресій. Людям давали зрозуміти, що вони, якщо й не беруть участі в русі опору, навіть за співчуття (кваліфікувалося як «сприяння», «пособництво») варті покарання. Рішеннями позасудового

органу – Особливої наради при НКВС–МВС–МДБ на географічну ізоляцію прирекли не лише родичів, а й подеколи випадкових людей, щоб змусити справжніх опонентів сталінського режиму припинити боротьбу, а потенційних – навіть не починати її.

Одним із перших актів масових депортацій стала тривала та виснажлива дорога у заслання, сповнена не лише моральних і фізичних мук, а й реальних тортур. Цю складову примусового переміщення сотень тисяч українців досі не висвітлено належним чином у вітчизняній історіографії. Депортації із Західної України, що постають на сторінках історичних розвідок як результат радянського терору (нерідко безособового та знеособленого), були частиною віктимного дискурсу, дискурсу колоніальної травми, виходити з якого можна тільки через оприявлення іншої сторони трагедії – того самого «прямостояння» вигнанців, котрі своїм життям заперечували суцільну віктимізацію українства. Глибока й досі актуальна у своїх висновках праця Г.Арендт¹ започаткувала особливий пласт спеціальної літератури, який поступово поповнювали на Заході інші доробки, присвячені аналізу і критиці тоталітаризму радянського стибу. Початок системному вивченню примусових міграцій поклали студії закордонних дослідників Р.Конквеста² та О.Некрича³. З «легкого пера» останнього вираз «покарані народи» ввійшов у науковий обіг. Перші спроби осмислити масові примусові переміщення людей у загальному контексті аналізу терору у СРСР з'явилися на початку 1990-х та в наступні роки⁴. Паралельно з розсекречуванням раніше недоступних архівних фондів почали виходити друком окремі праці, в яких відтворювалися хронологія та масштаби насильницьких депортацій мешканців України⁵. До наукового обігу було введено нові документи і статистичні дані з архівів Російської Федерації й нашої країни, якими дотепер послуговуються дослідники. Пізніше до фахівців, котрі продовжували працювати у цій тематичній ніші, долучився П.Полян⁶, ґрунтовно проаналізувавши історичні витоки депортацій, а також географію розселення засланих народів.

В Україні вже багато сказано й написано про масові репресії. Захищено не одну дисертацію, видано чимало книжок, на шпальтах періодичних видань оприлюднено великий масив статей дослідників, краєзнавців, музейних та архівних працівників. Історіографічний доробок у цій тематичній ніші настільки потужний, що йому вже присвячують спеціальні публікації⁷. Слід наголосити, що більшість вітчизняних авторів, студіюючи проблему депортацій, зокрема й на регіональному рівні, відтворюють передумови та історичне тло, на якому розгоргалася трагедія, розкривають заходи з реалізації ідеологічних настанов союзного центру, республіканських партійних і радянських органів. Останнім часом поживавився інтерес дослідників до окремих депортаційних акцій, зокрема операцій «Захід» (1947 р.), «Трійка» (1951 р.)⁸.

¹ *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. – К., 2002. – 539 с.

² *Conquest R.* Soviet deportation of nationalities. – London; New York, 1960; *Конквест Р.* Большой террор / Пер. с англ. – Firenze, 1974. – 1064 с.

³ *Некрич А.М.* Наказанные народы. – Нью-Йорк, 1978. – 170 с.

⁴ *Бугай М.* «За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...»: Про депортацію населення з України у 30–40-ві рр. – К., 1992; *Бугай Н.* Народы Украины в «Особой папке Сталина». – Москва, 2006. – 271 с.; *Земсков В.* Заключённые, спецпоселенцы, ссыльные и высланные: Статистико-географический аспект // *История СССР.* – 1991. – №5. – С.151–165; *Его же.* Массовое освобождение спецпереселенцев и ссыльных (1954–1960) // *Социологические исследования.* – 1991. – №1. – С.5–26; *Его же.* Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. – Москва, 2003. – 306 с. та ін.

⁵ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні: 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К., 1994; *Винниченко І.* Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – 126 с. та ін.

⁶ *Полян П.* «Не по своей воле...»: История и география принудительных миграций в СССР. – Москва, 2001. – 329 с.; *Его же.* География несвободы: об инфраструктуре депортаций и советской режимности [Электронный ресурс]: <http://demoscope.ru/weekly/2015/0651/analit04.php>

⁷ *Довбня О.* Депортації населення Західної України (1939–1953 рр.): новітня вітчизняна історіографія // *Схід.* – 2018. – №2. – С.70–77.

⁸ *Бажан О.* Операція «Захід»: до 70-річчя депортації населення Західної України у віддалені місцевості // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* – Вип.18. – К., 2013. – С.338–349; *Козут А.* Передвісники операції «Захід»: депортації 1944–1946 рр. // *Український історичний журнал.* – 2020. – №3. – С.40–53; *Його ж.* Операція «Захід» у контексті радянських депортацій із Західної України 1940–1950-ті рр. // *Вирване коріння: дослідження, документи,*

Через об'єктивні й суб'єктивні причини чимало фахівців бралися за те, що лежить якщо не на поверхні, то в перших інформаційних шарах. А от глибинні пласти (з'ясування особливостей кожного з етапів примусових міграцій, інструментарію, інституціональних реорганізацій, заборонно-режимних складників життя впосліджених категорій громадян, віддалені наслідки депортацій, інших репресій тощо) належним чином не розробляли, а іноді навіть і не помічали. Особливості важкої дороги у заслання також не знайшли гідного висвітлення (це стосується й виданої 2008 р. монографії авторки цих рядків⁹). Брак спогадів не дозволяв реконструювати згадану складову важких випробувань, що випали на долю вигнанців.

Із реалізацією усноїсторичних проєктів «Непочуті» (Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору», Львів), громадської організації «Після тиші» (Львів), оприлюдненням спогадів колишніх жертв¹⁰, залученням нових документів, зокрема галузевих державних архівів МВС України, Служби безпеки України, а також Державного архіву Російської Федерації, які раніше не потрапили в поле зору, випала можливість висвітлити важкі обставини транспортування західноукраїнців у віддалені райони СРСР. Спогади окремих осіб, котрі пройшли важкий шлях переслідувань, є одночасно поглядом свідка та звинувачувача, що відчутно розширює можливості інтерпретації. Неоціненною частиною джерельної бази стали матеріали, вміщені у спеціалізованому багатотомному виданні «Реабілітовані історією». Процес роботи з джерелами, їх добір та верифікацію було орієнтовано на визначені дослідницькі завдання. Нормативно-законодавчі акти, які регламентували транспортування репресованих, між- і внутрівідомче листування, накази, інструкції, додаткові роз'яснення, а головне – спогади жертв, що стосувалися процесу перевезення, склали основу історико-правового вектора цього дослідження.

Другий (після 1939–1941 рр.) етап радянізації Західної України розпочався відразу по вигнанню нацистів. Його, як і попередній, супроводжували тотальний тиск сталінського режиму на суспільство та вже звичні репресії щодо реальних й уявних опонентів комуністичної влади. Гостре протистояння між учасниками формувань УПА, ОУН, з одного боку, і радянськими силовими структурами – з іншого, потягло за собою каральні акції проти місцевого населення, обвинуваченого в «пособництві», «співчутті» повстанцям.

Уже 31 березня 1944 р. з'явився наказ НКВС СРСР №122, спрямований проти членів родин оунівців¹¹. Перш ніж узятися реалізовувати цей базовий документ, до третьої декади квітня 1944 р. у відомстві писалися, переписувалися й

свідчення. – К., 2020. – С.51–68; *Його ж.* «Тройка» чи «Север»? – депортаційна операція початку квітня 1951 р. [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/04/8/159295/> та ін.

⁹ *Вронська Т.* Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944–1952). – Х., 2008. – 264 с.

¹⁰ Див.: Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. – Л., 1998–2002; Літопис УПА: Нова серія: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ. – К.; Торонто, 2003. – Т.3–7; Історія сталінського ГУЛАГа: Кінець 1920-х – перша половина 1950-х гг.: Собрание документов: В 7 т. – Т.5: Спецпереселенцы в СССР. – Москва, 2004; НКВД–МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооружённым националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956) / Сост. Н.И.Владимирцев, А.И.Кокурин. – Москва, 2008; Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны: Документы: В 2 т. – Т.2: 1944–1945. – Москва, 2012; Реабилитация: как это было: Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: В 3 т. / Сост. А.Артизов [и др.]. – Москва, 2000; Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник. – Москва, 2003; Лубянка: Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш», 1939 – март 1946. – Москва, 2006; Сталинские депортации: 1928–1953. – Москва, 2005 та ін.

¹¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.180–180 зв. Того ж дня нарком внутрішніх справ СРСР Л.Берія видав розпорядження, яким приписував підготувати інструкцію про порядок заслання членів сімей «оунівців та активних повстанців у віддалені райони Союзу РСР».

деталізувалися інструкції про «порядок вилучення» членів родин повстанців для подальшого заслання їх у віддалені райони країни. Саму процедуру депортації було регламентовано ще в 1940 р., коли почалися масові вигнання населення із Західної України, натомість 1944 р. її дещо уточнили за допомогою низки відомчих приписів. А загалом правила руху спецешелонів ОДПУ визначило ще під час масових депортацій селянства 1933 р. Потяги з приреченими мали перечікувати на запасних коліях, пропускаючи пасажирські, військові, вантажні. Тож шлях у заслання був довгим не лише через великі відстані.

Трагічна путь починалася для вигнанців просто на порозі власної оселі. Після оголошення рішення про депортацію й ретельного обшуку помешкання, самих приречених і нетривалих зборів (на які ніколи не давали належних три години) жертв під конвоєм доправляли (в містах на вантажівках, у селах підводами) до залізничних станцій. Часто-густо, всупереч відповідним інструкціям, їх змушували добиратися до залізниці на власному або й сусідському транспорті. Мешканець с. Мушкатівка Борщівського р-ну Тернопільщини, повертаючись до страшних днів осені 1947 р., розповів:

«День 21-го жовтня мені ніколи не забути – то була страшна наруга над невинними людьми. [...] Мого батька В.Чубака – старого, хворого – забрали з ліжка. Сестра, 1923 р. нар., теж не могла ходити, то її посадили на воза. [...] Коли набралися десять фір, вирушили в дорогу. [...] Біля кожного воза – і зліва, і справа – по 4–5 конвойних. Надвечір наша велика валка підїхала до села Іване-Пусте. А там на станції Страшний суд. Коні ржуть, люди кричать, діти плачуть... Самісіньке пекло. Конвойні оточили станцію. Почали нас вантажити у вагони дуже швидко»¹².

Швидке завантаження відбувалося лише тоді, коли ешелон був готовий до відправлення. Якщо ж ні, то людей утримували у спеціально відведених для цього місцях до прибуття рухомого складу. Керівництво НКВС–МВС СРСР пильно стежило за раціональним використанням «вагоно-метражу». Якщо «ворожих родин» не вистачало для щільного заповнення ешелонів, вони, за наполяганням заступника наркома внутрішніх справ СРСР В.Чернишова, стояли на запасних коліях, очікуючи на додатковий «контингент»¹³.

За безпосереднє заповнення вагонів і перевезення вигнанців відповідав начальник ешелону, за охорону – його комендант («начальник конвою») з конвойних військ¹⁴, який виконував допоміжні функції. Перший зі згаданих службовців приймав людей за списками та перевіряв «посімейну картку», щоб жоден із приречених не уникнув своєї долі. У разі відсутності будь-кого зі внесених до неї, складався відповідний акт й «утікача» оголошували в розшук. Решту організаційних питань мали вирішувати відповідно до інструкції, затвердженої наприкінці січня 1944 р.¹⁵

¹² Див.: Мизак Н. Велика депортація // Гомін України. – 2006. – 29 жовтня.

¹³ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України). – Ф.15. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.93; Спр.55. – Арк.12.

¹⁴ 2 червня 1949 р. спеціальним наказом МВС СРСР було оголошено нову «Інструкцію начальникам ешелонів із конвоювання виселенців». У документі встановлювалися обов'язки начальника ешелону та його заступників, зокрема й начальника конвою, а також процедура передачі/приймання засланців від співробітників, які доправляли людей до залізниці (перевірка ешелонних списків, посімейних карток тощо). Наступний наказ МВС СРСР, що регламентував та уточнював порядок конвоювання осіб, яких відправляли у заслання із західних областей УРСР, вийшов 3 лютого 1951 р. Відтоді чисельність депортованих для кожного ешелону, терміни їх відправлення мало визначати МДБ УРСР (див.: Государственный архив Российской Федерации. – Ф.9401. – Оп.2. – Д.44. – Л.2–5).

¹⁵ Інструкція з конвоювання спецконтингенту, який переселявся за особливими вказівками НКВС СРСР, 29 січня 1944 р. [Електронний ресурс]: <https://rg.ru/2014/06/25/deportaciya.html>

Найбільш чітко, ніж будь-коли, було організовано депортацію у жовтні 1947 р., коли впродовж кількох днів із Західної України вивезли 77 791 особу¹⁶. Згідно з прописаним на папері порядком, родини з речами у супроводі солдатів внутрішніх військ на підводах чи вантажівках мали доправити до найближчих залізничних станцій, а звідти – на вузлові пункти («станції завантаження» / пункти формування ешелонів), де головним розпорядником ставала спеціальна комендатура на чолі зі співробітником МДБ, який відповідав за готовність вагонів, охорону, приймання людей і наступну передачу їх (за списками та посімейними довідками) начальникові / комендантові ешелону – офіцерові конвойних військ. Останній розписувався про отримання «під опіку» всіх вигнанців.

В ешелонах один із вагонів виділяли для речей. Дехто необачно і справді здавав свої пожитки, а потім не міг знайти, оскільки конвоїри нерідко займалися крадіжками та мародерством. «Батько заборонив мамі здати речі, – розповідає Ольга Жук. – І вона не здала, а потім, як приїхали (до Амурської обл. – *Т.В.*), того вагону – камери зберігання – вже не було. Де він загубився? Та, мабуть, не загубився...»¹⁷.

Кожен потяг, принаймні в 1947 р., супроводжували 36–40 солдатів конвойних військ. Відповідальність за організацію охорони покладалася на її начальника, який, окрім зазначеного вище, мав стежити за кількістю вагонів в ешелоні (за інструкцією, не більше 63) та щільністю завантаження (не менше 2500 осіб). Він відповідав і за облаштування вагона-карцеру для тих, хто «порушував порядок пересування», а також за правдивість списків, куди належало вносити всіх без винятку, навіть немовлят. Цей службовець мав також періодично надсилати рапорти на адресу відділу перевезень НКВС–МВС СРСР і стежити за тим, щоб підлеглі сержанти, за якими закріплювалися 6–8 вагонів, кожної доби проводили перевірку та облік «спецконтингенту», а «старші», призначені з-поміж вигнанців, наглядали за порядком у вагонах. Найчисельнішою була охорона на початку та в кінці ешелонів – задля запобігання втечам.

І на станціях завантаження, і в дорозі засланців пильнували дуже ретельно, оскільки за кожної сприятливої нагоди вони намагалися втекти. Звіти щодо кількості людей передавали до НКВС–МВС–МДБ. Із цих рапортів дізнаємося, що у 18 вагонах першого ешелону №1516, який 7 травня 1944 р. о 17-й год. 55 хв. вирушив зі ст. Здолбунів Ковельської залізниці до ст. Єнісей Красноярського краю, перебував 451 родич повстанців¹⁸. У потязі №49339, що 30 жовтня виїхав із Тернополя до Омська, було 289 родин (690 осіб)¹⁹. Із часом ці в'язниці на колесах ставали довшими. Іноді число вагонів сягало 60. Відповідно зростала й кількість «пасажирів» у них. Найщільніше набивали рухомий склад людьми в 1947 р. В ешелоні №20023, який на світанку 22 жовтня рушив зі ст. Львів-Клепарово до Томської обл., було 1878 вигнанців²⁰.

Скільки часу йшло на максимальне заповнення вагонів, встановити важко. Але зі спогадів жертв репресій випливає, що у другій половині 1944 й до осені 1947 рр. ця процедура могла тривати кілька годин, а іноді й днів. У наймасовішу жовтневу акцію 1947 р. людей вантажили швидше, ніж раніше. Розповідає Марія Плакуща з Волині, яку 21 жовтня 1947 р. у 8-річному віці депортували разом із родиною:

¹⁶ Саме така цифра наводилася в уточнених даних МВС УРСР, уміщених у довідці від 23 листопада 1948 р. (див.: ГДА МВС України. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.76–77; Спр.51. – Арк.96).

¹⁷ Інтерв'ю із Жук (Кулеша) Ольгою Пилипівною, 1944 р. нар., с. Добросин Жовківського р-ну Львівської обл., 25 жовтня 2019 р., інт. А.Усач, Меморіальний музей «Територія терору».

¹⁸ ГДА МВС України. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.109.

¹⁹ Там само. – Спр.55. – Арк.32.

²⁰ Там само. – Спр.51. – Арк.124, 132–133.

«На все життя запам'ятала, що діялось у той чорний день на станції Луцьк. Усе якось змішалось: люди й коні, плач, стогін, ридання. [...] Для нас приготували аж 59 вагонів. Вони призначалися для перевезення, напевно, худоби, а не людей. Навіть елементарних лавок не було. Сиділи на мішках, які взяли з собою. Вагони були битком набиті людьми... Коли на станцію привезли ще кілька сімей, а місця вже не було, то розпорядилися, щоб викинули людське майно, але всім знайшлося місце»²¹.

Загальну атмосферу пронизливо схарактеризувала Марія Луців (1944 р. нар.), затримана з усією сім'єю у с. Михайлівичі Дрогобицького р-ну Львівської обл.: «На вокзалі нас усіх заштовхали у вагони й почалася страшна дорога без кінця і краю. [...] Усі станції та полустанки були переповнені потягами, які везли у загратованих товарних вагонах в'язнів або спецпереселенців, таких, як і ми. Здавалося, ніби всю Україну забирають у неволю!»²².

Момент, коли зачинялися двері вагонів та ешелон рушав, перетворювався для людей на справжню трагедію: «Гойднувся вагон, щоразу швидше застукотіли на стиках рейок колеса, і раптом із того стукоту зродилося спочатку ледве чутне, а щодалі, то голосніше ридання. Плакали всі. Причитали навзрид, ні на кого не дивлячись, нікого не соромлячись. Як на похоронах. Плакали дорослі, плакали й діти. Той плач, здається, заглушував гуркіт коліс, пробивався крізь дах, рвався до самого неба»²³.

Хтось горював дуже довго. Хтось знаходив розраду у фіксації станцій, що їх минав потяг. Арета Блавацька (1934 р. нар.), яка влітку 1950 р. разом із родиною вирушила зі Львівщини на схід СРСР, робила нотатки в імпровізованому щоденнику. Запис на першій сторінці: «Подорож на Сибір. 5/6 1950 р. Понеділок 1 год. Виїхали ми зі Львова. [...] 5/6 2 год. – Красне, [...] Радивилів, 5/6 10.30 – Здолбунів, [...] 7/6 середа 5 год. (дня) – Жудиливо, 19.10 – Сухиничі»²⁴.

Вигнанці одностайні в описі «інтер'єрів» вагонів (телятників, товарняків), в яких їм довелося долати важку дорогу, з дво- або триповерховими нарами. Інколи нар не було, тоді люди тулилися просто на підлозі. Траплялося й так, що вже під час завантаження функціонери пропонували їм власноруч облаштувати своє тимчасове пристановище. «Робіть собі комфорт самі, – загнавши до вагонів людей, “милостиво” дозволив начальник ешелону. Наші батьки зробили нари попри всі стіни вагона. Вони мали аж три поверхи», – пригадує Василь Романчак, якого депортували в лютому 1949 р. з Бродівського р-ну на Львівщині. І продовжує: «Мій брат Богдан, якому йшов четвертий рочок, коли поїзд різко загальмував, упав з горішніх нар на розпечену пічку й обпік собі личко та ручки»²⁵. Посеред вагону зазвичай уже стояла пічка-«буржуйка». З усіх щілин тягнуло холодом. Стіни вкривалися памороззю. «Холод, сморід, на підлозі гнила солома... Люди знемагали від холоду й браку свіжого повітря. Довга і тяжка дорога у сибірську чужину»²⁶, – схарактеризувала загальну картину Надія-Ксенія Салабай, яку 21 жовтня 1947 р.

²¹ Десять років у неволі (Зі спогадів Марії Плакущої; записав Любомир Пахолок) // Реабілітовані історією: Волинська область. – Кн.1. – К.; Луцьк, 2010. – С.494.

²² Луців М. На чужині // Реабілітовані історією: Львівська область. – Кн.2: м. Борислав, Бродівський район. – Л., 2014. – С.90.

²³ Боярчук П. Крик голодного звіра. – Луцьк, 1997. – С.155.

²⁴ Фото рукописних нотаток із приватного архіву А.Блавацької (оцифровано співробітниками Меморіального музею «Територія терору»).

²⁵ Романчак В. Зруйноване село // Реабілітовані історією: Львівська область. – Кн.2: м. Борислав, Бродівський район. – С.101.

²⁶ Салабай Н.-К. Матір із шістьма дітьми – у Сибір // Там само. – Кн.3: Буський район, Городецький район. – Л., 2017. – С.51–52.

депортували зі Львівської обл. А влітку не було чим дихати, оскільки через два маленьких віконечка, заґратованих або обплутаних колючим дротом, повітря ледь проникало всередину.

Люди потерпали від спраги, недоїдання, іноді й голоду. Харчів, що їх змогли взяти, не вистачало, оскільки чи не все з'їдалося ще під час перебування на збірних пунктах, а обіцяні станційні буфети зазвичай не працювали. Коли ж вони й функціонували, то виходити на зупинках із вагонів (по їжу, воду та вугілля) дозволялося лише жінкам. Інколи, як свідчить львівський дослідник А.Усач, котрий у рамках усноїсторичних проєктів записав спогади багатьох депортованих, чоловіки перевдягалися у жіночий одяг, щоб захопити якомога більше харчів. Медичного нагляду, передбаченого чинними інструкціями, в ешелонах зазвичай не було. Так само, як і санітарної обробки перед завантаженням до потягів. Тому в умовах людської скупченості ширилися інфекційні та інші хвороби. Лише деякі люди, згадуючи свою дорогу у заслання, наводять приклади походів до станційної лазні²⁷.

Позбавлені елементарних засобів гігієни, разом потерпали чоловіки, жінки, діти та люди похилого віку. В деяких вагонах була «параша» – металева бочка, або ж просто дірка в підлозі. Іноді в кутку облаштували «туалет» іншої конструкції – «дві дошки, і такий жолоб [...] І то було відкрито – і ти маєш там сидати»²⁸. Природні потреби справляли, по суті, в усіх на очах. А швидко сформовані у жовтні 1947 р. для депортації величезної маси людей ешелони не обладнали й такими примітивними відхожими місцями. «Двері (вагонів – Т.В.) забиті наглухо, нікого не випускають. Люди хочуть до туалету. Спочатку обходилися відрами, а потім узяли сокиру й прорубали в куті на підлозі отвір»²⁹, – свідчив висланий із Тернопільщини селянин Чубак. Його слова підтверджує й Марія Гуц із Рівненської обл., та додає інші подробиці: «Туалетів у вагонах не було, оправлятися також не випускали, людям довелося використовувати посуд, який у кого знайшовся»³⁰. В одному з вагонів ешелону, що вирушив у жовтневі дні 1947 р. з Волині до Кемеровської обл., було дуже багато селян, а серед них – і паралізована Тетяна Черемчукова із с. Скриголова.

«Вкинули Тетяну у вагон – худобу так не кидають... Ходила по нужді під себе. Слаба людина. Не спитаєш у неї, не дорікнеш, – згадує Галина Павлюк (у дівочтві Войтович), яку забрали просто зі школи в Берестечку. – Дев'яносто три душі у вагоні. Нічого немає. Ні параші, ні дірки якої в підлозі. У ходаки, тобто взуванку, вибачте, робили, і через віконце надвір викидали. То було таке знущання, що збагнути важко. За три неділі дороги ми на людей перестали бути похожими. Брудні, просмерділі, завошивлені... У мене на спідниці шви не були зароблені, то вошей у тих швах – як піску хто насипав. Трирічний син тієї паралізованої жінки через лютий холод у вагоні відморозив собі ноги. Потім йому їх відрізали»³¹.

Більшість спецпоселенців дорогою знемагали від спраги. Використовували навіть сніг, який надувало у щілини вагону, а також паморозь зі стін. Воду давали

²⁷ Інтерв'ю зі Савчуком Орестом-Мирославом Степановичем, 1933 р. нар., м. Золочів Львівської обл., 20 серпня 2019 р., інт. А.Усач, Меморіальний музей «Територія терору».

²⁸ Інтерв'ю з Процайло (Погранична) Дар'єю Паньківною, 1937 р. нар., с. Мокротин Жовківського району Львівської обл., 7 жовтня 2019 р., інт. А.Усач, Меморіальний музей «Територія терору».

²⁹ Див.: *Мизак Н.* Велика депортація // Гомін України. – 2006. – 29 жовтня.

³⁰ *Гуц М.* Волошки моєї юності // Реабілітовані історією: Рівненська область. – Кн.1. – Рівне, 2006. – С.255.

³¹ «Вінок з колючого дроту»: Інтерв'ю з Галиною Павлюк // *Боярчук П.* Крик голодного звіра. – С.128–129.

лише на великих станціях. Матері обмежували себе, щоб бодай якось прати пелюшки. Сушили їх, обмотуючи ноги вище колін, або прикладали за пазуху до грудей³². Сучасники тих подій переповідають подробиці: «Пелюшки з домотканого полотна не було де прати. Їх навіть не споліскували водою, якої бракувало для пиття. Їх сушили за пазухою або на спині не лише батько й мати, а й сусіди по нарах, яких було у вагоні 36 осіб. Мама дитинки віддавала свій і її пайок молодим хлопцям, яким на своїх плечах найбільше випадало сушити пелюшки»³³.

Антисанітарія була не винятком, а радше нормою, тому й викликала занепокоєння заступника наркома внутрішніх справ СРСР В.Чернишова, котрий «опікувався» засланими, адже йому потрібна була робоча сила, а не хворі чи знесилені напівмерці. Тому ще 18 листопада 1944 р. посадовець направив із Москви до Києва телеграму, в якій просив республіканське керівництво «поліпшити» умови перевезення «оунівців»³⁴. 29 травня 1945 р. нарком внутрішніх справ УРСР В.Рясной, звертаючись до начальників управлінь НКВС західних областей, указав на прорахунки під час транспортування спецпоселенців. Окрім іншого, він зауважував, що для супроводу потягів не виділено медперсонал, не забезпечено в достатній кількості медикаменти, внаслідок чого зареєстровано спалахи висипного тифу. Так, наприклад, в ешелоні №47347, що 30 листопада 1944 р. з 645 членами родин повстанців вирушив із Дрогобицької обл. до ст. Котлас, захворіли 50 осіб, а в ешелонах №47473 і №47474 встановлено 79 випадків висипного тифу та 85 підозр на нього³⁵.

Ситуація з транспортуванням депортованих із Західної України не поліпшувалася й у наступні роки. Так, на початку 1945 р. згаданий вище В.Чернишов у телеграмі на ім'я В.Рясного висловлював своє невдоволення якістю «спецконтингенту», котрий планувалося використовувати на промислових підприємствах у місцях заслання, зауважуючи, що йому не потрібні «дистрофіки» та «інваліди».

У сформованому в Тернопільській обл. ешелоні №47379 серед 385 осіб було 315 хворих на дистрофію й 10 померлих³⁶. Ще вищою була смертність у жовтні 1947 р. Мешканець с. Мушкатівка Борщівського р-ну Чубак розповідає: «Їхали ми 32 доби. Спочатку у вагоні померли двоє дітей. [...] Під Іркутськом померла Жмудиха. Тут уже на кожній станції попід вагонами ходили з ношами й питали, чи є мертві. Ми подавали, а вони забирали. Далі під Читою померла Куйбідиха. Прийшли знову з ношами й забрали. Ми тільки помолилися за них»³⁷.

Родичі померлих не мали жодних шансів навідатися будь-коли на їхні могили. Жінка, яка втратила дитину через хворобу, збожеволіла: «Вона весь час перепитувала: яка то станція (де з вагону винесли тіло – Т.В.)? Вірогідно, хотіла знати, де похована/закопана. [...] Пішла з життя, так і не довідавшись тієї зупинки»³⁸. Дар'я Процайло (1937 р. нар.), депортована 1950 р. із с. Мокротин Жовківського р-ну Львівської обл., пригадує, як у сусідньому вагоні померло півторарічне немовля. Мати хотіла побачити, де його поховують, і на зупинці вибігла слідом за конвойними. Її зупинили, вдаривши прикладом гвинтівки по голові³⁹. Засланий Степан Музичко описує сцену смерті та поховання маленької дитини:

³² Штепа М. Обкрадене дитинство. – Тернопіль, 2015. – С.15.

³³ Надбережна М. Обморожена доля... // Реабілітовані історією: Тернопільська область. – Кн.1. – Тернопіль, 2008. – С.205–206.

³⁴ ГДА МВС України. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.32.

³⁵ Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – С.52.

³⁶ Булай Н. Народы Украины в «Особой папке Сталина». – С.138.

³⁷ Див.: Мизак Н. Велика депортація // Гомін України. – 2006. – 29 жовтня.

³⁸ Інтерв'ю із Жук (Кулеша) Ольгою Пилипівною, 1944 р. нар. ...

³⁹ Інтерв'ю з Процайло (Погранична) Дар'єю Паньківною, 1937 р. нар. ...

«Мамочко, молоко», – шепотіла хвора дівчинка, та не було навіть водички, аби зволожити спалені гарячкою вуста вмираючої дівчинки. Життя згасало. Мати сиділа на підлозі вагона, тулила до грудей покійну донечку, наче хотіла зігріти її своїм диханням і повернути до життя. [...] Двом чоловікам веліли вивести з вагона два рискалі і шуфлю (різновиди лопати – *Т.В.*), сказали матері, аби вийшла з дитиною. Два конвоїри з собаками на повідках провадили похоронну процесію. Коли перейшли через кілька залізничних ліній, зупинились. Наглядачі наказали копати яму. Мати сиділа на землі, пригорнувши до грудей донечку, і чекала. Коли яма була викопана, вона відкрила обличчя покійної, яке було накрите рядном. Мертві сині очі були відкриті, наче намагалися востаннє подивитись на цей чужий для неї світ. Підійшли гробокопачі, над покійною руками зробили хрест і промовили: «Останнє цілованне», поцілувавши холодну голівку дитини. Мати теж поцілувала і віддала у їхні руки. Ті – опустили в яму, зламали держак шуфлі, якою накрили голівку, щоб захищати від грудок землі. [...] Мати не плакала, сльози в неї висохли з тих пір, як її вирвали з рідної землі. На диво, конвойні не кричали, як завжди. Вони теж люди, підпорядковані жорстокому режиму. Коли на похованні був насипаний маленький горбочок землі, всі трое стали на коліна, помолились, руками зробили хрестики на свіжій землі, і так запечатали гробик. Мати зняла з голови хустину, набрала в неї жменю землі з могили своєї донечки. Конвойний тихо запитав: «Закончіли?». «Так», – була відповідь. «Пашлі», – ще тихіше промовив він. [...] Так відбувся похорон маленької українки, яка прийшла на світ на своїй рідній землі, і наче квіточка зів'яла на чужій [...]. Ніхто ніколи не прийде з молитвою до поховання дівчинки, не скропить сльозми. Горбочок землі розмиють дощі й не залишиться сліду, де похована невинна українська дитина»⁴⁰.

Утім охоронці рідко були такими поступливими. Більшість у подібних ситуаціях керувалися відомчими інструкціями конвойної служби, виявляючи повну байдужість до репресованих – чи то жінок, чи дітей. Юлія Провальна, депортована із с. Біла Чортківського р-ну на Тернопільщині, згадує:

«У вагоні померла дитина, мати ридала. Хтось молився, хтось проклинав представників каральних органів старшого московського брата. Коли потяг уповільнив хід, конвойний з тамбура привідкрив двері до вагона, але так, що заглянув лише одним оком, і запитав: «Мьортвие есть?». «Є мертва дитина», – була відповідь. Ніч – у вагоні чекають, яке буде прощання матері з дитиною, імені якої у переповненому вагоні навіть не знали. Зупинка ешелону. Відчинилися двері, з тамбура увійшов конвойний, у руці лампа, якою присвічував, шукав, де мертва дитина. Побачив. Зупинився біля жінки, яка до грудей тулила мертву дитину, очі закриті, голівка звисала, уста відкриті, наче хотілося ще вдихнути повітря. Конвойний, не питаючи матері, в одній руці лампочка, другою взяв дитину, ступив кілька кроків поміж сидячих, і від незручності крикнув до напарника: «Конвой, лови!». Той влучно руками зловив дитину, це був хлопчик. Двері до тамбура зачинилися, у вагоні все втихло... Навіть мати не плакала... На ранок з'ясувалося, що мати померлої дитини закінчила життя самогубством. Вона міцно зв'язала хустини за кінці. Одним зв'язала ноги, з другого кінця зробила петлю, зав'язала міцно на шию, ногами затягала...»⁴¹.

⁴⁰ Див.: *Штмена М.* Обкрадене дитинство. – С.16–17.

⁴¹ Там само. – С.41–42.

І таких історій було чимало. Марія Камаш, депортована з Тернопільщини, узагальнює: «Померлих батьків виносили діти, а дітей – батьки. Ложили на землю, де вказав конвойний, і так залишали, а ешелон далі віддалявся від України вглиб Росії, залишаючи за собою непоховані мертві тіла наших родин, знайомих і незнайомих»⁴².

Іноді траплялося так, що діти, котрі пережили довгу дорогу залізницею, йшли з життя вже неподалік від місць спецпоселення, яких доводилося діставатися не сухою дорогою, а річками на баржах і пароплавах. Так, в однієї з жінок етапу, що наприкінці літа 1951 р. рухався до Тюмені, померла дитина. Мати марно благала конвоїрів пристати до берега, щоб поховати тіло. Солдат приладнав до нього якусь залізку і просто жбурнув у річку⁴³.

Розмірковуючи над ганебною практикою цих та інших безіменних «поховань», Г.Арендт зауважувала:

«Західний світ досі, навіть за найтемніших своїх часів, надавав позбавленому життя ворогові право залишитися в пам'яті на знак самоочевидного визнання факту, що всі ми люди (і тільки люди). Ахілл потурбувався про похорон Гектора лише тому, що найдеспотичніші уряди шанували вбитого ворога; лише тому, що римляни дозволяли християнам писати свої мартирологи; лише тому, що церква залишала своїх еретиків у пам'яті людей, усе це не було втрачено й ніколи не буде втрачене. Концентраційні табори, роблячи саму смерть анонімною (унеможливаючи з'ясування, чи в'язень мертвий, чи живий), відібрали у смерті її значення як кінця прожитого життя. У певному сенсі вони забрали в індивіда його власну смерть, доводячи, що надалі йому не належить нічого, і сам він не належить нікому. Його смерть просто засвідчує факт, що він ніколи насправді не існував»⁴⁴.

Депортованим у другій половині 1940 – на початку 1950-х рр. дорога запам'яталася не лише важкими випробуваннями, голодом, хворобами та смертями, а й відчуттям нескореності засланих. Дар'я Процайло згадує, як складали пісні: «То ми їхали, і дуже багато людей з нами попали. І був там такий Паска – то він придумав таку пісню. Я так не запам'ятала, тільки дещо: Вагони великі, пульмани прокляті, / в яких перевозили звірину... / Як сонце спочило, а зорі ясніли / всіх нас відвозили в чужину...»⁴⁵.

Подібними спогадами діляться й інші репресовані. Богдан Лукій (1942 р. нар.) з Тернопільщини, якого відправили у заслання у вересні 1949 р., згадує: «У потязі люди співали повстанські пісні, які підхоплювалися молоддю з інших вагонів. Співав увесь ешелон, який рухався на схід від Копичинців до Хабаровська»⁴⁶.

Траплялися спроби втеч. Депортована 21 жовтня 1947 р. з Рівненської обл. Марія Гуц свідчить: «З якогось вагона двом хлопцям удалося втекти. Але втікачів швидко спіймали. Зупинили поїзд у тайзі, вивели тих двох хлопців і били ногами та палицями – сніг почервонів од крові. Ми спостерігали за цим побоїщем крізь щілини у вагоні. Кажали, що мати одного з тих хлопців, дивлячись на цю розправу, збожеволіла»⁴⁷.

Задля порятунку своїх малих дітей удавалися до втеч і жінки. Так, Євгенію Хмару через належність чоловіка до антирадянського руху опору відправили у заслання

⁴² Там само. – С.65.

⁴³ *Боярчук П.* Крик голодного звіра. – С.189.

⁴⁴ *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму. – С.504.

⁴⁵ Інтерв'ю з Процайло (Погранична) Дар'єю Паньківною, 1937 р. нар. ...

⁴⁶ *Лукій Б.* «І ми, малі діти, були ворогами радянської влади» // Реабілітовані історією: Тернопільська область. – Кн.6. – Тернопіль, 2020. – С.87.

⁴⁷ *Гуц М.* Волошки моєї юності. – С.255.

разом із місячною дитиною. Коли немовля важко захворіло, молода мати відчайдушно вистрибнула з вагона й вирушила до рідного села. Їй удалось повернутися додому та з'єднатися з чоловіком. Але жити доводилося потайки. Уже після смерті чоловіка вона народила їхню другу дитину. Після двох років переховування Є.Хмару вистежили й заарештували. Спочатку її разом із доньками, яким було 1,5 та 4 роки, утримували у Сокальській в'язниці, а згодом етапом відправили в Пермську обл.⁴⁸

Перші потяги зі спецпоселенцями із західноукраїнських областей почали прибувати до Красноярського краю, Іркутської, Новосибірської та Омської обл. літом і восени – взимку 1944 р. Величезні необжиті території, суворий клімат, за логікою влади, творили «ідеальне місце» для «соціально небезпечних» людей. У пункті призначення начальник ешелону передавав засланих (за ешелонним та вагонними списками) представникам місцевих органів НКВС, про що складався спеціальний акт. Один примірник цього документа він залишав собі для подальшої передачі в управління внутрішніх справ місцевості, звідки поїзд вирушав у путь.

Виснажені тривалою дорогою в тюремних ешелонах люди потерпали й далі, адже, як згадувалося вище, багатьом до кінцевого пункту призначення доводилося ще діставатися річками чи сухоходом (вантажівками, іноді пішки). Згадує Дмитро Зробок, депортований у 1950 р. з Бродівського р-ну Львівської обл.:

«У Томську нас загнули на великий пароплав, який мав таку милу для кожного українця назву – “Тарас Шевченко” й таку невдячну та важку місію – везти своїх земляків у неволю, як любили говорити енкаведисти, везти “навечно на белые медведи”. Десь під кінець нашої важкої дороги пересадили всіх на баржу, стару й діряву. Наступного дня нашої подорожі ця баржа почала тонути, до трюмів стала прибувати вода, а ширина річки Об у цьому місці доходила до одного кілометра! Очевидно, тільки сила Божа врятувала нас від страшної смерті»⁴⁹.

Коли інших засланців зі Львівщини в березні 1949 р. після залізничі переправляли на вантажівках через Амур, «лід був покритий уже водою, яка сягала до кузова автомашини. Було страшно. В середині колони одна автомашини провалилася». Уцілілих доправили на лівий берег річки, за 18 км від селища Полярково. Тут, у місцевому радгоспі, вони й мали працювати⁵⁰.

Один з ешелонів, відправлених із Тернопільщини, прибув до Хабаровська 7 жовтня 1949 р. Наступного дня всіх перевантажили на баржі й тиждень везли вниз по Амуру до озера Кізі. Кінцевою зупинкою став населений пункт Санники. Дорогою померла жінка з Волині, тіло якої конвоїри викинули за борт, навіть не запитавши згоди рідних. За словами Богдана Лукія, «весь берег річки був переповнений переселенцями, що виглядали надто злиденно: стара поношена одяга, невтішні обличчя. Діти кормилися біля розведеного багаття, де старі бабусі старалися закип'ятити чай. Конвой передав нас усіх комендатурі, куди раз у місяць кожен повинен був з'явитись і покласти підпис про свою присутність»⁵¹.

Великі групи людей мусили долати пішки чималі відстані (іноді понад 30 км). Утомлених дітей несли на руках або тягли на саморобних «волокушах» із гіляк⁵².

⁴⁸ Діти вмирали в дорозі їх викидали так, як жабок з поїзда...»: історії репресованого материнства // Локальна історія, 13 листопада 2020 [Електронний ресурс]: https://www.facebook.com/LokalnaIstoria/photos/a.173171142862319/1570351249810961/?type=3&eid=ARAHhNRXzTRwI0g9duWlotDprdzJkjQlvi5KkFGLs2Mwpd6K6lsHyPI1vJXzaIsiye_tPUDNTQ3tNMU

⁴⁹ Зробок Д. Ціна нашої волі // Реабілітовані історією: Львівська область. – Кн.2: м. Борислав, Бродівський район. – С.77.

⁵⁰ Романчук В. Зруйноване село. – С.101, 103.

⁵¹ Лукій Б. «І ми, малі діти, були ворогами радянської влади». – С.87.

⁵² Інтерв'ю з Жук (Кулеша) Ольгою Пилипівною, 1944 р. нар. ...

Мешканець с. Мушкатівка на Тернопільщині Чубак, згадуючи події глибокої осені 1947 р., розповідає: «Після 32-денної дороги залізницею приїхали на станцію Алгач. [...] Висадили... [...] Нас 460 чоловік. Заводять у довгу будівлю, де було шість буржуйок. Сяк-так почали грітися. Серед прибулих трое старих, що обморозили ноги. Їм згодом зробили операції, пообрізували ноги, дали довідки, що можуть повертатися додому»⁵³. Волинянка Марія Плакуща, в дитячому віці заслана до Кемеровської обл.: «Холод був нещадний, а ми вдягнуті “по-волинськи”: не в усіх були кожухи, рідко хто мав валянки. Розкладали перини просто на снігу і закутувати дітей»⁵⁴.

Про схожі поневіряння згадують й інші. Приміром, Марія Ряпич, депортована наприкінці 1949 р. із Самбірського р-ну, після місяця виснажливої дороги разом з іншими земляками опинилася у Читинській обл. Одяг, в якому були люди, виявився абсолютно непридатним для місцевих погодних умов: «А хіба ми були до Сибіру одягнуті? Чобітки тоненькі, панчішки»⁵⁵. Ті ж, хто прибули влітку до Красноярського краю, потерпали від зграй комарів: «Люди розводити багаття і всю ніч до ранку сиділи навколо нього, молилися й співали. І все це під пильною охороною конвою... Вранці наступного дня приїхало до нас начальство і розподілило всіх на роботу»⁵⁶. «Нарешті Урал. Молотовська область, місто Губаха. Поїзд зупинився і було дано команду вивантажуватися. Змучені довгою дорогою, постійним недоїданням, перебуванням без свіжого повітря і денного світла, люди умлівали й падали у сніг. Нас викинули просто на засніжене поле. Плакали діти, плакали й дорослі. І кожен просив Господа Бога допомогти вижити на зло ворогам»⁵⁷.

Більше пощастило тим, кого в пошуках притулку й роботи, не вивантажуючи з поїздів, возили Уралом і Сибіром. Марія Гуц із Рівненщини, заслана восени 1947 р., написала про це так: «Привезли нас на шахти в Молотовську область, Губахінський район, станція Гасская. Приходили військові, відбирали молодших жінок із трохи старшими дітьми. А нас, чоловік із п'ятдесят, зовсім старих, дітей та жінок з дітьми-дрібнятами, ще зо два тижні ніхто нікуди не брав. Так і возили нас у вагоні від однієї шахти до іншої, поки, нарешті, вивантажили на шахті №68»⁵⁸.

Наведені вище спогади тих, хто дорогою до місця заслання втерпів наругу й тортури, переконливо свідчать, що вигнання не починалося та не закінчувалося на залізничній станції. Його супроводжували страждання, безіменні могили, спроби втечі, солідарність, виживання в неймовірно важких обставинах. Трагічних оповідей про важку путь багато. Їх нині збирають члени громадської організації «Після тиші». Респонденти й респондентки згадують пережите зі сльозами на очах. Комуністична система не щадила нікого: ані старих та немічних, ані найменших і беззахисних. Соціально-політична експансія реалізовувалася за вже випробуваним у 1920–1930-х рр. сценарієм із застосуванням брутальних методів, каральних практик.

REFERENCES

1. Arendt, Kh. (2002). *Dzberela totalitaryzmu*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Artizov, A. (Ed.) (2000). *Reabilitatsiya: kak eto bylo: Dokumenty Prezidiuma TsK KPSS i drugie materialy*. Moskva. [in Russian].
3. Bazhan, O. (2013). Operatsiia "Zakhid": do 70-richchia deportatsii naselennia Zakhidnoi Ukrainy u viddaleni mistsevoosti. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 18, 338–349. [in Ukrainian].

⁵³ Див.: Мизак Н. Велика депортація // Гомін України. – 2006. – 29 жовтня.

⁵⁴ Десять років у неволі (зі спогадів Марії Плакущої). – С.494.

⁵⁵ Інтерв'ю з Ряпич Марією Андріївною, 1930 р. нар. (запис інтерв'ю: Т.Лапан, 9 травня 2006 р.), International Slave and Forced Labourer Documentation Project. Das Interview-Archiv «Zwangsarbeit 1939–1945» (<https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/>).

⁵⁶ Тис-Сушко Г. Таким було наше життя // Реабілітовані історією: Львівська область. – Кн.2: м. Борислав, Бродівський район. – С.114.

⁵⁷ Луців М. На чужині. – С.90.

⁵⁸ Гуц М. Волошки моєї юності. – С.255.

4. Bilas, I. (1994). *Represyivno-karalna systema v Ukraini 1917–1953: Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Bugaj, M. (2006). *Narody Ukrainy v "Osoboj papke Stalina"*. Moskva. [in Russian].
6. Buhai, M. (1992). "Za povidomlenniam NKVS SRSR, buly pereseleni...": Pro deportatsiiu naselennia z Ukrainy u 30–40-vi rr. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Conquest, R. (1960). *Soviet deportation of nationalities*. London; New York.
8. Dovbnia, O. (2018). Deportatsii naselennia Zakhidnoi Ukrainy (1939–1953 rr.): novitnia vitchyzniana istoriohrafia. *Skhid*, 2(154), 70–77. [in Ukrainian].
9. Kohut, A. (2020). Operatsiia "Zakhid" u konteksti radianskykh deportatsii iz Zakhidnoi Ukrainy 1940–1950-ti rr. *Vyrwane korinnia: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia*, 51–68. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kohut, A. (2020). Peredvisnyky operatsii "Zakhid": deportatsii 1944–1946 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 3, 40–53. [in Ukrainian].
11. Kohut, A. (2021). "Troika" chy "Sievier"? – deportatsiina operatsiia pochatku kvitnia 1951 r. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/04/8/159295/> [in Ukrainian].
12. Konkvest, R. (1974). *Bolsboj terror*. Firenze. [in Russian].
13. Myzak, N. (2006, 29.X). Velyka deportatsiia. *Homin Ukrainy*. [in Ukrainian].
14. Nekrich, A. (1978). *Nakazannye narody*. Niu-Jork. [in Russian].
15. Polyani, P. (2001). "Ne po svoej vole...". *Istoriya i geografiya prynuditelnykh migratsij v SSSR*. Moskva. [in Russian].
16. Polyani, P. (2015). Geografiya nesvobody: ob infrastrukture deportatsii i sovetskoj rezhimnosti. *Demoskop*, 651–652. [in Russian].
17. Vronska, T. (2008). *Pozasadovi represii chleniv simei uchasnnykh natsionalno-vyzvolnogo rukbu v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (1944–1952)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
18. Vynnychenko, I. (1994) *Ukraina 1920–1980-ky: deportatsii, zaslannia, vyslannia*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Zemskov, V. (1991). Massovoe osvobozhdenie spetspereselentsev i ssylnykh (1954–1960). *Sotsiologicheskie issledovaniya*, 1, 5–26. [in Russian].
20. Zemskov, V. (1991). Zaklyuchennye, spetsposelentsy, sslynoposelentsy, ssylnye i vyslannye: Statistiko-geograficheskij aspekt. *Istoriya SSSR*, 5, 151–165. [in Russian].
21. Zemskov, V.N. (2003). *Spetsposelentsy v SSSR, 1930–1960*. Moskva. [in Russian].

Tamara VRONSKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow,
Lecturer in Ye. Berezniak Military Academy
(Kyiv, Ukraine), vronska_tamara@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7762-5461>

The Road to Exile of Deportees from Western Ukraine: the Second Half of the 1940s – the Beginning of the 1950s

Abstract. The article talks about the features of the difficult journey to exile – one of the first acts of mass deportation of the population of Western Ukraine. Various aspects of the infernal transportation of those who were forcibly removed from their homes only because they provided assistance to members of the national liberation movement, sympathized with them or were not even involved are described. These people were recognized as "socially dangerous because of their connections with the criminal environment" – Organization of Ukrainian Nationalists and Ukrainian Insurgent Army fighters, they were called an indefinite element in need of strict isolation. **The purpose of the article** is to study the organizational and sanitary and household components of the difficult road to exile, as well as the moral and psychological state of forced migrants. **The research** tasks determined by the purpose consist in the analysis of the process of delivery to the railway, artificially created long and exhausting conditions for the transportation of the elderly, women and children. In the end – the construction of the Bolshevik concept of the geographical isolation of the «indefinite contingent» and the torture that accompanied them. **The methodology of the research** combines critical discourse analysis, biographical method, tools of historical and legal, ethnological research, social anthropology, etc. **The scientific novelty** is to expand the general idea of political terror in general and a specific segment of the forcible movement of large masses of people to the remote areas of the USSR. The language of documents and witnesses of that terrible abuse highlights the terrible trials that befell forced migrants. **Conclusions.** It has been proven that the Stalinist regime, in an effort to subdue the exiles, made great efforts so that the very transportation to the place of exile became a cruel punishment for an uncommitted crime.

Keywords: Western Ukraine, national liberation struggles, Stalin's regime, terror, repression, deportation, exile, convoys, special settlements.

Ігор СОЛЯР

доктор історичних наук, професор,
директор Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України
(Львів, Україна), isoliar@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0439-6957>

Павло АРТИМИШИН

кандидат історичних наук,
науковий співробітник,
відділ нової історії України,
Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України
(Львів, Україна), p.artymyshyn@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7501-797X>

Між загрозою для суверенітету й регіональним лідерством: Україна та російські інтеграційні проекти на пострадянському просторі

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.031>

УДК: [94(477:470+571):327]«1991/2022»

Анотація. Мета дослідження полягає в аналізі ролі та участі України в інтеграційних проєктах на пострадянському просторі. **Наукова новизна.** Попри те, що українська й зарубіжна історіографія вказаної тематики знайшла своїх дослідників уже з перших років після розпаду СРСР, її комплексного вивчення досі бракує, тим паче з урахуванням змін, які сталися після 2014 р. **Висновки.** Впродовж 1990–2010-х рр. російській стороні так і не вдалося цілковито «реінтегрувати» Україну до сфери своїх геополітичних інтересів шляхом створення економічних (із перспективою розвитку до рівня політичних) союзів. Якщо Кремль убачав у СНД та інших організаціях інструменти відновлення свого впливу після колапсу СРСР, у тому числі через створення наднаціональних органів, українська сторона була зацікавлена винятково в економічних аспектах, і передусім у створенні зони вільної торгівлі. Така принципова відмінність у підходах пояснює, чому Україна, активно долучившись чи то до створення, чи до участі в різноманітних організаціях як спостерігач, жодного разу не стала повноцінним членом таких, ініційованих Росією, об'єднань. Нереалізованою виявилася також ідея інтеграції нашої країни до структури ОДКБ, яка в роки президентства В.Януковича втілилася лише у створення її українського представництва. Натомість у рамках діяльності ГУУАМ / ГУАМ в Україні з'явився шанс стати регіональним лідером і важливим координатором у рамках цього об'єднання, тим більше на тлі окресленого європейського та євроатлантичного курсу офіційного Києва.

Ключові слова: Україна, Російська Федерація, інтеграційні проєкти, пострадянський простір, Співдружність Незалежних Держав, Євразійське економічне співтовариство, Єдиний економічний простір, Організація договору про колективну безпеку, ГУУАМ / ГУАМ.

Російсько-українська війна, яка розпочалася навесні 2014 р., а 24 лютого 2022 р. переросла в повномасштабну фазу, ставить перед українськими дослідниками завдання з аналізу цих подій, визначення їх передумов, причин та прогнозування можливих наслідків у коротко-, середньо-, довгостроковій перспективах. Важливим у цьому контексті видається вивчення місця та ролі України в інтеграційних проєктах, які функціонували після 1991 р. на пострадянському просторі. Такий аспект дослідження багато

у чому може пояснити, якими принципами керувалася Росія у своїй зовнішній політиці на теренах колишнього СРСР після його розпаду; яке місце в таких геополітичних конфігураціях відводилося Україні; яких позицій при цьому намагалася дотримувалася українська сторона при відстоюванні національних інтересів. Тож мета статті полягає в аналізі ролі та участі нашої країни в інтеграційних проектах на пострадянському просторі – Співдружності Незалежних Держав (СНД), Євразійському економічному союзі (ЄврАзЕС), Єдиному економічному просторі (ЄЕП), Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ), ГУУАМ / ГУАМ тощо.

Зазначена тематика знайшла своїх дослідників уже з перших років після розпаду СРСР. В Україні це питання вивчали А.Бульвінський, І.Вівчар, С.Віднянський, К.Вітман, О.Волошин, О.Галушко, М.Гнатюк, І.Гурак, Ю.Дем'ячук, О.Дмитрук, М.Дорошко, О.Задорожній, Р.Жангожа, О.Кондратенко, А.Костичева, Ю.Костюченко, Б.Левик, Є.Магда, А.Мартинов, І.Мельничук, Т.Орлова, Г.Перепелиця, Р.Потапенко, В.Пушкар, В.Смолий, І.Ткаченко, М.Фесенко, І.Цепенда, Л.Чекаленко, М. та О. Хмари, О.Ясь й ін. Варто відзначити низку колективних видань, в яких розглядалося місце держав пострадянського простору, їх об'єднань у сучасному багатополісному світі, а також специфіка їх суспільно-політичної модернізації, особливо після 2014 р.¹ Серед західних аналітиків слід згадати А.Аслунда, З.Бжезинського, О.Мотиля, А.Умланд, Дж.Шерра та ін. Однак комплексно досліджувана тематика досі не розглядалася, тим паче зі врахуванням змін, які сталися після 2014 р.

8 грудня 1991 р. в резиденції білоруського уряду Віскулі політичне керівництво Білорусі, Росії та України підписало Біловезьку угоду, якою, з одного боку, констатовалося припинення існування Союзу Радянських Соціалістичних Республік як суб'єкта міжнародного права й геополітичної реальності, а з іншого – створювалася Співдружність Незалежних Держав². Після підписання 21 грудня 1991 р. Алма-Атинської декларації до роботи нової регіональної міждержавної організації долучилися й інші незалежні держави пострадянського простору (за винятком Грузії, котра 1993 р. стала членом після ратифікації статуту СНД, а також Естонії, Латвії й Литви)³. Здавалося, що таким чином удалося в мирний спосіб відійти від розпаду СРСР і розпочати формування системи нових міждержавних (дво- та багатосторонніх) відносин між учорашніми союзними республіками.

Утім уже незабаром виявилось, що самі ініціатори виникнення СНД по-різному розуміли ключову концепцію, на якій мало базувати свою діяльність це об'єднання. Якщо, наприклад, українська сторона розглядала його як один із можливих інструментів утвердження національної державності та економіки, то з російського боку сприймали Співдружність як лише проміжний варіант реінтеграції колишніх республік СРСР навколо Росії.

Перший президент України Л.Кравчук наголошував, що українським національним інтересам відповідатиме «СНД як орган, що вирішуватиме два завдання: цивілізованим способом розійтись [...] і відпрацювати нові принципи співробітництва»⁴.

¹ Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору / За ред. А.Г.Бульвінського. – К., 2020. – 560 с.; Країни пострадянського простору в умовах формування багатополісного світу: історичні уроки та перспективи / За заг. ред. А.Г.Бульвінського. – К., 2016. – 268 с.; Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору / За ред. А.Г.Бульвінського. – К., 2017. – 288 с.

² Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 8 грудня 1991 р. [Електронний ресурс]: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_077

³ Алма-Атинська декларація, 21 грудня 1991 р. [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_189#Text

⁴ Кравчук Л. 100 днів: Прес-конференція Президента України Л.Кравчука 12 березня 1992 р. // Голос України. – 1992. – 14 березня. – С.3.

Водночас російське керівництво відзначало, що біловезькі домовленості якраз не закладали механізм «цивілізованого розлучення» колишніх союзних республік, а створювали передумови для збереження та зміцнення «єдиного» економічного, військового, політичного, людського простору в умовах після колапсу радянської системи⁵. Міністр закордонних справ РФ у 1990–1996 рр. А.Козирев недвозначно стверджував, що «російські інтереси» – це «і єдина армія, і спільна економіка, і унікальний культурний простір, і єдина російська мова»⁶.

Загалом упродовж 1991–1995 рр. усередині СНД найбільш помітно конкурували два підходи: 1) апелювання до політичних інтенцій зі спробами розвинути Співдружність до рівня щонайменше політичної конфедерації та потужного суб'єкта світової геополітики, очолюваного РФ; 2) наголошення саме на економічній складовій інтеграції всередині СНД, прихильником чого була, серед інших, й Україна. Проте до середини 1990-х рр. дедалі більшу перевагу здобував саме перший варіант, а Росія поступово здобувала домінування у СНД. Не останню роль у цьому процесі відіграла реалізація стратегії Служби зовнішньої розвідки РФ, подана 1994 р. у спеціальній доповіді, де прогнозувалося, що в найближчій перспективі процеси реінтеграції у СНД створять умови для появи «нової економічної, оборонної зони» на чолі з РФ⁷. Більше того, на думку авторів доповіді, сформовані в межах Співдружності єдині технологічні стандарти, інфраструктура та залежність національних економік пострадянських держав від традиційних джерел сировини з часом мали б посприяти виникненню наднаціональних органів у СНД, яким її члени делегують частину свого суверенітету. Цьому, мовляв, сприяла й наявність значної кількості російського населення у «близькому зарубіжжі», в тому числі в Україні. Саме виходячи з таких аргументів у доповіді наголошувалося, що посилена реінтеграція держав СНД була б корисна і для її учасників, і для Заходу, адже гарантувала б стабільність у регіоні, котра «похитнулася» після розпаду СРСР, що загрожувало в тому числі безпеці західних держав. Зрештою перед останніми, на думку авторів документа, станом на середину 1990-х рр. постав вибір: або визнати РФ рівноправним партнером зі врахуванням перспективи об'єднання СНД навколо неї, або жити в «однополюсному світі», де в Москві залишався обмежений перелік інтересів, на що російська сторона не могла погодитися⁸. Загалом, як виглядає, вже в перші роки існування СНД із російської перспективи розглядалася суто як інструмент до відновлення СРСР під новим брендом і в нових геополітичних умовах.

Тези, висловлені в доповіді СЗР РФ, отримали свій подальший розвиток у стратегічному курсі, затвердженому російським президентом Б.Єльциним указом від 14 вересня 1995 р. Держави СНД проголошувалися пріоритетною та принциповою метою геополітичних амбіцій РФ як регіон зосередження російських «життєвих інтересів» у сфері економіки, оборони, захисту прав росіян і російської національної безпеки загалом⁹. Економічна складова документа передбачала об'єднання національних господарських систем за посередництва Міжпарламентської асамблеї країн СНД аж до створення повноцінного валютного, митного, платіжного союзу. Військова компонента відзначала необхідність продовження розбудови організації системи колективної безпеки держав-учасниць СНД на базі відповідної угоди від 15 травня 1992 р. (Ташкентський договір); розміщення на територіях країн-союзниць російських військових баз із паралельним створенням спільної системи оборони кордону

⁵ Косолапов Н. Контури нового миропорядка // Правительственный вестник. – 1991. – №51. – С.38.

⁶ Интервью министра иностранных дел Российской Федерации А.Козырева // Труд. – 1992. – 28 февраля. – С.3.

⁷ Россия – СНГ: нуждается ли в корректировке позиция Запада. – Москва, 1994. – С.6.

⁸ Там же. – С.10–13.

⁹ Стратегический курс РФ с государствами-участниками СНГ // Независимость. – 1995. – 4 октября. – С.3.

Співдружності та забезпеченням офіційних гарантій перебування російських прикордонників уздовж усієї його протяжності (навіть поза межами РФ); інформування «третіх сторін» та міжнародних безпекових організацій про те, що регіон СНД є «зоною російських інтересів»¹⁰.

Такий стан справ дав підстави президенту України Л.Кучмі заявити про намагання російської сторони використовувати новопосталі на теренах колишнього СРСР держави у своїх геополітичних інтересах, у тому числі в контексті російсько-українських відносин¹¹. А міністр закордонних справ Г.Удовенко у жовтні 1995 р. недвозначно наголосив, що обраний Москвою курс на домінування у СНД мав на меті «зміцнення Росії як провідної сили формування нової системи міждержавних, політичних й економічних відносин на території пострадянського простору», що для інших держав-учасниць Співдружності загрожувало розмиванням їхнього суверенітету та підпорядкуванням політики інтересам РФ, зацікавленої у «відновленні централізованої наддержави»¹².

І такі застереження виявилися небезпідставними: вже у травні 1996 р. аналітики Ради із зовнішньої та оборонної політики (координовані політологами С.Карагановим і В.Третьяковим) у Москві підготували доповідь, в якій припускали, що в перспективі найближчих 10–15 років на теренах колишнього СРСР (окрім країн Балтії) могло відбутися створення нової союзної держави (принаймні на конфедеративних, або й федеративних принципах), де «першу скрипку» мала б грати РФ. Та й із тими колишніми радянськими республіками, котрі з тих чи інших причин не ввійшли б до складу нового утворення, у документі пропонували на двосторонній основі та в рамках «круглого столу» СНД створити «культурно-історичну спільність» (на зразок Британської співдружності націй)¹³.

Зрештою вже через рік у новій доповіді тієї ж Ради із зовнішньої та оборонної політики, опублікованій під назвою «СНД: початок чи кінець історії», її автори пояснювали загальну невдачу інтеграційних процесів у межах Співдружності тим, що Росія, мовляв, необачно «дозволила» колишнім союзним республікам із «рівня протодержавних утворень перетворитися на реальні держави з усіма відповідними атрибутами», більшість з яких у результаті були готові хіба що на інтеграцію в економічній сфері, і далеко не всі – на військове та політичне об'єднання чи, тим паче, на можливе створення «оновленого союзу» суверенних і вільних держав¹⁴.

За таких обставин українська сторона, послідовно не погоджуючись зі згаданими спробами РФ стати консолідуючою силою в пострадянському регіоні, відмовилася у травні 1992 р. підписувати Ташкентський договір про колективну безпеку країн-членів СНД, а 22 січня 1993 р. – статут СНД. Таким чином, будучи однією з держав-засновниць, наша країна так і не стала державою-членом СНД. Однак вона продовжувала розвивати насамперед двосторонні відносини в рамках цього об'єднання, головню у справі економічного співробітництва.

Водночас, паралельно з активізацією зі середини 1990-х рр. переговорів щодо інтеграції РФ із Республікою Білорусь у форматі союзної держави, Україні разом із Грузією, Узбекистаном, Азербайджаном і Молдовою впродовж 1997–1999 рр. удалося сформувати нове, альтернативне до російських проєктів, об'єднання ГУУАМ. Його початком

¹⁰ Там же.

¹¹ Луканов Ю. Третій президент: Політичний портрет Л.Кучми. – К., 1996. – С.96.

¹² Удовенко Г. Коментар // Независимость. – 1995. – 4 октябрю. – С.4.

¹³ Возродится ли Союз? Будущее постсоветского пространства // Независимая газета. – 1996. – 23 мая. – С.15–16.

¹⁴ Див.: Мельничук І. Інтеграційні проєкти Російської Федерації на пострадянському просторі: Дис. ... д-ра політ. наук. – Чернівці, 2015. – С.165.

стало 10 жовтня 1997 р., коли під час саміту Ради Європи у Страсбургу тоді ще чотири держави (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова) ухвалили декларацію, в якій зазначили свої наміри щодо розвитку практичної співпраці, зміцнення стабільності та безпеки в Європі на основі принципів поваги до суверенітету, територіальної цілісності, непошукності кордонів, демократії, верховенства закону, поваги прав людини¹⁵.

Уже через два роки, 24 квітня 1999 р., на ювілейному саміті держав НАТО у столиці США до нового об'єднання долучився Узбекистан. Тоді ж було прийнято ще один установчий документ – Вашингтонську заяву держав ГУУАМ. У ній відзначалася «спільність цілей щодо зміцнення своєї державної незалежності та досягнення стабільності, безпеки і співпраці на просторі ОБСЄ, вільному від ліній розподілу та сфер впливу», і наголошувалося, що кінцевою метою діяльності об'єднання є «участь в інтеграції до європейських та євроатлантичних структур», у тому числі співпраця в рамках євроатлантичного партнерства і програми НАТО «Партнерство заради миру». Крім цього, висувалися завдання зі зміцнення миротворчого потенціалу на основі відповідної правової бази, застосування ефективних спільних дій щодо режимів нерозповсюдження ядерного та інших видів зброї масового ураження, а також щодо запобігання постачанням озброєнь у зони конфліктів, розширення взаємовигідної економічної співпраці держав-учасниць ГУУАМ у контексті транспортного коридору Європа – Кавказ – Азія тощо¹⁶.

6 вересня 2000 р. під час саміту ООН у Нью-Йорку держави ГУУАМ схвалили меморандум, в якому, «підтверджуючи свою прихильність основоположним принципам та нормам міжнародного права, закріпленим у Статуті ООН і відповідних документах ОБСЄ», наголосили на інтенсифікації роботи об'єднання¹⁷. 7 червня 2001 р. відбувся Ялтинський саміт ГУУАМ, за результатами якого підписано основоположні документи, що нормативно фіналізували оформлення регіональної міжнародної організації¹⁸. Під час зустрічі в Ялті президент України Л.Кучма окреслив три головних завдання для України та ГУУАМ: створення зони вільної торгівлі, максимально вигідне застосування міждержавних транспортних коридорів, гарантування енергетичної безпеки країн-учасниць¹⁹.

За такої конфігурації станом на рубіж 1990–2000-х рр. в Україні з'явилися всі можливості стати регіональним лідером у контексті координації політики всередині ГУУАМ, а у вимірі всього пострадянського простору – альтернативою РФ та її геополітичним інтенціям. Тим паче, що у травні 2002 р. наша країна проголосила європейський вибір своїм стратегічним завданням. Утім після червневого саміту лідерська місія в ГУУАМ вимагала від України здійснення справді незалежного від Кремля зовнішньополітичного курсу, на який тоді Київ не наважився. Внаслідок цього після червневого саміту 2001 р. співпрацю в рамках об'єднання було фактично законсервовано на попередньо досягнутому рівні, а наприкінці 2001 р. заморожено²⁰.

Тим часом появу на геополітичній гарті ГУУАМ Москва сприйняла як загрозу своїм впливам на пострадянському просторі, а тому не зволікала із пропозицією щодо створення ЄврАзЕС – нового інтеграційного проекту на теренах СНД. Як

¹⁵ Совместное коммюнике встречи президентов Азербайджана, Грузии, Молдовы и Украины от 10 октября 1997 г. [Електронний ресурс]: <http://guam-organization.org/node/439>

¹⁶ Заявление президентов Азербайджанской Республики, Грузии, Республики Молдова, Украины и Республики Узбекистан от 24 апреля 1999 г. [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/888_005

¹⁷ Нью-Йоркский меморандум президентов Азербайджанской Республики, Грузии, Республики Молдова, Республики Узбекистан и Украины от 6 сентября 2000 г. [Електронний ресурс]: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=16145

¹⁸ Ялтинская хартия ГУУАМ от 7 июня 2001 г. [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/888_008

¹⁹ Мельничук І. Інтеграційні проекти Російської Федерації на пострадянському просторі. – С.232.

²⁰ Дорошко М. Україна в регіональних об'єднаннях на терені СНД // Політичні проблеми міжнародних відносин. – Вип.86. – Ч.І. – К., 2009. – С.38.

організаційна форма співробітництва він бере свій початок із підписання 10 жовтня 2000 р. главами держав-учасниць Митного союзу (Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан) відповідного договору. Цей документ став продовженням співпраці, яка розпочалася підписанням 6 січня 1995 р. між Російською Федерацією й Білоруссю, а 20 січня Казахстаном митних домовленостей. Згодом до цього утворення приєдналися Киргизстан і Таджикистан, що призвело до створення цими п'ятьма державами договору про митний союз та єдиний економічний простір, який і було підписано 26 лютого 1999 р. У 2006 р. до них приєднався Узбекистан²¹.

Від самого початку свого створення ЄврАзЕС фактично виступав антитезою ГУУАМ. Більше того, як виглядає, саме з метою розколу останнього у травні 2002 р. Молдова та Україна отримали статус спостерігачів при ЄврАзЕС. І участь насамперед української сторони у цьому проекті для РФ була принциповою з політичного, а не економічного (попри назву самого об'єднання) поглядів. Свідченням цього став, наприклад, один із виступів російського прем'єр-міністра М.Касьянова, котрий визнавав, що з перспективи економіки вступ України до ЄврАзЕС не вигідний для офіційної Москви, оскільки в такому разі дохідна частина державного бюджету РФ від цього скорочуватиметься, але з огляду на «інтереси геополітичного партнерства» обох країн такі втрати, на думку очільника уряду РФ, були виправданими²².

Однак уже у грудні 2002 р. український президент Л.Кучма недвозначно ствердив, що статусом спостерігача при цьому об'єднанні офіційний Київ й обмежиться, оскільки не вірив, що РФ могла б поширити свої внутрішні ціни, насамперед на енергоносії, на все співтовариство, а інші аспекти, окрім економічних, українську сторону у цьому контексті не цікавили²³. І хоч у наступні роки Україні неодноразово пропонували долучитися, ситуація не змінювалася²⁴.

Зазнавши й тут невдачі, на початку 2003 р. російська сторона запропонувала черговий інтеграційний проект (офіційно суто економічний, а фактично знову геополітичний) – Єдиний економічний простір. Початком роботи у цьому напрямі стала заява президентів Білорусі, Казахстану, РФ та України від 23 лютого 2003 р., в якій підписанти висловили готовність розпочати переговори щодо умов, необхідних для формування ЄЄП, а кінцевою метою мало стати створення Організації регіональної інтеграції. 19 вересня 2003 р. в Ялті президенти Росії В.Путін, України Л.Кучма, Білорусі О.Лукашенко та Казахстану Н.Назарбаєв підписали інспіровані Москвою угоду та концепцію формування ЄЄП²⁵. Українська сторона зробила зауваження, відповідно до якого мала брати участь у функціонуванні цього утворення в рамках, що відповідають Конституції України. Попри це в українських політичних та аналітичних колах підписані документи розглядалися неоднозначно. Прихильники ЄЄП доводили, що відмова нашої країни від реалізації концепції об'єднання за російським сценарієм, який передбачав створення євразійського інтеграційного утворення, може загальмувати поступальний розвиток національної економіки через втрату нею конкурентних позицій на російському ринку. Натомість противники запевняли, що вступ України до ЄЄП призупинить структурну модернізацію господарської системи та євроінтеграційний курс офіційного Києва, а сам євразійський економічний

²¹ Хмара М.П., Хмара О.П. Форми участі України в інтеграційних процесах ЄврАзЕС // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип.116(2). – К., 2013. – С.83–85.

²² Див.: Дорошко М. Україна в регіональних об'єднаннях на терені СНД. – С.38.

²³ Кучма закрив Україні дорогу в ЄврАзЕС [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/news/2002/12/25/2992204/>

²⁴ Баркар Д. Україна піде до Євразійського простору? [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/2189683.html>

²⁵ Угода про формування Єдиного економічного простору від 20 квітня 2004 р. [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_990#Text; Угода та Концепція про формування Єдиного економічного простору [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/news/2003/09/19/2995512/>

простір перетвориться на міждержавну конфедерацію (якщо не федерацію) з наднаціональними органами²⁶. І все ж у квітні – травні 2004 р. названі документи майже синхронно було ратифіковано парламентами держав-учасниць ЄЄП²⁷.

У відповідній угоді під «єдиним економічним простором» сторони-підписанти розуміли економічний простір, який об'єднував митні території, на якому функціонують механізми регулювання економік, що ґрунтуються на єдиних принципах, котрі забезпечують вільний рух товарів, послуг, капіталів і робочої сили, а також здійснюється єдина зовнішньоторгова й узгоджена тією чи іншою мірою та в тих обсягах, в яких це необхідно для забезпечення рівноправної конкуренції й підтримки макроекономічної стабільності, податкова, грошово-кредитна, валютно-фінансова політика²⁸.

Водночас, хоч створення ЄЄП не передбачало формування в майбутньому жодного політичного союзу, з риторики російської сторони ставало зрозумілим, що це об'єднання має стати основою для інтеграції й інших сфер держав-підписантів. Так, 2003 р. на шпальтах російського часопису зазначалося, що «для того, аби інтеграція в ЄЄП пішла далі декларацій, самого економічного інтересу замало. Країни-учасниці, і насамперед Україна, мають для себе визначити нову політичну парадигму»²⁹. Зрештою й віце-спікер Державної думи РФ В.Жириновський недвозначно наголошував в одному з інтерв'ю, що РФ, Україні, Білорусі та Казахстану буде вигідно посилити процес утворення економічного союзу з переходом у політичний із подальшим утворенням «союзної держави», що мала б спільну Конституцію³⁰. Примітно, що після ратифікації Україною угоди про створення ЄЄП, «Financial Times» визнавала цей факт «найбільшим успіхом Росії в реалізації курсу поєднання колишніх республік СРСР у новому блоці під російським проводом», надто після серії невдач Кремля з їх реінтеграції в межах СНД. Однак водночас на Заході припускали, що у ході подальшої співпраці в рамках ЄЄП Україна відмовиться від створення якогось наднаціонального керівного органу й апелюватиме насамперед до економічної співпраці на рівні держава – держава³¹.

Такі припущення зрештою й реалізувалися, адже українська сторона не погодилася на пропозиції РФ щодо створення будь-яких наддержавних координуючих органів і митного союзу РФ, Білорусі, Казахстану та України. Офіційний Київ наполягав винятково на створенні в межах ЄЄП зони вільної торгівлі й умов для переміщення капіталу, послуг, робочої сили, та запропонував у цьому контексті укласти угоди про спрощення порядку митного оформлення й митного контролю; про єдині принципи стягнення непрямих податків у взаємній торгівлі; про порядок реекспорту товарів; про визначення митної вартості товарів, що переміщуються через митні кордони. На це не погоджувалася російська сторона та визнавала умовою створення зони вільної торгівлі лише формування наднаціонального органу. Тож у рамках експертної роботи з розробки ключових угод, які мали забезпечити функціонування ЄЄП, Україна залучалася до обговорення лише 29 із 60 домовленостей (тільки 15 з яких було підписано українськими

²⁶ Тарасюк Б. Підписання угоди про ЄЄП означатиме зраду національних інтересів // Універсум. – 2003. – №7-10(117-120). – С.13; Галущинський А.С. Нотатки радника Президента: Десять років з президентом Леонідом Кучмою. – К., 2013. – С.470–485; Задорожній О.В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991–2014. – К., 2014. – С.298; Силіна Т. ЄЄПейський вибір // Універсум. – 2003. – №7-10(117-120). – С.14–18; Haran O., Pavlenko R. Ukraine's Russian Policy under Kuchma: Paradoxes of «Strategic Partnership» // Ukraine at a Crossroads / Eds. by N.Hayoz, A.N.Lushnycky. – Bern; Berlin; Bruxelles and other, 2005. – P.190.

²⁷ Мартинов А.Ю. Єдиний економічний простір (ЄЄП) // Енциклопедія історії України. – Т.3: Е–Й. – К., 2005; Haran O., Pavlenko R. Ukraine's Russian Policy under Kuchma: Paradoxes of «Strategic Partnership». – P.190.

²⁸ Угода про формування Єдиного економічного простору від 20 квітня 2004 р. [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_990#Text

²⁹ Просто соседи // Эксперт. – 2003. – №11. – 24 марта – 31 марта.

³⁰ Дорошко М. Україна в регіональних об'єднаннях на терені СНД. – С.36.

³¹ Див.: Ратифікація ЄЄП: західні оцінки [Електронний ресурс]: <http://www.niss.gov.ua>

представниками), а самі переговори для української сторони з трьома іншими державами-підписантами зайшли у глухий кут. У результаті у квітні 2006 р. РФ, Білорусь і Казахстан затвердили рішення про подальше договірно-правове оформлення ЄЄП уже без участі України. 9 грудня 2010 р. Білорусь, Казахстан, РФ підписали та ратифікували весь пакет документів зі створення ЄЄП, а ще з 1 січня того року на теренах названих держав також було створено єдиний митний простір, у липні 2010 р. набули чинності митні кодекси і тарифи, обов'язковий для країн-членів Митного союзу, котрий із 1 липня 2011 р. розпочав функціонування³².

Україна участі в подальших перемовинах із цього приводу не брала, тим більше після приєднання 2008 р. до Світової організації торгівлі, оскільки для країн Митного союзу було встановлено ставки митного тарифу на рівні, узгодженому між РФ і країнами-членами СОТ, котрі суттєво відрізнялися від ставок, узгоджених між Україною й державами-учасницями СОТ, що стало економічно недоцільним і навіть загрожувало виходом офіційного Києва зі складу Світової організації торгівлі³³. Як виняток, у цьому напрямі можна назвати хіба що підписання Україною, Молдовою та країнами-учасницями ЄврАзЕС договору про зону вільної торгівлі СНД від 18 жовтня 2011 р. Але до подальшої інтеграції Української держави у проросійську структури це теж не призвело³⁴.

Зрештою у другій половині 2000-х рр. після перемоги «Помаранчевої революції» Україна активізувала свій курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію. На цьому тлі офіційний Київ ініціював відновлення роботи в рамках ГУУАМ. 22 квітня 2005 р. у Кишиневі відбувся саміт цього об'єднання, за результатами якого схвалено декларацію, де наголошувалося на необхідності, по-перше, посилювати власні позиції, а по-друге – активніше залучати до співпраці США та країни-члени ЄС³⁵. Такий підхід не задовільнив Узбекистан, який, вочевидь під російським тиском, уже у травні 2005 р. заявив про вихід з організації, яка відтепер перетворилася на ГУАМ³⁶.

Повноцінно в новому форматі об'єднання запрацювало 23 травня 2006 р., коли було створено Організацію за демократію й економічний розвиток – ГУАМ. Прийнятий того дня статут передбачав забезпечення сталого розвитку країн-учасниць, поглиблення ними європейської інтеграції, а також соціально-економічного, транспортного, енергетичного співробітництва³⁷. Верховна Рада України ратифікувала документ 6 березня 2008 р.³⁸

У декларації, прийнятій за результатами другого саміту організації, що відбувся 18–19 червня 2007 р. в Баку, в основному порушувалися питання енергетичної безпеки, використання транзитного потенціалу держав-членів, боротьби з міжнародним тероризмом, агресивним сепаратизмом та екстремізмом, транснаціональною організованою злочинністю³⁹. Під час форуму відбулася серія зустрічей у форматах

³² О ходе выполнения плана действий по формированию Единого экономического пространства Республики Беларусь, Республики Казахстан и Российской Федерации: Решение Межгосударственного совета ЕврАзЭС №65 от 9 декабря 2010 г. [Електронний ресурс]: <http://www.evrazes.com/i/data/item7580-2.pdf>

³³ Данилишин Б. Україна і Митний союз. [Електронний ресурс]: <https://www.epravda.com.ua/columns/2013/06/3/377778/>

³⁴ Кондратенко О. Євразійське економічне співтовариство як перехідна модель інтеграційної стратегії Російської Федерації // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип.124(1). – К., 2015. – С.18.

³⁵ Кишинівська декларація глав держав ГУУАМ «Во имя демократии, стабильности и развития» от 22 апреля 2005 г. [Електронний ресурс]: <http://guam-organization.org/node/311>

³⁶ Шестаков Е. ГУУАМ потеряло букву // Российская газета. – 2005. – 6 мая. – С.3.

³⁷ Статут Організації за демократію та економічний розвиток – ГУАМ від 23 травня 2006 р. [Електронний ресурс]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/886_002

³⁸ Про ратифікацію статуту Організації за демократію та економічний розвиток – ГУАМ. Закон України від 6 березня 2008 р. [Електронний ресурс]: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/136-17>

³⁹ Бакинская декларация «ГУАМ: Объединяя континенты» от 19 июня 2007 г. [Електронний ресурс]: <http://guamorganization.org/node/343>

ГУАМ – США, ГУАМ – Японія, ГУАМ – Польща, як і спільні засідання національних координаторів, очільників галузевих міністерств та відомств⁴⁰.

30 червня – 1 липня 2008 р. в Батумі зібрався третій саміт ГУАМ. У фінальному документі підтверджувалася прихильність держав-учасниць демократичним цінностям, повазі прав і свобод людини, верховенству права, збереженню духовної й культурної спадщини народів, зміцненню духу толерантності. Крім цього сторони підтверджували незмінність курсу на розвиток регіональної співпраці як складової загальноєвропейських й азіатських об'єднувачих процесів, зміцнення міжнародних партнерських зв'язків ГУАМ із Польщею, США, Японією, іншими державами, а також міжнародними організаціями. Водночас підписанти підкреслили важливість реалізації стратегії розвитку галузевої співпраці для поглиблення взаємодії в економічній, гуманітарній, інших сферах. Крім того, у декларації висловлювалася глибока стурбованість у зв'язку із загрозами, породженими тривалими конфліктами, агресивним сепаратизмом, екстремізмом, міжнародним тероризмом та акцентувалася готовність держав-учасниць ГУАМ спільно протидіяти цим загрозам у тісній співпраці з іншими країнами та міжнародними структурами, а також надалі розвивати систему енергетичної безпеки та підтримки зусиль, спрямованих на лібералізацію й диверсифікацію європейського ринку енергоносіїв⁴¹.

Однак, як показали наступні роки, далі намірів і декларацій справа здебільшого не пішла й поступово робота об'єднання знову пригальмувала. Погіршення відносин України з Молдовою через пасивність Києва та загалом ГУАМ у справі врегулювання придністровського конфлікту, неготовність знову ж таки України й інших членів об'єднання втрутитися в російсько-грузинське протистояння призвели до справжнього паралічу цього геополітичного субрегіонального проекту⁴². Врешті з обранням 2010 р. очільником України В.Януковича співпраця в рамках об'єднання з боку Києва призупинилася.

Утім навіть і в період президентства В.Януковича офіційно зусилля української владної верхівки впродовж тривалого часу було скеровано на підписання угоди про асоціацію України з Європейським Союзом, хоч у безпековому контексті в липні 2010 р. Верховна Рада підтримала поданий президентом законопроект «Про засади зовнішньої та внутрішньої політики», який передбачав позаблоковий статус нашої країни⁴³.

Примітно, що в перші місяці президентства В.Януковича з російського боку робилися спроби розпочати інтеграцію української сторони до структур Організації договору про колективну безпеку, створеної ще у травні 1992 р. як «головний міждержавний інструмент», покликаний «протистояти регіональним викликам і загрозам військово-політичного та військово-стратегічного характеру»⁴⁴. Станом на 2010 р. до складу ОДКБ входили Росія, Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан. Фактично інституція стала ще одним з інструментів реалізації зовнішньої політики РФ на пострадянському просторі – у безпековому контексті, альтернативному до НАТО.

Україна відмовилася від членства в ОДКБ ще в 1990-х рр., однак ця тема спорадично з'являлася в публічному просторі, найактивніше у 2009–2010 рр., тобто напередодні та після президентських виборів. Так, хоч у серпні 2009 р. виконувач обов'язків

⁴⁰ Коммюнике Бакинського самміта ГУАМ от 19 июня 2007 г. [Електронний ресурс]: <http://guamorganization.org/node/344>

⁴¹ Батумская декларация «ГУАМ – интегрируя Восток Европы» от 1 июля 2008 г. [Електронний ресурс]: <http://guamorganization.org/node/372>

⁴² Мельничук І. Інтеграційні проекти Російської Федерації на пострадянському просторі. – С.238–240.

⁴³ Зануда А. Україна відмовилася від членства у НАТО [Електронний ресурс]: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2010/07/100702_ukraine_nato_parliament_az

⁴⁴ От договора к организации: Организация Договора о коллективной безопасности [Електронний ресурс]: <https://odkb-csto.org/25years/>

міністра закордонних справ України В.Хандогій недвозначно зазначав, що Київ не має планів відносно вступу до ОДКБ, генеральний секретар цієї організації М.Бордюжа заявив про готовність відкрити її інформаційний центр в Україні⁴⁵. Після обрання в нашій країні нового президента, 26 квітня 2010 р. ця інституція таки з'явилася – у форматі українського представництва ОДКБ. На презентації її очільник міністр Кабінету Міністрів України А.Толстоухов зазначав, що вона «дозволить розширити співпрацю на міждержавному рівні та на рівні політикуму і громадськості [...] в напрямках вивчення досвіду організації, планування військової співпраці та патріотичного виховання»⁴⁶. При цьому керівник представництва наголошував, що воно діятиме лише в межах позаблокового статусу України, і про повноцінний вступ до ОДКБ не йтиметься⁴⁷. Зрештою далі проведення конференцій та лекторіїв робота інституції так і не зайшла⁴⁸, а 2014 р., із нападом РФ на Україну, питання будь-яких подальших перспектив співпраці офіційного Києва з цим безпековим блоком зникло з порядку денного.

Наприкінці листопада 2013 р. під тиском російської сторони українська влада вирішила відмовитися від підписання угоди про асоціацію з ЄС. В Україні розпочалися події, що переросли в «Революцію гідності» й завершилися утвердженням європейської ідеї у суспільному дискурсі. У відповідь Росія, сприйнявши події в нашій країні як загрозу для своїх геополітичних інтересів, у лютому 2014 р. розпочала збройну агресію, окупувавши Кримський півострів, а навесні ще й захопила частину Донецької та Луганської обл. У таких умовах подальше обговорення будь-яких проросійських інтеграційних задумів стало недоцільним уже не тільки з погляду економіки, але й політики та національної безпеки. Тим паче, що з 2011 р. на базі РФ, Білорусі та Казахстану Кремль розпочав ще один геополітичний проєкт – Євразійський союз (як альтернативу до Європейського), в якому до 2025 р. передбачалося політично, економічно та навіть гуманітарно об'єднати, окрім згаданих держав, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан, Вірменію, Молдову, а також Україну⁴⁹. І звісно, як і в усіх попередніх об'єднаннях, координувати його діяльність мала найперше Москва. У відповідь на російську збройну агресію наша країна остаточно відмовилася від відповідного зовнішньополітичного вектора. 9 травня 2018 р. президент України П.Порошенко заявив про підписання указу про відкликання представників держави з усіх статутних органів СНД та фактично з 19 травня Україна вийшла з цієї структури. У серпні того ж року було закрито наше представництво при СНД⁵⁰.

Натомість 2015 р. став часом відліку чергового оновлення активної співпраці держав-учасниць ГУАМ. Наприклад, 3 грудня було підписано програму співпраці з Японією⁵¹. 27 березня 2017 р. в Києві відбувся саміт країн-учасниць організації, головною темою якого називалася вільна торгівля і транспортний коридор у рамках ГУАМ. Також серед цілей саміту озвучувалася необхідність реалізації програми

⁴⁵ Кравченко В. ОДКБ: Повернення до пройденого // Дзеркало тижня. – 2009. – 14 серпня.

⁴⁶ Открытие в Украине представительства института ОДКБ позволит расширить сотрудничество на межгосударственном уровне [Електронний ресурс]: https://odkb-csto.org/news/smi/otkrytie_v_ukraine_predstavitelstva_instituta_odkb_pozvolit_rasshirit_sotrudnichestvo_na_mezhgosudar/#loaded

⁴⁷ Солонина Є. ОДКБ прийшла до України: очікувана, але непотрібна? [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/2025117.html>

⁴⁸ Сидоренко Ю. Так НАТО чи ОДКБ? [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/columns/2010/08/30/5342169/>

⁴⁹ Евразийская интеграция как глобальный геополитический проект России: его сила и слабость [Електронний ресурс]: <http://hvyulya.org/analytics/geopolitics/evraziyskaya-integratsiya-kak-globalnyiy-geopoliticheskiy-proekt-rossii-ego-sila-i-slabost.html>

⁵⁰ Лащенко О. Україна досі в СНД чи ні? [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-dosi-v-snd-chy-ni/30969197.html>

⁵¹ ГУАМ підписала програму співпраці з Японією [Електронний ресурс]: <https://www.unian.net/politics/1202177-guam-podpisala-programmu-sotrudnichestva-s-yaponiy.html>

співпраці з Японією й підготовка програм співробітництва з країнами Вишеградської четвірки та США. Крім цього, на зустрічі було підписано документи щодо впровадження зони вільної торгівлі, протокол про взаємне визнання результатів митних процедур відносно товарів і транспортних засобів, які перетинають державні кордони країн-членів ГУАМ⁵². Проте переговорний процес щодо остаточного підписання договорів про створення зони вільної торгівлі між державами об'єднання, який тривав упродовж 2017–2022 рр., було перервано повномасштабною війною Росії проти України.

Таким чином, як виглядає зі сучасної перспективи, 24 лютого 2022 р. було не випадковою, а детально (й вочевидь давно) планованою агресією. Упродовж 1990–2010-х рр. російській стороні так і не вдалося цілковито «реінтегрувати» Україну до сфери своїх геополітичних інтересів шляхом створення економічних (із перспективою розвитку до рівня політичних) союзів. Водночас у Кремлі вбачали у СНД, ЄврАзЕС, ЄЄП та Євразійському союзі інструменти, за допомогою яких можна було відновити свій вплив, котрий зазнав фатальних втрат після колапсу Радянського Союзу, в тому числі через створення у цих об'єднаннях наднаціональних органів. Натомість українська сторона була зацікавлена винятково в економічних аспектах діяльності згаданих організацій, і передусім у створенні зони вільної торгівлі. Така принципова відмінність у підходах пояснює, чому Українська держава, активно долучившись чи то до створення, чи до участі в організації як спостерігач, жодного разу не стала повноцінним членом таких, ініційованих РФ, об'єднань, у тому числі ОДКБ. Проте в рамках діяльності ГУУАМ / ГУАМ у нашій країні з'явився шанс стати справжнім регіональним геополітичним лідером і важливим координатором у рамках цієї організації, тим більше на тлі проголошеного європейського та євроатлантичного курсу офіційного Києва. За таких несприятливих для себе обставин Росія й вирішила витягнути зі своєї колоди останній «аргумент» – воєнний.

REFERENCES

1. Bulvinskyi, A. (Ed.) (2020). *Intehratsiini vymiry transformatsii postradianskoho prostoru*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Bulvinskyi, A. (Ed.) (2016). *Krainy postradianskoho prostoru v umovakh formuvannia bahatopoliusnogo svitu: istorichni uroky ta perspektyvy*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Bulvinskyi, A. (Ed.) (2017). *Ozoblyvosti suspilno-politychnoi modernizatsii krain postradianskoho prostoru*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Danylyshyn, B. (2013, 3 chervnia). Ukraina i Mytnyi soiuz. *Ekonomichna pravda*. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/columns/2013/06/3/377778/> [in Ukrainian].
5. Doroshko, M. (2009). Ukraina v rehionalnykh obiednanniakh na tereni SND. *Politychni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 86, 1, 35–40. [in Ukrainian].
6. Halchynskyi, A.S. (2013). *Notatky radnyka Prezidenta: Desiat rokiv z Prezidentom Leonidom Kuchmou*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Haran, O., Pavlenko, R. (2005). Ukraine's Russian Policy under Kuchma: Paradoxes of "Strategic Partnership". *Ukraine at a Crossroads*. Bern; Berlin; Bruxelles and other.
8. Khmara, M.P., Khmara, O.P. (2013). Formy uchasti Ukrainy v intehratsiinykh protsesakh YevrAzES. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 116(2), 83–85. [in Ukrainian].
9. Kondratenko, O. (2015). Yevraziiske ekonomichne spivtovarystvo yak perekhidna model intehratsiinoi stratehii Rosiiskoi Federatsii. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 124(1), 12–25. [in Ukrainian].
10. Kosolapov, N. (1991). Kontury novogo miroporiadka. *Pravitelstvennyi vestnik*, 51. [in Russian].
11. Kravchenko, V. (2009, 14 serpnia). ODKB: Povnennia do proidenooho. *Dzerkalo tyzhnia*. [in Ukrainian].
12. Kravchuk, L. (1992, 14 bereznia). 100 dnev: Pres-konferentsiia Prezidenta Ukrainy L.Kravchuka. *Holos Ukrainy*. [in Ukrainian].
13. Lashchenko, O. (2020, 26 lystopada). Ukraina dosi v SND chy ni? *Radio Svoboda*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-dosi-v-snd-chy-ni/30969197.html> [in Ukrainian].
14. Lukanov, Yu. (1996). *Tretii Prezident: Politychnyi portret L.Kuchmy*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Martynov, A.Yu. (2005). Yedynyi ekonomichnyi prostir (YeEP). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 3. [in Ukrainian].
16. Melnychuk, I. (2015). *Intehratsiini proekty Rosiiskoi Federatsii na postradianskomu prostori*. Dys. ... d-ra polit. nauk. Chernivtsi. [in Ukrainian].

⁵² В Києве підписали протокол соглашения о зоне свободной торговли между странами ГУАМ [Електронний ресурс]: <https://web.archive.org/web/20171110003943/https://ru.hromadske.ua/posts/v-kyeve-podpysaly-protokol-sohlasheniya-o-zone-svobodnoi-torhovle-mezhdu-stranamy-huam>

17. Shestakov, E. (2005, 6 maia). GUUAM poterialo bukvu. *Rossijskaia gazeta*. [in Russian].
18. Solonyna, Ye. (2010, 26 kvitnia). ODKB pryishla do Ukrainy: ochikuvana, ale nepotribna? *Radio Svoboda*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/2025117.html> [in Ukrainian].
19. Sydorenko, Yu. (2010, 30 serpnia). Tak NATO chy ODKB? *Ukrainska pravda*. Retrieved from: <https://www.pavda.com.ua/columns/2010/08/30/5342169/> [in Ukrainian].
20. Zadorozhnyi, O.V. (2014). *Mizhnarodne pravo v mizhdierzhavnykh vidnosynakh Ukrainy i Rosiiskoi Federatsii 1991–2014*. Kyiv. [in Ukrainian].

Ihor SOLIAR

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Director of the I.Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine
 (Lviv, Ukraine), isoliar@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0439-6957>

Pavlo ARTYMYSHYN

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
 Research Fellow,
 Department of Modern History of Ukraine,
 I.Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine
 (Lviv, Ukraine), p.artymyshyn@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7501-797X>

Between the Threat for Sovereignty and Regional Leadership: Ukraine and Russian Integration Projects in the Post-Soviet Space

Abstract. The purpose of the study is to analyze the role and participation of Ukraine in integration projects in the post-Soviet space – the Commonwealth of Independent States (CIS), the Eurasian Economic Community (EurAsEC), the Common Economic Space (CES), the Collective Security Treaty Organization (CSTO), GUUAM / GUAM. **Scientific novelty.** Despite the fact that Ukrainian and foreign historiography of the subject under study has found its researchers since the first years after the collapse of the USSR, its comprehensive study is still lacking, especially considering the changes that occurred in the post-Soviet space after 2014 – with the beginning of the Russian-Ukrainian war, which reached a full-scale level on February 24, 2022. **Conclusions.** During the 1990s and 2010s, the Russian side failed to completely “reintegrate” Ukraine into the sphere of its geopolitical interests after the collapse of the USSR by creating economic (with the prospect of development to the level of political) alliances. While the Kremlin saw the CIS, the EurAsEC, the CES (and even more so the Eurasian Union) as tools to restore its geopolitical influence after the collapse of the Soviet Union, including through the creation of supranational bodies in these associations, the Ukrainian side was interested exclusively in the economic aspects of the activities of these organizations – primarily in the creation of a Free Trade Area. This fundamental difference in approaches explains why the Ukrainian state, having actively participated either in the creation or participation in the organization as an observer, has never become a full member of such Russian-inspired associations. The idea of integrating Ukraine into the structure of the CSTO was also unrealized. During the years of V.Yanukovich’s presidency, it was embodied only in the creation of the Ukrainian representative office of the Institute of this Organization. Instead, within the framework of GUUAM / GUAM activities in Ukraine, there is a chance to become a real regional geopolitical leader and an important coordinator within the organization, especially against the background of the outlined European and Euro-Atlantic course of official Kyiv, which is established on the battlefield with the Russian aggressor.

Keywords: Ukraine, Russian Federation, integration projects, post-Soviet space, Commonwealth of Independent States, Eurasian Economic Community, Common Economic Space, Collective Security Treaty Organization, GUUAM / GUAM.

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України,
Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка
(Дрогобич, Україна), vilnickiy@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

Володимир СТАРКА

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії України, археології та
спеціальних галузей історичних наук,
Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка
(Тернопіль, Україна), starka1980@tnpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0213-9298>

Микола ГАЛІВ

доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри історії України,
Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка
(Дрогобич, Україна), halivm@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7068-3124>

Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.043>

УДК: 355.241.1:355.48(100):355.48(470:477)

Анотація. Мета статті полягає у висвітленні пропагандистських заходів, які стали індикатором підготовки збройної агресії Російської Федерації проти України. **Методологія дослідження** побудована на принципах історизму, об'єктивності, системності, багатофакторності, науковості, використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, наукова абстракція) та спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний) методів. **Наукова новизна** полягає у проведенні комплексного аналізу основних пропагандистських заходів, здійснюваних Росією при підготовці до збройної агресії проти України. **Висновки.** Готуючись до нинішньої війни, РФ активно використовувала методи пропаганди, апробовані під час підготовки до попередніх воєн. Найважливішими з них стали маніпулювання історією з метою творення власного історичного міфу; формування «символіки війни», покликані «мобілізувати маси» на героїзоване насильство проти українців; дегуманізація ворога (тобто українців) шляхом невизнання права на розбудову незалежної держави, заперечення самодостатності української культури, ототожнення українських військовослужбовців і громадсько-політичних діячів із «нацистами». Російська пропаганда фактично легітимізує геноцид українців та знищення України як держави. Знаходячись поряд із Росією, українському суспільству варто пам'ятати: російська агресія проти українців впливає з глибин колективної пам'яті, проявляючись за кожної слушної нагоди. Те, що її породжує, здатне лише руйнувати, уподібнюватися чи копіювати, але не створювати нове.

Ключові слова: пропаганда, війна Росії проти України, Друга світова війна, колективна пам'ять, історична й комеморативна політика, масова свідомість.

Вслів римського поета Гая Валерія Катула «перемога любить підготовку», що вперше прозвучав на початку I тис. н. е., став наріжним каменем підготовки воєнних кампаній наступних епох. Війни у XX ст. не розпочиналися раптово, їм передувала ретельна підготовка, невід'ємним елементом якої слугувала пропаганда.

Воєнна агресія Росії проти України на початку 2014 р. зумовила появу у вітчизняній історіографії нового напрямку досліджень. Безумовну першість у ньому займає Інститут історії України НАНУ, представники котрого впродовж останніх років опублікували низку праць, де проаналізовано сучасні російсько-українські взаємини. Так, автори аналітичної доповіді 2018 р. на прикладі російського ідеологічного концепту розкривають передумови, причини виникнення та спускові механізми, які в кінцевому результаті призвели до відкритого збройного протистояння між Росією та Україною¹. Вивченню українського питання в російських стратегіях кризь призму столітньої історії присвячено колективну працю співробітників Інституту історії України НАНУ².

Аналіз історичної пам'яті про Другу світову війну в контексті загрози державотворенню України здійснив Ю.Ніколаєць. Автор чітко показує, що маніпуляції з пам'яттю Російська Федерація активно використовує для формування антиукраїнської кампанії та проведення агресії проти української державності³. Збереження українським народом національної ідентичності в умовах нацистської пропаганди періоду Другої світової висвітлено в публікаціях О.Салати⁴ та М.Михайлюк⁵. Використання росіянами та їхніми сателітами пропагандистських кліше тих часів розглядає О.Маєвський⁶. Образ України в російському історичному дискурсі розкривається у праці Г.Касьянова, В.Смоля, О.Толочка⁷. Дослідники дійшли висновку, що в російській навчальній і навчально-методичній літературі, за наявності її кількісного розмаїття, Україну представлено переважно у вигляді сталих культурних стереотипів, подекуди з виразним ідеологічним забарвленням. Роль медіапропаганди в умовах «гібридної війни» на сході України аналізують Б.Юсків і С.Хомич⁸. Автори дослідження на конкретних прикладах простежили динаміку посилення українських військових позицій пропорційно до збільшення чи зменшення антиукраїнської пропаганди в російському медійному просторі. Медійне представлення концепту «Новоросія» вивчає Г.Будівська⁹. Важливе питання мілітаризації освітнього процесу на окупованому

¹ Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: Аналітична доповідь. – К., 2018. – 227 с.

² Українське століття (1921–2021): витоки, уроки, перспективи державотворення. Нариси / Відп. ред. В.Смолий. – К., 2021. – 560 с.

³ Nikolaiets Yu. Historical memory about Second World war in the context of threads of government in Ukraine // Skhidnoievropejskyi istorychnyi visnyk = East European Historical Bulletin. – 11. – Drohobych, 2019. – P.225–240.

⁴ Салата О. Цивілізаційні архетипи історичної пам'яті українського народу // Війни пам'ятей та політика примирення / За заг. ред. В.Солдатенка. – К., 2013. – С.87–94; Її ж. Організація пропаганди в системі державних органів нацистської Німеччини у 1933–1941 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип.49. – Запоріжжя, 2017. – С.145–151; Її ж. Збереження українським народом національної ідентичності в умовах інформаційного протистояння Німеччини та СРСР у роки Другої світової війни // Феномен пропаганди та антипропаганди у сучасному світі: історико-політологічний дискурс. – Запоріжжя, 2018. – С.130–144.

⁵ Михайлюк М. Морально-психологічний стан цивільного населення України в умовах Другої світової війни та в перші повоєнні роки // Київська старовина. – 2007. – №5. – С.109–122; Її ж. Німецька пропаганда в Україні // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси. – К., 2001. – С.644–658.

⁶ Маєвський О. Формування інформаційного простору в так званих «ДНР» та «ЛНР» методами експлуатації візуальних образів Другої світової війни // Інформація і право. – 2020. – №2(33). – С.132–140; Його ж. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. / Відп. ред. О.Лисенко. – К., 2018. – 268 с.

⁷ Касьянов Г., Смолий В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. – К., 2013. – 128 с.

⁸ Юсків Б., Хомич С. Роль медіапропаганди в умовах «гібридної війни» // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип.132. – К., 2017. – С.27–43.

⁹ Будівська Г. Медійне представлення концепту «Новоросія»: Аналіз медіаматеріалів про об'єднання «ДНР» та «ЛНР» у «конфедерацію Новоросія» // Наукові записки УКУ. – Ч.6: Журналістика. Медіакомунікації. – Вип.1. – Л., 2015. – С.119–125.

Кримському півострові у 2014–2019 рр. розглядають Б. та А. Дем'яненки. Автори встановили, що за своїм змістом вона спрямована на активну пропаганду служби у збройних силах РФ, виховання потенційних носіїв і захисників «російського світу», формування культу війни й насильства¹⁰. О.Покотило, О.Нашивочников розкривають витoki російсько-українського конфлікту, зокрема фактор Чорноморського флоту та цілеспрямовану антиукраїнську політику Москви¹¹.

Зважаючи на значну кількість визначень терміна «пропаганда», у нашому дослідженні означену дефініцію використовуватимемо у сенсі систематичної спроби маніпулювати переконаннями, поглядами чи діями інших людей за допомогою символів (слів, жестів, прапорів, пам'ятників, музики, одягу, знаків розрізнення, зачісок, малюнків на монетах і поштових марках тощо)¹².

Один з авторів концепту теорії масової комунікації Е.Бернейс зазначав, що пропаганда пронизує все наше життя і змінює наше бачення світу. Тож стає очевидним, що той, хто володіє достатнім впливом, може управляти певною кількістю людей упродовж якогось часу заради досягнення визначеної мети¹³. Сучасні тоталітарні режими, для вироблення у своїх громадян потрібного конструкту дійсності, використовують симбіоз пропаганди й ідеології, означений Г.Почепцовим як «метапропаганда»¹⁴. Французький філософ Ж.Елюль зауважував, що сучасна пропаганда послуговується найновішими здобутками науки, зокрема ґрунтується на науковому аналізі напрацювань психології та соціології, аналізі повсякденного життя пересічних громадян, виробляє певний набір точних правил з обов'язковою їх перевіркою. Крок за кроком пропагандист спочатку вибудовує модель поведінки індивіда, формуючи його потреби, а відтак пропонує механізми їх задоволення. Сучасна пропаганда водночас спрямовується на індивіда і групу, оскільки їх розділяти не можна¹⁵. Американський політолог К.Келлен зазначає, що більшість людей є легкою здобиччю для пропаганди, думаючи, що це лише брехня та байки. Модерна пропаганда давно відкинула застарілі форми обману й оперує різноманітними джерелами правди. Інше хибне уявлення, що пропаганда слугує лише благородним діям¹⁶. Професор Єльського університету Г.Лассвелл констатував, що всі уряди в той чи інший спосіб зайняті пропагандою, оскільки це частина їхніх управлінських функцій мирного часу. Зазвичай пропаганда здійснюється в інтересах дипломатичних друзів і спрямована проти дипломатичних ворогів¹⁷.

У цьому контексті важливо розглянути використання засобів пропаганди як елементу підготовки до збройної агресії. Розпад СРСР, юридично закріплений 8 грудня 1991 р., викликав неоднозначну реакцію російського політикуму та громадськості. Падіння «імперії зла» та крах комуністичної ідеології, що впродовж кількох десятиліть слугувала світоглядним орієнтиром для мільйонів радянських громадян, породило певний ідеологічний вакуум, який охопив усі пострадянські країни. Найбільш болісно криза ідентичності вразила російський політичний істеблішмент, котрий змушений був швидко шукати альтернативу комуністичній ідеології.

Відомий російський письменник і колишній дисидент О.Солженіцин у статті, опублікованій 18 вересня 1990 р. кількадесятмільйонним накладом, роздумував над

¹⁰ Demianenko B., Demianenko A. Militarization of the Educational Process in Occupied Crimea (2014–2019) // *Skhidnoievropeiskiy istorychnyi visnyk = East European Historical Bulletin.* – 19. – Drohobych, 2021. – P.228–238.

¹¹ Pokotylo O., Nashyvochnikov O. Sources of the Russian-Ukrainian Armed Conflict // *Ibid.* – 18. – Drohobych, 2021. – P.210–218.

¹² Propaganda // *The New Encyclopedia Britannica in 30 Vols.* – Vol.15. – P.36; Пропаганда // *Сучасний словник-мінімум іншомовних слів / Укл. О.Скопченко, Т.Цимбалюк.* – К., 2008. – С.525.

¹³ Бернейс Э. Пропаганда. – Каунас, 2016. – С.17.

¹⁴ Почепцов Г.Г. СССР: страна, созданная пропагандой. – Х., 2019. – С.207–208.

¹⁵ Ellul J. Propaganda: Vintage books a division of random house. – New York, 1973. – P.4, 6.

¹⁶ Kellen K. Introduction // *Ellul J. Propaganda...* – P.1, 3.

¹⁷ Lasswell H.D. Propaganda technique in the World War. – New York, 1938. – P.14.

подальшим розвитком радянської держави. Серед іншого зазначав, що процес розпаду СРСР перебуває в активній фазі, і Росія повинна зберегти у сфері свого впливу лише дві республіки – Білорусь та Україну, а всі інші мають іти власним шляхом:

«Сьогодні відділяти Україну – це означає різати через мільйони сімей і людей: яка суміш населення; цілі області з російською домінантою; скільки людей, яким важко обрати собі національність із двох; скільки мають мішане походження. В товщі основного населення немає й тіні нетерпимості між українцями та росіянами. Брати! Не потрібно цього жорстокого розподілу! – це затьмарення комуністичних років. Ми разом пережили радянський час, разом потрапили у цей котлован – разом і виберемося»¹⁸.

Такі думки були своєрідним відгомном денікінсько-колчаківської доктрини «єдиної й неподільної імперії» та імперської концепції «триєдиної російської нації». Зазначимо, що згодом текст О.Солженіцина в різних форматах було поширено не лише на теренах колишнього СРСР, але й у країнах Європи та у США. Зазначені ідеї популярного на Заході дисидента послуговували ще більшому утвердженню у представників західних демократій тез про «єдиний слов'янський світ», та переконували в недоцільності пошуків якихось відмінностей між росіянами, українцями, білорусами.

30 січня 1992 р. віце-президент Росії О.Рущько у статті, опублікованій на шпальтах газети «Правда», заявив, що

«історична свідомість росіян не дозволить нікому провести механічне зміщення кордонів Росії й Російської Федерації, відмовившись від того, що складало славні сторінки російської історії... Демаркація кордонів і лише демаркація кордонів розставити крапки над “і” і визначить Росію як державу, а не зебрака в межах СНД. І це буде зроблено винятково заради слави Росії, як би не старалися лідери націонал-кар'єризму загнати її в кордони ХІІ ст.»¹⁹.

Ревізіоністські заяви окремих керівників Російської Федерації та непоодинокі публікації статей із російсько-шовіністичними думками лідерів громадської думки про те, що розпад СРСР був найбільшою «геополітичною помилкою», «трагедією», свідчили, що Росія в короткому історичному часі знову розпочне «збирання справику російських земель», до яких зараховувалася й Україна.

Можемо констатувати, що впродовж тридцяти років із часу проголошення незалежності 24 серпня 1991 р. українське суспільство та політикум настільки глибоко занурилися в політичні міжусобиці та розподіл економічних ресурсів, що зовсім забули про необхідність формування, розбудови й реалізації національної безпекової доктрини. Голосів нечисленних фахівців-аналітиків, які попереджали про підготовку Росією збройної агресії, не чули (або воліли не чути). Утім ознак, що вказували на неминучість новітньої російсько-української війни, було чимало. Впродовж 1992–1996 рр. парламент РФ ухвалив низку законодавчих актів, в яких відверто висловлювалися територіальні претензії до України²⁰. По-перше, російський влад-

¹⁸ Солженіцын А. Как нам обустроить Россию? [Електронний ресурс]:

http://www.solzhenitsyn.ru/proizvedeniya/publizistika/stati_i_rechi/v_izgnanii/kak_nam_obustroit_rossiyu.pdf

¹⁹ Див.: Кульчицкий С. Украинский Крым: к 50-летию вхождения Крымской области в УССР // Зеркало недели. – 2004. – №6. – 13–20 февраля.

²⁰ Постановление Верховного Совета Российской Федерации от 21 мая 1992 г. №2809-1 «О правовой оценке решений высших органов государственной власти РСФСР по изменению статуса Крыма, принятых в 1954 г.» // Ведомости Съезда

ний політикум не приховував, що ставиться до Української держави як до політичного «непорозуміння», породженого збігом геополітичних обставин. По-друге, в 1993–1997 рр. у російських правлячих колах дедалі більшої популярності набирала ідея «російського світу», котра претендувала не лише на статус загальноросійської внутрішньополітичної об'єднавчої доктрини, але й інструмента повернення втрачених геополітичних позицій. Означена ідеологема показувала «найбільш розділеному народу» шлях до «повернення могутності» й водночас слугувала спусковим механізмом реінкарнації неоімперського російського проекту²¹.

Суттєвою перешкодою на шляху реалізації доктрини «російського світу» стала позиція тодішнього президента РФ Б.Єльцина, котрий, зосередившись на врегулюванні внутрішньополітичної кризи, намагався не загострювати стосунків із сусідніми державами, зокрема не провокувати конфлікт з Україною, тож не підтримав територіальні претензії російських законодавців до нашої держави. У результаті тривалих перемовин 31 травня 1997 р., під час офіційного візиту до Києва, він підписав договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та РФ, ратифікований Верховною Радою України 14 січня 1998 р. Зазначимо, що ст.2 документа містила положення, що сторони «поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів»²².

Ратифікація цього договору в Росії викликала гострі політичні дискусії. За словами С.Кульчицького, «шовіністичним колам російського політикуму, які мали впливові позиції в законодавчих органах РФ, зрадило почуття міри, і вони закликали не укладати будь-яких договорів із “політично організованою бандерівщиною”»²³. Нижня палата російського парламенту ратифікувала документ 15 грудня 1998 р., а верхня – 17 лютого 1999 р. Відтак 1 квітня 1999 р. в Москві відбувся обмін ратифікаційними грамотами між президентами України й Росії, після чого договір набув чинності²⁴.

Нове загострення в російсько-українських міждержавних взаєминах започаткував прихід до влади 2000 р. відвертого апологета доктрини «російського світу» В.Путіна. Виступаючи на I Всесвітньому конгресі співвітчизників 11 жовтня 2001 р. він заявив, що відтепер Росія опікуватиметься тими, хто через геополітичні трансформації ХХ ст. опинився «за межами історичної Батьківщини». Особливо наголошувалося на тому, що у час, «коли Росія знову набирає силу й авторитет, коли руйнується звична повоєнна структура світу, ми повинні бути разом». Важливим інструментом взаємодії держави зі «співвітчизниками» проголошувався розвиток «спільного культурного та інформаційного простору»²⁵. Означена промова В.Путіна фактично запустила механізм пропаганди неоімперської державно-шовіністичної ідеологемі «російського світу», що стала своєрідною реінкарнацією давньої месіанської доктрини «Москва – третій Рим», яка впродовж кількох століть була наріжним каменем ідеології «збирання земель»²⁶.

народных депутатов Российской Федерации и Верховного Совета Российской Федерации. – 1992. – 04.06. – №22. – Ст.1178; Постановление Государственной думы от 15 марта 1996 г. №157-II ГД «О юридической силе для Российской Федерации результатов референдума СССР 17 марта 1991 г. по вопросу о сохранении Союза ССР» [Електронний ресурс]: https://web.archive.org/web/20131224110500/http://lawrussia.ru/texts/legal_185/doc185a837x809.htm

²¹ Українське століття (1921–2021): витоки, уроки, перспективи державотворення. – С.476, 507.

²² Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text

²³ *Кульчицький С.В.* Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997 // *Енциклопедія історії України*. – Т.2: Г–Д. – К., 2004. – С.431.

²⁴ Там само.

²⁵ Виступление президента России Владимира Путина на I Всемирном конгрессе российских соотечественников. Москва, 11 октября 2001 г. // *Пивовар Е.И.* Мир российского зарубежья в конце XX – начале XXI в. – Москва, 2019. – С.307–314.

²⁶ *Друзенко Г.* Геополітика від патріарха: Царство Небесне vs руський світ // *Державо тижня*. – 2009. – №44.

Ключову роль у формуванні російського культурного й інформаційного простору шовіністично налаштовані владні еліти відвели телебаченню. Саме тому після виборів 2000 р. оточення В.Путіна поступово перебрало контроль над засобами масової інформації. Подібно до того, як у СРСР телевизор створив ілюзорний комфортний світ щасливого радянського суспільства, де всі радіють життю, росіянам поступово популяризували тезу, що саме В.Путін – це той лідер, який не лише переможе «чеченських сепаратистів», але й «відродить державну велич Росії». Для посилення цього образу потрібна була певна геополітична «перемога».

Скориставшись ослабленням позицій української влади під час політичної кризи 2001–2003 рр., незважаючи на підписаний у Києві 28 січня 2003 р. президентами України Л.Кучмою та РФ В.Путіним договір про російсько-український державний кордон, в якому підтверджувалася чинність положень договору про дружбу від 31 травня 1997 р., у вересні 2003 р. Російська Федерація здійснила спробу захоплення українського острова Тузла. Здобутий тоді досвід показав вищому політичному керівництву суміжної країни, що перед «остаточним вирішенням українського питання» потрібно провести ретельну інформаційну підготовку не лише власного населення, але і світової громадськості.

Після подій «Помаранчевої революції» російські пропагандисти за посередництва телебачення почали поширювати тези, що в Україні «реінкарнується фашизм», вулицями міст ходять «бандерівці», котрі в «найжахливіші способи збиткуються над російськомовними співвітчизниками». Пропорційно до того, як українське суспільство намагалося виробити наративи національної пам'яті, російське політичне керівництво насаджувало ідеологему «спільної історичної пам'яті» як універсального знаряддя «м'якої сили» Кремля в міждержавних взаєминах. Українців нав'язливо закликали «схаменутися», повернувшись «у лоно трьох братніх народів», та спільно з росіянами й білорусами крокувати до «світлого майбутнього».

За другої президентської кампанії В.Путіна прорадянська ностальгія риторика, неодноразові зверхні висловлювання про Україну на вищому державному рівні сигналізували про зростання у правлячих колах Росії неоімперських настроїв²⁷. У 2006 р. В.Путін сформулював доктрину «приведення до відповідності економічних можливостей із політичним статусом»²⁸. Суть її можна звести до того, що Російська Федерація намагалася впливати на поведінку інших держав за допомогою культурно-цивілізаційної, гуманітарно-наукової, зовнішньополітичної та іншої привабливості своєї країни, так званої мережевої системи суспільної дипломатії²⁹. На практиці російські спецслужби, за прикладом радянського КДБ, спустили у старі агентурні мережі нові інструкції, а в Європі замість комуністичних осередків почали спонсорувати радикальні політичні сили³⁰.

Після того, як світовий політикум, а особливо блок НАТО, жодним чином не відреагували на агресивну промову В.Путіна на Мюнхенській безпековій конференції 10 лютого 2007 р., він, повіривши, що може чинити подібно, як і А.Гітлер після Мюнхенської змови 1938 р., вирішив «прозондувати» реакцію демократичного світу на експансіоністські дії Росії. 8 серпня 2008 р. російські війська вторглися у Грузію, фактично взявши під свій контроль самопроголошені «республіки» Абхазію та Південну Осетію. Це була ретельно продумана воєнна операція, якій передувала дев'ятирічна підготовка³¹.

²⁷ Українське століття (1921–2021): витоки, уроки, перспективи державотворення. – С.486.

²⁸ *Истомин И.* Сравнительный анализ приоритетов российской внешней политики и научно-образовательного сообщества специалистов по международным отношениям // Вестник РУДН: Серия «Международные отношения». – Вып.1. – Москва, 2018. – С.165.

²⁹ Українське століття (1921–2021): витоки, уроки, перспективи державотворення. – С.510.

³⁰ *Давидюк М.* Як працює путінська пропаганда. – К., 2016. – С.31.

³¹ *Илларионов А.* Путин готовує війну з Україною 11 років [Електронний ресурс]: <https://gordonua.com/ukr/publications/illarionov-putin-gotuvav-viynu-z-ukranyu-11-rokiv-yak-minimum-1553408.html>

Отримавши «свої Судети», вище російське політичне керівництво з подвійною силою запустило маховик історичної пропаганди, готуючи суспільство до ще більш масштабного протистояння із західними ліберальними демократіями, котрі, на його думку, намагалися «знищити Росію». Відтоді громадяни Російської Федерації почали щораз більше вподібнюватися до радянського суспільства кінця 1930-х рр., яке жило очікуванням «великої війни». Показово, що саме на той час припало фактичне призупинення вивчення російськими істориками повсякдення періоду зрілого сталінізму. Натомість пріоритетними стали пропагандистські заангажовані дослідження історії Другої світової («Великої Вітчизняної») війни, котра для росіян є чимось сакральним, ба навіть святим, на що за жодних обставин не можна спрямовувати вістря критики. Ще з радянських часів її історія була сповнена міфів, що мали показувати нікчемність ворога та оспівувати «велич подвигу» радянського / російського «народу-переможця» під умілим керівництвом комуністичних «вождів». Нечисленні історики та громадські діячі, які наважувалися переглянути усталене розуміння ходу війни, зазнавали нещадної критики як із боку фахових російських істориків, так і представників політикуму та «широких суспільних мас». Найбільше діставалося «ревізіоністам» В.Суворову (В.Різун) та М.Солоніну³². Так, А.Кіліченков назвав їхні праці яскравим прикладом «комерційної історії», котра добре продається, але «не має нічого спільного з реальною історичною наукою»³³. Останній міністр оборони СРСР Д.Язов заявляв, що «не лише американці чи англійці, але й деякі наші хочуть скомпрометувати нашу перемогу»³⁴.

Усвідомлюючи, що перегляд пропагандистські усталеної колективної пам'яті росіян про «Велику Вітчизняну» з часом порушить питання про вплив тоталітарної влади на якість життя, а пересічні громадяни зможуть зрозуміти, що скасування свободи слова, плюралізму думок та інших ознак демократичного громадянського суспільства зрештою призведуть до відродження ГУЛАГу з мільйонами невинних жертв, президент Російської Федерації Д.Медведев видав указ від 15 травня 2009 р., яким створив комісію «з протидії спробам фальсифікації історії для завдання шкоди інтересам Росії»³⁵. Фактично, цей акт запроваджував цензуру у сфері історичних досліджень, встановлюючи монополію владних кіл на «історичну правду». І хоч комісія працювала лише до 14 лютого 2012 р., після її ліквідації дослідження історії періоду Другої світової війни здійснювалися вже відповідно до «ідеологічно вивірених» векторів згідно з виробленими нею «рекомендаціями».

Створений державною пропагандою наратив «діди воювали» абсолютно відкидав пам'ять про реальні факти війни, творячи в колективному уявленні нащадків героїчний образ радянського/російського «воїна-визволителя», що формувався за посередництва «нового історичного» («документально-художнього») кінематографа. Режисери вплітали у свої кінострічки фрагменти передвоєнних фільмів, що створювало в уяві глядачів певну спорідненість із тим часом. Важливо, що, як і в мистецтві сталінського періоду, відбувалося формування культу «лідера нації», без якого країна і народ загинуть у боротьбі з ворогами.

Американський фахівець і соціальних комунікацій Е.Бернейз наголошує, що кіно є «чудовим засобом поширення ідей та поглядів», за допомогою чого можна

³² Див.: Солонин М. 22 июня, или Когда началась Великая Отечественная война? – Москва, 2006. – 512 с.

³³ Киличенков А.А. [Рец.] Солонин М.С. 22 июня, или Когда началась Великая Отечественная война // Новый исторический вестник. – Вып.15. – Москва, 2006. – С.296.

³⁴ Язов Д.Т. Красная армия отступала, имея в три раза больше солдат, чем у Гитлера // Комсомольская правда. – 2008. – 24 августа.

³⁵ Указ президента Российской Федерации о комиссии при президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России [Электронный ресурс]: <https://web.archive.org/web/20090523093807/http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=052421>

привести до єдиного стандарту погляди і звички всієї країни³⁶. Тож провідну роль у формуванні неоімперського світогляду в росіян, народжених у 1990-х рр., відіграв російський кінематограф початку 2000-х рр. (О.Балабанов та ін.), закріплюючи у свідомості молодих людей аксіому, що насилля прийнятне, надто коли ти «захищаєш» свої ідеали й переконання. Нові фільми створили в уявленнях молоді образ не часу, а країни та національної ідентичності³⁷.

Крім героїчного образу «воїна-переможця», пропаганда добре закріпила у свідомості громадян Росії категорію так званих «скріп» – вигаданих стереотипів, які повинні тримати націю в єдності. Одним із прикладів може бути «георгіївська стрічка», активно використовувана державною пропагандою з 2005 р. Цей елемент ордена Св. Георгія, яким із часів Катерини II нагороджували російських воєнків за їхні бойові заслуги, тепер перетворили на атрибут «свята Перемоги». Варто зазначити, що після 1917 р. більшовики заборонили використання цього символу як притаманного «класу експлуататорів»³⁸. Частково георгіївську стрічку «реанімували» в роки Другої світової, після повернення 1943 р. деяких атрибутів імператорської армії (погони, військові звання) – відтепер вона почала називатися «гвардійською» як елемент ордена Слави. Примітно, що водночас цю стрічку використовували й у російських підрозділах на боці нацистської Німеччини, де вона називалася георгіївською. Зважаючи на такі історичні аспекти, до початку 2000-х рр. під час відзначень «дня Перемоги» в Росії цим символом особливо не послуговувалися.

Ситуація кардинально змінилася після ініційованої прокремлівським інформгентством «Новости» та громадською організацією «Студентська спільнота» пропагандистської акції, присвяченої 60-річчю «перемоги Росії» у Другій світовій, коли тисячі волонтерів роздавали в людних місцях «георгіївські стрічки» всім охочим³⁹. Відтоді цей проект активно «пішов на експорт», особливо в пострадянські країни, де він подавався як «символ пам'яті» про «спільну перемогу» на ворогом. Поступово стрічка перетворювалася на знак прихильного ставлення до самої Росії. Так, у травні 2007 р. проросійські активісти з «георгіївськими стрічками» влаштували у центрі Талліна зіткнення з поліцією й естонськими націоналістами, намагаючись завадити перепохованню останків радянських солдатів⁴⁰. Під час «Революції гідності» у 2013–2014 рр. окремі службовці правоохоронних органів України, особливо з підрозділу «Беркут», носили «георгіївські стрічки» як елемент розрізнення. Після захоплення Кримського півострова наприкінці лютого 2014 р. та за подальших подій стрічка стала символом російської агресії. Сьогодні не лише в Україні, але й у Литві, Латвії, Естонії, Молдові офіційно заборонено символіку з елементами «георгіївської стрічки». Негласна заборона діє також у Грузії, Казахстані, Киргизстані, Узбекистані, де під час ушанування жертв Другої світової війни використовують стрічки із зображенням національних символів⁴¹.

Своєрідним продовженням пропагандистської акції зі стрічками стала хода «безсмертного полку», вперше проведена 2009 р. проросійськими активістами у Севастополі, коли учасники святкування «дня Перемоги» несли портрети своїх

³⁶ Бернейс Э. Пропаганда. – С.110.

³⁷ Див.: Подольский Н. «Лицо с экрана»: В чём секрет популярности ток-шоу «вДудь»? // Наука телевиденья. – Т.14. – №3. – Москва, 2018. – С.157.

³⁸ Федик І. Георгіївська стрічка: поваги – нуль, максимум пропаганди [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/06/2/41536/>

³⁹ Георгиевская ленточка, откуда она взялась? [Електронний ресурс]: <https://www.russianireland.com/georgievskaja-lentochka-otkuda-ona-vzjalas/>

⁴⁰ Полянский О. Георгіївська стрічка – знущання росіян над власною історією [Електронний ресурс]: <http://ukrpohliad.org/national-memory/georgiyivska-strichka-znushhannya-rosiyan-nad-vlasnoyu-istoriyeyu.html>

⁴¹ Что на самом деле значит георгиевская лента, и откуда пошла ее современная популярность [Електронний ресурс]: <https://locals.md/2022/georgievskaya-lenta/>

родичів-ветеранів Другої світової⁴². З того часу акція отримала державну підтримку з боку уряду РФ та проводиться в усіх великих містах Росії, а також нечисленними проросійськими активістами у країнах Європи.

Своєрідним дороговказом для сучасної російської пропаганди слугують промови В.Путіна. 23 січня 2011 р. опубліковано програмну статтю, присвячену «громадянському миру» та «міжетнічній згоді» в «багатонаціональній державі». «Історична Росія, – на думку тодішнього голови уряду РФ, – не етнічна держава і не американський “плавильний котел”, де всі певним чином емігранти. Росія виникла й віками розвивалася як багатонаціональна держава, де постійно відбувався процес взаємного звикання та перемішування народів». Далі автор, цитуючи російського філософа І.Львіна, наголошував, що стрижнем, який об’єднує «тканину цієї унікальної цивілізації», виступають російський народ і російська культура. Саме цей стрижень «різного роду провокатори та наші вороги всіма силами намагатимуться вирвати», щоб, мовляв, «завершити справу 1991 р.» і «змусити людей своїми руками знищити власну Батьківщину»⁴³.

Від 2014 р. В.Путін почав активніше ретранслювати на широкий загал свої уявлення про минуле, фактично повчаючи істориків, як слід писати їхні праці. Президент РФ через історію (а насправді через спотворене ним уявлення про неї) намагається легітимізувати свої дії не лише всередині країни, але й на міжнародній арені, від чого може скластися враження, що він – не чинний керівник держави, а лідер міфічної «історичної Росії», про територіальну цілісність якої дбає. Саме з такої позиції російський очільник розкриває своє ставлення до України – як до бунтівної провінції, що намагається вийти зі складу його уявної держави⁴⁴.

Як писав російський історик Ю.Нікіфоров, «сьогодні, визначаючи своє місце у сучасному світі, окреслюючи нову національно-державну ідентичність, Росія змушена надавати особливу увагу питанням історичного знання. Ми зацікавлені в тому, щоб фундамент нашої історичної пам’яті був твердим та об’єктивним»⁴⁵.

Озвучуючи власні «історичні тези», В.Путін керувався гаслом засновника нацистської пропаганди Й.Гіббелса: «Що більша брехня, то швидше люди в неї повірять». Недаремно 9 липня 2014 р. на зустрічі з лідерами єврейських організацій Росії він назвав цього ідеолога нацизму «талановитою людиною, котра завжди добивалася свого» (водночас не забувши заявити, що «боротиметься з будь-якими проявами нацизму»)⁴⁶.

Намагаючись «крокувати в ногу» з офіційною історичною парадигмою, російські провладні історики повсякчас «звіряють годинники» з Кремлем. У жовтні 2017 р. в Єкатеринбургу на базі Уральського державного педагогічного університету відбулася міжнародна науково-практична конференція. Основний акцент у доповідях робився на «збереження історичної пам’яті молоді» та «протидію спробам фальсифікації історії в навчальних закладах»⁴⁷.

23 жовтня 2020 р. в Москві відбулася чергова науково-практична конференція, присвячена викладанню військової історії в Росії та за кордоном. Значну увагу було приділено аналізу шкільних підручників та інших навчальних матеріалів у Росії,

⁴² Герасимов М. Идея акции «Бессмертный полк» зародилась в Севастополе ещё в 2009 г. [Електронний ресурс]: <https://sevastopol.su/news/ideya-akcii-bessmertnyu-polk-zarodilas-v-sevastopole-eshche-v-2009-godu>

⁴³ Путин В. Россия: национальный вопрос // Этнодиалоги. – 2012. – №1(38). – С.9–10.

⁴⁴ Риторика тирана: Брехня Путіна про Україну [Електронний ресурс]: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/promova-putina-21-lyutogo-chomu-uyavlennya-prezidenta-rf-pro-ukrajinu-psevdoistorichni-50219137.html>

⁴⁵ Никифоров Ю.А. «Переосмысление» истории Великой Отечественной войны: фальсификация или просто другое мнение? // Известия Тульского государственного университета: Гуманитарные науки. – Вып.1. – Тула, 2011. – С.178.

⁴⁶ Путин: «Гиббелс был талановитою людиною» [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/photo-video/2014/07/10/7031539/>; Путин заверил, что РФ будет бороться с любыми проявлениями нацизма [Електронний ресурс]: https://tass.ru/politika/1307415?utm_source=by24.org&utm_medium=referral&utm_campaign=by24.org&utm_referrer=by24.org

⁴⁷ Начало Второй мировой войны: национальные историографические традиции и историческая память: Мат. Междунар. науч.-практ. конф. – Екатеринбург, 2017. – 220 с.

Франції, Великобританії, Німеччині, Польщі, Казахстані, Киргизстані. Вироблено рекомендації, як «правильно навчати» історії молоде покоління⁴⁸. Титульною публікацією збірника матеріалів, підготовленого за результатами заходу, стала промова помічника президента РФ В.Мединського «Образи майбутнього та історичний світогляд», виголошена 5 жовтня 2020 р. на форумі «Історія для майбутнього: новий погляд». Автор наголошує, що кожен росіянин, аби стати «добропорядним громадянином», має бути «бодай трохи» істориком. Він розмірковує над тим, як, «піддавшись» західним історичним концепціям, росіяни мало не втратили країну («в 90-ті ми відкинули істмат й утворилася ідейна порожнеча. Проте природа не терпить порожнечі. І там утворилося примітивне історичне лібертаріанство, ідейна основа для поступового перетворення Росії на десяток Голландій, тільки набагато біднішої, оскільки сировинні колонії, позбавлені суверенної історії та права на роль у світі, повинні жити скромно»). Обґрунтовуючи необхідність популяризації російського бачення історії слов'янських народів, В.Мединський заявляє: «США не борються з фальсифікаторами історії, вони безпринципно насаджують свою думку всіма доступними засобами». Тож автор доповіді пропонує «поступово відійти від позиції боротьби з фальсифікаторами. Годі виправдовуватися. Потрібно насаджувати всіма можливими методами свій погляд»⁴⁹.

30 липня 2021 р. В.Путін призначив куратора Російського військово-історичного товариства В.Мединського головою Міжвідомчої комісії з історичної просвіти – «з метою забезпечення планомірного та наступального підходу у відстоюванні національних інтересів РФ, пов'язаних зі збереженням історичної пам'яті й розвитком просвітницької діяльності у сфері історії»⁵⁰. Як зазначила Д.Хапаєва, Росія скочується в період «середньовіччя, що саджає»⁵¹.

Та не лише «історичними фактами» влада намагається «скріпити» російську націю у війні з Україною. Пропагандисти суміжної країни активно послуговуються рекомендаціями згаданого вище Й.Гебельса. Так, 16 січня 1940 р. цей високопоставлений нацист у своєму щоденнику констатував, що з метою «ослаблення духу» ворогів німецькі спецслужби поширюють у Франції та нейтральних країнах «процтва» Нострадамуса⁵². Натомість після захоплення Кримського півострова й частини Донецької та Луганської обл. України на російських телеканалах у геометричній прогресії зростає кількість тематичних програм із «віщуваннями» Ванги й інших «провидців», в яких ішлося про те, що держава, котра вестиме війну проти Росії, її неодмінно програє та зникне⁵³. Таким чином росіянам нав'ювалася думка, що за них воює не лише добре озброєна та підготовлена армія, але нібито й «вищі сили».

Російська пропаганда війни у 2020–2021 рр. набрала таких обертів, що журналіст і політолог О.Морозов, котрий живе та працює у Празі, констатував: «Новини на НТВ у такому войовничому тоні, ніби Україна вже оголосила війну. Відеоряд складається з безперервних колон військової техніки, яку перекидають обидві сторони, безпілотники ширяють над усім ефіром»⁵⁴. За влучним зауваженням А.Міхніка, висловленим ще 2014 р., «путінська пропаганда має фашистські риси»⁵⁵.

⁴⁸ Преподавание военной истории в России и за рубежом. – Вып.3 / Под ред. К.Пахалюка. – Москва; Санкт-Петербург, 2020. – 408 с.

⁴⁹ Там же. – С.1, 8–9.

⁵⁰ Указ президента Российской Федерации «О Межведомственной комиссии по историческому просвещению» [Електронний ресурс]: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/47084>

⁵¹ Хапаева Д. Сажаящее Средневековье: Россия вступила в период неомедиализма: Придётся ли теперь отвечать по закону за очернение Ивана Грозного? [Електронний ресурс]: <https://novayagazeta.ru/articles/2021/08/02/sazhaiushchee-srednevekovye>

⁵² Див.: Бахар П. За кулисами «Третьего рейха». Й.Гебельс – «Как германцы, мы никогда не поймаем славян» // Исторический журнал. – 1994. – №5. – С.37.

⁵³ Боевой экстрасенс из КГБ назвал дату капитуляции Зеленского [Електронний ресурс]: <https://www.ntv.ru/novosti/2709190/>; Ванга предсказала России господство над миром [Електронний ресурс]: <https://www.ntv.ru/novosti/2709185/>

⁵⁴ Див.: «Знову брязкають зброєю»: Російські соцмережі про підготовку війни на Донбасі [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/rosijski-sotsmerezhi-pro-vijnu-na-donbasi/31193545.html>

⁵⁵ Міхнік А. Путінська пропаганда має фашистські риси // День. – 2014. – 17 травня.

Як чинник підготовки російського суспільства до повноцінної війни масштабно використовувалася методика дегуманізації українців. Цей процес особливо посилювався у час «Революції гідності». Аналізуючи наративи російських медіа, Р.Шустов у червні 2014 р. зауважив: «Російський уряд цілеспрямовано, інструментами пропаганди, шляхом дегуманізації та демонізації українців робить росіян готовими нас убивати». Автор виокремив такі різновиди цих дій: 1) дегуманізація протестного руху та його лідерів (соціальними мережами ширилися численні малюнки, фотоколажі, карикатури, на яких протестувальників, їхніх лідерів зображували у вигляді отари овець, зграї мавп та ін.); 2) навішування ярликів за логікою «Майдан» = «западєнци» = «бандерівці» = «фашизм», «бандерлоги», «фашистські упирі» та ін.; 3) дегуманізація української влади («хунта») й українського народу; 4) дегуманізація української армії⁵⁶.

Маніпулятивні стратегії пропагандистів «російського світу» базувалися на рясному використанні лексем-ярликів «нацики», «нашисти» (від назви партії «Наша Україна»), «укрнацики», «нацюки», «неонацисти» щодо всіх громадян України, які обстоювали суверенітет своєї держави та українську мову й культуру як основу національної ідентичності⁵⁷. Важливою у цьому контексті видається думка французького політолога Ф. де Лара:

«Від 1945 р. радянська пропаганда успішно вчила ототожнювати будь-якого ворога СРСР із «фашизмом», перетворивши це поняття на незрозуміле страхіття, моральний ярлик для всіх противників, і провела підсвідомі паралелі між США, «буржуазною демократією», націоналізмом, лібералізмом тощо й найстрашнішим злом – Гітлером. Ця фантазія – безсоромна брехня: те, що фашисти колись були ворогами СРСР, не означає, що кожен ворог СРСР є фашистом або що фашизму немає серед російських можновладців. Насправді ж існував червоний фашизм за Л.Брежнєва, а А.Піонтовський влучно називає путінський режим «гібридним фашизмом»⁵⁸.

Задіяні російською пропагандою різновиди дегуманізації українців повністю корелюються з геббельсівськими конструктами щодо євреїв і слов'ян, котрих у пресі, на плакатах і карикатурах за допомогою засобів зооморфної (аніمالістичної, бестіальної) метафори зображували не просто «унтерменшами», але нелюдами та істотами, «гіршими за тварин». Подібні практики послідовно використовують і сучасні російські пропагандисти.

Масова підтримка так званим «глибинним народом» воєнної агресії проти України засвідчила сприйняття росіянами ключових послань пропаганди. Вплив її на свідомість населення пояснюють міркування відомого фізіолога І.Павлова, викладені 20 травня 1918 р. в публічній лекції. Вчений, зокрема, наголошував, що «російський розум не прив'язаний до фактів. Він більше любить слова й ними оперує... Ви бачите, що російська думка цілковито не застосовує критики методу, тобто аніскільки не перевіряє зміст слів, не йде за лаштунки слова, не любить дивитися на реальну дійсність»⁵⁹.

Отже, готуючись до повномасштабної війни проти України, Росія активно використовувала методи пропаганди, апробовані під час підготовки до попередніх воєн. Найважливіші з них: 1) маніпулювання історією з метою творення власного історичного міфу та побудови концепту «російського світу» з еkleктичним поєднанням імперських і комуністичних російських наративів; 2) формування «символіки війни», покликаної «мобілізувати маси» на героїзоване насильство проти

⁵⁶ Шустов Р. Дегуманізація як інструмент інформаційної війни [Електронний ресурс]: <https://ms.detector.media/profstandarti/post/574/2014-06-06-degumanizatsiya-yak-instrument-informatsiynoi-viyny/>

⁵⁷ Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. – К., 2017. – С.143.

⁵⁸ де Лара Ф. Брудне слово «націоналізм» [Електронний ресурс]: <https://tyzhden.ua/Politics/147037>

⁵⁹ Павлов И.П. О русском уме // Природа. – 1999. – №8. – С.97.

українців (використання «георгіївської стрічки» в її оновленій семантиці, створення відповідної теле-, аудіо-, кінопродукції з метою «ушлявлення подвигу російського солдата»); 3) дегуманізація ворога (тобто українців) шляхом невизнання права на розбудову власної держави, заперечення самодостатності української культури, ототожнення наших військових і громадсько-політичних діячів із «нацистами». Російська пропаганда фактично легітимізує геноцид українців та знищення Української держави. Маючи сусідом таку країну, як Росія, українському суспільству варто пам'ятати, що російська агресія супроти українців впливає з глибин колективної пам'яті, проявляючись за кожної слушної нагоди. Те, що її породжує, здатне лише руйнувати, а не створювати нове.

REFERENCES

1. Bakhar, P. (1994). Za kulisami „Tretego rejka”. J.Gebbels – „Kak germantsy, my nikogda ne pojmem slavian». *Istoricheskiy zburнал*, 5, 36–47. [in Russian].
2. Berneis, E. (2016). *Propaganda*. Kaunas. [in Russian].
3. Budivska, H. (2015). Mediine predstavleniia kontseptu “Novorosiiia”: Analiz mediamaterialiv pro obiednannia “DNR” ta “LNR” u “konfederatsiiu Novorosiiia”. *Naukovi zapysky UKU*, 1, 119–125. [in Ukrainian].
4. Davydiuk, M. (2016). *Yak pratsiuie putinska propabanda*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Demianenko, B., Demianenko, A. (2021). Militarization of the Educational Process in Occupied Crimea (2014–2019). *Skhidnoevropeyskiy istorychnyi visnyk = East European Historical Bulletin*, 19, 228–238.
6. Ellul, J. (1973). *Propaganda: Vintage books a division of random house*. New York.
7. Gerasimov, M. Ideja aktsii „Bessmertnyj polk” zarodilas v Sevastopole eshche v 2009 g. Retrieved from: <https://sevastopol.su/news/ideya-akcii-bessmertnyj-polk-zarodilas-v-sevastopole-eshche-v-2009-godu> [in Russian].
8. Illarionov, A. Putin hotuvav viinu z Ukrainoiu 11 rokiv. Retrieved from: <https://gordonua.com/ukr/publications/llarionov-putin-gotuvav-viynu-z-ukranoyu-11-rokiv-yak-minimum-1553408.html> [in Ukrainian].
9. Istomin, I. (2018). Sravnitelnyi analiz prioritov rosiiskoi vneshnei politiki i nauchno-obrazovatel'nogo soobshchestva spetsialistov po mezhdunarodnym otноsheniyam. *Vestnik RUDN: Seriya „Mezhdunarodnye otноsheniya”*, 1, 162–185. [in Russian].
10. Kasianov, H., Smolii, V., Tolochko, O. (2013). *Ukraina v rosiiskomu istorychnomu diskursi: problemy doslidzhennia ta interpryatsii*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Kellen, K. (1973). Introduction. Ellul, J. *Propaganda: Vintage books a division of random house*. New York.
12. Kulchitskij, S. (2004, February, 13 – February, 20). Ukrainskij Krym: K 50-letiju vkhozhenija Krymskoj oblasti v USSR. *Zerkalo nedeli*. [in Russian].
13. Lasswell, H.D. (1938). *Propaganda technique in the World War*. New York.
14. Maievskiy, O. (2018). *Politychni plakati i karykatura yak zasoby ideolobichnoi borotby v Ukraini 1939–1945 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
15. Maievskiy, O.O. (2020). Formuvannia informatsiinoho prostoru v tak zvanikh “DNR” ta “LNR” metodami ekspluatatsii vizualnykh obraziv Druhoi svitovoi viiny. *Informatsiia i pravo*, 2(33), 132–140. [in Ukrainian].
16. Masenko, L. (2017). *Mova radianskoho totalitaryzmu*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Mikhnik, A. (2014, May, 17). Putinska propahanda maie fashystski rysy. *Den*. [in Ukrainian].
18. Mykhailiuk, M. (2001). Nimetska propahanda v Ukraini. *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohljad z XXI st.: Istorychni narysy*, 644–658. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Mykhailiuk, M. (2007). Moralno-psykholohichnyi stan tsyvilnoho naselennia Ukrainy v umovakh Druhoi svitovoi viiny ta v pershi poviennii roky. *Kyivska starovyna*, 5, 109–122. [in Ukrainian].
20. Nikiforov, Ju.A. (2011). “Pereosmyslenie” istorii Velikoj Otechestvennoj vojny: falsifikatsija ili prosto drugoe mnenie? *Izvestija Tulskogo gosudarstvennogo universiteta: Gumanitarnye nauki*, 1, 177–194. [in Russian].
21. Nikolaiets, Yu. (2019). Historical memory about Second World War in the context of threads of government in Ukraine. *Skhidnoevropeyskiy istorychnyi visnyk = East European Historical Bulletin*, 11, 225–240.
22. Pakhaljuk, K.A. (Ed.) (2020). *Prepodavanie voennoj istorii v Rossii i za rubezhom*, 3. Moskva; Sankt-Peterburg. [in Russian].
23. Pocheptsov, G. (2019). *SSSR: strana, sozdannaya propagandoi*. Kharkov. [in Russian].
24. Podolskii, N. (2018). „Litso s ekrana”: V chem sekret populyarnosti tok-shou „vDud”? *Nauka telediveniya*, 14(3), 151–166. [in Russian].
25. Pokotylo, O., Nashyvochnikov, O. (2021). Sources of the Russian-Ukrainian Armed Conflict. *Skhidnoevropeyskiy istorychnyi visnyk = East European Historical Bulletin*, 18, 210–218.
26. Salata, O. (2013). Tsyvilizatsiini arkhetypy istorychnoi pamiaty ukrainskoho narodu. *Viiny pamiatet i polityka pryumyrennia*, 87–94. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Salata, O. (2017). Orhanizatsiia propahandy v systemi derzhavnykh orhaniv natsyistskoi Nimechchyny u 1933–1941 rr. *Naukovi pratsi istorychnogo fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 49, 145–151. [in Ukrainian].
28. Salata, O. (2018). Zberezhennia ukrainskym narodom natsionalnoi identychnosti v umovakh informatsiinoho protystoiannia Nimechchyny ta SRSR u roky Druhoi svitovoi viiny. *Fenomen propahandy ta antypropahandy u suchasnomu sviti: istoryko-politobichnyi diskurs*, 130–144. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
29. Smolii, V. (Ed.) (2021). *Ukrainske stolittia (1921–2021): vytoky, uroky, perspektivy derzhavotvorennia: Narysy*. Kyiv. [in Ukrainian].
30. Solonin, M. (2007). *22 ijunja, ili Kogda nachalas Velikaja Otechestvennaja vojna?* Moskva. [in Russian].
31. Yakubova, L., Holovko, V., Prymachenko, Ya. (2018). *Russkiy mir na Donbasi ta v Krymu: istorychni vytoky, politychna tekhnolobiiia, instrument abresii: Analitichna dopovid*. Kyiv. [in Ukrainian].
32. Yuskiv, B., Khomych, S. (2017). Rol media-propahandy v umovakh „hibrydnoi viiny”. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 132, 27–43. [in Ukrainian].

Vasyl ILNYTSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of History of Ukraine,
I. Franko Drohobych State Pedagogical University
(Drohobych, Ukraine), vilnickiy@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

Volodymyr STARKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor at Department of History of Ukraine, Archaeology and
Special Branches of Historical Sciences,
Ternopil V. Hnatiuk National Pedagogical University
(Ternopil, Ukraine), starka1980@tnpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0213-9298>

Mykola HALIV

Doctor of Pedagogical Sciences (Dr. Hab. in Pedagogy), Professor,
Professor at Department of History of Ukraine,
I. Franko Drohobych State Pedagogical University
(Drohobych, Ukraine), halivm@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7068-3124>

Russian Propaganda as an Element of Preparation for Armed Aggression Against Ukraine

Abstract. The purpose of the article is to highlight the propaganda activities that became an indicator of the preparation of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The research methodology is built on the principles of historicism, objectivity, systematicity, multifactoriality, scientificity, and the use of general scientific (analysis, synthesis, scientific abstraction) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic) methods. The scientific novelty consists in conducting a comprehensive analysis of the main propaganda measures carried out by the Russian Federation in preparation for armed aggression against Ukraine. **Conclusions.** While preparing for war with Ukraine, the Russian Federation actively used propaganda methods tested during the preparations for previous wars. The most important of them in the struggle with Ukraine were: 1) manipulation of history with the aim of forming one's own historical myth-building the concept of the "Russian World" / "Russkiy Mir" with an eclectic combination of pre-revolutionary-imperial and Soviet-communist Russian narratives; 2) formation of "symbolism of war" designed to mobilize the masses to heroized violence against Ukrainians: the use of "St. George's Tape" (and the promotion of its updated semantics), the creation of appropriate television, audio and film productions with the aim of glorifying and heroizing the "a Russian soldier", his "right struggle"; 3) dehumanization of the enemy (in this case, Ukrainians) by, firstly, not recognizing the right to build an independent Ukrainian state; secondly, denial of the self-sufficiency of Ukrainian culture; thirdly, the identification of Ukrainian military and public and political figures with the "Nazis". Russian propaganda actually legitimizes the genocide of Ukrainians and the destruction of the Ukrainian state. Living next to Russia, Ukrainian society should always remember: Russian aggression towards Ukrainians flows from the depths of collective memory, manifesting itself on the right occasion. What generates it can only destroy, assimilate or copy, but not create new.

Keywords: propaganda, Russia's war against Ukraine, World War II, collective memory, historical and commemorative politics, mass consciousness.

«...якщо закінчиться їжа, от як пояснити дітям, що немає?!»: Мешканка Чернігова N про умови життя в місті під час російського наступу (24 лютого – 2 квітня 2022 р.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.056>

УДК: 355.01:94(477.51-25)«2022»

Анотація. Мета публікації – введення до наукового обігу та аналіз спогадів жительки мікрорайону м. Чернігова Бобровиця, яка разом із родиною пережила наступ російських військ (24 лютого – 2 квітня 2022 р.). Для досягнення поставленої мети було використано метод інтерв'ювання, який базувався на отриманні дослідником необхідної інформації шляхом опитування респондентки за спеціально розробленим тематичним питальником, що містить понад 100 запитань. **Наукова новизна** полягає у введенні до наукового обігу нових усноісторичних джерел інформації про стратегії виживання цивільного населення Чернігова, яке опинилося в умовах бойових дій. **Висновки.** Зібрані свідчення жителів Чернігівщини, котрі перебували в умовах окупації, блокади, активних боїв, можна вважати як додатковою джерельною базою у справі фіксації подій війни Росії проти України, так і вагомим джерелом дослідження практик повсякденного життя та стратегій виживання.

Ключові слова: війна Росії проти України, джерела, спогади, практики виживання, Чернігів.

Від моменту повномасштабного вторгнення військ Російської Федерації на територію України 24 лютого 2022 р. Чернігівщина однією з перших опинилася у зоні активних бойових дій. Перетнувши український кордон із трьох напрямків до Чернігова, загарбники збиралися за три дні оволодіти містом, створивши потужний тиск на Київ. Разом із десантом, що висадився в Гостомелі, та угрупованням, яке рушило з Білорусі через Чорнобильську зону відчуження, у планах ворога було захоплення столиці України. Натомість, після п'яти тижнів запеклих боїв, наразившись на потужний опір нашої армії та місцевих жителів, окупантам довелося відступити.

Історія оборони Чернігова з-поміж іншого складається з мікроісторій мешканців, котрі опинилися у зоні бойових дій, і під час блокади міста щоденно змушені були чи то згадувати військовий досвід старшого покоління, чи то опановувати нові практики виживання. Якщо тактика і стратегії ведення бойових дій є предметом досліджень істориків війни, то збір та архівування усноісторичних свідчень цивільного населення про цей історичний період – виклик для етнографів, антропологів, соціологів, архівістів, музейників тощо. Тож у ході виконання дослідницького проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни 2014–2022 рр.: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання» науковці-волонтери продовжують фіксувати спогади жителів Чернігівщини про події 24 лютого – 2 квітня 2022 р., період активних бойових дій на вказаній території. До географії обстеження ввійшли, зокрема, найбільш постраждалі внаслідок війни мікрорайони обласного центру: Бобровиця, Кукушанка, ЗАЗ.

Уміщене нижче інтерв'ю з чернігівчанкою 1972 р. нар. продовжує серію записів із Бобровиці (перший див. у попередньому числі «Українського історичного журналу»). Для

респондентки одним із найбільших страхів війни була неможливість нагодувати дітей, які разом із нею ховалися в підвалах від обстрілів. Жінка докладно описує щоденний досвід виживання цивільного населення на лінії оборони міста, зокрема взаємодію людей із місцевою владою; специфіку роботи адміністративних, соціальних, медичних, навчальних закладів, релігійних організацій; особливості сусідської взаємодопомоги; організацію харчування й побуту в укритті; функціонування джерел отримання інформації; форми дитячого дозвілля в екстремальних умовах; порятунок тварин; волонтерські ініціативи; трансляцію родинних практик виживання під час Другої світової на сучасність та ін. Крім того, зроблено акцент на фіксації інформації про передвісники війни (сни, поведінка тварин тощо), а також воєнного фольклору.

Велика родина респондентки, яка складається з трьох поколінь, більше місяця перебувала на межі фізичного виживання. Попри всі труднощі, вони змогли згуртуватися й максимально забезпечити передусім найменших та найвразливіших членів сім'ї, прихистити чернігівців, котрі не встигли вчасно евакуюватися, організувати допомогу постраждалим сусідам і нагляд за їхніми помешканнями, та навіть, за відсутності елементарних продуктів харчування, електроенергії, водопостачання, зв'язку, влаштувати відзначення маленьких сімейних свят.

Сила, стійкість, єдність, здатність до самоорганізації й самозахисту цієї родини підкреслюють живучість традиційних українських цінностей, а наведені нижче свідчення мають вагомe значення для збереження пам'яті про пережитий досвід і стратегії виживання українців в умовах воєнного повсякдення.

Ольга БЕРЕЗОВСЬКА

старша наукова співробітниця,
відділ науково-архівних фондів,
Музей-архів народної культури Українського Полісся,
Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
(Київ, Україна), archivnas@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8362-7356>

Olha BEREZOVSKA

Senior Research Fellow,
Department of Scientific and Archival Funds,
Museum-Archive of Folk Culture of Ukrainian Polissia,
State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage Against Technogenic Disasters
(Kyiv, Ukraine), archivnas@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8362-7356>

[...]

Н.: Я думала, що я сама щаслива людина в світі. У нас все було. Саме багатство: діти, онуки, невістки. Дождалися всього. Ну, і...

О.Б.: *І почалося...*

Н.: І почалося, да... Я нікому не вірила, я була настільки, ну як, настроєна, як сказати, оптимістично.

О.Б.: *Ви не вірили, що почнеться війна?*

Н.: Не було віри. Я, навпаки, всіх переконувала, ну, хто не телефонував, треба там шось. Я кажу: та ви шо! Зараз такий час, у людей все є. У нас – яка краса! У нас не хороми, но у нас маленькі будиночки, у нас квіти ось цвітуть, дерево он цвіте.

О.Б.: *І город у вас є?*

Н.: Да, у нас це було життя – наші діти, внуки. Нам не треба було шось, якіс там, не знаю, шось сверж чогось. І я всіх переконувала, що не може бути зараз війни. Зараз люди не голодують. Ну як, за шо нам битися, за шо?! У нас ніхто не заставляв, там, чи українською мовою, я ж, да, розмовляємо (також російською – О.Б.)...

О.Б.: *Питань щодо мови не виникало?*

Н.: Да, у нас тут граніци, да, Білорусь, білоруська, все перемішано. Все і по-руски розговаріваєм. І всьо понімаєм. Все, все. Ну, как, у нас нет такой дискримінації, да. Ми понімаєм, ну как, розуміємо і українській, і рускій, і беларускую. Я всіх переконувала: не може такого трапитися, шо буде війна, шо нас будуть ето... Коли ми 24-го прокинулися, в цій хаті, в цьому ліжку від взривів, це був шок для мене, от реально шок. В хаті маленька дитина, і не знаєш, куди бігти, шо робити...

О.Б.: *А де вибухи були? Біля вас?*

Н.: Десь тут. Бобровиця (північно-східний мікрорайон Чернігова – О.Б.). Не по наших домах. Кукушанка (північно-східний мікрорайон Чернігова – О.Б.). Десь там взриви були.

О.Б.: *Близько від вас?*

Н.: Близько, да, це дуже близько. І прокинулися – реально не знали, шо робити. Шо, куди бігти? Начали зразу – в погріб дітей, бо ти ж не знаєш, куди воно прилетить, да? Ти ж не знаєш, чи сюди, чи в цей дім, чи в наш? Молилися одне, саме страшніше, щоб не загорітися. Бо в нас, коли начинали горіти дома – це саме для мене було страшне. Ше там в дом попаде, розрушиться, там в погребах завалить... Сусіди всі знали, хто залишилися. І ми ж усіх предупреджали: не закриваєм хвіртки, думали, шо вдруг завалить, щоб сусіди могли (втягнути – О.Б.).

О.Б.: *Тобто ви підтримували зв'язок із сусідами?*

Н.: Так, нас багато тут залишилося сусідів. Потомушо в того там мама, хтось не мог там по роботі виїжджати.

О.Б.: *А пожежники приїжджали? Могли дістатися?*

Н.: Раз приїжджали, тушили. В нас тут великий був дуже пожар. Тут бані, таке там, горіли. Ну, були військові, нізя ж там, да, розповідати. А хати ж, баче як, – дуже близько. І хлопці, звичайно, ночами, чоловік і діти, тушили ночами. Брали бензопили, лопати, земля ж була ше мерзла, нільзя було, води було дуже мало. Дак виходили, пиляли дерева, локалізували, щоб дерева падали в ту сторону, де пожар, щоб на дальше не распространявся він. Только так оце спасалися. А так – все стріляли. Сюди ж тоже – мало хто їздив в наш район. Виживали самі.

О.Б.: А хто вас продуктами забезпечував? Працювали магазини взагалі?

Н.: Наш район – не. Нічого. В нас сусід на сусідній вулиці, там вулиця бивша Дундича (від 2016 р. вул. Дмитра Бортнянського – *О.Б.*), сусід, привозив, коли переставали стріляти трошки, привозив на вулицю своєю машиною, легковою, хліб. Брав, там десь хтось пік, ну, пекли в городі, і привозив на вулицю. І ми вже всі збиралися, хто там, ну, сусіди, хто вже знали, і вже ж чекали. Всі знали, що він поїхав у город, то ми вже збиралися.

О.Б.: Ви можете сказати, як того сусіда звати?

Н.: Я щас не можу згадати. Бо я їх не знаю так. Ми познайомилися вже ж так, ну, як згадаю, я скажу. І там напротів сусіди [...], ми познайомилися так тоже. Вони взнали, що в нас багато дітей вдома, бо до нас поз'їжджалися, з міста тікали, з Одинцова з вулиці (від 2016 р. вул. Захисників України – *О.Б.*), і хотіли до батьків виїхати – моїх дітей, вобщім, кумов'я. Їх троє діток: шість років, п'ять і тогда було рік і сім. І вони зібралися їхати до батьків машиною. Заїхали на ЗАЗ, і почали там тоже стріляти со сторони Репок [смі Ріпки Чернігівського р-ну – *О.Б.*], оттуда. І вони ж тоже перелякались: куди з дітьми?! Вони давай до нас сюди.

О.Б.: А куди вони хотіли їхати? Саме у сільську місцевість?

Н.: На село, в Олешню (у складі Добрянської селищної громади Чернігівського р-ну – *О.Б.*).

О.Б.: І не змогли?

Н.: Не змогли виїхати. Оттуда почалися взриви. І вони до нас. Потомушо Одинцово тоже, вони в п'ятиетажном доміке жили, а шо там – п'ятиэтажка, страшно. Троє діток. І вони до нас у підвал тоже. Дак ше п'ять чоловік добавилося.

О.Б.: Скільки вас усього було?

Н.: Ой, ну еслі там, то може десь 15. Поки стріляли. Ми їсти готовили, дак человек десь 20–19. Десь отак. Потомушо племінники, все. Всьо розпалюеш. Дрова ж – тоже дефіцит. Дак варили ж великим чугуном, щоб всім борща хватило, супа якогось.

О.Б.: А світло, газ у вас були?

Н.: Нічого не було. Не було й води. У нас загальна централізована.

О.Б.: Де ви воду брали?

Н.: Зразу ж запаси понабірала, поняли, шо війна, дак понабірала у все, шо можна, які бочки, які каністри. А потім уже дощова трохи вода, так у бочкі. Дак ми вже воду економили, тільки на їжу. А шось таке – дак хлопці возили, як переставали стріляти, возили з річки, Десна ж не дуже далеко. Набирали і каністрами возили з Десни воду.

О.Б.: Чого вам найбільше не вистачало?

Н.: Шо я боялася найбільше – шо не буде їжі дітям. У нас багато дітей, і я боялася, шо вдруг не хватить. Ми ж не знали, буде місяць, два, коли вони відійдуть. І вдруг закінчиться їжа, а в нас же магазини не працювали, я ж вам кажу, ми виживали на тих запасах, які в нас залишилися вдома. В нас частний же дом. Картопля була, консервація якась, в морозілках була ж їда. Коли ж світла не стало, ми попереварювали яке там було: сало, м'ясо, які кісточки. По отдельных кастрюльках попереварювали. І ми вже, те, шо варене, варили якийсь суп, і я боялася, еслі от закінчиться оце все, чим кормити дітей, як їм сказати, шо в нас немає їди, от як?! Ше ж возраст, у нас були всі малі: шість, п'ять, один і сім, один і шість, діти дванадцять років. От як сказать, шо нема шо їсти? Як сказати?

О.Б.: Продукти з холодильника не консервували?

Н.: Не було світла, дак не робили з того. Ми просто попереварювали в чугунок, його ж тоже не дуже багато було. Поперекип'ячували по три, по чотири, по п'ять

літрів. Окремо все. І все. Я боялася цього моменту: що якщо закінчиться їжа, от як об'яснити дітям, що немає?! Я цього боялася саме більше. Мені нічого не треба було. Я боялася, що не буде чим кормити дітей.

О.Б.: Ви якось ділили їжу, щоб вистачило на довше?

Н.: Ви знаєте, от якби ми знали, скільки днів... Тоже чула по радіо, що ви діліть, розраховуйте. А як ти розрахуєш, якщо ти не знаєш, скільки це буде тривати? Якби ми знали, що це два місяця, ми б поділили на два місяця. Знали б, що пів року, – ділили б якось. А так...

О.Б.: Економили на їжі?

Н.: Економили, да. Ну як, готували таке саме просте. Більше виходить, що борща наварити, то щавльового, то червоного, то супчика якогось. Це ж можна було м'ясо з'їсти й за раз. Можна було його з'їсти, але ділили ж так. Макарони якісь...

О.Б.: Тобто фактично до війни ви не готувалися? Тривожні валізки не збирали?

Н.: Не. Я не вірила. Я не знала, що в нас час, отакий от, і буде війна. Я не вірила. Я не знала, що комусь прийде в голову, якомусь, не знаю, як назвати його, хворому, да, хворій людині, і він же переконав усіх своїх, переконав. У нас там жили, це ж тоже, кумов'я, ці хлопці, в нього там дядько чи тітка десь там в Росії, вони телефонували. Він каже: як там ето? У нас війна, у нас діти в погребі! А він же не вірив, він каже: що ви таке балакаєте, яка війна? Він каже: у нас діти в погребі, діти маленькі, Ромчик і Петя маленький в погребі! Розумієте?! Вони не вірили, свої, рідні – ніхто не вірив! Настільки вони там уже зомбовані, наскільки їм там уже мозги прополоскали. Вони кажуть: «Ваші по вас стріляють». Ну як це – наші по нас?! У нас тоже солдати. Ну, як це, по нашим?! І діти погибають. Ну як це так, наші по нашим?!

О.Б.: А сни які-небудь вам не снилися напередодні війни? Тварини, може, по-іншому себе вели?

Н.: Не знаю, я не вірила... Сину снився сон перед Новим Роком. Мені до цього не розповідав ніхто, не лякав. Каже, приснився сон, проснувся мокрий, наче в аду, і приснився сон, що почалася війна. Це перед Новим Роком приснилося йому. І, каже, його ж, оце, коли вже жінка будить, і каже: «Діма, почалася війна». Каже: «Я просянаюся, і думаю, це знов мені наснилося». Він зараз уже розповідає таке, що... Збувся сон. Він каже: «Я проснувся весь мокрий, наче хто мене водою облив. І, каже, проснувся так от, сів, і, каже, не пойму... Потом, каже, що це сон. І, каже, коли другий раз мене будять і кажуть, що війна, думав – це знов сон. А це вже не сон. В мене просто в березні должен був бути юбілей – 50 років. Ми заказали кафе. І мені напередодні снилося, що, ну, батьки в мене дуже рано повмирали, і мені сниться, що вони кажуть, що виїжджай кудись... Я кажу: «Ну як же? В мене день народження, юбілей». А вони кажуть: «Ні, виїжджай!». Я говорю: «Ні, ну як?». Був якийсь такий сон, щоб я виїжджала кудись. Але ж куди я поїду? В мене ж День народження...

О.Б.: Ви святкували під час війни дні народження чи інші свята: сімейні, релігійні?

Н.: Ну аякже, звичайно. Ми ж переживали, що Пасха. Но на Пасху вони, слава Богу, вже перестали вже ж. Уже стали з Західної нам привозити гуманітарку, пасочки привезли, бо в нас же не було ні газу, ні світла, пекти ж не було на чому.

О.Б.: Не ходили у церкву?

Н.: В церкву, в нас сюди приїжджали, дев'ятиэтажка, сюди батюшка приїжджав.

О.Б.: А звідки був священник, не знаєте?

Н.: Не знаю. Нам так повідомили, що приїхали. Він по різних районах поїздив і посвятив. Службу провів. Швиденько, звичайно, не дуже ж довго, ну як, нільзя, боялися.

О.Б.: Це ще коли тут були активні бойові дії?

Н.: Ну, вже трошки воно відходило вже. Но всіравно ми боялися, бо всіравно самальоти, і всіравно воно ж були ще якісь взриви.

О.Б.: Якого дня ворог відійшов? Коли стало тихо?

Н.: Ви знаєте, колись ми балакали, я не можу згадати. Вобщє ці дати, якось вони так стерлися, потомушо нас так часто бомбили. Питаються: «А цей дом якого числа?». Якби воно було в один день... А в нас кожен день траплялося. От вони от стріляли, стріляли, потом в якийсь день дом, ну, будинок загориться. Вони переставали стріляти. Вони, видно, десь тоже бачили.

О.Б.: Може, хтось їм тут доповідав?

Н.: Може, хтось докладаував. Коли от, така була вже особенность, вони от гатили, гатили, взриви, ми сиділи. А коли наставала тиша, ми розуміли – шось случилось, ну таке, знаєте, глобальне шось. Десь хтось горить. І ми це вибігали, і вже бачили: горить чи там, чи там, і всі бігли вже ж тушити пожар, чи доставати когось, чи шось уже ж. Була якась наводка. Дрони літали ж. Літали дрони їхні. Дак ми вже думали на дрони всьотакі. З тої сторони тоже там самальоти були, бомби скинули тоже, дак дуже доставали людей з підвалів.

О.Б.: Як ви думаете, чому саме ваш район найбільше постраждав?

Н.: Чого по нас? Тому шо в нас окраїна. Ми тримали оборону. Їм же треба було, шоб пройти на Київ, їм треба було пройти через наш Чернігів. А ми просто окраїна, на путі.

О.Б.: Російські військові до вас не приходили?

Н.: Не. Наші ж хлопці тримали оборону.

О.Б.: Тут блокпости були?

Н.: Блокпости були.

О.Б.: Тероборона стояла?

Н.: Так. Стояли в нас тут під хатою. Тока забрали.

О.Б.: Ви їм якось допомагали? Годували, може?

Н.: Поначалу – да. А потім волонтери привозили. І тут, де машина стоїть виго-рвіша, тут же солдати були, оборону держали.

О.Б.: У чернігівської тероборони форма відрізнялася від військових?

Н.: Не знаю, я не розбираюся. Тута були даже не тероборонівці. Тут були солдати. Тероборона в місті. А тут солдати. В нас тута танки стояли під кожним, тут стояли, далі біля «АТБ», магазину, біля, там школа бивша, –танки. В нас везде тут держали оборону. Чого ми так більше пострадали...

О.Б.: Ви в зоні бойових дій були?

Н.: Да, стріляли, потому ми так і пострадали. Хлопці тримали оборону. Аби ж вони не тримали оборону, дак пострадали б, дальше пішли б. Навасьоловка – вона повністю зруйнована. Бо стояли хлопці наші, тримали оборону.

О.Б.: Чи є у вас сусіди, які постраждали під час обстрілів? Можливо, хтось загинув?

Н.: Да, єсть. На наших очах, ось на сусідній вулиці, даже родичі наші, ну, як родичі, мого брата хрестили вобщім. Хресні, да, хресні. Жінка ж тоже, 69 років, така була худенька, жвава, не то шо там бабулька якась, а така жінка. І тоже по їхньому дому дуже багато прийшлося. І 23 березня ранок такий, знаєте, сонечко, наче так гарно. Ми всі повиходили на двір. Воно ж виходиш, тихо, тихо наче, воно ж хочеться поспілкуватися з кимось. Мій син перейшов через..., бо живуть діти на сусідній вулиці, перейшов, ну от так от, через вулицю до сусіда. І тьоть Люда ця ж вийшла, Івахно. Вийшла зі свого будинку на крильце. Вийшла, поздоровалися. І чує свист

такий – шось летить. І каже: «Бачу, шо взрив такий». Його зразу в хату десь відкинуло, до сусідів на веранду він упав. А її, каже, я тільки побачив, каже, таке блиск, таке, знаєте... Каже: «Я поняв, шо її вже немає». Каже: «Я поняв, все». Сина оглушило дуже. Вся права сторона – він не чув, сутки зовсім. Зараз наче нічьо. Вернувся слух. А її ж, да, розірвало її. Хоронили ж, да, вулицею тоже...

О.Б.: Була змога поховати небіжчицю?

Н.: Ну, чоловік, в нас кладбище єсть велике таке, Яцево зветься, да, нове. А цей в нас район – Бобровиця, в нас є своє кладовище, Діагностика називається. Ну, втройом, Бобровиця – колись давно це було село Бобровиця. А вже потім воно перейшло до міста. І так воно – «бобровицьке кладовище». І там у них похоронен син. Він тоже молодим розбився на машині. І її чоловік, оцеї ж тьоть Люди, сказав, шо «я буду хоронити її тут». І ми ж під обстрілами – мій чоловік, сусіди, там ше хлопці молоді, – копали яму ж. Не захотіли ж в огороді. І під взривами везли на прицепі. І поховали ж її там...

О.Б.: А була змога похорон за звичаями зробити: з рушниками, з труною?

Н.: Нічого такого не робилося. Такого не було можливості. Під взривами. Взривалося. Хлопці копали яму, як только чують – свистить, вони падали в цю викопану могилу. Прихилялися, щоб їх не за той... І також хоронили, тоже потім везли так само прицепом. Як только починалися взриви, вони ж тоже ховалися в яму. Ну, заховали...

О.Б.: Священника не запрошували?

Н.: Ні, нічого ж такого не було. Старалися як по-християнськи ж, по наших, по обичаях. Уже ж думали, біля сина захоронили. Зараз там тільки починаються якісь розбірательства. Бо нельзя було самим заховати. Нада було чекати, поки ж це, заберуть. Це ж дуже довго тоже. І тоже не хотілось, щоб вона (лежала мертва – *О.Б.*).

О.Б.: То ще має бути розтин?

Н.: Не знаю, будем судитися. В нас же всі, це ж на очах на всіх, ну як... Вся вулиця – свідки. Це ж бачили всі. Ну як? І ми ж повибігали всі. Бо коли це був взрив уже, мій син якраз пішов туда. Я бачу взрив. Ми почали ж кричати: «Сірьожа, Сірьожа!». Вискочив внук, давай плакати. Ми ж гукаємо, і бачим, шо він пішов. Він виходить такий чумний. І за голову ж тримається. І каже: «Тьоть Люди немає». Кажу: «Як немає?». Каже: «Прийшов прямо снаряд на їхне крильцо. І зразу її розірвало». Потом ше сусідка находила ше пальці. Уже коли похоронили. В сусідньому огороді. Це страшне. Коли ти шось чекаєш, шо коли ти ше можеш заховатися... А коли перший взрив... От ми сидимо, ми могли б не знати, чи зараз буде летіти, і куди ти будеш тікати? Воно ж не спасе. Бачите, все порубане. Шо тут робилося! Це ми все...

О.Б.: Ви самі все прибрали?

Н.: Кожен день, кожен день скільки ми тачок (вивозили – *О.Б.*). Поначалу рахували, скільки ми вивозимо цього сміття, цього шифера. Воно ж легіло все, все легіло... Гільзи, метал. Поначалу збирали відрами. А потім уже перестали, повикидали. Бо нікому воно, такі спогади (не треба – *О.Б.*), дивишся, воно тільки сльози навертаються... Бачиш, лучче його не бачити, лучче милуватися он квітами. Ждали в цьому році пісочницю зробити дітям, щоб діти гралися. А воно все відклалося на потім. Діти ж просиділи тоже в холоді. Представляєте? І спати обутими! В шапочці! Це ше старші, ше можна. А малечу? Рік і сім, рік і вісім. Ну як ти скажеш... Воно ж хоче ботіночки ті сняти, і шапочку ту сняти. Дитя хоче. А як його роздіти, як його, ето, як воно холод. Жуткий холод. І нільзя ні помити. І вони ж їсти хочуть. От діти як от? Зараз уже не заставиш їх так їсти. А тоді, насипаєш їм той борщ, а вони кричать: бабо, нам

ше по мисці, нам ше! Ну как, чувство, навроно, страху, шо вони остануться голодні. Кажу, всім хватить, всім вистачить. Да не дай Бог, щоб воно все повторилося!..

О.Б.: Ви боїтеся, що все може повторитися?

Н.: Є страх, бо я поміаю, шо в цієї людини [Путіна – О.Б.), ну как, не повна з розуму. Не знаю, шо він може...

О.Б.: Як ви називаєте ворогів?

Н.: Ну, орки, орки.

О.Б.: Більшість каже «орки»?

Н.: Більше орки, да. Я вчора новини читала, і забула, яка страна, ми чекаємо, шо должна ж допомога, оружје якесь должны ж передати. І вчора так висвітлюлося, шо да, вони в листопаді місяці... Мене вчора як пробрало. Сльози в мене, я не знаю, чому... Листопад! Коли цей листопад?! Розумієте, да?! Треба зараз! Який листопад?! Шо вони будуть обучати наших солдат, і в листопаді це. Може вони скривають? Шоб ті не знали. А про «листопад», мене взяв такий відчай. Думаю, листопад, коли той листопад, зараз травень, а ше ж, думаю, літо, осінь... Такий мене оце страх такий взяв, думаю. А там же війна ж всьоравно ж іде. Ось люди гибнуть. «Азовсталь»... В Донецьку...

О.Б.: Як вам здавалося на початку війни, наскільки довго це триватиме?

Н.: Я тоже не вірила. Я от своїх всіх дітей, невісток, внуків, все от розказувала, шо ось ше неділька, ше трошки. Я їм, знаєте, внушала. І сусіди вийдуть на вулицю, починається паніка. Кажу: «Чого ви панікуєте? Ше трошки, почекайте ше недільку, ось там до якоїсь дати». Були там дати, знаєте, там до понеділка, і все, все завершиться, і нічого, будемо ми святкувати перемогу. Кажу: «Недовго. В нас же, – кажу, – хлопці тоже ж».

О.Б.: Вам свій день народження в березні вдалося відсвяткувати?

Н.: Ну, трошки робили, чуть-чуть, діти зобралися, хотіли маму наче привітати. Під обстрілами тоже ходили на Рокосовського, туди на Одінцово на вулицю ходили, в магазин. Купили там сільодки, фарш продавався, такі там залишки були в магазині. Вистояли чергу, купили тако трошки. Шоб вже не суп варити, а тако картошки та рибинка якась була, та котлет нажарили на кострі, та було свято. А у сина було тоже, 6 квітня було день народження. Дак теж хотілося якогось... Дак ми з невісткою даже ето, торт пекли! Торт пекли на кострі! На кострі пекли торт!

О.Б.: А як крем робили?

Н.: Крем... Ну я ж, знали, на свій день рожденія не пекли. А залишили баночку згущонки, шоб дітям же ж. Кусочок масла. І вже ж тримали на день народження, шоб зробити торт.

О.Б.: Який ви торт робили?

Н.: Ой, самий простий торт пекли, з чого: з кефіра, трошки масла. Обичний такий торт. Просто, ну як, підійшли такі коржі, чотири коржика, ну вони підійшли, такі пухнастие вийшли на кострі, на соді.

О.Б.: А як це «на кострі»?

Н.: Знаєте, хотілося зробити дітям свято. Така чугунна сковородка...

О.Б.: На вогні відкритому?

Н.: На жару. Не на вогні. На вогні воно згорить. Шо коли перегоріло вже, чугунна сковородка, вливаємо вже. Під кришечкою. Трошки на соді він підходив. Да. І такі чотири коржика. Трошки дно підгоріло. Ми зрізали. То собаці пішло. Пригарки такі. А потім збили крем, перемазали. Такий гарний торт вийшов. Ше сфотографували. В нас вийшов високий торт, такий пишний, гарний. Ніхто не вірить. Но ми робили. Просто хотілося дітям якогось свята тоже зробити. У мене

в чоловіка дуже голубів багато. Він дуже переживав, що його голуби постраждали. Дак чоловік під обстрілами, свої голуби і знайомого, там, в Александровке [район Олександрівка на північній околиці Чернігова – О.Б.], тоже дуже багато голубів. І вони виїхали в Івано-Франковск. А голубів там!.. Так в мене чоловік їздив під обстрілами в Александровку кормити голубів. Своїх голубів – бігав тут рядом на сусідній вулиці. А туди – в Александровку. Поїде, чую, а там стріляють, так бахають... А він каже: «Вони ж голодні, вони ж тоже повмирають з голоду». Там стільки голубів в того! І він, як оце дождемся, поки він приїде... Дуже переживаємо. Ну как... Зараз: та кому ті голуби треба були, щоб він оце їздив...

О.Б.: Ризикував своїм життям, щоб нагодувати голубів?

Н.: Да. Зараз скину відео вам, як вони його чекали. Люди звонять, телефони заряджають, вони на Кукушанке, так звонять, хто може приїжджають, телефони заряджають. Їздив кормив голубів, тому що жалко тварин. В нас кіт теж, контузило, в хаті був. Якраз нас не було, коли в дом «прийшло». А ми тушили пожар там в сусідів поки. Чоловік руки пообпікав. Потім прийшли додому, а в нас уже таке завалене...

О.Б.: Не пригадуєте, яке це число було?

Н.: 16-те, напевно, березня. І ми знов повернулися туди, на ту вулицю до дітей. І там уже потім ми залишилися.

О.Б.: А як тварини реагували на бойові дії?

Н.: Ну, ката контузило його, він нічю не їв, дня три нічю. Ми силою запиляли трошки їжу йому. Со шприца трошки жиденького. Ну, неділю відходив він. Відійшов. Дак ми ж забрали його туди. І зараз он, бідний, постійно приходиться сюди. Додому хочуть. Учора вийшли з внуками просто пройтися вулицею до Десни, згадати ті часи, коли ми ходили на прогулянки, взяли собачку, в нас така маленька чіхауашка. І собака на поводке іде, і всьоравно він звернув додому. Свій дім. Він живе вже там, уже скільки, два місяці. А їх тягне сюди, пам'ятає. Тягне додому. Так само, як і нас. Нам тоже ж хочеться. Хочеться в своє ліжко, на свою подушку. Кожна так людина хоче своє.

О.Б.: Як діти реагували на війну? Вони змінилися? Вони переживали?

Н.: Поначалу вони, ну як, ховалися. Ну, діти є діти. Вони ж гралися, но...

О.Б.: Чи змінилися дитячі ігри під час війни?

Н.: Помінялися ігри. Вони вже стали... У них літають літаки, у них бомблять уже... «Діду, тікай, там у тебе на спину може впасти!»... У дітей змінилися ігри. Вони у нас ніколи в житті не грали в літаки. В нас у внуков ніколи не було пістолетов ніяких, ні автоматів. У моїх дітей ще колись, ну, були такі іграшки. А в них, там, машинки, книжки. В основном машинки. А вже тоді вже почалося, коли вони вже, хлопці, креснікі, почалися ігри, почалися самольоти, бомблять, танки... Почалися в них ігри, в дітей... Мені кажеться на підсознательном всерівно воно відкладається. Я ніколи дітям от не купляла розмальовки, які там – ну машинки, якісь там, не знаю, мультяшні якісь там еті... І буквально напередодні війни я забрала ж із садіка, от мені треба було в п'ятницю. От не помню, в який це день почалася війна – чи в четвер, чи який. Шо мені треба було. Ну, я купила розмальовки. Прийшла, в нас тут магазинчик такий маленький, я за насінням, думаю, треба вже шось на огород. От 24-го. А в п'ятницю мені треба було забирати із садіка. В середу я пішла в магазин і купила, семена купляла. Бачу, розмальовки дітям. І дівчинці купила шось там, не знаю, помню якісь там чи квіточки, чи якісь там уже ж ето... А розмальовка попалась – я ніколи в житті не бачила – а то розмальовка – танки, якісь катюші, іменно техніка, військова техніка. Я ж купила, думаю: «О, в п'ятницю заберу з садіка і, думаю, будуть розмальовувати».

Бо ж купляю, щоб не билися діти. І в мене ця розмальовка залишилася лежати в шухлядці. І потім війна ж коли почалася, я прийшла і дітям приношу, кажу: «Бачите, ніколи в житті ми не купляли. А це попалося на очі». Кажу: «Бабі ж угоразділо купити з технікою. Це ж нада було. Якийсь, – кажу, – знак». Ніколи я не бачила от в останній час розмальовок з військовою технікою. Я ніколи не зустрічала. І тут таке: я в середу купляю з військовою технікою, а в четвер почалася війна. «Це ж треба, – кажу, – такий знак, що я купила дітям, це ж треба, – кажу, – війну купила їм»... Я даже не думала такого, шо...

О.Б.: Як школи і садочки відреагували на війну? Як вони взагалі з вами комунікували?

Н.: Це більше діти, я ж там не зв'язувалася, бо це ж онуки. Сказали, що зателефонували, шо в садочок іти ж не треба. Ну як... І все. Залишаються. Зв'язувалися там – хто в місті, хто не в місті. Ну, розпитували вихователі, де діти? Якісь завдання присилали там, щоб займатися. Но в нашому районі не було. Це вже місто, там де... В нас – ні світла, ні інтернета. Школярі ж тоже, зараз вони, племінниця в медичному коледжі навчається, племінник – у школі, це 12 років. Дак то ж нема інтернета. Зараз немає. Вони, бідні, це через день катаються туди, де дідусь, біля Дворца хіміків, в центрі. Їздять у місто на велосипедах, це ж дуже далеко, щоб зловити там якийсь зв'язок, щоб хоть якусь програму, хоть шось, бо школа ж... Шоб якось закінчити навчальний рік. Бо в нас немає ж нічого. Тяжко, дітям, звичайно, тяжко... Навчатися дома, сидіти за своїм столом, чи кудись їхати, шукати... Так само, в ту ж «Дію», так само. В нас же нічого не було. А треба ж було подати якісь розрухи (тобто надіслати у застосунок «Дія» фото для фіксації руйнувань помешкання внаслідок бойових дій – *О.Б.*). Дак діти тоже виїжджали під обстрілами, трохи дальше, в місто, на Рокосовського, щоб поймати десь якийсь інтернет, зв'язок, щоб з кимось зв'язатися, шо ми тут живі, шо ми тута существуємо, щоб вийти з кимось, бо й родичі, ну как...

О.Б.: А місцева адміністрація, місцева влада з вами підтримувала зв'язок?

Н.: Дякуємо, да, нам же світло, прохали нам на ту вулицю, казали, там же діти, хотя би там, де діти, щоб дали світло. Дак приїхали ж, дали нам світло. Підвозять же ж, волонтери єсть, привозять.

О.Б.: Волонтери і зараз привозять допомогу?

Н.: Зараз да, зараз є, привозять.

О.Б.: Хто першим приїхав до вас? Можливо, місцева влада, чи медики, волонтери, можливо, священник?

Н.: Юля їздила, така дівчина, волонтер, привозила вона. Чернігівська. Вона вже раза три у нас. Одні приїхали, «відмітилися» – і всьо. А вона нас не забувала. Вулицю Урожайну вона, роздала дітям. Юлія Тимошенко приїжджала к нам тоже сюди, в наші розрухи, тоже приїхала подивитися.

О.Б.: Чого вам найбільше не вистачало?

Н.: Не знаю... Шоб закінчилася війна. Нічого не хотілося.

О.Б.: Повітряну тривогу у вас було чути?

Н.: Поначалу – да, поки в нас світло було, зв'язок. А коли зв'язок, у нас людина загинула, в нас не було етого...

О.Б.: Не знали, не чули?

Н.: Не чули. Да... Потім діти почали вже ж про якісь прийомнички, вже ж шось вигадувати. Якісь антенки там, десь шось ловити, щоб хотя би дітей в погреб можна було...

О.Б.: І виходило?

Н.: Ну, не завжди, коли батарейки дуже швидко розряджалися, бо в погреб же ж ставили прийомник. Дуже швидко вони розряджалися.

О.Б.: Ви в погребі, мабуть, усе максимально облаштували?

Н.: Всі лахи, всі ковдри, всі пледи, все в нас було в погребі. Бо діти ж. Ми спали. Поки не перестало стріляти, діти постійно спали в погребі, постійно. Ми уже там десь у коридорі, як-небудь уже скраєчку, а діти були у погребі постійно. А вже перестали, потом трошки роз'їхалися, поїхали креснікі, поїхали до своїх батьків. Саму оцю маленьку тоже ми... Три неділі тут просиділа... Перед самим, оце як прийшовся снаряд, вони 14 березня тільки виїхали. Як тоже почуствовали. Вона поїхала до батьків в Семенівку (в Новгород-Сіверському р-ні – *О.Б.*). А зараз це буквально, 12-го тільки вони приїхали, саму маленьку, а всі були тут, тільки саму меншеньку вивезли до батьків. А зараз Семенівка, там зараз границя. Дак приїхали. Хотя нема ж ні світла тоже. Приїхали ж.

О.Б.: Чи розрізняли ви види зброї? Можливо, за звуком?

Н.: Чи далеко летять, да. Розлічали. Вищитували з погреба. Сидимо... А в мене там борщ вариться, за жарка жариться. А стріляють. Діти їсти хочуть. Хоч не хоч, треба ета... А сама оце вищитувала, з яким інтервалом стріляють. Рахуєш: один, два, три, – в тебе є десять там чи скільки секунд вискочити, перемішати за жарку, подивитись, щоб огонь не потух. І знов добігти заховаться. Пригнути в погріб. Буває, закриваєш двері, – і посипалося. А вони ж сипляться, баче, які, вони ж сипляться дуже велике, вони тяжкі, рубає... В нас он сусідці дак тоже в голову дало, не встигла до погріба добігти, тоже в голову стукнуло. Кому як повезе... Рулетка, да... Рулетка... Бігали, час вищитували, как только притихнуть, уже ж...

О.Б.: А на городах удавалося щось робити?

Н.: Не, нічого. Це вони коли відступили, ми уже. Огород цей весь був, ну як, весь в осколках, в шифері, мусорі. Воно ж летіло. Там такі окопи, де танк, там такі воронки, шо... Дуже величenni. Воно ж все летіло на дом, на шифер, на все летіло.

О.Б.: А як місцеві жителі ставилися до наших військових? Підтримували?

Н.: Ну, це ж війна. Вони ж нас захищали. Як не будуть захищати, дак теж...

О.Б.: Чи з'явилися під час війни нові приказки, анекдоти, пісні, вірші?

Н.: Не, нічого. Не до того було.

О.Б.: А використовували оці нові фрази? «Вслід за руским корабльом», наприклад? Або «Слава Україні»? Або «Добрий вечір, ми з України»?

Н.: Ну, «Слава Україні! Героям Слава!». Це – звичайно. Ну при дітях старалися такого нічого – не, ми старалися на ці теми вобще... Бо ми жили з дітьми, то ми старалися при дітях менше цього згадувати. Ми старалися таке, казки, діти в шахи грали, в шахмати, в шашки. Якісь ігри. Малювали. Ми старались, таке, шось займати дітей. Відволікати. Казки читала баба, да. Старалися менше балакати на цю тему.

О.Б.: Чи були у вас знайомі, які не вірили, що це росіяни напали на Україну?

Н.: Не, ну всі ж вірили, ми ж бачили, ну як... По нас стріляють... Можуть таке, хто цього не пережив – типу, не вірять, шо це росіяни. А як наші солдати тут стоять, нас захищають, як же ми могли не вірити?! Одно, шо в голові не укладалося, як хвора людина могла таке зробити? В 21-му столітті таке може бути? Я, канешно, не вірила, до последнего не вірила. І всіх настраювала, казала, шо такого бути не може. Раніше там бажали чогось. А зараз... Раніше рахували, шо саме цінне – це життя, здоров'я. А зараз – шо мир. Зараз всім бажаєш тільки миру. Більш нічого.

О.Б.: Чи змінилися в людей цінності?

Н.: Змінилися цінності. Да. Змінилися дуже цінності.

О.Б.: Ви дозволяєте мені використовувати матеріал вашої розповіді в наукових цілях?

N.: Да. Ми ж ні на кого не нападали. Ми захищалися. Захищали своє. Да, ми рахували, що ми самі щасливі. А наше щастя зруйнували якісь еті, не знаю даже, як їх і назвати... Як от цих людей назвати?!

О.Б.: *І чи це люди взагалі?*

N.: І чи це люди взагалі?! Це – звірі. Да, от даже тварин шкода. От мій чоловік голубів там вижажував. Котів. Собак. Скільки котів було голодних! Вони їли гриби сирі. Ми повиставляли з морозілки. Голодні тварини. А як можна людей вбивати? Жалко, вижажували... Всі порозбігалися, хто там, хазяєва поверталися. Хтось там десь пристроївся. Хтось узяв. А то – убивати людей. І раді чого, да?! От яка мета у людини? От яка, скажіть? Шо йому – земель мало? Чи в його їсти не було шо? Ну раді чого? Мені оце питання... От раді чого? Раді слави? От реально... Не вкладається...

О.Б.: *Дякую вам...*

N.: Вона (бабуся респондентки, 1929 р. нар., яка пережила Другу світову війну – О.Б.) нас привчила. І ми благодаря цьому вижили. Потому шо у нас були запаси якісь: макарони, картопля, якась олія.

О.Б.: *Запаси для великої родини?*

N.: І сахар, соль. Должно оце быть. Спички. Должно бути про запас. Вона це завжди повчала. Діти колись поначалу: «Мама, та зараз он пішов в магазин, та для чого там, щоб лежали ці макарони?». Кажу: «В мами повинно лежати. Нільзя одним днем жити». От вона мене так завжди привчала...

О.Б.: *Чи продовжуєте ви зараз робити запаси про всяк випадок?*

N.: Ну, хліб є про запас, да. Залишаємо завжди. Продукти звичайно ж. Ну нема світла, зараз в морозілку нічого не накладеш. А так була б накладла, повну б забила. Вже про запас ше більше будем запасатися. Консервація хай буде. Все таке...

*Записано 14 травня 2022 р. у м. Чернігів. Респондентка N., 1972 р. нар.
Шифр експедиції: E1/Чернігів-2022 (14.05.2022 – 15.05.2022)*

“...If the Food Runs Out, How Do You Explain to the Children That There Is None?!”: Woman N From Chernihiv About Living Conditions in the City During the Russian Offensive (February 24 – April 2, 2022)

Abstract. The purpose of the publication is to introduce into scientific circulation and analyze the memories of a resident of the Bobrovytsia microdistrict (c. Chernihiv), who together with her family survived the blockade of the city during the attack of the Russian occupation forces (February 24 – April 2, 2022). To achieve the goal, the interview method was used, which was based on the researcher obtaining the necessary information by interviewing the respondent using a specially developed thematic questionnaire, which includes more than 100 questions. **The scientific novelty** consists in the introduction into the scientific circulation of new oral historical sources of information about the survival strategies of the civilian population of Chernihiv, which found itself in the conditions of hostilities and the siege of the city. **Conclusions.** The collected testimonies of the residents of the Chernihiv region, who were in the conditions of occupation, blockade and active hostilities, can be considered as an additional source base in the matter of recording the events of the Russia's war against Ukraine, as well as a significant source of research into everyday life practices and survival strategies.

Keywords: Russia's war against Ukraine, sources, memories, survival practices, Chernihiv.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Ігор КОНДРАТЬЄВ

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г.Шевченка
(Чернігів, Україна), kondratt1972@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0696-2254>

Остерське староство у другій половині XVI – на початку XVII ст.: формування системи земельних володінь

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.068>

УДК: 94(477.51)«15/16»

Анотація. Мета дослідження – розкрити процес формування системи земельних володінь на території Остерського староства у другій половині XVI – на початку XVII ст. та визначити роль у ньому старостинської влади. **Методика** спиралася на використання проблемно-хронологічного, історико-генетичного, історико-порівняльного й логіко-теоретичного методів. Проблемно-хронологічний метод убачає систематизацію фактів у хронологічній послідовності, що дозволяє реконструювати історичні події з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків. Історико-генетичний підхід дозволив висвітлити регіональну специфіку формування системи землеволодінь на теренах Остерського староства. Використання історико-порівняльного підходу дало можливість реконструювати еволюцію земельних відносин за хронологічним і територіальним принципом. **Наукова новизна.** Вперше здійснено спробу комплексної реконструкції процесу формування системи земельних володінь на території Остерського староства у другій половині XVI – на початку XVII ст., зокрема розкрито роль старостинської та королівської влади, простежено динаміку й регіональну специфіку. **Висновки.** У другій половині XVI – на початку XVII ст. тривало формування системи земельних володінь Остерського староства Київського воеводства. Найбільші масиви земель були роздані старостами Лавріном та Михайлом Ратомськими. Осадження населених пунктів, більшість з яких надавалися на ленному праві, перебувало у прямій залежності з потребами військової організації регіону. В цей період фіксується значний вплив шляхти з Волині та Київщини. Активне проникнення польської аристократії розпочалося лише з перших десятиліть XVII ст., коли Остерщина перестала бути прикордонною з Московською державою територією.

Ключові слова: Остерське староство, земельні пожалування, система земельних володінь, Лаврін Ратомський, Михайло Ратомський.

Процес формування системи землеволодінь на території Остерського староства Київського воеводства Речі Посполитої не був обійдений увагою дослідників, адже володіння землею визначало соціальний і правовий статус господарів, земля подеколи була не лише економічним, але й політичним ресурсом. Історія земельних маєтностей

ставала основою для розгляду колонізаційних процесів залюднення та освоєння територій. Ще 1881 р. побачила світ книжка М.Александровича, яка й по сьогодні не втратила своєї актуальності¹. Із праць з історії суміжних з Остерщиною теренів згадаємо студії Е.Рулікowsького². Остерську волость досліджував П.Клепатський³. Історик-краєзнавець О.Бузун, спираючись на розвідку М.Александровича, навів чимало самостійних узагальнень і спостережень⁴. Соціальну боротьбу в Острі на рубежі XVI–XVII ст. розглянули В.Брехуненко та М.Ковальський⁵. Серед концептуальних для нас досліджень згадаємо доробок Н.Яковенко, де знаходимо чимало сюжетів з історії остерського боярства⁶, а також В.Бобінського й П.Кулаковського. У монографії В.Бобінського містяться відомості про окремі королівські пожалування та старостинські надання, згадано частину землевласників регіону⁷. П.Кулаковський, вивчаючи проблему формування кордонів Чернігівського воєводства, серед іншого, приділив значну увагу складанню земельних майнових комплексів⁸. Проблема експансії польської шляхти на руські землі від Люблінської унії до середини XVII ст. розкривається в дослідженні Г.Литвина⁹. У 2016 р. в Україні було видано його працю, що стала помітним явищем історичної полоністики. Але незнання регіональної специфіки та районування подекуди призводить до помилок. Села Остерського староства Євминка, Крехаїв, Літки, Виповзів зазначені автором належними не до сучасної Чернігівської, а до Черкаської обл.¹⁰

Як бачимо, чимало аспектів обраної нами проблеми знайшли часткове відображення в історіографії, але комплексне дослідження з цього питання на сьогодні відсутнє. Згадаємо і про обрані хронологічні межі. Нижня (середина XVI ст.) обумовлена змінами, викликаними Люблінською унією 1569 р., верхня – завершенням війни з Московською державою 1609–1618 рр. Втрата Остерським староством прикордонного статусу активізувала процеси міграції польської аристократії та значно змінила наявні володільницькі конфігурації (цей період безсумнівно заслуговує окремої розвідки). У той час старостинський уряд в Острі майже 70 років (із перервами) утримували представники родини Ратомських – Костянтин (1552–1562 рр.), його син Лаврін (1566–1593 рр.) та онук Михайло (1594–1626 рр.). Отже мета цієї статті – проаналізувати загальні тенденції розвитку системи земельних володінь Остерського староства в означений період.

У 1471 р. було створене Київське воєводство, військовими центрами регіональної організації якого стали київські «городки». Одним із волосних осередків став й Остерський замок, де будувалися оборонні споруди, а в навколишніх селах виконувала військову службу дрібна боярська людність. Наприкінці XV ст. Остерщина стає володінням княгині Марії-Марини Трабської, доньки князя Митька Секири, остерського володільця кінця XIV – першої половини XV ст.¹¹ Близько 1522 р. Трабська

¹ Александрович М.Н. Остерский уезд. – Вып.1: Историческое описание. – К., 1881. – 110 с.

² Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym. – Warszawa, 1853. – 245 s.; *Idem*. Opis powiatu Kijowskiego. – Warszawa; Kijów, 1913. – 209 s.

³ Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – 599 с.

⁴ Бузун О. Історія Остерщини (нарис історії). – Чернігів, 2010. – 112 с.

⁵ Брехуненко В.А., Ковальський М.П. Соціальна боротьба в місті Остер наприкінці XVI – початку XVII ст. // Питання історії Придніпров'я: Масові та суспільно-політичні рухи. – Дніпропетровськ, 1990. – С.13–23.

⁶ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 2008. – 472 с.

⁷ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. – Warszawa, 2000. – 599 s.

⁸ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої: 1618–1648. – К., 2006. – 496 с.

⁹ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – Warszawa, 2000. – 224 s.

¹⁰ Литвин Г. З народу руського: Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). – К., 2016. – 616 с.

¹¹ Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – С.236–237.

передала Остер своєму родичу Ольбрихту Гаштольду. Вказуючи на відсутність прямих нащадків («*nic na sie u na potomki swe tam nie zostawuięs*»), вона віддала все, включаючи «добра Остерські» («*dobra Ostr*»), йому¹². У 1539 р. Гаштольд склав заповіт. По його смерті Остер був визнаний виморочним володінням¹³.

Місто стає центром староства, а київські воєводи призначають сюди своїх намісників. П.Клепатський наводив дані про остерського намісника Януша Юрійовича Гольшанського, котрий посідав цей уряд у 1542 р.¹⁴ В.Бобінський, без прив'язки до дати, згадував остерським старостою князя Дубровицького¹⁵. Очевидно, що в обох випадках йшлося про одну й ту саму людину – Івана (Януша) Юрійовича Дубровицького-Гольшанського, київського воєводу в 1542–1544 рр.¹⁶ У праці П.Клепатського також згаданий остерський державця Петро Корсак, який начебто тримав цей уряд у 1538–1548 рр.¹⁷ Але Остер перейшов у підпорядкування київських воєвод лише по смерті О.Гаштольда, до того ж знаємо старост Остра від 1542 р. Згадка про П.Корсака міститься в матеріалах ревізії 1552 р., де зазначалося, що той у 1551 р. взяв платню з каравану московських купців¹⁸.

28 квітня 1552 р. Сигізмунд II Август надав у «держаньє» Остерський замок господарському дворянину Звіру Львовичу¹⁹. Польські дослідники ототожнюють його з Олександром Дмитровичем Тишкевичем, але зазначають, що Звір Львович був остерським намісником у 1563 р. Відомо, що він щонайменше у 1561–1564 рр. був київським городничим²⁰. Остерський уряд Звір Львович втратив того ж таки 1552 р., адже в матеріалах ревізії остерським старостою згадано вже Костянтина Ратомського²¹.

Згадка про чотирьох остерських старост за нетривалий період (десять років) – Я.Гольшанського (Гольшанського-Дубровицького; 1542 та 1546 рр.), П.Корсака (1552 р.), Звіра Львовича (О.Д.Тишкевича (?); 1552 р.), К.Ратомського (від 1552 р.), свідчить про практику надання старостинського уряду на короткий час, як це було у сусідньому Чорнобилі, а до 1500 р. й в Путивлі²². Після 1552 й до 1626 р. (за винятком 1562–1566 й 1593 рр.) уряд остерського старости тримали представники родини Ратомських.

У 1562–1566 рр. остерським старостою був Філон Семенович Кміта-Чорнобилянський²³. Уважається, що саме події 1562 р. принесли йому

¹² Lietuvos Metrika. – Knyga №1 (1380–1584). – Vilnius, 1998. – P.97.

¹³ Александрович М.Н. Остерский уезд. – С.16–17; Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. – С.240.

¹⁴ Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. – С.237.

¹⁵ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.232.

¹⁶ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.232; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. ... – С.360–361.

¹⁷ Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. – С.237.

¹⁸ Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – Ч.VII. – Т.I. – К., 1886. – С.595; Александрович М.Н. Остерский уезд. – С.74.

¹⁹ Lietuvos metrika. – Knyga №37 (1552–1561): Užrašymų knyga №37. – Vilnius, 2011 – P.91.

²⁰ Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV–XVIII w.: Spisy // Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII w. – Т.3. – Zesz.4. – Kórnik, 2002. – S.28.

²¹ АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – С.592; Александрович М.Н. Остерский уезд. – С.71, 73.

²² Владимирский-Буданов М. Украинские староства в первой половине XVI в. // АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.12–13; Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. – С.237; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. – Кн.30 (1480–1546). Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.). – Мінск, 2008. – С.202, 213–214.

²³ Однороженко О. Шляхетська геральдика Київської землі XV – першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції музею Шереметьєвих // Сфрагістичний щорічник. – Вип.ІІ. – К., 2012. – С.107; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Т.11: Ziemia ruskie Korony: Województwo kijowskie oraz uzupełnienia do tomów 1–10. – Vyd.2. – Wrocław, 1997. – S.168–169; Polski Słownik Biograficzny. – Т.XIII. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967/1968. – S.88–89.

загальнодержавне визнання, коли він, як остерський староста, розгромив загіг чернігівського воеводи, перейшов у наступ та спалив передмістя Чернігова²⁴.

У 1566 р. Ф.Кміту було надано «вічним правом» сусідній Чорнобиль. У тому ж році остерським старостою став Лаврін Ратомський (К.Хлаповський помилково відносить початок його старостування до 1587 р.²⁵). Пожалування було зроблене 20 березня 1566 р. «Дворанин и ротъмистр» Л.Ратомський отримав привілей Сигізмунда II Августа на Остерське староство. У документі зазначалися як його особисті («дознавши службъ и верности»), так і здобутки його батька К.Ратомського («отец его небощикъ Костентин Ратомъский будучи у войсках наших и на поселствах ордынских»)»²⁶.

Саме від часів Лавріна Ратомського до нас дійшли відомості про земельну політику старост на Остерщині. Його урядування (1566–1593 рр.) частково припало як на період правління Сигізмунда II Августа (1548–1572 рр.), так і Стефана Баторія (1576–1586 рр.), що характеризувався розквітом ленної форми шляхетського землеволодіння, яке передбачало право успадкування землі в межах роду за чоловічою лінією. Поширеними були пожалування у «доживотне» тримання та пожалування до «волі й ласки господарської». За підрахунками А.Блануци, за Сигізмунда II не менше 65% усіх королівських пожалувань надані саме на умовах ленного тримання²⁷.

На Остерщині був осаджений чималий контингент остерського боярства. Уявлення про чисельність цієї верстви дають більш пізні документи. У 1663 р. в королівській апробації Яна II Казимира згадано більше сотні остерських бояр. Знаходимо тут прізвища Барановських, Беремицьких, Борземіченків (Борзниченків), Бороздів, Гарбузів, Гирь, Гломазд, Гуляницьких, Єрченків, Жуків, Козарів, Ласків, Лосів, Пальчиків, Тетерь, Штомів-Біликів та ін.²⁸

Л.Ратомський активно роздавав численні остерські «пустки» як дрібному місцевому боярству, так і прийшлій шляхті. Особисто йому належало с. Козар (Козари), яке знаходилося на московському кордоні²⁹.

До 1572 р. Федір Тиша-Биковський, один із найзаможніших власників Київського воеводства, заволодів в Остерському старостві селом Воропаїв. Після його смерті маєтностями опікувалась удова, а з набуттям повноліття вони перейшли до синів Олександра й Василя. По смерті першого в 1613 р. майно розподілили між Василем і синами Олександра – Адамом та Яремою. Усі набуті маєтності вони ділили між собою навпіл³⁰.

У 1578 р. остерська шляхта отримала низку монарших привілеїв. Згадаємо, що того року московське військо зазнало поразки в битві під Венденом (м. Цесіс, Латвія). Так, 3 березня шляхтичі Биковські (Тиші-Биковські) затвердили за собою королівським пожалуванням «отчизне» право на с. Лутаву під Остром³¹. 10 липня привілей Стефана Баторія отримав виходець із Волині Ян Жилинський, який заволодів

²⁴ Березенко Б., Лукін Д. Лист-угода між Філоном Кмітою Чорнобильським та братією монастиря святого Миколи Пустинського (1585) // *Ukraina Lithuanica*. – Т.4. – К., 2017. – С.221; *Ігнатенко І.* Чернігівщина в Лівонській війні // *Сіверянський літопис*. – 2019. – №1. – С.24–27, 29.

²⁵ *Chłapowski K.* Starostowie niegrodowi w Koronie: 1565–1795 (Materiały źródłowe). – Warszawa, 2017. – S.194.

²⁶ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – Т.I. – Warszawa, 1880. – S.751; *Lietuvas Metrika*. – Кнуга №51 (1566–1574); *Užrašymų knyga №51*. – P.34–35; *Блануца А.* Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). – К., 2017. – С.332.

²⁷ *Блануца А.* Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). – С.333, 357.

²⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.220. – Арк.193–196.

²⁹ Там само. – Спр.204. – Арк.7 зв. – 8.

³⁰ *Літвін Г.* З народу руського: Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). – С.273; *Bobinski W.* Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.232.

³¹ ЦДІАК України. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.195. – Арк.2–4.

селом Бодзінковичі (Боденьки) та здобув права на «замкове» озеро Вербілово³². 23 серпня Я.Жилинський (Зелінський) за ще одним королівським актом став власником с. Ялмінка (Євмінка) Остерського староства (Г.Литвин помилково відносить це надання до 1579 р.)³³. У 1579 р. Станіслав (?) Клопоцький заволодів Виповзовом³⁴.

На згадане село Лутаву, що перебувало у володінні Биковських (Тиш-Биковських), претендували Клопоцькі, котрі подали на посесорів у суд. 26 січня 1580 р. судді вирішили відкласти розгляд цієї справи³⁵. Наступного року ротмістр Клопоцький намагався винести питання неправомірного заволодіння Лутавою Биковськими на загальнодержавний сейм. Своєю чергою Биковські продовжували апелювати до «діничного» та «отчизного» характеру цього володіння³⁶. Маєтність очікувано вдалося вибороти Тишам-Биковським, які 14 травня 1581 р. отримали від Стефана Баторія «данину» на Лутаву. Село було визнано «дедичним» із правом його «держати» й «уживати»³⁷. Десь у 1580–1590-х рр. Лутава на правах діничного володіння була затверджена за Федором Проскурою Суцанським та Юрієм Ясинським³⁸. За даними В.Бобінського, вже на початку XVII ст. питання належності Лутави розглядалося за справою між Тишами-Биковськими та Яничем (Jeniczóm) Бистрицьким, а 1628 р. поселення перейшло до Єжи (Юрія) Ясинського³⁹. Того ж року люстратори зазначили володарями Лутави земського писаря Теодора Проскуру-Суцанського та Юрія Ясинського⁴⁰. Якийсь його родич Якуб Ясинський тоді ж отримав від остерського старости Ереміана Залеського право осадити фільварок над р. Дорогінка⁴¹.

Серед вихідців із Волині, що переселилися до Остерського староства, помітним власником став Вацлав Вільгорський. На думку Г.Литвина, це був одних із перших «прийшлих» панів у Київському воєводстві після 1569 р. Походив із середньопомісної волинської шляхти, був одним зі службовців К.Острозького. Близько 1580 р. отримав в Остерському старостві Крехаїв і Боденьки⁴². Співволодільцем с. Крехаїв був Якуб Велебновський. 5 серпня 1585 р. до справ королівської канцелярії внесений «консенсус», за яким останній уступив Крехаїв та озеро Вербілово з іншими «добрами» «шляхетному» Єзерському на «доживотному» праві⁴³.

Укольський ґрунт, що знаходився на вододілі річкових басейнів Остра та Удаю, наприкінці XVI ст. належав остерському бояринові Яску Шульзі⁴⁴. На Укольщині виникло с. Жукин (зараз Вишгородський р-н Київської обл.), засновниками якого були бояри Жуки (Жукинські). У 1580–1590-х рр. вони називали цю маєтність «отчиною»⁴⁵. За даними М.Александровича, згодом вони отримали на село грамоту від старости Михайла Ратомського⁴⁶.

³² Там само. – Спр.216. – Арк.163 зв. – 164.

³³ Там само. – Арк.176–176 зв.; Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – S.195–196.

³⁴ Ibid. – S.199.

³⁵ ЦДІАК України. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.195. – Арк.265 зв. – 267 зв.

³⁶ Там само. – Арк.419 зв. – 420 зв.

³⁷ Там само. – Арк.449–450.

³⁸ Александрович М.Н. Остерский уезд. – С.25; Бузун О. Історія Остерщини (нарис історії). – С.44.

³⁹ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.232.

⁴⁰ Александрович М.Н. Остерский уезд. – С.89; Бузун О. Історія Остерщини (нарис історії). – С.89.

⁴¹ Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (далі – ВРАУ-PAN Кр.). – Rkp.263. – S.15–16.

⁴² Litwin H. З народу руського: Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). – С.270, 297; Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – S.195.

⁴³ ЦДІАК України. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.198. – Арк.44–44 зв.

⁴⁴ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С.255.

⁴⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд. – С.25.

⁴⁶ Там же. – С.26.

У 1580 р. Толкачам (гілка роду остерських бояр Жукинських) було надане с. Дівича⁴⁷. Толкачі були співвласниками Укольського ґрунту та частини Жукина. Пізніше ґрунт перейшов до Я.Шульги. 10 липня 1597 р. Жукин із ґрунтом Укол та Красне був наданий Хомі Курцевичу як «доживотний» лен («на землі боярські з назвою Уков (Укол)»). Зазначалося, що на цьому ґрунті було оселене с. Кобиздь (Кобижча)⁴⁸. У 1600 р. Жукинський скаржився на Олександра та Василя Тиш-Биковських і на Яска Балику за розорення ними Жукинського ґрунту. На досягнення компромісу пішло майже два роки⁴⁹.

У 1585 р. неподалік села Ялмінкі (Jałminki), що перебувало у володінні черкаського ротмістра пана Зелінського (Жилінського)⁵⁰, бояри Беремицькі заснували свій хутір. Імовірно, це відбулося в однойменному урочищі Беремицьке. До земельного комплексу с. Євмінки також належало урочище Мірень, Тарасів Ріг та Купрійцеві Млини⁵¹. Володіння були розкидані по обох берегах Десни. Від середини XVIII ст. маємо згадку, що навпроти Євмінок була «Пуца», яка відносилася до села («к оному селу Евмінки по той стороне Десни находится Пуца»)⁵².

Я.Велебновський у 1585 р. уступив свої маєтності у с. Крехаїв «шляхетному» Єзерському⁵³, але якійсь володіння у Крехаєві за ним залишилися. 28 серпня 1602 р. Я.Велебновський відступив села Боденьковичі та Крехаїв «шляхетному» Андрію Вільгорському (Велигорському)⁵⁴. За даними Г.Литвина, останній володів селом у 1603–1611 рр.⁵⁵ Того ж 28 серпня остерські бояри Боденьковські уступили А.Вільгорському у с. Крехаїв два своїх двори⁵⁶. 7 листопада 1603 р. було підписано «декрет» між Вільгорськими та Воронєцькими (Вороничами) про Крехаїв, де зазначалося, що до Андрія Вільгорського він перейшов від королівського секретаря Захарія Єловицького⁵⁷. 24 лютого 1611 р. право на Боденьки отримав Василь Воронич, котрий помер 1613 р. У 1615 р. Крехаєвом володів Фелікс Криский (Kryski)⁵⁸.

5 лютого 1587 р. Л.Ратомський пожалував В.Барановському Махницю на Десні біля Олбина⁵⁹. У тому ж році «старє» село Олбин було надане шляхтичам Войцеху Барановському та Войцеху Григоровичу⁶⁰. Вірогідно, йшлося про підтвердження факту володіння цією землею Барановськими⁶¹. У 1602 р. посілість Барановських с. Олбин невдало намагався відібрати хтось із Григоровичів. Робилося це за згодою остерського старости Михайла Ратомського. Згадане село належало цій родині ще в XIX ст.⁶²

⁴⁷ *Bobiński W.* Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.232; *Бузун О.* Історія Остерщини (нариси історії). – С.92.

⁴⁸ *Бузун О.* Історія Остерщини (нариси історії). – С.90; *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С.255.

⁴⁹ *Bobiński W.* Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.234.

⁵⁰ АЮЗР. – Ч.VII. – Т.III. – К., 1905. – С.26.

⁵¹ *Александрович М.Н.* Остерский уезд. – С.25; *Бузун О.* Історія Остерщини (нариси історії). – С.8, 44.

⁵² ЦДІАК України. – Ф.63. – Оп.2. – Спр.35. – Арк.2 зв.

⁵³ Там само. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.198. – Арк.44–44 зв.

⁵⁴ Там само. – Спр.203. – Арк.1–1 зв.

⁵⁵ *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – S.195.

⁵⁶ ЦДІАК України. – Ф.63. – Оп.1. – Спр.202. – Арк.127–127 зв.

⁵⁷ Там само. – Спр.204. – Арк.4 зв. – 6.

⁵⁸ *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – S.195–196.

⁵⁹ *Бузун О.* Історія Остерщини (нариси історії). – С.90.

⁶⁰ *Александрович М.Н.* Остерский уезд. – С.25, 37.

⁶¹ ЦДІАК України. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.202. – Арк.60–60 зв.

⁶² Державний архів Київської обл. – Ф.782. – Оп.3. – Спр.136. – Арк.6; *Бузун О.* Історія Остерщини (нариси історії). – С.44, 90.

Село Чернін, яким володів чорнобильський державця Скумін Тишкевич, десь у 1580–1590-х рр. новгородський воєвода Федір Скумін затвердив за собою, отримавши привілей Сигізмунда III⁶³. У 1628 р. він доводив право на село у суді⁶⁴.

Рожнівське городище було надане старостою Л.Ратомським остерському бояринові Семену, який у подальшому взяв собі прізвище за назвою землі – Рожновський⁶⁵. В обмежуванні володінь Видубицького монастиря 1639 р. найдавнішим «рожновським владельцем» названий Семен Яцкович⁶⁶. У 1753 р. в монастирських документах згаданий Семен Яцкович Рожновський, який начебто володів Рожнами від 1550 р.⁶⁷ Утім на думку Е.Руліковського, першим носієм цього прізвища став Юрій Рожновський⁶⁸. Відомо, що Рожновському вдалося отримати на цю маєтність привілей Сигізмунда II Августа⁶⁹. 28 серпня 1576 р. Семен Рожновський надав лист ігумену Видубицького монастиря Сергію на володіння урочищами Бичач, Деснице та Красний Пісок, що знаходилися між селами Рожни і Свиноїди⁷⁰.

За даними Е.Руліковського, під час повстання К.Косинського Ю.Рожновський приєднався до козаків, за що староста відібрав у нього Рожни. Повернувшись у 1593 р. до Остра та не випросивши собі назад маєтність, Ю.Рожновський залишився при старостинському дворі⁷¹. У 1595 р. він офіційно оголосив себе нащадком князя Половця-Рожновського⁷². Вважається, що для цього вкрав якісь документи зі старостинського архіву⁷³. Ситуацією скористався київський підвоєвода (1592–1600 рр.)⁷⁴ Ян Аксак, який, чи то намагаючись послабити М.Ратомського, чи бажаючи заволодіти маєтностями, прийняв бік самозванця. Остерський староста подав позов до київського гродського суду, звинувачуючи колишнього слугу у крадіжці «мембран» (документів). Суд став на сторону Ю.Рожновського та передав йому в тимчасове користування Світильнів, Рожни, Літки. У подальшому цей акт мав підтвердити король⁷⁵. У тому ж 1595 р. Рожновському вдалося отримати королівського листа на села Рожни, Світильнів, Бердів⁷⁶. Наступного року Григорій Толкач-Жукинський звинуватив перед Люблінським трибуналом Юрія (Єжи) Половця Рожновського в розоренні його маєтку («наїзду на двір у Світильнові та грабунку»)⁷⁷. У 1603 р. Юрій Рожновський та Ян Аксак уклали угоду: «Юрій [...] Половець Рожиновський, втративши маєтність своїх предків і тепер, через бідність, будучи не у змозі її вишуквати [...] умовився з Яном Аксаком, аби той [...] клопотався про відшукання його дідівських маєтностей, за що Аксак, по відшуканню, отримає з них половину». На цій підставі Я.Аксак заволодів Світильновим, Рожнами й Літками⁷⁸. Помер С.Рожновський до 1628 р., коли С.Аксак віддав його володіння Видубицькому монастирю⁷⁹.

⁶³ Lietuvos metrika. Knyga №37 (1552–1561): Užrašymų knyga №37. – Р.419–420; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.66. – Спр.59. – Арк.23.

⁶⁴ Бузун О. Історія Остерщини (нариси історії). – С.89.

⁶⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд. – С.26–27; Кленатский П. Очерки по истории Киевской земли. – С.241.

⁶⁶ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5385. – Арк.3.

⁶⁷ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві ХVІІ–ХVІІІ ст. – К., 2017. – С.458.

⁶⁸ Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego... – S.36–37; Александрович М.Н. Остерский уезд. – С.26–27.

⁶⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд. – С.26–27; Кленатский П. Очерки по истории Киевской земли. – С.241.

⁷⁰ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5385. – Арк.1.

⁷¹ Александрович М.Н. Остерский уезд. – С.26–27; Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego... – S.38.

⁷² Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.235.

⁷³ Александрович М.Н. Остерский уезд. – С.26–27.

⁷⁴ Litwin G. З народу руського: Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). – С.258.

⁷⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд. – С.26–27.

⁷⁶ ЦДДАК України. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.197. – Арк.62–63.

⁷⁷ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.234.

⁷⁸ Александрович М.Н. Остерский уезд. – С.26–27; Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego... – S.36–41.

⁷⁹ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5385. – Арк.2–3.

21 травня 1593 р. брацлавський підкоморій Лаврін Пясочинський із дружиною отримав від короля право «доживотья в спокойное владение» на с. Виповзів⁸⁰ (колишнє володіння Клопоцьких). 15 червня 1598 р. король дозволив Л.Пясочинському передати «доживотное» право на «добра наши Виползов», із людьми, повинностями та «пожитками», Олександрові Пясочинському⁸¹.

Старостування Михайла Ратомського (1594–1626 рр.) повністю припало на час правління Сигізмунда III (1587–1632 рр.). Із цього періоду маємо значно більший масив поземельних документів.

Складним був процес набуття М.Ратомським батьківського уряду. 3 липня 1593 р. (М.Владимирський-Буданов помилково відносив цю подію до 1594 р.⁸²) Сигізмунд III дозволив Лавріну Ратомському передати староство синові Михайлу в «доживотье». Патроном Ратомських виступив гетьман Великого князівства Литовського Криштоф Радзивілл. М.Ратомський отримав у володіння «староство Острское зо всіми того староства приналежностями»⁸³. Однак 15 травня 1594 р. (М.Владимирський-Буданов датував цю подію 1595 р.⁸⁴) король віддав Остерське староство «на доживотное владѣніе» своєму дворянинові Себастьяну Собеському. Зазначалося, що надання було зроблене «по смерти старосты (Лавріна – І.К.) Ратомскаго»⁸⁵. Втримати посаду Собеський не зміг (можемо говорити хіба про номінальне врядування)⁸⁶, Остерське староство повернулось до М.Ратомського. У подальшому він із перестороги отримував королівські підтвердження, як це було 27 січня 1611 р. у військовому таборі під Смоленськом, де Сигізмунд III підтвердив за ним права на староство⁸⁷.

Як уже зазначалося, М.Ратомський проявив себе на ниві осадництва. За його старостування на однойменній річці було осаджене містечко Бобровиця. Якеś укріплене поселення тут існувало у другій половині XVI ст., але воно було зруйноване московським військом. 10 липня 1597 р. Сигізмунд III дозволив шляхтичу Івану Коловицькому осадити в Остерському старостві містечко Михайлів на городищі «Волынѣ» (м. Бобровиця)⁸⁸. Остерського боярина Івана Коловицького бачимо серед скаржників на старосту М.Ратомського 12 липня 1597 р.⁸⁹ 7 квітня 1598 р. І.Коловицький підтвердив своє право осадити Михайлів на «пустоші» – городищі Волине. В королівському привілеї зазначалося, що прикордонне місто страждало від нападів («час неспокою з великим князем московським»), а тому новоосажені міщани отримували звільнення від мит⁹⁰. У 1599 р. І.Коловицький ще раз підтвердив своє право на осаду, але раптово помер і не встиг ним скористатися («только прудко умеръ, про то не осажаль»)⁹¹.

Удруге остерський староста М.Ратомський «осадив» Бобровицю в 1601–1602 рр. Повторне заснування міста було зроблене для отримання пільгового безподаткового

⁸⁰ ЦДДАК України. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.65 зв. – 66.

⁸¹ Там само. – Спр.202. – Арк.5–5 зв.

⁸² *Владимирский-Буданов М.* Украинские староства в первой половине XVI в. – С.43.

⁸³ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – С.262–264; ЦДДАК України. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.113–113 зв.

⁸⁴ *Владимирский-Буданов М.* Украинские староства в первой половине XVI в. – С.43.

⁸⁵ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – С.264–266; ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11891. – Арк.7; ЦДДАК України. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.118–118 зв.

⁸⁶ *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. ... – С.239.

⁸⁷ Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. – К., 2002. – С.547.

⁸⁸ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – С.280–282.

⁸⁹ Там же. – С.282–283.

⁹⁰ ЦДДАК України. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.197. – Арк.107 зв. – 108 зв.

⁹¹ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – С.297–299.

строку. Остерський староста побудував тут невеличкий замок («за чим и провентовъ не прычини и Москва кгрунтов заграничоных одыймовать не будетъ»)⁹².

Як і раніше, остерське боярство перебувало під старостинським контролем, паралельно з пожалуваннями від старости місцева та прийшла шляхта здобувала королівські привілеї. Місцеві бояри отримали цілу низку старостинських надань. 13 червня 1594 р. М.Ратомський дав землю біля Носівки Павлові Середі, 30 грудня того ж року – Павлові Чесніковичу; 18 березня 1595 р. – Семенові Середі; 12 червня 1596 р. – Юркові Білику⁹³. 26 червня 1595 р. с. Козар Сигізмунд III надав Ярмолі Ходкевичу (остерському сотнику⁹⁴ в 1603–1604 рр.)⁹⁵. Село належало ще Лавріну Ратомському, але 15 грудня 1603 р. староста М.Ратомський уступив Козари брацлавському підкоморію Лавріну Пясочинському. Село знаходилося між Остром та Бобровицею («до московського кордону лежачий»)⁹⁶. За даними Г.Литвина, Пясочинський, окрім Козар, отримав ще Носівку⁹⁷. 4 жовтня 1611 р. Сигізмунд III надав володимирському військовому Флоріану Олешку з дружиною Агнешкою Радзівейць привілеї на «пустош» Козари⁹⁸. До 1614 р. остерські бояри і староста М.Ратомський поширили свій вплив на городища Козар та Носівки⁹⁹. Це викликало конфлікт з Ф.Олешком, адже 14 березня 1614 р. був заключний декрет між Олешком, з одного боку, та остерськими боярами і старостою – з іншого. В документі йшлося про розмежування «добрами» у с. Козари в Носівських ґрунтах¹⁰⁰. На думку П.Кулаковського, близько 1619 р. Носівка вже була не урочищем, а населеним пунктом¹⁰¹. Наступного року справу про належність Носівки розглядали королівські комісари, які визнали її за Остерським староством¹⁰². На сеймі 1623 р. Сигізмунд III згадав Носівський замок (у подальшому містечко потрапить до Киселів) серед знищених під час війни¹⁰³.

25 квітня 1596 р. Сигізмунд III надав остерським боярам привілеї, який залишав за ними лише обов'язок несення військової служби зі звільненням від усіх інших повинностей. Представниками, які захищали права бояр від свавілля місцевого старости, були Іван Степанович Хомаздич (Гломазда) та Лучко Борзведка¹⁰⁴.

12 червня 1596 р. Юрко Білик отримав підтвердження на землі поблизу Носівки. Цій родині також належало урочище Лукажевське (Лукарівське)¹⁰⁵. 5 квітня 1600 р. остерські бояри Іван і Кристоф Біликови з іншими родичами звернулися до Сигізмунда III та пред'явили йому пожалування на свої маєтності (Лукарівський і Підлісочний ґрунти) від колишнього остерського старости Лавріна Ратомського. Сигізмунд підтвердив давнє старостинське пожалування («заховуем

⁹² Там же. – С.312–313.

⁹³ Бузун О. Історія Остерщини (нариси історії). – С.91–92; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С.246–247; *Bobinski W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy...* – S.234.

⁹⁴ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – С.300, 309–312.

⁹⁵ Бузун О. Історія Остерщини (нариси історії). – С.90; *Bobinski W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy...* – S.234, 237.

⁹⁶ ЦДІАК України. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.204. – Арк.7 зв. – 8; *Bobinski W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy...* – S.234, 237.

⁹⁷ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – S.196.

⁹⁸ ЦДІАК України. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.205. – Арк.32–32 зв.; Спр.206. – Арк.72–72 зв.; *Bobinski W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy...* – S.234, 237.

⁹⁹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С.247.

¹⁰⁰ ЦДІАК України. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.206. – Арк.17–19; Бузун О. Історія Остерщини (нариси історії). – С.91.

¹⁰¹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С.247.

¹⁰² Бузун О. Історія Остерщини (нариси історії). – С.92.

¹⁰³ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С.247.

¹⁰⁴ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – С.274–275.

¹⁰⁵ Кривошея В. Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – Вип.39. – К., 2008. – С.19.

спокойно владети»¹⁰⁶. 21 січня (за іншими джерелами 29 січня) 1602 р. Стефан, Іван, Григорій Біликовичі та Ждановичі отримали на «доживотному» праві королівського листа на володіння землею Жданичі¹⁰⁷. 7 травня 1602 р. остерські бояри Жулинські (Жилинські) віддали с. Ялмінки (Єлмінки) боярам Муховським, зі збереженням усіх повинностей. Передачу затвердила королівська канцелярія¹⁰⁸. 1 березня 1597 р. Сигізмунд III надав остерському боярину Якубу Штоді (Шкоді) та його дружині Масюті Гломазді привілей на Дорогінську оранку¹⁰⁹.

Десь на початку XVII ст. київський шляхтич Василь Ходика заволодів с. Карпилівка¹¹⁰. На рубежі XVI–XVII ст. остерські бояри Муховидовичі (Муховські) втратили родову маєтність Муховидовичі. У 1602 р. разом із Жиличами вони придбали в бояр Жукинських с. Ялмінки (Євмінки)¹¹¹. Між іншим, 1602 р. на Подніпров'ї був неврожайним, що подекуди призводило до голоду¹¹². Можливо, це якимось було пов'язано зі втратою маєтності Жукинськими. 7 листопада 1603 р. бояри Муховицькі уступили Яску Балиці «до живота» с. Ялмінки із землею Муховщиною¹¹³.

Того ж таки 1603 р. с. Ялмінка (Євмінка) дісталася у володіння вже згаданому київському підвоеводі (1600–1608 рр.) та стольнику (1613, 1619–1629 рр.¹¹⁴) В.Вільгорському. Надаючи позики під заставу землеволодінь, він швидко збільшував свої маєтності. Не пізніше 1606 р. до нього перейшло й с. Чернін, котре заставили Скуміни-Тишкевичі¹¹⁵. До 1618 р. якимись маєтностями у селі володіла Катерина Лядська-Скуміна¹¹⁶. На початку XVII ст. Скуміни-Тишкевичі продали певну частину Черніна Межигірському монастирю¹¹⁷. І.Лучицький наводив відомості про якийсь продаж Петра Скуміна-Тишкевича, що відбувся 1618 р.¹¹⁸ Помер Скумін-Тишкевич у 1619 р., не залишивши нащадків, але встиг передати землі рідним братам Андрієві та Михайлу¹¹⁹.

Село Ялмінку (Євмінку) у В.Вільгорського намагався відібрати остерський староста М.Ратомський. 20 серпня 1612 р. між ними було підписано декрет щодо цього поселення¹²⁰. У 1616 р. київському стольнику В.Вільгорському належали Євмінка, Нові та Старі Кургани й Беремицьке¹²¹. Після його смерті в 1618 р. всі маєтності дісталися дружині Софії з роду Єловицьких. Відомо, що Захарій Єловицький у 1613 р. був секретарем Сигізмунда III та отримав від нього Рожни, Світильнів, Літки¹²². Після 1618 р. Ратомському вдалося заволодіти Євмінкою, яка зазначалася його володінням у 1622–1624 рр.¹²³

¹⁰⁶ ЦДДАК України. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.202. – Арк.60–60 зв.

¹⁰⁷ Там само. – Арк.117 зв. – 118; Бузун О. Історія Остерщини (нариси історії). – С.90.

¹⁰⁸ ЦДДАК України. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.202. – Арк.118–118 зв.

¹⁰⁹ Там само. – Спр.201. – Арк.106–106 зв.

¹¹⁰ Пиріг П., Конопля Ю. З історії села Карпилівки на Козелеччині // Сіверянський літопис. – 2017. – №3. – С.30.

¹¹¹ ЦДДАК України. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.202. – Арк.118–118 зв.

¹¹² Короткі українські регіональні літописи. – К., 2016. – С.138–139.

¹¹³ ЦДДАК України. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.204. – Арк.3 зв. – 4 зв.

¹¹⁴ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – S.205; Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV–XVIII w.: Spisy... – S.61.

¹¹⁵ Litwin G. З народу руського: Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). – С.270, 297; IP НБУВ. – Ф.П. – Спр.30540. – Арк.7.

¹¹⁶ ВРАУ-РАН Кг. – Rkp.s.272. – S.4–6.

¹¹⁷ Лучицький І.В. Гетман Мазепа і остерские общие земли // Киевская старина. – 1892. – №1. – С.110.

¹¹⁸ IP НБУВ. – Ф.66. – Спр.59. – Арк.23.

¹¹⁹ Litwin G. З народу руського: Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). – С.270, 297.

¹²⁰ Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства) 1569–1673. – С.548.

¹²¹ Бузун О. Історія Остерщини (нариси історії). – С.79; Александрович М.Н. Остерський уезд. – С.78.

¹²² Александрович М.Н. Остерський уезд. – С.30–31; Litwin G. З народу руського: Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). – С.270, 297; Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV–XVIII w.: Spisy... – S.61.

¹²³ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – S.195–196.

24 січня 1604 р. в архів королівської канцелярії був вписаний текст декрету, за яким остерські бояри Іван, Дмитро та Захарій Беремицькі поступилися коронному інстигаторові Криштофові Чижевському селом Беремицьким на р. Десна¹²⁴.

Своєму слугі Остафієві Романовичу Віткевичу староста М. Ратомський пожалував Єликівську (в іншому джерелі – Шобліковську¹²⁵) «путош» біля с. Літковичі («даем ему отчизну называемую цю Еликовскою пустышю у с. Летковичи лежачую [...] з огородами, з селищами, з садами, з зосталими озерами змежним, з боярами тамошними летковскими»). В копії кінця XVIII ст., що зберігалася в архіві Видубицького монастиря, документ помилково датовано 1548 р., що не дозволяє нам точно визначити час пожалування. 10 березня 1607 р. О. Віткевич продав свої літківські маєтності остерському бояринові Грицьку Поянину (Пуяну) «за суму пенязей шесть коп грошей шест денег литовских». Новий власник мав відбувати боярські повинності («к грунту такую повинность полнить, яко иншие бояре у летковичах полняют») ¹²⁶.

11 лютого 1611 р. Сигізмунд III, перебуваючи у військовому таборі під Смоленськом, дозволив продаж («уступлене») сіл Боденковичі («Богдянковичи») та Крехаїв («Крахаев») київському писареві Вронкевичу¹²⁷. У 1613 р. Боденьки стали власністю Захарія Єловицького¹²⁸. Якоюсь частиною цього села в 1618 р. володів Ян Кімбар Грязновецький¹²⁹.

30 березня 1612 р. Михайло Ратомський дав Юрієві Орловському та Юркові Білику Гаденовшину, що біля Махниці (між Десною та р. Смолянка). Того ж самого дня староста затвердив два озера над Десною неподалік Махниці за Ярошем Бронувицьким (Барановським?)¹³⁰. Рід Бронувицьких (Брановських) активно скуповував землі на Остерщині від 1630 р.¹³¹

У 1613 р. Жукинські позивалися проти Криштофа Немирича з приводу його нападу на їхні дідичні добра¹³². 1616 р., під час проведення королівської ревізії, бояри Проскури, Жукинські та Ясінський не змогли пред'явити ревізорам документів на право власності¹³³. 12 березня того року було підписано декрет, який затверджував передачу Толкачами-Жукинськими маєтностей у с. Жукин Миколаєві Пліхті¹³⁴.

У 1613 р. королівський секретар (до цього уряду він був руським писарем у коронній канцелярії) Захарій Єловицький разом зі вже згаданими Боденьками отримав від Сигізмунда III села Рожни, Світільнів і Літки. На ці ж маєтності претендував син земського судді Київського воєводства Стефан Янович Аксак, який завадив Єловицькому вступити у володіння¹³⁵.

Після 1618 р. до Єловицького перейшов Виповзів, а 1624 р. – Євминка¹³⁶. Частина Літок і «других» Літок (Колінець) у 1616 р. були замковими селами, на які претендував Ян Аксак¹³⁷.

¹²⁴ ЦДДАК України. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.204. – Арк.21 зв. – 22.

¹²⁵ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII–XVIII ст. – С.190.

¹²⁶ ІР НБУВ. – Ф.П. – Спр.27818. – Арк.1–2.

¹²⁷ Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. – С.547.

¹²⁸ *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – S.195.

¹²⁹ *Bobiński W.* Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.237.

¹³⁰ *Бузун О.* Історія Остерщини (нариси історії). – С.90.

¹³¹ ЦДДАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.53, 120 зв.

¹³² *Bobiński W.* Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.234.

¹³³ *Бузун О.* Історія Остерщини (нариси історії). – С.45.

¹³⁴ ЦДДАК України. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.207. – Арк.116 зв. – 117.

¹³⁵ *Александрович М.Н.* Остерський уезд. – С.30–31; *Лімвін Г.* З народу руського: Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). – С.298; *Rulikowski E.* Opis powiatu Wasilkowskiego... – S.47–50.

¹³⁶ *Rulikowski E.* Opis powiatu Wasilkowskiego... – S.47–50; *Лімвін Г.* З народу руського: Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). – С.298.

¹³⁷ *Александрович М.Н.* Остерський уезд. – С.79; *Бузун О.* Історія Остерщини (нариси історії). – С.80.

Єловицький судився з остерським старостою. 7 травня 1615 р. було підписано судовий декрет, в якому спірними територіями зазначалися містечко Світильнів над р. Трубіж, Рожни над Десною, села Єрилов(ичі), Бердів, Носівка та Бобровицький «остров»¹³⁸. Відомо, що близько 1619 р. остерські бояри Жукинські судилися з Єловицькими за «добра» Жукин над Десною¹³⁹. 13 травня 1620 р. подружжя Єловицьких та бояри Жукинські підписали декрет, в якому останні звинувачували Єловицького в незаконному забиранні в них ґрунтів, оранок, сіножатей, борів, дібров, «островов», уходів та іншого біля с. Боденьковичі¹⁴⁰. Через два дні з'явився схожий декрет – тепер претензії до Єловицького висували остерські міщани, в яких було відібрано «добра» Летковичі (с. Літки) над р. Десна¹⁴¹. 6 червня 1620 р. в королівському суді розглядалася справа за володіння городищем Світильнів над р. Трубіж, с. Рожни над р. Крехаїв, селами Бердів, Носівка та Забобрицьким «островом»¹⁴². У грудні того ж року Єловицький знову судився з Аксаками за згадані маєтності¹⁴³. 21 січня 1621 р. був підписаний декрет у судовій справі¹⁴⁴, у березні 1624 р. – ще один декрет¹⁴⁵. Процес мав усі шанси затягнутися на роки, тому 18 березня 1624 р. рішенням суду було заборонено вести будь-які справи щодо належності с. Літковичі¹⁴⁶.

Після багаторічної судової тяганини королівському секретареві вдалося заволодіти частиною пожалуваних йому маєтностей та навіть набути нових, адже 1628 р. його володіння в Остерському старостві склалися з майже 60 димів. На правах пожиттєвої посесії йому належали Євмінка, Боденькі, Виповзів і Літки (Літківці). Відомо, що Єловицькому вдалося зробити кар'єру – його двічі обирали послом на сейм (1626, 1629 рр.), він був одним із кандидатів у земські судді, від 1619 р. обіймав уряд київського стольника, – але закріпитися на Київщині не зміг. Після його смерті всі землі було повернуто до державного фонду. Певні маєтності у воєводстві зберіг хіба що Олександр Єловицький, який одержав у володіння колишню заставу Вацлава Вільгорського – волость Веледники, що на Овруччині¹⁴⁷.

Бояри Білики 26 червня 1614 р. придбали землі між Остром та болотом Рожище¹⁴⁸. Посесорами Лукарівського ґрунту вони згадані в матеріалах люстрації 1616 та 1622 рр.¹⁴⁹ 22 жовтня 1620 р. докупили землі біля болота Рожища в Корнія Кудіна і його дружини за 10 грошей («по болото Рожище при той же ниве в дедичной, всплош нива кудиновская другая от тиж же поименных Беликов и того же Корнила Кудинова в том же году 1620 куплено близко болота»). Родина володіла цією маєтністю щонайменше до кінця XVII ст., коли на цю землю претендував магістрат Остра¹⁵⁰. 25 лютого 1627 р. остерський боярин Іван Білик передав право на свій маєток з обов'язком відбудовання служб синові Михайлові¹⁵¹.

¹³⁸ ЦДДАК України. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.206. – Арк.90–92.

¹³⁹ Там само. – Спр.209. – Арк.76 зв. – 79.

¹⁴⁰ Там само. – Арк.104–105 зв.

¹⁴¹ Там само. – Арк.107 зв. – 110 зв.

¹⁴² Там само. – Арк.115 зв. – 117 зв.

¹⁴³ Там само. – Арк.153–154.

¹⁴⁴ Там само. – Арк.225–229.

¹⁴⁵ Там само. – Арк.353 зв. – 356 зв.

¹⁴⁶ Там само. – Арк.351–353 зв.

¹⁴⁷ Бузун О. Історія Остерщини (нарис історії). – С.88; Литвін Г. З народу руського: Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). – С.298.

¹⁴⁸ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.625. – Арк.86–87.

¹⁴⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд. – С.80; Бузун О. Історія Остерщини (нарис історії). – С.86–100.

¹⁵⁰ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.625. – Арк.86–87.

¹⁵¹ ЦДДАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.7 зв. – 8.

Під час проведення королівської люстрації 1616 р. посесори урочища Звезжбовець біля с. Дорогінка зазначали першим володарем маєтності боярина Семена Сенчінова (за наданням М.Ратомського). Після його смерті земля відійшла Якову Шкоді. Але коли виріс син Сенчінова, почав судитися зі Шкодою за батькову маєтність. Десь до 1616 р. половину її Сенчінов продав Янові Лохайському¹⁵².

У 1616 р. Боденьки залишалися в пожиттєвій посесії королівського секретаря Захарія Єловицького¹⁵³. Колись прикордонна Надинівка на землі «Гаденовцизна», що раніше виконувала функції спостережного форпосту та знаходилася біля впадіння р. Смолінка у Десну, була віддана старостою М.Ратомським шляхтичеві Юрію Орловському й бояринові Юрку Білику¹⁵⁴.

У 1616 р. люстратори називали Козар селом, до якого належало урочище Дорогінка, що було на схід від Носівки в межириччі Остра й Удаю¹⁵⁵. 12 березня 1619 р. королівським декретом на остерських міщан і бояр накладено баніцію у справі проти володимирського войського Ф.Олешка за заволодіння добрами Козари на Носівщині¹⁵⁶. За даними В.Бобінського, цей наказ виконано не було¹⁵⁷. Відомо, що в 1616–1617 рр. Ф.Олешко володів Виповзовом і Козарами, а 1618 р. отримав якийсь Городець в Остерському старостві¹⁵⁸. Із приєднанням у 1618 р. Чернігівщини до Речі Посполитої Козари стали спірною маєтністю. У березні 1623 р. як «пусте» селище Чернігівського капітанства було віддане Михайлові Ясликовському, але залишилося у складі Остерського староства. У матеріалах люстрації 1628 р. Козар із сусіднім Ржавцем вписані як нові слободи. Цей статус зберегли й під час люстрації 1636 р.¹⁵⁹

Як зазначалося, Флоріану Олешку дістався Виповзів¹⁶⁰. 11 травня 1618 р. він разом із дружиною уступив це село Янові Кімбару Храковському та його дружині¹⁶¹. Певна частина Виповзова після 1618 р. перейшла як пожиттєве володіння й до київського стольника Єловицького¹⁶².

По смерті Михайла Ратомського в 1626 р. Остерське староство перейшло на «доживотному» праві Ереміану (Ремігіану) Залеському¹⁶³. Так перервалися кілька десятиліть остерського старостування родини Ратомських, адже в Михайла були лише доньки – Софія, Марина та Гелена¹⁶⁴. З цього періоду землі на Остерщині активно набувала польська шляхта, у тому числі ветерани війни за Чернігово-Сіверщину.

На території Остерського староства був оселений значний контингент військовослужбової людності. У другій половині XVI – на початку XVII ст. більшість

¹⁵² Бузун О. Історія Остерщини (нарис історії). – С.79; *Александрович М.Н.* Остерский уезд. – С.80–81.

¹⁵³ *Александрович М.Н.* Остерский уезд. – С.29.

¹⁵⁴ *Александрович М.Н.* Остерский уезд. – С.25; Бузун О. Історія Остерщини (нарис історії). – С.44; *Bobiński W.* Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.235.

¹⁵⁵ *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С.247.

¹⁵⁶ ЦДІАК України. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.207. – Арк.117–118 зв.

¹⁵⁷ *Bobiński W.* Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.234, 237.

¹⁵⁸ *Александрович М.Н.* Остерский уезд. – С.79; *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – S.199–200.

¹⁵⁹ *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С.255.

¹⁶⁰ *Bobiński W.* Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.235.

¹⁶¹ ЦДІАК України. – КМФ-36. – Оп.1. – Спр.209. – Арк.15 зв. – 16 зв.; *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – S.199.

¹⁶² *Litwin G.* З народу руського: Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). – С.298; *Луцицкий И.В.* Гетман Мазепа и остерские общине земли. – С.111.

¹⁶³ *Człapowski K.* Starostowie niegrodowi w Koronie: 1565–1795... – S.194.

¹⁶⁴ *Bobiński W.* Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.232.

земельних пожалувань як боярству, так і повноправній шляхті робилися на ленному праві, що зумовлювалося необхідністю несення військової служби на прикордонні Речі Посполитої з Московською державою. Однак частина землеволодінь – здобуток повноправної шляхти – поступово втрачали ленний статус і ставали приватновласницькими.

Залюдненням регіону активно займалися остерські старости, місцеве боярство отримувало старостинські листи як на осадження нових, так і на підтвердження старих володінь. Лаврін Ратомський почав активно роздавати численні остерські «пустки» боярам Шульгам, Толкачам, Жукинським, Яцковичам (Рожновським) та ін. Значно більше пожалувань знаємо за його сином Михайлом. До нашого часу дійшли відомості майже про два десятки осаджень боярам на ленному праві, завдяки яким з'явилися м. Бобровиця (Волин), с. Кобижча, було роздано численні землі біля Носівки.

У зазначений період на Остерщині фіксується помітний приплив шляхти з Волині та Київщини. Згадаємо хоча б службовця К.Острозького Вацлава Вільгорського, котрий у 1580 р. отримав давні боярські села Крехаїв і Боденьки. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. маєтностями на Остерщині заволодівають Аксаки, Пясочинські, Тиші-Биковські.

Набуття нових земель повноправною шляхтою почасти відбувалося за рахунок дрібного остерського боярства. В більшості випадків ці землі купувалися. Так, на Остерщині з'явилися володіння шляхтичів Вільгорських (Вельгорських), Віткевичів, Вороничів, Вронкевичів та ін. Через продаж (часто зі збереженням ленних обов'язків) позбулися своїх ґрунтів бояри Беремицькі, Боденьковські, Жуки, Мухойдовичі, Толкачі-Жукінські та ін. В окремих випадках землі просто відбиралися або ж грабувалися (згадаємо скаргу за розорення Жукінського ґрунту в 1600 р. бояр Жукінських на шляхтичів Тиш-Биковських та Я.Балику). Село Козари було відібране володимирським військом Ф.Олешком у бояр та міщан Остра. Значною мірою це полегшувалося втратою пожалувань. Наприклад, у 1616 р. деякі остерські бояри не змогли надати королівським люстратором жодних документів, що загалом не було рідкістю на прикордонні. Лише незначній їх частині (тим самим Біликам) удалося не лише зберегти маєтності, але й розширити ареали своїх володінь.

Прихід у регіон великих землевласників активізував процеси перерозподілу земельного фонду. Найбільш прибуткові посілости регулярно змінювали своїх володільців. Особливо цінувався Виповзів із належним до нього деснянським перевозом. В означений період господарями цього села були С.Клопоцький (від 1579 р.), Л.Пясочинський (із 21 травня 1593 р.), Ф.Олешко (від 1616–1617 рр.), З.Єловицький (після 1618 р.). Нерідко за маєтності точилася судова боротьба. Тиші-Биковські в різні часи судилися з Клопоцькими та Бистрицькими за с. Лутава, Велебновські та Єзерські – за с. Крехаїв, остерський староста М.Ратомський позивався з Ф.Олешком за Козари й Носівку. Окремої уваги заслуговує протистояння Я.Аксака з М.Ратомським і судові перипетії нащадків Аксака та Єловицького.

Цікаво, що активне проникнення польської аристократії розпочалося лише з приєднанням Чернігово-Сіверщини до Речі Посполитої, коли після війни з Московською державою 1609–1618 рр. Остерщина перестала бути прикордонною територією.

REFERENCES

1. Aftanazy, R. (1997). Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. *Ziemie ruskie Korony: Województwo kijowskie oraz uzupełnienia do tomów 1–10*, (11 vols.). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [in Polish].
2. Berezenko, B., Lukin, D. (2017). Lyst-uhoda mizh Filonom Kmitoiu Chornobylskym ta bratiejem monastiria sviatoho Mykolo Pustynskoho (1585). *Ukraina Litvanica*, 4, 220–213. [in Ukrainian].
3. Blanutsa, A. (2017). *Zemelna polityka Jagelloniv na ukrainskykh terenakh Velykoho kniazivstva Lytovskoho (1440–1572 rr.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
4. Bobiński, W. (2000). *Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski. [in Polish].
5. Brekhunenko, V.A., Kovalskyi, M.P. (1990). Sotsialna borotba v misti Oster naprykintsi XVI – pochatku XVII st. *Pytannia istorii Prydniprov'ia: Masovi ta suspilno-politychni rukby*, 13–23. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
6. Buzun, O.V. (2010). *Istoriia Ostershchyny (narysy istorii)*. Chernihiv: Siverianskyi litopys. [in Ukrainian].
7. Chłapowski, K. (2017). *Starostowie niegrodowi w Koronie: 1565–1795 (Materiały źródłowe)*. Warszawa: Bellerive-sur-Allier. [in Polish].
8. Ihnatenko, I. (2019). Chernihivshchyna v Livonskii viini. *Siverianskyi litopys*, 1, 17–32. [in Ukrainian].
9. Kryvosheia, V. (2008). Kozatska elita v natsionalnii revoliutsii seredyiny XVII st. (Hetmanat Yurii Khmelnytskoho). *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy*, 39, 7–36. [in Ukrainian].
10. Kulakovskiy, P. (2006). *Chernihovo-Sivershchyna u skladі Rechi Pospolytoi: 1618–1648*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
11. Litvin, H. (2016). *Z narodu ruskoho: Shliakhta Kyivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569–1648)*. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].
12. Litwin, H. (2000). *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Semper. [in Polish].
13. Odnorozhenko, O. (2012). Shliakhetska heraldyka kyivskoi zemli XV – pershoi polovyny XVII st. za arkhivnymi dzherelamy ta materialamy sfrabistychnoi kolekcii muzeiu Sheremetievkyh. *Sfrabistychnyi sborchornyk*, II, 99–185. [in Ukrainian].
14. Pyrih, P., Konoplia, Yu. (2017). Z istorii sela Karpylivky na Kozelechchyni. *Siverianskyi litopys*, 3, 27–38. [in Ukrainian].
15. Yakovenko, N.M. (2008). *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyiny XVII st. (Volyn i Tsentralna Ukraina)*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

Ihor KONDRATIEV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
 Professor at Department of World History and International Relations,
 T.H.Shevchenko National University "Chernihiv Colehium"
 (Chernihiv, Ukraine), kondratt1972@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0696-2254>

The Starostvo of Oster in the Second Half of the Sixteenth – Early Seventeenth Centuries: The Formation of the System of Land Ownership

Abstract. The purpose of the research is to reveal the process of formation of the system of land holdings in the starostvo of Oster in the second half of the sixteenth - early seventeenth centuries. The research methodology was based on the use of problem-chronological, historical-genetic, historical-comparative and logical-theoretical methods. The problem-chronological method involves the systematization of facts in chronological order, which allows us to reconstruct historical events in the light of causation. The historical-genetic approach has allowed us to highlight the regional specificity of the formation of the system of land tenure in the starostvo of Oster. The use of a historical-comparative approach made it possible to reconstruct the evolution of social and economic relations, in particular, to consider land claims in the region on a chronological and territorial basis. The scientific novelty attempt was made to comprehensively reconstruct the process of formation of a system of land holdings in starostvo of Oster in the second half of the sixteenth – early of the seventeenth century. **Conclusions.** In the second half of the sixteenth – early seventeenth centuries the formation of the system of land tenures in starostvo of Oster (Kyiv Voivodship) continued. The largest tracts of land were distributed by the starosta Lavrin and Mykhailo Ratomski. The establishment of settlements, most of which were granted by law, were directly dependent on the needs of the military organization of the region. During this period a significant influx of nobles from Volyn and Kyiv region was recorded. The active penetration of the Polish aristocracy began only at the beginning of the seventeenth century.

Keywords: starostvo of Oster, land grants, land tenure system, Lavrin Ratomskiy, Mykhailo Ratomskiy.

Вікторія ВОЛОШЕНКО

кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії та історії держави і права,
Національний транспортний університет
(Київ, Україна);
ад'юнкт-дослідниця,
Гданський університет
(Гданськ, Польща), antgrej@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1286-7870>

Історія «для народу»: творча спадщина М.Костомарова у світлі культурно-просвітницьких пропозицій читання другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.083>

УДК: 930(477)«185/192»:821.161.2.09Кос[045]

Анотація. Метою статті є дослідження способів популяризації творчої спадщини М.Костомарова в афірмативно-дидактичній «народній літературі» й супутніх виданнях. **Методологія дослідження** поєднує інструментарій дослідницьких полів історії книги та читання й історіографічних студій, з акцентом на уявленнях просвітників, які пропонували «порядок книг» (Р.Шарт'є) освітянам і селянам-читачам. Застосовано метод класифікації показників популярності друкованих видань А.Жбиковської-Мігонь. **Наукова новизна.** Виявлено комплекс видань, автори яких популяризували спадщину М.Костомарова. Окреслено напрями апропріації його текстів та ідей. На підставі аналізу текстів покажчика «Что читать народу» та з огляду на ціннісні орієнтації його впорядниць (Х. Алчевської, О.Калмикової й ін.) схарактеризовано вироблену ними модель упорядкування популярного історичного знання. **Висновки.** Просвітники інтерпретували погляди М.Костомарова в дидактичних, науково-популярних і художніх виданнях, перепризначали його твори для читання «народу», аналізували в допоміжній бібліографії. Авторки покажчика «Что читать народу» узагальнили цей досвід та інструменталізували спадщину вченого при визначенні «порядку» укладання афірмативно-дидактичних праць. Вони підносили поєднання ним науковості й літературності у викладі матеріалу, наголошували вагомість культурної історії та значення фольклору у вивченні минулого «народу». Пропагування доробку фахового історика сприяло формуванню модерних форм горизонтальної міжкультурної взаємодії, диференціації читачів не за соціальним статусом, а за освітнім рівнем; відповідало на виклики націєтворення та потреби корекції ідентифікаційного вектора популярного історичного знання. Враховуючи напрацювання М.Костомарова, свої візії майбутнього пропонували прихильники імперської ідентичності, представники українофільського й українського проєктів. Харківські просвітницї у його творах убачали орієнтир для розміщення тем з української історії у просторі загальноімперського популярного історієписання, і водночас долучилися до творення українського культурного поля. Згасання затребуваності ідейної багатовалентності спадщини вченого корелювало з радикалізацією суспільно-політичних настроїв та змінами вимог до популярних видань.

Ключові слова: афірмативно-дидактична історіографія, «народна література», популярне історичне знання, селянство, просвітники-популяризатори, ідентичність.

У 1884 р., за рік до відходу з життя М.Костомарова, світ побачив перший том аналітичного бібліографічного покажчика «Что читать народу», в історичному розділі якого впорядники (педагоги, згуртовані навколо харківської жіночої недільної школи на чолі з Х.Алчевською) вперше систематизували спорадичні спроби

популяризації творчої спадщини вченого в «народних виданнях» (комплексі друкованої продукції, яка створювалася з комерційною або просвітницькою метою «для народу», передусім селянства, і від 1848 р. перебувала під контролем держави, чії цензурні приписи розділяли сфери «простонародного» й «загального» читання). На тлі націєтворчих та емансипаційних викликів, активізації громадських ініціатив із корекції урядових освітніх практик, а також зміни уявлень про обсяги і зміст інформації для реципієнтів-селян, саме у творах професійних істориків новітні просвітники шукали взірці для репрезентації історичних відомостей у популярному форматі. На рубежі XIX–XX ст. діяльність цих агентів трансляції наукових знань у межах, ширших, ніж «школа»¹, була позначена народницькими переконаннями у суспільній вагомості місії «просвіти народу», а також риторикою доби Просвітництва з вірою в перетворювальну силу раціонального знання та можливість подолання соціальних бар'єрів у його набутті². У наукових працях їх цікавили не лише принципи добору й сортування історичних фактів, але ціннісне наповнення змісту, способи відображення певних візій минулого спільноти, з якою мали ототожнювати себе читачі.

Історіографічний аналіз засвідчує висвітлення в костюмарознавстві низки питань, пов'язаних із просвітницькими ініціативами вченого³. Поза дослідницькою увагою залишається питання сприйняття його текстів та ідей у середовищі авторів, видавців й аналітиків, котрі намагались удоступнити історичне знання для широкої читацької аудиторії. Метою статті є дослідження проявів і способів популяризації творчої спадщини М.Костомарова в афірмативно-дидактичній⁴ «народній літературі» й супутніх виданнях (соціокультурний ракурс). Завдання полягає у виявленні комплексу видань, в яких автори відтворювали та інтерпретували тексти, ідеї історика; в окресленні напрямів апропріації його творчої спадщини; на підставі аналізу текстів покажчика «Что читать народу» та з огляду на соціальні позиції й ціннісні орієнтації його впорядниць, розглянути сконструйовану ними, згідно з поглядами М.Костомарова, модель упорядкування популярного історичного знання. Методологія поєднує інструментарій дослідницьких полів історії книги та читання й історіографічних студій, з акцентом на уявленнях просвітників, котрі визначали «порядок книг»⁵ для освітян і селян-читачів. Французький історик Р.Шарт'є розглядає вказане поняття як лад допоміжної бібліографії, який у суспільних цілях нав'яже певний порядок (пошуку книжок, засвоєння й обігу тексту, передачі сенсів), покликаний впливати на розуміння світу та дисциплінування читача. Роль популяризаторів у визначенні вектора сприйняття доробку М.Костомарова висвітлюється з огляду на аналіз «фігури автора»⁶. Також застосовано метод класифікації показників популярності друкованих видань, вироблений польською книгознавицею А.Жбиковською-Мігонь, яка виділяє показники літературного характеру (відображення видань у творчості інших письменників, оцінках критики тощо), пов'язані з соціокультурними явищами (зокрема, включення до шкільних програм) та сферою книговидання (вміщення до рекомендованої бібліографії, наявність у бібліотеках тощо)⁷.

¹ Булатов М. Просвіта / освіта // Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С.527–528.

² Склокін В. Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвітений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. – Л., 2019. – С.228–229.

³ Див.: Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. – К., 2017. – С.48–68, 81–178.

⁴ Про поняття афірмативно-дидактичної історіографії див.: Склокін В.В. Суспільна значущість історії в сучасній Україні: деякі попередні міркування // Харківський історіографічний збірник. – Вип.12. – Х., 2013. – С.24–44.

⁵ Шарт'є Р. Письменная культура и общество / Пер. с фр. – Москва, 2006. – С.86–87.

⁶ Там же. – С.44–77.

⁷ Див.: Рейтблат А.И. От Бовы к Бальмонту: Очерки по истории чтения в России во второй половине XIX в. – Москва, 1991. – С.67–68.

Спроби освоєння доробку М.Костомарова, наявні в «народній літературі» з 1860-х рр., засвідчували великий успіх серед нефахової аудиторії творчості цього «кумира суспільства» та «єдиного у своєму роді найпопулярнішого історика»⁸. Після виходу у світ «Богдана Хмельницького» (1857 р.) ім'я вченого стало відомим не лише в літературних гуртках – його праці були «в усіх на слуху»⁹, на них виховувалися «цілі покоління»¹⁰. Ореол письменницького успіху доповнювала слава «мученика за громадську волю»¹¹, чия творчість сприймалася як «громадянська акція», а провідна ідея «з народом проти держави» робила його «ідеологом революційного народництва»¹². Російський книгознавець М.Рубакін, переглянувши звіти найбільших публічних бібліотек імперії за 1891–1892 рр., визнавав, що на той час неабияким попитом серед читачів користувалися твори критика В.Белінського, теоретика народництва М.Михайловського, істориків С.Соловйова та М.Костомарова. Дослідник не сумнівався, що праці останнього мали бути в кожній громадській книгозбірні¹³. У 1896 р. науковець і діяч Харківського товариства грамотності (1869–1920 рр.) М.Сумцов заявляв про потребу включення писань М.Костомарова до репертуару пересувних бібліотек «для інтелігенції»¹⁴.

Підвищена увага суспільства до літератури підносила роль самоосвіти як основного способу засвоєння історичних знань. Ознайомленню з доробком ученого сприяло не тільки видання його творів у книжковому форматі, а й оприлюднення в «товстих журналах», які, за специфічної ситуації у книговидавництві, були основною формою поширення літературних текстів, формуючи репутацію автора¹⁵. Співпраця М.Костомарова з найбільш авторитетними часописами – «Основа» (1861–1862 рр.), «Вестник Европы» (1866–1918 рр.), «Отечественные записки» (1818–1884 рр.), «Современник» (1836–1866 рр.), «Русская старина» (1870–1918 рр.), «Киевская старина» (1882–1907 рр.) та іншими¹⁶ – забезпечувала ознайомлення з його поглядами широкого кола читачів. Так, укладач «народних» брошур В.Маракуєв (?–1921 рр.) у своїй читачезнавчій праці посилався на думки «історика нашого, М.І.Костомарова», згадуючи про лексичні запозичення з мови простолюду представників освіченого товариства¹⁷. Б.Грінченко під час навчання в реальному училищі читав усі доступні твори українських авторів (у тому числі М.Костомарова)¹⁸. Пізніше він відзначав, що про вітчизняну минувшину «звичайному інтелігентові» можна було дізнатися «тільки приватно, читаючи історичні твори»¹⁹.

Донька викладача міського училища Х.Алчевська не мала змоги здобути шкільну освіту в рідній Борзні²⁰, але була обізнана в історичній літературі, що доводять її тексти, вміщені в покажчику «Что читатъ народу». Приміром, наявність «невірних відомостей» у брошурі російського журналіста О.Разіна «Гетман Степан Острияница (1638): Повесть из русской истории» (1868 р.) вона пояснювала

⁸ Дорощенко Д. Микола Іванович Костомаров: Його громадська й літературно-наукова діяльність – К., 1920. – С.49, 87.

⁹ Вашкевич Г. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове. – К., 1895. – С.2, 4.

¹⁰ Дорощенко Д. Микола Іванович Костомаров... – С.49, 87.

¹¹ Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992. – С.10.

¹² Грушевський М. Костомаров і новітня Україна: В сорокові роковини // Україна. – Кн.3. – К., 1925. – С.4–5, 19.

¹³ Рубакін Н.А. Этюды о русской читающей публике: Факты, цифры, наблюдения. – Санкт-Петербург, 1895. – С.115, 193–194, 198.

¹⁴ Сумцов Н.Ф. Организация общественных и школьных библиотек. – Х., 1896. – С.13–14.

¹⁵ Рейтблат А.И. От Бовы к Бальмонту... – С.70.

¹⁶ Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – С.123.

¹⁷ Маракуєв В.Н. Что читал и читает русский народ. – Москва, 1886. – С.27.

¹⁸ Над могилою Бориса Грінченка: Автобіографія, похорон, спомини, статті / Упор. С.Єфремов. – К., 1910. – С.6–9.

¹⁹ Б.Грінченко – М.Драгоманов: Діалоги про українську національну справу / Упор. А.Жуковский. – К., 1994. – С.50.

²⁰ Христина Даниловна Алчевская: Полувековой юбилей (1862–1912). – Москва, 1912. – С.11.

зорієнтованістю автора на «Історію русів» – «джерело, яке не заслуговує на довіру». При цьому підкреслювала наукові досягнення М.Костомарова²¹. Свої погляди на творчість історика знана педагогиня виклала в неопублікованій статті «Поети-вчені й наука (М.Костомаров і А.Кримський)»²². Обшир видань, прорецензованих у покажчику під її керівництвом, на позір відображає загальноприйнятту схему російської історії, але й у 1-му, і у 3-му томах головна увага укладачок та укладачів прикута до праць, автори яких інтерпретували тематику, вузлові проблеми, прийоми історієписання М.Костомарова. На основі його доробку однодумці Х.Алчевської формували вимоги до укладання афірмативно-дидактичних творів та їх добору для народних бібліотек і читальень.

Крім головної редакторки, погляди вченого у згаданому покажчику пропагувала О.Руднева. Але авторкою більшості рецензій історичного відділу стала О.Калмикова (1849–1926 рр.). Випускниця Катеринославської жіночої гімназії в різний час працювала на освітянській ниві в Катеринославі, Сімферополі, Харкові, Петербурзі. Вона не лише популяризувала історичні та просвітницькі ідеї М.Костомарова, а й утілювала їх у педагогічній діяльності, впливаючи на формування уявлень про зміст «народної літератури»: вишукувала кошти для підтримки сільських бібліотек; заснувала склад для продажу «народних видань» (1889–1901 рр.), каталог якого слугував дороговказом для комплектування фондів відповідних бібліотек по всій Російській імперії; випустила дві серії книжок «для народу» («Жизнь раньше и теперь», «Читальня народной школы»), причому більшість текстів написала сама. Після переїзду до столиці в 1885 р. ввійшла до керівництва Санкт-Петербурзького комітету грамотності (1861–1895 рр.) та очолила гурток із дослідження «народної літератури», залучивши до вивчення читацьких смаків книгознавців М.Рубакіна й М.Чехова (1865–1947 рр.)²³. На сторінках харківського покажчика О.Калмикова розмірковувала, які ідеї М.Костомарова можуть бути сприйняті в «народній» аудиторії. Жалкувала, що через нестачу коштів і вільного часу для читання селянам недоступні монографії відомого історика з їх «науковою точністю й детальністю, а також художністю та загальнодоступністю викладу»²⁴.

Методичні зауваги О.Калмикової навряд чи можна сприймати суто як її персональну думку, адже томи покажчика «Что читать народу» були результатом консолідованих зусиль. Упродовж періоду існування недільної школи в ній працювали «не одна тисяча вчительок», залучених до щотижневих обговорень поточних питань викладання. У підготовці видань школи активну участь брали й діячі Харківського товариства грамотності та земських структур. Так, із 80 укладачів читанки «Книга взрослых» (1900 р.) половина були лікарями, професорами, вчителями гімназій тощо. Серед інших до цієї роботи долучився й історик, активіст видавничого комітету Харківського товариства грамотності Д.Багалій.

Кристалізація поглядів рецензенток відбувалася у численних дискусіях у середовищі інтелектуальної спільноти, згуртованої навколо школи Х.Алчевської. Методичні зібрання відвідували відомі педагоги М.Корф (1834–1884 рр.), В.Євтушевський (1836–1888 рр.), який у 1878–1882 рр. редагував часопис «Народная

²¹ Див.: Что читать народу?: Критический указатель книг для народного и детского чтения / Сост.: Х.Д.Алчевская, Е.Д.Гордеева, А.П.Грищенко, З.И.Дашкевич, Л.И.Дашкевич, Л.Е.Ефимович [та ін.]. – [Т.1]. – Санкт-Петербург, 1884. – С.80.

²² Див.: *Ясь О.* Між достовірним та уявним: Микола Костомаров як історик-художник // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Т.18. – Вип.15. – К., 2010. – С.242.

²³ *Жигальцова Л. В.* А.М.Калмыкова: Педагогическая и общественно-политическая деятельность, 1849–1926 гг.: к истории «женского вопроса» в России: Дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 2002.

²⁴ Что читать народу?: Критический указатель книг для народного и детского чтения / Сост.: Х.Д.Алчевская, Х.А.Алчевская, М.А.Алфимова, А.Ф.Быкова, М.Г.Гахова, Н.И.Дашкевич [та ін.]. – Т.3. – Москва, 1906. – С.490.

школа» (1869–1889 рр.), С.Миропольський (1842–1907 рр.). Останній мав вплив у педагогічному колі як редактор журналу «Народное образование» (1896–1917 рр.) та випущеного Санкт-Петербурзьким комітетом грамотності бібліографічного покажчика «Систематический обзор русской народно-учебной литературы» (1878 р.), спосіб рецензування популярних історичних видань у котрому значно відрізнявся від позиції укладачок «Что читать народу».

Вагомим чинником формування цієї позиції були звивисте плетиво самоусвідомлення Х.Алчевської та, очевидно, цілого грона її соратниць (включно з О.Калмиковою), чия тожсамість мала всі ознаки множинної. Вони обирали російську політичну лояльність як можливість займатися легальною освітньою діяльністю, але водночас були включені у процеси створення моделей ідентичностей, альтернативних імперській – і не тільки російської «культурної», зав'язаної на канонізації російської літературної класики як національної цінності²⁵, а й українофільської, яка на рубежі століть дедалі більше входила у суперечність із самоототожненням українських громадських діячів.

Зовнішні обставини змушували рахуватися з обмежувальним контролем за просвітницькою діяльністю. У 1860-х рр. у власних публіцистичних й епістолярних вправах Х.Алчевська виступала під псевдонімом «Українка», з 1862 р. у жіночій недільній школі «швидко та успішно» вчила дітей рідною мовою за «Грамоткою» П.Куліша. Після Валуєвського циркуляра й закриття українських недільних шкіл шукала можливості для легального, хоч і фрагментарного, ознайомлення учнів з українською мовою та історією. Відновивши діяльність недільної школи вже згідно з офіційними вимогами, запровадила публічні читання позакласної літератури (українсько- й російськомовної на українські теми), проводила шкільні вечори з декламуванням українських віршів і співанням українських пісень²⁶. Просвітниця толерувала навчання селян українською у відкритій нею школі у с. Олексіївка на Луганщині, де наприкінці 1880-х рр. викладав Б.Грінченко.

Водночас Х.Алчевська захоплювалася творами російських письменників, охоче листувалася, зокрема, з Ф.Достоевським, І.Тургенєвим, хоч її й напружували прояви зверхньо-колоніального ставлення до всього «малоросійського» з їхнього боку²⁷. Б.Грінченко зауважив «гострий антиукраїнський напрямок» 2-го тому покажчика (1889 р.), в якому не тільки пропагувалася російська література, а й наводилися «розмови селян із поводу прочитаних книжок»: в очах «усякого ворога укр(аїнської) літератури» це могло означати, ніби вони «фактами доводять, що народові цьому зовсім не потрібно якоїсь нової укр(аїнської) літератури»²⁸. Описи сеансів публічних читань справляли враження, немовби українські селяни мали «імперську російську ідентичність»²⁹.

А.Кримський назвав Христину Данилівну Алчевську «поганою малороскою», яка була «змушена повернутися до українства» під впливом дочки – Христини Олексіївни Алчевської³⁰. Вочевидь зміни в оточенні багато у чому зумовили появу у 3-му томі покажчика «Что читать народу» (1906 р.) відділу з

²⁵ Кайдзава Х. Распространение чтения художественной литературы среди народа и формирование национальной идентичности в России (1870-е – 1917) // Beyond the Empire: Images of Russia in the Eurasian Cultural Context / Ed. T.Mochizuki. – 2007. – №17. – P.210–211.

²⁶ Христина Даниловна Алчевская... – С.11.

²⁷ Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания / Х.Д.Алчевская. – Москва, 1912. – С.103–104.

²⁸ «...Віддати себе Україні»: Листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком / Упор. С.С.Кіраль. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С.90, 105.

²⁹ Ільчук Ю. Як українських селян вчили читати: читацькі експерименти Х.Д.Алчевської, Б.Д.Грінченка і С.Я.Анського на межі XIX–XX ст. // Україна модерна. – Ч.22. – К., 2015. – С.170.

³⁰ Хоменко В. Агатагел Кримський, якого знаємо. – К., 2019. – С.10.

оглядами українськомовних популярних видань. До складу редакційної комісії відділу, поміж інших, увійшли письменниця, представниця родини Драгоманових-Косачів О.Судовщикова-Косач, поет О.Олесь (О.Кандиба), громадський діяч, засновник харківського видавництва українських популярних книжок «Вс. І. Гуртом» Г.Хоткевич, активісти національного партійного руху М.Міхновський, Б.Мартос, О.Коваленко. Біографічні та історичні українськомовні видання коментували Х.Алчевська, Б.Мартос, Г.Хоткевич. Симптоматично, що, на відміну від О.Калмикової, вони у своїх рецензіях не згадували про потребу взорування на праці М.Костомарова, хоч, приміром, Г.Хоткевич схвально схарактеризував «Оповідання про Богдана Хмельницького» (1901 р.), автор яких громадівець М.Комаров свого часу переклав українською працю «Богдан Хмельницький».

Багатшарове ідентифікаційне забарвлення самоусвідомлення старшого покоління рецензенток видання «Что читать народу» позначалося на способах вибору праць і канви їх опису. Відповідаючи на виклики свого часу, саме у творчому доробку М.Костомарова просвітниці шукали ідейну нішу для узгодження культурної роздвоєності між імперією й нацією, «безконфліктного поєднання» загальноросійської та української лояльностей³¹. Водночас цим активісткам доводилося працювати у сучасному їм культурному просторі, коли праці вченого ставали джерелом натхнення для авторів й аналітиків популярних видань різної ідейної орієнтації.

Примітно, що сам М.Костомаров, наголосивши потребу випуску «поучних книжок» у своїй видавничій програмі 1862 р., уважав зайвим вводити історію «в початковий план виховання», адже ця наука вимагає «значного ступеня розвитку»³². В останні роки життя мав намір написати популярну історію України для народу «вкраїнською мовою»³³, але не встиг його зреалізувати. Натомість підготував передмову до «Тараса Бульби» (1874 р.), виданого у Санкт-Петербурзі як «Народное издание №15», що відзначили впорядниці покажчика «Что читать народу»³⁴. Визначаючи вагу візуальних репрезентацій історичних сюжетів, вони звернули увагу й на посібник В.Прохорова «Альбом рисунков к отечественной истории» (1882 р.), передмову до якого теж написав М.Костомаров. Аудиторією видання вчений бачив тих, «хто займається вітчизняною минувиною». Складність тексту для розуміння «читачів, незнайомих з історією», зауважила й О.Калмикова, котра рекомендувала альбом для народних бібліотек суто через брак іншого, «доступного за ціною та більш відповідного за змістом»³⁵.

Статусу «народних» окремі праці М.Костомарова набували зусиллями урядовців і просвітян, які визначали їх придатність для широкої читацької аудиторії. Роль чиновників була суттєвою, адже до 1905 р. поповнювати фонди сільських бібліотек (земських, народних, шкільних) можна було тільки тими виданнями, які, крім загального цензурного дозволу, отримували ухвалу вченого комітету міністерства народної просвіти. Зі всього доробку історика комітет допустив до «народних громадських» бібліотек (але не до чисельніших шкільних) заледве дві праці – з огляду на їх потенціал у «патріотичному» (тобто імперському) вихованні. «Повесть о том, как Москва освободилась от поляков» (1866 р.) до початку ХХ ст. сім разів

³¹ Див.: Смолій В.А., Пінчук Ю.А., Ясь О.В. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник. – К., 2005. – С.170–173.

³² Див.: Барвінський О. Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції й літератури // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.126/127. – Л., 1918. – С.82.

³³ Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров... – С.78.

³⁴ Что читать народу... – [Т.1]. – С.73.

³⁵ Там же. – С.126–127.

перевидавали у форматі дешевої (7 коп.) брошури. Непомірно дорогою була інша ухвалена – «Богдан Хмельницький»³⁶. За її ціну (5 руб.) можна було закупити книжковий фонд для невеличкої сільської бібліотеки. І рекомендували її тільки для дорослих читачів. У міських бібліотеках вибір творів М.Костомарова був ширшим: за свідченням М.Рубакіна, у 1892–1893 рр. робітники із задоволенням читали «Русскую историю в жизнеописаниях её главнейших деятелей»³⁷.

Із чиновницькими пропозиціями кореспондували ініціативи громадських активістів. У 1886 р. нижегородський священник та етнограф П.Альбицький (1862–1922 рр.), наголошуючи на потребі «народних книг, доступних для народу за ціною і змістом», «відповідного літературного характеру», згадував про видане «Общественной пользой» оповідання М.Костомарова³⁸, очевидно маючи на увазі «Повесть о том, как Москва освободилась от поляков». Для простолюдів та «освічених читачів» рекомендував цю працю «відомого історика» й редактор історичного розділу «Систематического обзора...», підготовленого Санкт-Петербурзьким комітетом грамотності, виходець з українських теренів Я.Михайловський (1836–? рр.), котрий підкреслив належність твору до «популярно-історичної літератури» як за викладом, так і за змістом³⁹. Це саме видання в покажчику «найкращих книг» для дітей 7–14 років у 1908 р. пропонував російський просвітник О.Лебедев (1860–1940 рр.)⁴⁰. Щоправда, він виступав проти монархічно-мілітаристського спрямування офіційного історичного дидактичного нарративу.

Оцінка «Повести...» О.Калмиковою була компліментарною з огляду на «ім'я автора», яке «гарантує правильне висвітлення подій і цінність фактичного матеріалу»⁴¹. У 1896 р. брошуру рекомендували для читання дорослих «із народу» діячі Чернігівського земства, просвітницькою роботою в якому опікувався Б.Грінченко. До каталогів сільських бібліотек, а 1898 р. і програм вечірніх занять із дорослими (для «систематичних читань»), вони внесли ще й «Богдана Хмельницького»⁴². Якщо односторонні Х.Алчевської обережно діяли в межах офіційних дозволів, розширюючи урядову пропозицію творів ученого за рахунок видань, випущених у форматі «народних» або, на їх погляд, корисних у дидактичному відношенні, то чернігівські земці зауважили підцензурні твори, цінні для плекання національного самоусвідомлення. Відвідувачам вечірніх занять пропонували читати «Черниговку»⁴³, власний українськомовний переклад якої Б.Грінченко зміг оприлюднити тільки 1908 р. У 1890-х рр., добираючи рідномовний репертуар для селянської читацької аудиторії, просвітник звернув увагу на «Збірник творів» (1875 р.) Галки Ієремії (М.Костомарова), який містив драми «Переяславська ніч» і «Сава Чалий», низку віршів та «Загадки (з народної казки)»⁴⁴. У 1895 р. видав збірку творів українських авторів «Вирна пара», до якої включив три вірші М.Костомарова⁴⁵. Б.Грінченко, котрий під час учителювання активно скеровував

³⁶ Примерный каталог книг для сельских и школьных библиотек. – [Чернигов, 1896]. – С.1–2, 12–14.

³⁷ Рубакин Н.А. Этюды о русской читающей публике... – С.115, 193–194, 198.

³⁸ Вопросы о народном образовании / Сост. П.Альбицкий. – Казань, 1886. – С.58.

³⁹ Систематический обзор русской народно-учебной литературы / Сост.: С.И.Миропольский, М.И.Соколов, В.П.Острогорский, З.Б.Вулик, В.П.Шемиот, А.П.Доброславин [та ін.]. – Санкт-Петербург, 1878. – С.623.

⁴⁰ Лебедев А.И. Детская и народная литература: Опыт руководства для систематического чтения. – 5-е изд. – Нижний Новгород, 1908. – С.47.

⁴¹ Что читать народу... – [Т.1]. – С.511–512.

⁴² Примерный каталог... – С.1–2, 12–14; Опыт программ, выработанных комиссией при Черниговском земском книжном складе для вечерних занятий со взрослыми учениками народных школ. – Чернигов, 1898. – С.6, 25–28.

⁴³ Опыт программ... – С.6, 25–28.

⁴⁴ Примерный каталог... – С.1–2, 12–14.

⁴⁵ Вирна пара / [Вид. Б.Грінченко]. – Чернігів, 1895.

напрями читання селян, їхню зацікавленість працями вченого пов'язував з індивідуальним рівнем читацької підготовки⁴⁶.

Після скасування під час революції 1905–1907 рр. станових заборон допуску друкованих видань до сільських книгозбірень пропозиція творів М.Костомарова вривоманітнілася в багатьох, доступних для селян, бібліотеках. Так, 1909 р. до уваги читачів земської публічної у Золотоноші було представлено понад півтора десятки видань знаного історика, включно з багатотомними⁴⁷. По кілька його праць можна віднайти в каталозі книжок для народних бібліотек-читалень (1912 р.), складеному діячами Харківського губернського земства⁴⁸ та каталозі 2-ї безкоштовної читальні-бібліотеки Харківського товариства грамотності (1913 р.)⁴⁹. Натомість згадок про твори М.Костомарова немає в каталозі Харківського книжкового складу (осередку постачання книжок до сільських бібліотек і читалень губернії)⁵⁰ та в описі видань народних бібліотек Київського губернського земства (хоч в останньому і присутні праці П.Куліша та О.Єфименко)⁵¹. Причини могли полягати у пріоритетах добору літератури місцевими просвітянами, у нестачі фінансування або у відсутності новинок у торговельній мережі.

Поза цим, на переконання впорядниць покажчика «Что читать народу», головним посередником у справі ознайомлення «народу» зі спадщиною М.Костомарова мали стати не малодоступні для них оригінальні твори історика, але афірмативно-дидактичні видання, написані з урахуванням його ідей. О.Калмикова раз у раз підкреслювала потребу взорування на погляди вченого. Приміром, організаторам публічних читань «Марусі» Марка Вовчка радила пояснювати «народне українське життя» часів П.Дорошенка, спираючись на дослідження М.Костомарова. У книжці С.Павловича «Картины русской истории от Рюрика до Петра Великого» (1880 р.) схвалила запозичення «правильної оцінки осіб і подій» зі праць «шанованого історика». У випущеній лубочним видавцем А.Манухіним «Истории Малороссии в рассказах» (1874 р.) авторства «В.С...ва» їй, знов-таки, сподобалася частина, укладена за «відомою монографією Костомарова», на відміну від інших, скопійованих на основі творів Д.Бантиша-Каменського⁵². Назагал критикуючи лубочні видання, впорядниці покажчика «Что читать народу» зауважили апропріацію костомаровських ідей окремими «безіменними авторами московської народної літератури», ознайомленими «з пізнішими напрямками в області історичних досліджень»⁵³.

Формуючи уявлення про види «народних» видань зі зрозуміло поясненим для читачів «позитивним» історичним знанням, харківські просвітниці підносили авторський стиль М.Костомарова у створенні історичних образів, приєднуючись до численних шанувальників і шанувальниць його таланту. Ще за життя вчений здобув репутацію історика-художника, якого порівнювали з французом О.Тьєррі, котрий уславився барвистим викладом минувшини⁵⁴. М.Жученко (1840–1880 рр.) вміння М.Костомарова надавати художньої форми історичним дослідженням назвав його

⁴⁶ Грінченко Б. Історичні книжки на селі. – [Б. м., б. р.].

⁴⁷ Каталог книг Золотоношской земской публичной библиотеки. – Золотоноша, 1909. – С.346–349, 356–357.

⁴⁸ Каталог книг для народных библиотек-читален Харьковской губернии. – Х., 1912. – С.112, 142.

⁴⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.1680. – Оп.1. – Од.зб.324. – Арк.2–89.

⁵⁰ Каталог книжного склада комитета по устройству сельских библиотек и народных читален. – 9-е изд. – Х., 1906.

⁵¹ Каталог народных библиотек, учреждаемых Киевским губерньским земством. – Вып.1. – К., 1906.

⁵² Что читать народу... – [Т.1]. – С.28, 33, 78.

⁵³ Там же. – С.30–32.

⁵⁴ Ясь О. Між достовірним та уявним... – С.247.

«найбільшою заслугою у сенсі популяризації історичного знання»⁵⁵. Аналізуючи способи емоційного захоплення аудиторії, рецензентки покажчика «Что читать народу» пропагували художність викладу як дидактичний метод історичного навчання.

О.Калмикова доводила, що залюбленість в історію може виникати винятково через «вплив на уяву» реципієнтів «яскравістю, образністю, драматичністю викладу й сюжету» – звідси, при збереженні «певного ступеня наукової точності». Наявність фактичних помилок в «Оповіданні про Антона Головатого» (1901 р.) М.Комарова виправдовувала тим, що авторові йшлося радше про «художнє відображення, типовість і характерність, а не детальну точність»⁵⁶. Натомість у рецензіях на «Хмельницину» та «Виговщину» П.Куліша, републікованих 1901 р. Благодійним товариством видання загальнокорисних і дешевих книг для народу (1898–1918 рр.), докоряла автору за «сухість і протокольність» подачі фактів. Його «штучну скандовану мову з дієслівними римами, на манер дум козацьких» протиставляла живому стилю викладу М.Костомарова⁵⁷.

На думку просвітниці, збільшити «силу враження» мало «заквітчування» мови текстів вкрапленнями уривків билин, пісень, літописів, які «гучно промовляли до душі читача-дитини (за віком або розвитком) яскравістю своїх образів, драматизмом, простотою мови»⁵⁸. Подібні вставки мали белетризувати тексти, робити їх цікавішими для читачів. Слідом за М.Костомаровим, вона вважала їх незамінними для опису «справжньої долі народу». У рецензіях для 3-го тому покажчика О.Калмикова була більш відвертою у своєму обуренні нестачею спеціально виданих «для народу» збірників українських історичних пісень. На її погляд, ці книжки повинні бути в кожній бібліотеці з читачами-українцями, адже така література викликала б у них бажання долучитися до збору усних пам'яток минулого, сприяючи «пробудженню й розвитку національної свідомості»⁵⁹. Цю ж ідею із залучення школярів до збирання фольклору втілював у життя Б.Грінченко, а пізніше обґрунтовував Н.Григорієв (Григорій Наш).

Мабуть, не буде перебільшенням стверджувати, що для харківських просвіниць центральне місце у прийнятті творчої спадщини М.Костомарова займала ідея пріоритетності історії культури та історії народу – з огляду на їх народницькі й антимілітаристські переконання, пошуки лакун для представлення української історії. Розгортання оповіді навколо проблем історії культури авторки покажчика розглядали як засадничий принцип укладання історичних праць «для народу». У передмові до історичного розділу 1-го тому О.Калмикова, ніби складаючи іспит перед учителем, конкретизувала, що в популярному історієписанні треба акцентувати зображення не «царів і війн», а історії народів та «історії культури, тобто духовної боротьби, результатом котрої стали високі ідеали сучасного людства, історії власне людської праці, ціною якої створилася наука, економічний добробут й обстановка повсякденного життя цивілізованого товариства»⁶⁰. З цього ракурсу О.Калмикова оцінювала всі види афірмативно-дидактичних видань, включно з міністерськими підручниками та працями відомих істориків. Приміром, непридатними для «народного читання» називала посібники С.Соловйова «Русская летопись: Для первоначального

⁵⁵ Жученко М.Н. Костомаров и его историко-литературная деятельность // Украинская жизнь. – 1915. – №5/6. – С.16–17.

⁵⁶ Что читать народу... – Т.3. – С.479.

⁵⁷ Там же. – С.480, 490.

⁵⁸ Там же. – [Т.1]. – С.22–23, 29.

⁵⁹ Там же. – С.19–20.

⁶⁰ Там же. – С.1.

чення» (1866 р.) й «Общедоступные чтения о русской истории» (1874 р.), в яких автор описував державне життя, а не історію народу. Натомість переворотом у дидактичній історичній літературі назвала книжки В.Водовозова (1864–1933 рр.) та О.Петрушевського (1826–1904 рр.), котрі приділили увагу сюжетам із «народного життя». Навіть деякі лубочні компілятори поряд з описами подій уміщували «нарис культурно-історичні»⁶¹.

Цікаво, що Я.Михайловський теж віддавав належне зверненню авторів популярних історичних праць до культурної історії, але орієнтувався на твори німецького філософа, історика й педагога Ф.К.Бідерманна (1812–1901 рр.) з його ідеями про «внутрішню історію народу, [...] характер, звичаї та подібні явища»⁶². Я.Михайловський, котрий закінчив гімназію у Харкові та петербурзький Головний педагогічний інститут, не був очевидцем столичного тріумфу М.Костомарова, адже в 1857–1860 рр. слухав лекції в Гайдельбергу та у Сорбонні⁶³. Саме він спопуляризував «культурний метод Бідерманна», який у педагогічних колах Російської імперії критикували за «приниження» історії «народів і держав»⁶⁴. Та й сам педагог і публіцист уважав цей метод лише допоміжним при вивченні минулого держави⁶⁵.

Без додаткових відомостей важко стверджувати, чиї ідеї – М.Костомарова чи Ф.К.Бідерманна – більше вплинули на авторів, котрі після 1878 р. зверталися до теми культурної історії народу, як, приміром, освітяни Є.Звягінцев (1869–1945 рр.)⁶⁶ і Д.Тихомиров (1844–1915 рр.)⁶⁷. Очевидно, що на творах М.Костомарова добре знався учень В.Антоновича – М.Довнар-Запольський (1867–1934 рр.). У своєму посібнику 1904 р. він наголошував значення «внутрішньої історії», адже «зовнішня» описана неодноразово⁶⁸. Історик зредагував серію нарисів «для шкіл і народного читання», до складу якої ввійшла брошура про Б.Хмельницького випускника Московського університету І.Катаєва (1875–1946 рр.)⁶⁹. Останній зазнав впливу російської історико-юридичної школи⁷⁰, але, спираючись на фольклорні матеріали, висвітлював і «внутрішню» історію. У списку посилань до нарису про Данила Галицького вказував праці українських істориків, у тому числі й М.Костомарова⁷¹. Вироблені підходи популяризації історії використав при підготовці підручника для середньої школи в 1907 р. та під час роботи в комісії зі шкільної реформи в 1916 р.

У своєму захопленні історією держави Я.Михайловський «помітив» і проаналізував лише дві популярні праці з української минувшини. До того ж, рецензуючи книжку «О том, как Богдан Хмельницкий освободил Украину от польской неволи» (1868 р.), написану одним із засновників першої київської недільної школи й директором 2-ї київської гімназії І.Слепушкіним (1833–1872 рр.), діяч

⁶¹ Там же. – С.20–32.

⁶² Систематический обзор... – С.512, 541.

⁶³ Михайловский Яков Тимофеевич // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 т. – Т.19 А. – Москва, 1896.

⁶⁴ *Студеникин М.Т.* Методика преподавания истории в русской школе XIX – начала XX ст. – Москва, 2016.

⁶⁵ Див.: Систематический обзор... – С.541.

⁶⁶ *Звягінцев Е.* Краткий курс русской истории: Для двухклассных и высших начальных училищ. – Москва, 1913.

⁶⁷ *Попов Г.* О книге для классного чтения в начальной школе (По поводу книги Д.Н.Тихомирова «Вешние восходы») // Образование. – 1897. – №5/6. – С.102, 124.

⁶⁸ Книга для чтения по русской истории / Под ред. М.В.Довнар-Запольского. – Т.1. – Москва, 1904. – С.V–VII.

⁶⁹ *Катаев И.* Богдан Хмельницкий. Гетман Малороссии: Исторический очерк в двух частях / Под ред. А.И.Кирпичникова, А.А.Кизеветтера и М.В.Довнар-Запольского. – Изд.3-е. – Москва, 1914.

⁷⁰ *Маслак В.* Образ національно-визвольної війни українського народу в російській науково-популярній літературі // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.18. – К., 2008. – С.322.

⁷¹ *Катаев И.М.* Даниил Романович Галицкий. Галицкая Русь в XIII–XIV вв. до присоединения к Польше. – Москва, 1915.

Санкт-Петербурзького комітету грамотності докоряв авторів за цитування джерел українською мовою, «незрозумілою великоросам»⁷².

Натомість харківські педагогині в 1884 р. зробили першу спробу своєрідної каталогізації видань із сюжетами про українське минуле. Помножували згадки про них (хоч тоді й не виокремили в розділ), зробивши «видимими» посеред потоку книжок із російської історії. Повернутися до розпочатої справи змогли лише на початку ХХ ст., готуючи до видання 3-й том покажчика. Зрозуміло, що в оцінках змісту видань головна рецензентка історичного відділу орієнтувалася на настанови М.Костомарова.

У 1884 р. за «найбільш детальну історію Малоросії в народній літературі» О.Калмикова визнала згадану вище лубочну «Историю Малороссии в рассказах», прихований за криптонімом невідомий автор котрої створив «україноцентричний» образ української минувшини. Для неї було важливо, що «В.С...в» закоріював українську історію у часах «Київського князівства»⁷³. Натомість в оповіданні «Освобождение Малороссии от польской неволи» (1873 р.) випускника Київського університету Б.Павловича (1848–1878 рр.) педагогині бракувало відомостей про «київську старовину». Щоправда, вона згадувала про цю спадщину як «загальноросійську»⁷⁴. У цьому питанні рецензентки проявляли варіативність поглядів. Приміром, О.Руднева в одному з оглядів звернула увагу на зображення «єдинодержавія» київських князів «зовсім подібним самодержавству князів московських, яким склалося воно ціною кривавої боротьби з областями». Їй не вистачало опису центрів політичного життя «до виникнення Москви»⁷⁵.

Однією із заслуг М.Костомарова вважається розширення ним предмета дослідю української історії за межі історіографії, сконцентрованої на козацьких часах⁷⁶. Утім перелік видань, репрезентованих у покажчику, доводить, що для авторів «народної літератури» втіленням української минувшини залишалася козацька тематика, блискуче представлена у працях М.Костомарова. Добір цих праць відбивав й особисті зацікавлення рецензенток.

О.Калмикова пропагувала костомарівський погляд на козацтво як утілення демократичних ідеалів (а не антидержавну й анархічну спільноту), звертаючи увагу на «ненаукові» підходи «народних» авторів до висвітлення козацької історії⁷⁷. Зокрема не сприйняла вона й Кулішевої оцінки козацтва як «противника мирного життя»⁷⁸. Ця тема для педагогині була настільки важливою, що, не обмежившись роллю рецензентки, вона сама взялася за перо й підготувала книжку «Жизнь прежде и теперь» (1895 р.) та чотири рази перевидану брошуру «В турецкой неволе» (1900 р.), рекомендовану вченим комітетом міністерством народної освіти для шкільних і народних бібліотек⁷⁹.

У ракурсі офіційної культурної та освітньої політики основна увага авторів книг «для народу» на українську тематику була прикута до висвітлення постаті Б.Хмельницького та важливої для імперської історіографії події 1654 р. У своїх

⁷² Систематический обзор... – С.598.

⁷³ Что читать народу... – [Т.1]. – С.33.

⁷⁴ Там же. – С.72.

⁷⁵ Там же. – С.45.

⁷⁶ Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. – 2001. – №5(341). – С.27.

⁷⁷ Что читать народу... – [Т.1]. – С.72.

⁷⁸ Там же. – Т.3. – С.490.

⁷⁹ Книги, вошедшие в каталоги Министерства народного просвещения, рекомендуемые книгою «Что читать народу?» и Комиссией, работающей над III томом её. – Х., 1896.

оглядах О.Калмикова намагалася скерувати майбутніх популяризаторів історії цієї доби в напрямі, заданому М.Костомаровим, та проблематизувала сприйняття контраверсійної угоди. Так, у начерку про Б.Хмельницького в «Истории нашего царства в кратких рассказах» (1891–1892 рр.) Д.Тихомирова просвітниця не знайшла «ані картини тодішньої України, ані історії її, ані Запоріжжя, ані козацтва». Вона була незадоволена тим, що автор обмежився повідомленням про дві битви та висвітленням «у піднесеному тоні» події «приєднання Малоросії»⁸⁰. Протилежним прикладом для неї знов-таки була праця «В.С...ва», який не акцентував момент «приєднання» та довів свою розповідь до «знищення гетьманського достоїнства» у XVIII ст.⁸¹

Найбільш насиченим фактами начерком української історії до середини XVII ст. в «народній літературі» рецензентка визнала згадану вище працю І.Слепушкіна⁸². Однак якщо Я.Михайловський критикував уживання автором української мови, то О.Калмикова – спосіб висвітлення ним «об'єднання Малоросії з Московською державою» як події, «важливої для російської державності». Переваги праці просвітниці вбачала в оздобленні тексту цитатами з джерел і прояві демократичної позиції автора у його «співчутті до пригноблених»⁸³.

Отже у другій половині XIX – на початку XX ст. у процесі вироблення стандартів популярного історієписання до поля зору авторів й аналітиків видань «для народу» потрапила творча спадщина М.Костомарова. У зазорі між вимогами офіційної освітньої системи, актуальними уявленнями про «народну літературу», персональними і спільнотними ідентифікаційними цінностями вони обирали різні засоби популяризації доробку вченого: перепризначали окремі його твори для «народної» аудиторії; прочитували та інтерпретували його погляди в навчальних посібниках, науково-популярних і художніх виданнях; включали ці види видань до освітніх програм, каталогізували в рекомендаційних списках для поповнення фондів книгозбірень, осмислювали в аналітичній бібліографії, читаче- і книгознавчих працях. Цей досвід було узагальнено впорядниками покажчика «Что читать народу», які сформулювали пропозиції подальшої рецепції спадщини М.Костомарова, її інструменталізації й використання як «мірної лінійки» при визначенні «порядку» укладання афірмативно-дидактичних творів.

Пропагування творчого доробку фахового історика, з наголосом на «науковості» принципу відбору фактів та їх подачі, відповідало раціонально-просвітницькій програмі поширення «загальнокорисних» наукових знань. Поряд із цим визначення напрямів освоєння й обігу текстів ученого невід'ємне від перебігу процесів побудови модерних націй і потреб корекції ідентифікаційного вектора популярного історичного знання. Взорвання на творчості М.Костомарова надавало рамкові можливості для висловлення популяризаторами власної громадянської позиції, вможливлювало варіативність контекстів тиражування його творів і поглядів. Різноманітні конфігурації елементів доробку вченого, допасовані до компіляцій частин текстів та ідей інших авторів, відображали тонко нюансовану палітру складної ієрархії ідентичностей творців й аналітиків «народної літератури».

Окреслюючи шляхи формування самототожності читачів, просвітники пропонували варіативні набори патріотичних цінностей і, відповідно, різні візії майбутнього. До спадщини М.Костомарова, задля обґрунтування власних уявлень про

⁸⁰ Что читать народу... – Т.3. – С.243.

⁸¹ Там же. – [Т.1]. – С.33.

⁸² Слепушкин И.И. О том, как Богдан Хмельницкий освободил Украину от польской неволи. – К., 1868.

⁸³ Что читать народу... – [Т.1]. – С.70.

«Батьківщину», зверталися прихильники осучаснених версій імперської ідентичності, представники українофільського й українського проектів. Намагаючись унормувати способи освоєння та апропріації доробку вченого, упорядниці покажчика «Что читать народу» підносили поєднання М.Костомаровим науковості й літературності у викладі матеріалу, наголошували вагомість культурної історії та значення фольклору у вивченні минулого «народу», що звучало в унісон з їхніми антимилітарними переконаннями, акцентуацією емоційного чинника у плеканні патріотизму. У проявах дуалістичної тожсамості М.Костомарова харківські просвітниці вловлювали відгук власної множинної ідентифікації. У його творах убачали орієнтир для визначення місця тем з української історії у просторі загальноімперського афірмативно-дидактичного історієписання. Популяризуючи знання про українське минуле, долучилися до процесів формування українського культурного поля, легітимації українців як спільноти.

Характеристикою модернізаційних змін, і водночас відлунням просвітницької ідеї подолання станових бар'єрів у доступі до освіти, були соціальні наслідки адаптації наукових досягнень для споживання «народної» аудиторії. Хоча технологія творення текстів «для народу» відображала радше очікування освіченої еліти, поява урізноманітненої пропозиції наукових знань для читачів, котрих почали розрізняти не за соціальним статусом, а за рівнем освітніх компетенцій, сприяла руйнуванню законодавчо закріпленої ієрархічно-патріархальної соціокультурної сегрегації (яка, зокрема, проявлялася у відокремленні «загальної» й «народної» літератур), формуванню «горизонтальної» міжкультурної взаємодії та позастанового модерного публічного простору.

REFERENCES

1. Bulatov, M. (2002). Prosvita / osvita. *Filosofskiy entsyklopedychniy slovnyk*, 527–528. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Honchar, O. (2017). *Mykola Kostomarov: postat istoryka na tli epokhy*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Ilchuk, Yu. (2015). Yak ukrainskykh selian vchyly chytaty: chytatski eksperymenty Kh.D.Alchevskoho, B.D.Hrinenka i S.Ya.Anskoho na mezhi XIX–XX st. *Ukraina moderna*, 22, 167–184. [in Ukrainian].
4. Kaidzawa, Kh. (2007). Rasprostraneniye chteniia khudozhestvennoi literatury sredi naroda i formirovaniye natsionalnoi identichnosti v Rossii (1870-e – 1917). Mochizuki, T. (Ed.). *Beyond the Empire: Images of Russia in the Eurasian Cultural Context*, 17, *Slavic Eurasian Studies*, 189–213. Hokkaido. [in Russian].
5. Khomenko, V. (2019). *Abatanbel Krymskiy, yakobo my znaiemo*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Kiral, S.S. (Ed.). (2004). “...Viddyaty sebe Ukraini”: Lystuvannia Trokhyma Zinkivskoho z Borysom Hrinchenkom. Kyiv; New York. [in Ukrainian].
7. Maslak, V. (2008). Obraz natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu v rosiiskii naukovo-populiarnii literaturi. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 18, 314–325. [in Ukrainian].
8. Pinchuk, Yu. A. (1992). *Mykola Ivanovych Kostomarov*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Reitblat, A.I. (1991). *Ot Bovy k Balmontu: Ocherki po istorii chteniia vo vtoroi polovine XIX v.* Moskva. [in Russian].
10. Shartie, R. (2006). *Pismennaia kultura i obschestvo*. Moskva. [in Russian].
11. Sklokin, V.V. (2013). Suspilna znachushchist istorii v suchasniy Ukraini: deaki poperedni mirkuvannia. *Kharkivskii istoriografichniy zbirnyk*, 12, 24–44. [in Ukrainian].
12. Sklokin, V.V. (2019). *Rositska imperia i Slobidska Ukraina u drubii polovyni XVIII st.: provichenyi absolytyzm, imperka intebnatsiia, lokalne suspilstvo*. Lviv. [in Ukrainian].
13. Sonders, D. (2001). Mykola Kostomarov i tvorennia ukrainskoi etnichnoi identychnosti. *Kyivska starovyna*, 5(341), 8–20. [in Ukrainian].
14. Studenikin, M.T. (2016). *Metodika prepodavaniia istorii v russkoi shkole XIX – nachala XX st.* Moskva. [in Russian].
15. Yas, O. (2010). Mizh dostovirnym ta uiavnym: Mykola Kostomarov yak istoryk-khudozhnyk. *Ukrainskyi arkhieografichniy zbirnyk: Nova seriya*, 18(15), 232–250. [in Ukrainian].
16. Zhigaltsova, L.V. (2002). *A.M.Kalmykova: Pedagogicheskai i obschestvenno-politicheskai deiatelnost: 1849–1926 gg.: k istorii “Zbenskogo voprosa” v Rossii*. (Candidates thesis). Moskva. [in Russian].
17. Zhukovskiy, A. (Ed.) (1994). *B.Hrinenko – M.Drabomanov: Dialoby pro ukrainsku natsionalnu spravu*. Kyiv. [in Ukrainian].

Viktoriia Voloshenko

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent at Department of Theory and History of State and Law,
National Transport University
(Kyiv, Ukraine);
Adjunct-Researcher,
University of Gdańsk
(Gdańsk, Poland), antgrej@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1286-7870>

History “for the People”: M.Kostomarov’s Creative Heritage in the Context of Cultural and Enlightened Reading Proposals in the Second Half of the Nineteenth – the Beginning of the Twentieth Century

Abstract. The aim of the article is to study the ways of M.Kostomarov’s creative heritage popularization in affirmative-didactic “popular literature” and related publications (social and cultural approach). The research methodology combines the tools of research fields of the history of books and reading and historiographical studies with an emphasis on the ideas of the educators who proposed “the order of books” (R.Chartie) to the tutors and village readers. The role of popularizers is highlighted with regard to R.Chartie’s analysis of “the author’s figure”. The method of classification of the indicators of the printed editions popularity by A.Żbikowska-Migoń is applied. **Scientific novelty.** A complex of the editions, the authors of which popularized the scientific heritage of M.Kostomarov is revealed; the directions of approbation of his texts and ideas are outlined; on the basis of analysis of the texts from “What to Read to the People” (“Chto chitat narodu”) and from the point of view of the value orientations of the compilers (Kh.Alchevska, O.Kalmykova and others) the model of organizing of popular historical knowledge constructed by them is characterized. **Conclusions.** The educators interpreted M.Kostomarov’s views in didactic, popular science and art editions; reassigned his works for reading to “the people”; and analyzed them in an auxiliary bibliography. The compilers of “What to Read to the People” summarized this experience and instrumentalized the heritage of the scientist in determining the “order” of the affirmative-didactic works. They approved of the M.Kostomarov’s combination of science and literature in the presentation of the material, noted the importance of cultural history and folklore in the study of the past of “the people”. The promotion of the heritage of the professional historian contributed to the formation of modern forms of horizontal intercultural interaction, differentiation of the readers not by the social status but by the educational level; answered the challenges of nation creation and needs in correction of the identification vector of popular historical knowledge. Taking into account M.Kostomarov’s achievements, the supporters of the imperial identity, representatives of Ukrainophilian and Ukrainian projects formulated their visions of the future. In his works Kharkiv educators saw a reference point for placing the topics of Ukrainian history in the space of general imperial popular historiography, and at the same time joined the creation of the Ukrainian cultural field. Fading demand for the ideological multivalence of the scientist’s legacy correlated with the radicalization of socio-political sentiments and changes in requirements for popular publications.

Keywords: affirmative-didactic historiography, “popular literature”, popular historical knowledge, peasantry, educators-popularizers, identity.

Дмитро КУДІНОВ

доктор історичних наук, професор,
кафедра історії України,
Сумський державний педагогічний університет ім. А.Макаренка
(Суми, Україна), dmytro.kudinov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1516-576X>

Владислав ПАРХОМЕНКО

доктор історичних наук, доцент,
кафедра історії,
Миколаївський національний університет ім. В.Сухомлинського
(Миколаїв, Україна), vlad10031974@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0911-2941>

Сумський відділ Союзу 17 жовтня: формування та діяльність (1905–1914 рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.097>

УДК: 94(477.52):[329.055.2.32.019.5] «1905/1914»

Анотація. Мета статті – розкрити особливості формування та функціонування сумського відділу Союзу 17 жовтня. Мета деталізована завданнями: а) схарактеризувати політичну, організаційну та законотворчу діяльність лідерів осередку – П.Матюніна, Н.Савича; б) з'ясувати кадровий потенціал регіональної організації; в) оцінити її активність на період проведення виборів до Державної думи, а також у міжвиборчий період. **Методологія дослідження** базується на принципах історичності, комплексності, системності, критичності, репрезентативності. Використано спеціальні методи: історико-системний, порівняльно-аналітичний, історико-генетичний, історико-біографічний, описовий. Уперше здійснено комплексний аналіз функціонування сумської організації октябристів у період російської революції 1905–1907 рр. та під час режиму Третьочервневої монархії. **Висновки.** Відповіддю поміркованих за політичними поглядами осіб у Сумському повіті на революційних рух стало їх гуртування довкола місцевого відділу Союзу 17 жовтня. Помітну роль в його організації відігравали юрист П.Матюнін і землевласник Н.Савич. Осередок конституювався під час першої думської кампанії й надалі проявляв свою активність передусім під час виборів до Державної думи. Успішними для сумських октябристів виявилися вибори до III Думи, які забезпечили їх двома депутатськими місцями (П.Матюнін і Н.Савич). Думська діяльність обох лідерів сумського відділу партії, з одного боку, відривала їх від управління організацією, а з іншого – дозволяла підтримувати її статус, незважаючи на скорочення складу партійців і перехід деяких із них у правий табір.

Ключові слова: Союз 17 жовтня, октябристи, Н.Савич, П.Матюнін, Сумський повіт, Державна дума, кадети, вибори.

Історико-партологічні дослідження – вельми популярний напрям вітчизняної історіографії. Нині доволі детально розкриті різні сторони функціонування українських, загальноросійських та деяких національних партійних організацій на українських теренах Російської імперії. Утім, ще залишаються суттєві пробіли в розгляді діяльності регіональних структур, зокрема організацій Союзу 17 жовтня. При цьому не можна стверджувати, що формування мережі вказаної партії, а також її активність – абсолютно

упущена проблема вітчизняної історичної науки. Навпаки, цю політсилу доволі рясно згадували дослідники політичної боротьби на Наддніпрянщині початку минулого століття. Однак подані характеристики статусу й позицій октябристів (від рос. назви партії – «Союз 17 октября») на громадській ниві, їхньої політичної програми, а також дій здебільшого відзначаються узагальненістю, сухою схематичністю, навіть реферативністю думок. Це й не дивно, беручи до уваги той факт, що основні джерела з вивчення партійних структур (матеріали архівних фондів губернських жандармських управлінь, загалом органів МВС Росії, канцелярій губернаторів) фактично не містять повідомлень про цю лояльну до влади партію. Листування з місцевими осередками Союзу 17 жовтня, що мало б висвітлювати їхню діяльність, нині складає частину справ фонду зазначеної партії в Державному архіві Російської Федерації. Звісно, знайомство вітчизняних фахівців із подібними документами нині ускладнено.

Автори послуговуються нагодою опрацювання двох справ саме з ДАРФ – із фондів Союзу 17 жовтня (ф.115) та «Колекція речових доказів, узятих жандармськими установами при обшуках редакцій, газет й окремих осіб» (ф.1167). Їх використання, по-перше, вможливило написання цієї статті, а по-друге – розширило уявлення про діяльність провінційних структур октябристів за революції 1905–1907 рр. Активність сумського відділу під час виборів до II Державної думи відзначена в одній зі справ фонду Харківського губернського жандармського управління (ф.336) Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Персональний склад місцевого осередку партії станом на 1913 р. частково з'ясований завдяки справі щодо проведення виборів земських гласних у Харківській губернії з фонду Харківського губернського у земських і міських справах присутствія (ф.19) Державного архіву Харківської обл. Документи значною мірою доповнюють матеріали преси – повідомлення, статті місцевих видань («Будущее», «Волна», «Накануне», «Рада», «Сумской вестник», «Утро»), де вміщено інформацію про гуртування правого флангу лібералізму в регіоні, пропагандистську активність октябристів у Сумському повіті, перебіг проведення виборів до Державної думи, думську діяльність членів Сумської групи Союзу 17 жовтня тощо. Важливим джерелом для усвідомлення розходжень у ліберальному таборі у Сумах стали опубліковані спогади думця III та IV скликань Н.Савича.

Вагомі фактичні дані, виражені оцінки діяльності октябристів репрезентовані в узагальнюючих працях радянських, українських і російських істориків. Стосовно виділеного нами поля дослідження – аналізу діяльності сумських партійців – корисною виявилася монографія В.Шелохаєва, в якій він докладно схарактеризував тактику політичної боротьби «союзників», їх участь у думських виборах, відтворив загальну картину розвитку територіальної мережі партії та мобілізації до неї членів, у тому числі в межах Харківської губернії¹. Наведені у цій праці дані щодо чисельності октябристів повторено (з деякими уточненнями) в іншій студії цього автора, виконаній у співавторстві з І.Кисельовим і А.Корелінім².

В.Шелохаєв у своїй монографії окреслив необхідність подальших регіональних досліджень на основі залучення даних місцевих архівів і матеріалів преси. Це мало б, у тому числі, уточнити реальну чисельність та соціальний склад Союзу 17 жовтня. У пострадянській російській історіографії одним із перших здійснив це завдання Д.Павлов, який підтвердив оцінку кількості «союзників», дану В.Шелохаєвим, але суттєво розширив уявлення про їх соціальну репрезентацію³. Уже разом ці фахівці

¹ Шелохаев В.В. Партия октябристов в период первой российской революции. – Москва, 1987. – 157 с.

² Кисельов И.Н., Корелин А.П., Шелохаев В.В. Политические партии в России в 1905–1907 гг.: численность, состав, размещение (Количественный анализ) // История СССР. – 1990. – №4. – С.74–75.

³ Павлов Д.Б. «Союз 17 октября» в 1905–1907 гг.: численность и социальный состав // Отечественная история. – 1993. – №6. – С.181–185.

підготували главу до тематичного збірника, де узагальнили основні підходи російської історіографії до бачення ролі та місії Союзу 17 жовтня, а також уточнили основні факти щодо його функціонування⁴.

У 1990–2010-х рр. в українській історіографії з'явилася низка праць, в яких порушувалося питання конституювання та діяльності місцевих осередків октябристів. Зокрема їх становлення та активність у цілому по Україні вивчали П.Шморгун, А.Павко, С.Донченко⁵, на Чернігівщині – О.Кривобок⁶. Участь партії у виборах до І Державної думи на українських теренах досліджена М.Циганюком⁷. Згадані автори суттєво розширили уявлення про локацію, чисельність, соціальний склад провінційних структур Союзу 17 жовтня, виявили регіональну специфіку політичної діяльності октябристів. Примітно, що українські історики здебільшого спиралися на узагальнюючі праці, в тому числі на статтю М.Ясира, котра й досі залишається чи не єдиним конкретно-історичним дослідженням діяльності партії в Україні⁸.

Вагому роль в оформленні праволіберального табору у Сумському повіті відігравали П.Матюнін і Н.Савич. Наведемо стислі біографічні довідки про них. Павло Гаврилович Матюнін (1852 – після 1917 рр.) походив зі спадкових дворян Казанської губернії. У 1869 р. він закінчив Імператорський Олександрівський лицей, що мав юридичний напрям освіти, і працевлаштувався в канцелярію Державного контролю. Потім служив у судовому відомстві в Петербурзькій, мировим посередником в Ольгопільському повіті Подільської губернії, був управителем канцелярії при подільському губернаторові В.Глінці. У 1892 р. П.Матюнін вийшов у відставку та переїхав у Суми, де до 1907 р. працював присяжним повіреним округу Харківської судової палати⁹. Деякі гучні процеси за його участі мали відгуки у пресі, він зажив слави успішного адвоката¹⁰.

Спадковий дворянин Никанор Васильович Савич (1869–1942 рр.) народився в батьківському маєтку у с. Біловоди Сумського повіту. Закінчив фізико-математичний факультет (відділення природничих наук) Санкт-Петербурзького університету. У 1895 р. повернувся на батьківщину. Обирався гласним (від 1895 р.) й секретарем повітового земського зібрання, але за визначенням ідейних противників у земстві, «діяльності своєї ніде ще не проявив»¹¹. Політичну кар'єру, як згадував сам Н.Савич, він розпочав виступом на одному із зібрань у приміщенні земства 1905 р. (вірогідно, на з'їзді землевласників у листопаді), коли виголосив промову проти відчуження

⁴ Политические партии России: история и современность / Под ред. проф. А.И.Зевелева, проф. Ю.П.Свириденко, проф. В.В.Шелохаева. – Москва, 2000. – С.109–121.

⁵ Донченко С.П. Ліберальні партії України, 1900–1920 рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006. – 32 с.; Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: наприкінці XIX – початок XX ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К., 1999. – С.185–190; Шморгун П.М. Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Наукові праці з питань політичної історії. – Вип.172: Політичні партії на Україні (1905–1925 рр.). – К., 1992. – С.17–18.

⁶ Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009. – С.116–125.

⁷ Циганюк М.А. Партія «Союз 17 жовтня» у виборах до І Державної думи в Україні // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки. – Т.25. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С.325–334.

⁸ Ясир М.Д. З діяльності партійних осередків октябристів на Україні в 1905–1907 рр. // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип.172: Політичні партії на Україні (1905–1925 рр.). – С.54–61.

⁹ Кудинюк Д. Правый октябрист и опытный юрист: Павел Гаврилович Матюнин – забытый сумской парламентарий // Ваш шанс. – 2021. – №13. – С.22Б; Памятная книжка лицеев: Издание собрания курсовых представителей Императорского Александровского лицея: 19 октября 1811–1911. – Санкт-Петербург, 1911. – С.83; 3-й созыв Государственной думы: портреты, биографии, автографы. – Санкт-Петербург, 1910. – Табл.29.

¹⁰ Кониц О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губернії Наддніпрянської України (1906–1917 рр.). – Дніпропетровськ, 2013. – С.176–177; Судебная хроника // Киевлянин. – 1902. – 14 марта. – С.3; Харьковская судебная палата (иск к казне в 365 тыс. руб.) // Право. – 1907. – №10. – Стб.768.

¹¹ Корреспонденция // Волна. – 1906. – 12 января. – С.3.

приватної землі¹². З цього моменту гостре неприйняття лівих лібералів стало невід'ємною частиною його світогляду. Колега по роботі в думі Я.Глинка характеризував Н.Савича саме як принципового противника кадетів¹³.

Як відомо, Союз 17 жовтня постав за доволі стислий термін у ході проведення двох нарад ідеологів поміркованого лібералізму в Москві й Петербурзі, а також під час земсько-міського з'їзду (жовтень – листопад 1905 р.). Сумську організацію можемо визнати одним із піонерів партійної структури в Україні, що з'явилася за першої думської кампанії та у відповідь на загрозу з боку революції.

Для Сум вірна думка В.Шелохаєва про те, що ядром провінційних осередків партії слугували земські й міські органи самоврядування¹⁴. Сприятливими обставинами організації правих лібералів слугувала нейтралізація лівих сил і сумської групи Партії народної свободи у грудні 1905 р. – лютому 1906 р., що збіглося з часом переведення Сумського повіту на правовий режим воєнного стану й запровадження суворого військово-поліцейського контролю. Відбулися арешти земських службовців, пов'язаних з очільником Сумської повітової земської управи та лідером місцевої організації кадетів П.Линтварьовим (спочатку заарештований, а потім відсторонений від посади у земстві). Загалом узимку 1905–1906 рр. у Сумському, Охтирському та Лебединському повітах було заарештовано до 350 осіб. Чимало причетних до демократичного руху переховувалися¹⁵. Недовіра до земської інтелігенції була настільки високою, що у Сумах від учителів початкових шкіл вимагалася розписка в тому, що вони не вступатимуть у партії, лівіші за Союз 17 жовтня¹⁶.

На тлі цих подій більшість земських гласних, частина з яких пізніше приєднаються до октябристів, зайняла проурядову позицію, чому, вочевидь, сприяв не лише страх перед революцією, але й напучування сумського тимчасового генерал-губернатора М.Ходоровича на особистій зустрічі з земцями. На земському зібранні 4 січня 1906 р. було переобрано управу, яку тепер склали представники поміркованого табору, у тому числі майбутні октябристи В.Краснянський (тимчасовий голова) і Н.Савич¹⁷. Розмежування сумського «общества» підтвердив і колишній член управи кадет Г.Линтварьов – частина привілейованої верстви населення, перелякана за долю свого майна, взяла на себе роль «святої інквізиції» й усіляко сприяла виявленню та переслідуванню «небезпечних елементів»¹⁸.

15 січня 1906 р. у приміщенні міського училища відбулося організаційне засідання за участю гласних разом зі своїми «знайомими виборниками». Вирішувалося питання про те, до якої партії слід приєднатися. Було заслухано програми. Більшість схилилася до підтримки Союзу 17 жовтня. Тут же обрали бюро міського відділу останнього у складі 12 осіб під головуванням П.Матюніна¹⁹. 28 лютого конституювався повітовий осередок партії²⁰. До кінця 1906 р. вона залишалася єдиною легальною

¹² Обзор деятельности Государственной думы третьего созыва: 1907–1912 гг. – Ч.1: Общие сведения. – Санкт-Петербург, 1912. – С.46; *Савич Н.В.* Воспоминания. – Санкт-Петербург; Дюссельдорф, 1993. – С.13–16; 3-й созыв Государственной думы: портреты, биографии, автографы. – Санкт-Петербург, 1910. – табл.21.

¹³ *Глинка Я.В.* Одиннадцать лет в Государственной думе: 1906–1917: Дневник и воспоминания. – Москва, 2001. – С.169–170.

¹⁴ *Шелохаев В.В.* Партия октябристов в период первой российской революции. – С.36.

¹⁵ *Линтварёв Г.* Что делается в Сумском уезде // Волна. – 1906. – 21 января. – С.3; Державний архів Сумської обл. (далі – ДАСО). – Ф.Р-2362. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.116; Спр.11. – Арк.193; *Кудінов Д.* Сумские либералы в российском освободительном движении, 1901–1906 гг.: региональное измерение. – Сумы, 2013. – С.119–120; Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.1682. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.7.

¹⁶ *Кр-ль М.А.* Как прошли выборы в Государственную думу. – Санкт-Петербург, 1906. – С.12.

¹⁷ Корреспонденция // Волна. – 1906. – 11 января. – С.4; Корреспонденция // Там же. – 12 января. – С.3.

¹⁸ *Линтварёв Г.* Что делается в Сумском уезде // Там же. – 21 января. – С.3.

¹⁹ Корреспонденция // Будущее. – 1906. – 5 февраля. – С.4.

²⁰ Там же. – 10 марта. – С.3.

політичною організацією в регіоні, що мала керівний склад і проводила агітацію. Решта партійних структур вимушено діяли в підпіллі, в тому числі кадети, що підтверджувало Харківське губернське жандармське управління²¹.

М.Ходорович уважно стежив за тим, аби діяльність сумських октябристів не виходила за рамки допустимого. Наприклад, коли нотаріус В.Смирнов, присутній на згаданому установчому зібранні міського осередку Союзу 17 жовтня, висловився за необхідність скасування воєнного стану та здійснення вільної агітації, розпорядженням очільника адміністрації його було вислано за межі Харківської губернії²². Іноді члени місцевого відділу партії заступалися за декого, звільненого волею генерал-губернатора. Зокрема міський голова В.Золотарьов просив М.Ходоровича відновити на посадах санітарного лікаря С.Трамбицького й машиніста Ф.Супруна, за якими він «не помічав нічого антиурядового»²³.

Щодо чисельності сумського осередку Союзу 17 жовтня, маємо різні дані, виятково з матеріалів преси. Так, дописувач газети «Будущее» Д.Асмолов зазначав, що на партійному зібранні 1 березня 1906 р. вже висувалося питання про обрання місцевого комітету, а це, відповідно до §9 статуту партії, ставало можливим за умов перевищення кількості членів у регіоні в понад 100 осіб. Кореспондент указав цифру у близько 160, яку, вочевидь, озвучили самі учасники заходу, на який прибули до 400 осіб. Коли ж присутнім тут не членам союзу запропонували приєднатися до нього, то «бажаючих знайшлося небагато», а ще один учасник узагалі заявив про вихід із партії²⁴. Зважаючи на пасивність присутніх, котрі навіть зрештою не спроміглися обрати комітет, викликає сумнів реальність зазначеної кількості партійців.

Можна припустити, що повітова організація в період піднесення своєї активності в перший рік існування відповідала середньому значенню подібних структур – від 100 до 300 членів²⁵. Д.Павлов типовий розмір повітової організації октябристів визначив у 363 особи²⁶. Подібна цифра відповідає кількості учасників розширеного партійного зібрання 15 січня 1907 р., на яке прибули 300 учасників. Утім частина присутніх була просто співчуваючими чи контактерами партійців²⁷. Ураховуючи той факт, що організація партії в губернському Харкові в 1906 р. становила приблизно 200 осіб, можемо суто умовляно оцінити реальну чисельність сумського відділу орієнтовно у 100 осіб²⁸. При цьому партійний актив у Сумах навряд чи перевищував позначку 20 осіб.

Питання «мертвих душ» цілком стає зрозумілим при знайомстві зі способами кооптації нових членів. Основу сумської партійної організації становили гласні міської думи. Останнім пропонувалося на чергові партійні засідання, які найчастіше відбувалися в умовах виборчої кампанії («у цілях об'єднання для агітації»), залучати «добрих знайомих». Наприклад, у березні 1906 р. міський голова зобов'язав депутатів привести по 15 таких²⁹. Вочевидь, можливості «рекрутингу» нових членів багато у чому залежали від репутації партійних активістів із кадрової основи відділу – громадських діячів і благодійників. Так, чимало октябристів була членами Товариства піклування про бідних, піклувальних рад місцевих середніх і початкових закладів

²¹ ЦДДАК України. – Ф.336. – Оп.1. – Спр.2258. – Арк.20.

²² Корреспонденции // Будущее. – 1906. – 10 марта. – С.3.

²³ ЦДДАК України. – Ф.1682. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.43.

²⁴ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.1167. – Оп.1. – Д.1253. – Л.1; Корреспонденции // Будущее. – 1906, 9 марта. – С.4; Устав общества под названием «Союз 17-го октября». – Москва, 1906. – С.4.

²⁵ Шелохаев В.В. Партия октябристов в период первой российской революции. – С.37.

²⁶ Павлов Д.Б. «Союз 17 октября» в 1905–1907 гг.: численность и социальный состав. – С.181.

²⁷ Корреспонденции // Утро. – 1907. – 18 января. – С.3.

²⁸ Донченко С.П. Ліберальні партії України, 1900–1920 рр. – С.16.

²⁹ Корреспонденции // Будущее. – 1906. – 10 марта. – С.3.

освіти, Сумського комітету товариства Червоного Хреста, повітового комітету піклування про народну тверезість. Звісно, ваги партії додавала постать відомого своєю доброчинністю цукрозаводчика П.Харитоненка.

Мінусом подібного підходу до партійного будівництва («кум – брат – сват») було те, що він не забезпечував як ідеологічну цілісність осередку, так і його високу активність. Утім багато у чому визначав соціальний склад організації. Переважно більшість октябристів становили освічені (найчастіше вища юридична чи загалом гуманітарна освіта) заможні люди з високим статусом у суспільстві – чиновники V–VIII класу, підприємці, добре оплачувані працівники торгово-промислових установ, спадкові дворяни та почесні громадяни, купці, земле- або домовласники та ін.³⁰

Подібну картину соціального обличчя октябриста спостерігаємо й на прикладі Сумського повіту, де за ними тягнулися як селяни-землевласники, так і поміщики³¹. До Союзу 17 жовтня приєдналися насамперед люди освічені, статечні, успішні – поміщики Н. і М. Савичі, О.Ігнат'єв, В. та М. Де-Коннор, Б.Золотницький, О.Линтвар'єв, В. фон Лоретц-Еблін, керуючий сумським Олександрівським селянським сільськогосподарським банком В.Краснянський, член Сумської міської управи М.Крамаренко, власники механічного заводу П.Гольберт і лісового складу Л.Харченко, земський агроном та директор міського громадського банку І.Сазанов, управляючий Терновською економією І.Кабештов, міський голова В.Золотар'єв, повітовий предводитель дворянства І.Траскін, цукрозаводчики П.Харитоненко й М.Лещинський, купець і головноуправляючий маєтками Харитоненка М.Калашников, викладач Сумської Олександрівської гімназії М.Степанов, священники І.Дмитрієв (Суми) та К.Сперанський (Миколаївська церква с. Старе).

Представників нижчих верств населення в партійній організації було обмаль. Відомо, що членом Союзу 17 жовтня деякий час був селянин с. Стецьківка Сумського повіту М.Іваненко³². Вочевидь, він належав до невеликої групи хліборобів, поміченої серед засновників сумського відділу партії у середині січня 1906 р.³³ На установчому повітовому з'їзді 28 лютого до нього також записалися кілька селян. Утім більшість присутніх землеробів відмовилися вступати в партію, побоюючись арештів³⁴. У складі Сумського повітового земського зібрання, обраного 1913 р., жодного гласного від сільських товариств із числа октябристів обрано не було, хоча в «панській» частині зібрання їх не бракувало³⁵.

Коли урядові вдалося придушити революційні виступи, зменшився і стимул для представників еліт удаватися до політичної діяльності³⁶. Вочевидь, скорочення кількості сумських партійців відповідало процесу зменшення чисельності Союзу 17 жовтня в 1906–1908 рр.³⁷ А після виборів до III Державної думи сумський відділ загалом існував лише «на папері» (як і більшість тодішніх партійних осередків)³⁸. Особливо це помітно на прикладі переходів «союзників» до інших політсил. Зокрема вже 1907 р. П.Харитоненко, В.Золотар'єв, В.Де-Коннор, І.Дмитрієв і В.Краснянський приєдналися до табору правих. Там само згодом опинився й селянин М.Іваненко. Пізніше дехто повертався (Де-Коннор

³⁰ Павлов Д.Б. «Союз 17 октября» в 1905–1907 гг.: численность и социальный состав. – С.183.

³¹ Савич Н.В. Воспоминания. – С.17.

³² К выборам в Харьковской губернии // Утро. – 1907. – 23 января. – С.3.

³³ Корреспонденции // Будущее. – 1906. – 5 февраля. – С.4.

³⁴ Там же. – 10 марта. – С.3.

³⁵ Державний архів Харківської обл. (далі – ДАХО). – Ф.19. – Оп.1. – Спр.142. – Арк.272–273.

³⁶ Черменский Е.Д. Буржуазия и царизм в революции 1905–1907 гг. – Москва; Ленинград, 1939. – С.198.

³⁷ Киселёв И.Н., Корелин А.П., Шелохаев В.В. Политические партии в России в 1905–1907 гг.: численность, состав, размещение (Количественный анализ). – С.74–75; Карнишин В.Ю. «Союз 17 октября» в 1907–1913 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 1992. – С.20.

³⁸ Политические партии России: история и современность. – С.118–121.

у 1910-х рр. знов значився у складі Союзу 17 жовтня³⁹. Примітно, що в публікаціях часопису «Утро» на початку 1907 р. деякі громадські діячі фігурували як серед чорносотенців, так і серед октябристів⁴⁰. Подібна ситуація не була дивною, зважаючи на те, що частина сумських октябристів до 1906 р. входила до складу Російського зібрання⁴¹. Дехто з союзників, надалі перебуваючи в ліберальній партії, поводився по-чорносотенному. Наприклад, Л.Харченко відзначався відверто антисемітськими поглядами⁴². Можливість перебувати відразу в кількох партіях випливала з самого статуту Союзу 17 жовтня, членами якого могли бути особи, «котрі належать до партії, що не приєдналася своїм загальним своїм складом до Союзу»⁴³. Подібна розмитість формулювання щодо членства надавала сумським октябристам право перебувати у складі інших політичних сил. Звідси й різні ідентифікації одних і тих самих діячів. Наприклад, П.Харитоненко водночас позиціонувався як «октябристом», так і «правим» чи «прогресистом».

Не маючи джерел, які переконливо засвідчили б мотивацію «перебіжчиків», можемо припустити, що факт плинності партійних кадрів зумовлювався, по-перше, браком партійної дисципліни, чіткої організації, доручень та обов'язків; по-друге, на місцевому рівні могло допускатися подвійне партійне членство, що дозволяло маневрувати на виборах залежно від настроїв виборців і підтримки з боку влади; по-третє, намаганням використовувати партійні структури у власних цілях; по-четверте, доволі тісними відносинами між «правими» та «центристами» в невеликому провінційному місті, де члени обох таборів не лише добре знали один одного, але й постійно взаємодіяли у приватних справах і навіть товаришували. А головне, приклади переходів із Союзу російського народу до Союзу 17 жовтня та навпаки, висунування одних і тих самих виборників від обох цих сил засвідчували відсутність для членів партії як чітких організаційних, так й ідеологічних рамок.

Відповідно, не можна визнати сумський відділ згуртованою структурою. Як і більшість осередків Союзу 17 жовтня, він був типовим для партії, котра, за словами В.Шелохаєва, являла собою «розпливчате об'єднання різнорідних елементів», а її «організаційна структура [...] була досить рихлою та аморфною»⁴⁴. У результаті кількісне зростання осередків не підтверджувалося якістю їхньої роботи. Неодмінно з'являвся «баласт» із більшості формальних членів, які швидко втрачали організаційний зв'язок із партією.

Подібну ситуацію змальовують і сумські дописувачі харківської преси: відсутність спільної думки місцевих октябристів, «відпадіння вправо» вже в перші місяці існування партії, кулуарність ухвалення рішень, неспроможність обрати кандидатів у виборників на партійному зібранні в березні 1906 р., низька явка на вибори комітету партійного відділу у січні 1907 р., нечисленність партійних зібрань і публічних виступів керівників⁴⁵. Доповнює цю картину визнання Н.Савича щодо відсутності керівництва та «правильної» партійної організації, принаймні на період перших сумських виборів⁴⁶. У нашому випадку справедливим буде й зауваження про те, що октябристи спрямовували свою активність «не на постійну роботу з виборцями, а

³⁹ Корреспонденции // Утро. – 1907, 13 января. – С.3; Кудинов Д. Правый октябрист и опытный юрист: Павел Гаврилович Матюнин – забытый сумской парламентарий. – С.22Б; ДАХО. – Ф.19. – Оп.1. – Спр.142. – Арк.280–286.

⁴⁰ Выборы // Утро. – 1907. – 25 сентября. – С.3; К выборам в Харьковской губернии // Там же. – 23 января. – С.3; Корреспонденции // Там же. – 13 января. – С.3; Корреспонденции // Там же. – 18 января. – С.3.

⁴¹ ГАРФ. – Ф.1167. – Оп.1. – Д.1253. – Л.1; Корреспонденции // Будущее. – 1906. – 9 марта. – С.4.

⁴² Областной отдел. Перед выборами // Утро. – 1912. – 17 мая. – С.5.

⁴³ Устав общества под названием «Союз 17-го октября». – Москва, 1906. – С.1–3.

⁴⁴ Шелохаев В.В. Партия октябристов в период первой российской революции. – С.38, 41.

⁴⁵ Корреспонденции // Будущее. – 1906. – 9 марта. – С.4; 10 марта. – С.3; Корреспонденции // Утро. – 1907. – 13 января. – С.3; 18 января. – С.3; 1910. – 8 октября. – С.5.

⁴⁶ Савич Н.В. Воспоминания. – С.20.

на думську діяльність», тоді як «місцеві відділи виконували функцію допоміжного апарату для завоювання місць у Державній думі»⁴⁷.

На плаву сумський осередок Союзу 17 жовтня утримувало те, що його ядро складалося із земсько-міських діячів, котрі мали досвід управління та політичної комунікації. Певною мірою це нівелювало вади партійної організації. На момент виборів до Сумського повітового земського зібрання восени 1913 р. місцева організація спромоглася провести до органу самоврядування 9 своїх членів із 39 від загальної кількості гласних⁴⁸. Утім на той момент її важко визначити за структуру, яка виходила б за межі гуртка близьких за духом громадських діячів.

Особливістю функціонування провінційних структур Союзу 17 жовтня була їх мобілізація на час думських, земських і міських виборів та фактичне «заморожування» в період між виборами. Сам факт створення сумської організації октябристів був продиктований потребою оформлення помірковано-правого табору земсько-міських діячів напередодні виборів І Думи. Значний поштовх виборчій кампанії партії надав її І з'їзд 8–12 лютого 1906 р. в Москві, в якому взяли участь 389 делегатів. Партія міцно зайняла центристську позицію, не підтримуючи ані реакцію, ані революцію⁴⁹. На заході були присутні посланці сумського відділу. Серед них – І.Кабештов, який виступив доповідачем на звіті делегації перед членами партійного осередку 1 березня 1906 р. Відомо, що сумські представники зайняли консервативну позицію, голосуючи проти резолюції, яка засуджувала репресивні дії уряду⁵⁰.

Напередодні виборів до І Думи октябристи розгорнули жваву агітаційну діяльність, видаючи окремі брошури мільйонним накладом⁵¹. Сумська організація також друкувала заклики до міських діячів. Зокрема поширювала прокламацію «Обращение к избирателям» і брошуру «Аграрный вопрос». У зверненні вістря критики спрямовувалися не проти курсу уряду, а проти найближчих політичних конкурентів – кадетів, котрих звинувачували в потуранні національним почуттям «бідних маленьких народностей» (передусім поляків)⁵². Побудова виборчої кампанії не стільки на діалозі з владою, як на нищівній критиці Партії народної свободи загалом було характерною рисою перших двох думських кампаній октябристів. Центральне бюро Союзу 17 жовтня навіть випустило окремою брошурою роз'яснення виборцям, чому не слід підтримувати кадетів. Вони, мовляв, мають нежиттєздатну програму, що ґрунтується на «літературних деклараціях» і «теоретичному фанатизмі», та марно обіцяють народові «земний рай», насправді бажаючи заволодіти стерном управління державою і встановити однопартійну систему⁵³. У такому дусі витримувалися й словесні нападки на представників ПНС на губернських передвиборчих зібраннях. Зокрема в березні 1906 р. у Харкові П.Матюнін цілком у дусі програми Союзу 17 жовтня звинуватив кадетів у бажанні посприяти національному сепаратизму та й загалом ліквідувати монархію⁵⁴.

Консервативно представив анонімний сумський автор⁵⁵ згаданої брошури й аграрно-селянське питання. Потреба її видання диктувалася як активною

⁴⁷ Карнишин В.Ю. «Союз 17 октября» в 1907–1913 гг. – Москва, 1992. – С.20.

⁴⁸ ДАХО. – Ф.19. – Оп.1. – Спр.142. – Арк.265–270.

⁴⁹ Шелохаев В.В. Контрреволюционная тактика партии октябристов в 1905–1907 гг. // Исторические записки. – Вып.111. – Москва, 1984. – С.162–163.

⁵⁰ ГАРФ. – Ф.1167. – Оп.1. – Д.1253. – Л.1.

⁵¹ Политические партии России: история и современность. – С.117; Шелохаев В.В. Контрреволюционная тактика партии октябристов в 1905–1907 гг. – С.166–167.

⁵² ГАРФ. – Ф.115. – Оп.1. – Д.97. – Л.7.

⁵³ Что же хочет конституционно-демократическая партия? – Москва, 1906. – 10 с.

⁵⁴ Предвыборное собрание выборщиков губернского избирательного собрания // Накануне. – 1906. – 28 марта. – С.3; Полный сборник платформ всех русских политических партий. – Санкт-Петербург, 1906. – С.97–99.

⁵⁵ Припускаємо, ним був Н.Савич, близько знайомий із ситуацією довкола земельного питання.

громадянською позицією місцевого селянства, яке у значній мірі підтримувало Всеросійський селянський союз, так і лапідарним (а отже незадовільним) описом вирішення «селянського питання» у програмі партії⁵⁶. Визнаючи біди селянства від малоземелля й низькопродуктивного господарювання, автор змалював чорну картину економічного хаосу та загального занепаду внаслідок відчуження землі у великих господарств, що обернеться бідами для самого селянства, обтяженого викупними виплатами. Альтернатива вбачалася не в «механічному збільшенні землеволодіння», а в «підвищенні земельної культури» й «сільськогосподарської техніки» за умов панування приватного селянського землеволодіння, що неможливо без руйнації «общини», а також у налагодженні переселенського руху в багаті вільними землями регіони імперії⁵⁷. Звісно, подібний аналіз, здійснений з опорою на статистичні дані, узагальнення окремих економістів, був розрахований не на селянство, а на освіченого читача, який мав прийти до виборчих дільниць. Відсутність доступного та невеликого за обсягом звернення до селян, зрештою, згубно відбилосся на обох перших виборчих кампаніях сумських октябристів.

15 березня 1906 р. на з'їзді землевласників виборниками було обрано чотирьох представників, усі – члени Союзу 17 жовтня: Никанор і Микола Савичи, І.Траскін, В.Де-Коннор. Наступного дня відбулися вибори по курії міських виборців, де знов перемогу здобули октябристи – з шести місць вони взяли чотири. Тут обраними виявилися Харитоненко, Золотарьов, Степанов, Матюнін. Особливо велику кількість голосів зібрав перший – 787 з орієнтовно 4,5 тис. максимально можливих. Успіх октябристів їхні противники пояснювали репресіями проти «лівих», фальшуванням голосів неграмотних виборців із боку членів виборчої комісії, монополією Союзу 17 жовтня на проведення агітації, адже опозиційні партії були цього позбавлені⁵⁸. Останнє вірне лише частково. П.Матюнін у листі до ЦК указував, що воєнний стан також згубно відбивався на виборчій агітації октябристів: у січні сумський тимчасовий генерал-губернатор заборонив їм проводити зібрання, друкувати й розсилати заклики, поки він не матиме «довіри з боку урядових органів». Лише після того, як очільник організації відправив міністрові внутрішніх справ скаргу, сумський відділ не мав перепон із боку місцевої влади⁵⁹.

Попри успіхи у Сумах, другий тур виборів виявився для октябристів невдалим. Ще при голосуванні по нотатках для балотування у члени Думи на передвиборчих зібраннях 24–25 березня 1906 р. Н.Савич отримав лише 40, П.Матюнін – 30 голосів, що було набагато менше, ніж в їхніх основних конкурентів. Ганебним виявився результат для «батька Сум» Харитоненка, за чю кандидатуру було подано всього 2 голоси. Таким чином, від Союзу 17 жовтня з семи його кандидатів отримали право обиратися двоє сумчан, які, указував П.Матюнін, усвідомлювали, «що не пройдуть». Дійсно, під час балотування 26 березня 1906 р. вони отримали негативний результат: за кандидатуру П.Матюніна було кинуто 53 кулі, проти – 95; за Н.Савича – 52, проти – 96⁶⁰.

Причина низького результату партії на перших думських виборах самі октябристи пояснювали недостатньою активністю й невмілою агітацією, відсутністю політичної реклами та міцного зв'язку з виборцями, а також підтримкою курсу непопулярного в народі уряду⁶¹. В поразці партії на виборах у Харківській губернії Н.Савич

⁵⁶ Полный сборник платформ всех русских политических партий. – С.101–102.

⁵⁷ ГАРФ. – Ф.115. – Оп.1. – Д.97. – Л.9–26.

⁵⁸ Ход выборов // Накануне. – 1906. – 20 марта. – С.2.

⁵⁹ ГАРФ. – Ф.115. – Оп.1. – Д.97. – Л.1; ЦДІАК України. – Ф.1682. – Оп.1. – Спр.1. – Арх.53; Циганюк М.А. Партія «Союз 17 жовтня» у виборах до І Державної думи в Україні. – С.330.

⁶⁰ ГАРФ. – Ф.115. – Оп.1. – Д.97. – Л.3; Предвыборное собрание выборщиков губернского избирательного собрания. – С.3.

⁶¹ Черменский Е.Д. Буржуазия и царизм в революции 1905–1907 гг. – С.244.

звинувачував «просякнуту соціалістичними ідеями дрібну служилу інтелігенцію», котра мала право голосу, недалекоглядність розробників виборчого закону, що багато голосів віддали селянам, які, своєю чергою, підпали під вплив лівих партійних гасел, розшарування земців між різними політичними таборами, нарешті кадетів, що не йшли на поступки, і до того ж, на відміну від октябристів, мали дисципліновану партійну структуру⁶². П.Матюнін у неспіху партії на виборах звинувачував «підпільну агітацію» Партії народної свободи (цей факт був відомий поліції та сумському тимчасовому генерал-губернатору⁶³), котрій удалося провести двох своїх виборників, з яких один, зрештою, був обраний у Думу (Г.Линтварьов), запізнений початок партійної агітації внаслідок обмежень, установлених властями, погану організацію роботи партії по губернії. А головне, програш був зумовлений опозиційними настроями селянських виборників Харківщини, «залишками спогадів про селянський союз», які на передвиборчих дебатах «усіяло підігрівали» кадети, котрі, на його переконання, селян-виборників просто «нагло ошукали»⁶⁴.

Подібні нарікання викликали зловтіху в демократичній пресі, яка залюбки кепкувала з того, що правих лібералів «завше б'ють різні кадети»⁶⁵. Цей факт пояснювався статистикою виборників. За чинним до 3 червня 1907 р. виборчим законом, їх загальна кількість у Харківській губернії становила 157 осіб. За куріями був такий розподіл: по 43 – від землевласників і від міських обивателів, 64 – від селян, 7 – від робітників. За подібної схеми перевагу отримували представники опозиції, котрі спиралися на підтримку демократичних кіл населення⁶⁶. Тому програш «союзників» був запрограмований і під час другої думської кампанії. І це при тому, що участі Союзу 17 жовтня у виборах сприяло втручання з боку місцевих адміністрацій шляхом виключення зі списків виборців, переслідування опозиційних кандидатів, заборони агітації лівих партій, застосування касацій та ін.⁶⁷ Так, зі списків виборців було виключено кадета, в минулому директора Степанівського цукрового заводу інженера М.Піцкера. Причому на прохання правління товариства цього підприємства. Тут, імовірно, проявилися продумані дії цукрозаводчика Харитоненка проти конкурента Союзу 17 жовтня, який у минулій думській кампанії якраз був обраний виборником за міською курією⁶⁸.

У Сумському повіті передбачалося обрати 14 виборників: 2 – від селянської курії, 4 – від землевласників, 8 – від міської курії⁶⁹. Результат виборів від з'їзду землевласників був прогнозовано сприятливий для октябристів. У списку виборників Сумського повіту всі четверо були їхніми представниками – Траскін, Сперанський, Іваненко, Савич. На зібранні 14 січня 1907 р. сумські партійці висунули за міською курією своїми кандидатами Харитоненка, Матюніна, Золотарьова, Де-Коннора, Крамаренка, Калашникова, Сазанова, Кабештова, Гольберта. Утім виборці у Сумах обрали виборником від Союзу 17 жовтня лише одного Харитоненка⁷⁰. Невдачі спіткали октябристів і на губернському виборчому з'їзді. Тут із 43 виборників за

⁶² Савич Н.В. Воспоминания. – С.17–23.

⁶³ ЦДДАК України. – Ф.1682. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.117.

⁶⁴ ГАРФ. – Ф.115. – Оп.1. – Д.97. – Л.1–4; 3 українського життя // Рада. – 1906. – 19 грудня. – С.2.

⁶⁵ Нові мученики // Рада. – 1906. – 24 грудня. – С.2.

⁶⁶ Избирательная арифметика // Утро. – 1912. – 9 августа. – С.4.

⁶⁷ Шелохаев В.В. Партия октябристов в период первой российской революции. – С.115.

⁶⁸ ДАСО. – Ф.778. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.1–3.

⁶⁹ Герман Г.О. Выборы во II Государственную думу на Украине: Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1948. – Прил.1.

⁷⁰ В «Харьк. вед.» напечатан список выборщиков в харьковское губернское избирательное собрание, назначенное высочайшим указом на 6 февраля 1907 г. По выборам членов в Государственную думу // Утро. – 1907. – 6 февраля. – С.3; До виборів по Україні // Рада. – 1907. – 27 січня. – С.3; К виборам в Харьковской губернии // Утро. – 1907. – 23 января. – С.3; ЦДДАК України. – Ф.336. – Оп.1. – Спр.2863. Ч.1. – Арк.13; Ясир М.Д. З діяльності партійних осередків октябристів на Україні в 1905–1907 рр. – С.61.

землевласницькою курією 17 осіб віддали свої голоси октябристам. Із 64 виборників селянської курії – лише 3. Стільки ж голосів надала октябристам міська курія (43 особи). У результаті з 11 депутатів, обраних до Думи від Харківської губернії, жоден не належав до Союзу 17 жовтня⁷¹.

Технічною стороною поразки було те, що октябристи, як правило, не мали успіху на публічних виступах і дебатах, отримуючи гідну відсіч від лівих та кадетських агітаторів. Громадськість сприймала їх переважно негативно. Наприклад, на передвиборче зібрання у січні 1907 р. прибули ледь більше півсотні осіб. Такі нечисельні зібрання «союзників» спостерігалися й у наступні думські кампанії (зокрема містяни знехтували публічними лекціями П.Матюніна та Н.Савича у вересні 1912 р.)⁷².

Після зміни виборчого закону 3 червня 1907 р., який гарантував дві третини місць провладним силам, влаштовувати велелюдні зібрання не було потреб. В умовах провінційного міста апеляція до курій виборців землевласників і 1-го міського з'їзду фактично зводилася до приватних розмов та домовленостей⁷³. Оскільки серед інших груп виборців важко було розраховувати на порозуміння в усному спілкуванні, до них партійці зверталися через друковану агітацію, вдаючись до дискредитації противників. Так, під час виборів до IV Думи у Сумському повіті поширювалася листівка «Предвыборные размышления неизвестного автора», яка містила «філіппіки» проти безпартійного прогресиста С.Линтварьова, основного конкурента П.Матюніна на виборах по 2-му з'їзду виборців Сум. Натомість останнього вихваляли як «патріота міста», котрий палко захищав прерогативи нижньої палати парламенту, брав участь у розробці закону про місцевий суд, допомагав у реалізації «спеціальних інтересів рідного міста»⁷⁴.

За новим законом вибори до III Думи для октябристів відбувалися в більш сприятливих умовах (Н.Савич згадував, що нові правила він та його оточення зустріли «з неприхованим тріумфуванням»⁷⁵). Відтепер у Харківській губернії обирали депутатів на губернському зібранні 134 виборники, нерівномірно розподілені за п'ятьма куріями: 71 – від землевласників, 17 – від 1-го міського з'їзду, 12 – від 2-го міського з'їзду, 30 – від селян, 4 – від робітників. Незважаючи на те, що виборники 2-го міського з'їзду у цілому були налаштовані опозиційно, вони віддали голос П.Матюніну, що стало несподіванкою думської кампанії в регіоні. Вибори за цією курією відбувалися двічі. Спочатку лідер виборів, представник прогресистів, на голосуванні 23 вересня не набрав потрібної кількості голосів. 7 жовтня за умов низької явки виборців перевагу здобув П.Матюнін⁷⁶. Натомість обрання представників Союзу 17 жовтня – Харитоненка й Золотарьова – в 1-й курії міських виборців виглядає закономірним, також попри низьку явку (з 360 виборців на виборчі дільниці з'явилися лише 136)⁷⁷. Уже на губернському виборчому зібранні П.Матюнін і Н.Савич, виборник від курії землевласників, були обрані депутатами нижньої палати російського парламенту.

Державна дума відкрила широкий простір для застосування своїх талантів обох сумських громадських діячів. П.Матюнін став «найактивнішим думцем-законодавцем», часто виступав із трибуни як доповідач комісій, у складі яких перебував. При цьому здатність презентувати проекти пояснюється його успішною попередньою

⁷¹ Герман Г.О. Выборы во II Государственную думу на Украине. – С.129, 147, 166, 238.

⁷² Корреспонденции // Утро. – 1907. – 13 января. – С.3; По областному отделу // Там же. – 1912. – 28 сентября. – С.6.

⁷³ Избирательная арифметика // Утро. – 1912. – 9 августа. – С.4.

⁷⁴ Октябрист П.Г.Матюнин // Там же. – 9 октября. – С.7.

⁷⁵ Савич Н.В. Воспоминания. – С.27.

⁷⁶ До виборів у третю Думу // Рада. – 1907. – 12 жовтня. – С.3; Избирательная арифметика // Утро. – 1912. – 9 августа. – С.4; От чего зависит исход выборов // Там же. – 5 августа. – С.5.

⁷⁷ Выборы // Утро. – 1907. – 25 сентября. – С.3.

адвокатською діяльністю⁷⁸. Сумчанин очолював редакційну комісію 4-ї та 5-ї сесій (із 15 жовтня 1910 до 13 травня 1911 рр., із 15 жовтня до 9 червня 1912 р.), що здійснювала вичитку всіх ухвалених законопроектів. Крім того, П.Матюнін був секретарем 3-го відділу Думи⁷⁹.

Із думської трибуни він вимагав скасувати «виняткове становище» в місцевостях, де «громадське життя повернулося у своє природне мирне річище», одночасно виступаючи на захист застосування смертної кари до осіб, які, «забувши свої обов'язки російських громадян, посягають на святу святих російської державності»⁸⁰. Велику роботу депутат здійснював у галузі законотворчості, будучи автором або співавтором 17 законопроектів. Думці, віддаючи належне невтомності та професіоналізму сумчанина, неодноразово винагороджували його «шумними оваціями», «тривалими оплесками». Конструктивність П.Матюніна підкреслював і правий депутат професор Харківського університету А.Вязигін, котрий відносив колегу-октябриста до тих обранців, які «відстоювали безумовне дотримання існуючих законоположень, усуваючи абсолютно партійні міркування, які вносять політику у суто юридичне питання»⁸¹.

Хоч П.Матюнін і належав до провладної фракції, це не заважало йому голосувати «прогресивно» з деяких болючих для російської влади питань. Зокрема він підтримав бажаність розгляду законодавчої пропозиції «про скасування обмеження євреїв у праві обрання місцеперебування та пересування з одного місця на інше», заяву про запит голові уряду щодо виключення учнів, «винних у заворушеннях» та заборони студентських зборів⁸². Заслужують уваги й інші ініціативи. Так, за його пропозицією навесні 1909 р. думці проголосували за збільшення утримання поштово-телеграфних чиновників⁸³. Своє депутатське становище П.Матюнін використовував і для вирішення конкретних завдань на запит сумських виборців – добився «височайшого» помилування для засудженого на тривале ув'язнення за вбивство свого родича юнака, сприяв перетворенню чоловічої приватної школи на заклад середньої освіти, виділенню коштів на зведення у Сумах «палацу правосуддя» для місцевого окружного суду⁸⁴.

Не менш активно діяв у Думі Н.Савич. Зазвичай його пропозиції мали конструктивний характер. 24 березня 1908 р. він представив на розгляд нижньої палати російського парламенту законопроект про спорудження Амурської залізниці. Депутат не лише детально окреслив вагоме стратегічне значення, економічні вигоди від її прокладання, але й обґрунтував необхідність будівництва магістралі «винятково працюю російських робітників»⁸⁵. Значну роботу Н.Савич здійснював у складі бюджетної та комісії з оборони (від 1912 р. – з військових і морських справ). Особливо помітною виявилася його діяльність у питанні розвитку флоту. Він та його колеги по комісії шукали порозуміння з військовим командуванням, наполягаючи на раціональному підході до планів будівництва кораблів (спочатку обґрунтований проект,

⁷⁸ Кирьянов И.К. Российские парламентарии начала XX в.: новые политики в новом политическом пространстве: Дисс. ... д-ра ист. наук. – Пермь, 2009. – С.235.

⁷⁹ Обзор деятельности Государственной думы третьего созыва: 1907–1912 гг. – С.114–115.

⁸⁰ Кудин Д. Правый октябрист и опытный юрист: Павел Гаврилович Матюнин – забытый сумской парламентарий. – С.23Б.

⁸¹ Вязигин А.С. «Гололобовский инцидент» (Страничка из истории политических партий в России). – Х., 1909. – С.15–16.

⁸² Доклад по вопросу отмены смертной кары // Утро. – 1910. – 24 января. – С.2; Телеграммы // Там же. – 1909. – 21 мая. – С.2.

⁸³ Закрытие заседаний // Там же. – 25 марта. – С.3.

⁸⁴ Григорьев В. В Сумской думе // Там же. – 1913, 11 октября. – С.7; ДАСО. – Ф.354. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.9; Местная жизнь // Утро. – 1909. – 13 июня. – С.4; Мужская частная гимназия в Сумах // Сумской вестник. – 1913. – 4 декабря. – С.3; Телеграммы // Утро. – 1908. – 18 ноября. – С.3.

⁸⁵ Избранные выступления депутатов Государственной думы с 1906 г. до наших дней. – Москва, 2013. – С.43–50; Партия «Союз 17 октября»: Протоколы съездов, конференций и заседаний ЦК: В 2 т. – Т.ІІ: Протоколы III съезда, конференций и заседаний ЦК: 1907–1915 гг. – Москва, 1996. – С.24.

заснований на можливостях промисловості, а потім фінансування), на необхідності вирішення питання заборгованості морського міністерства перед підприємствами, на посиленні Чорноморського флоту. Очоливши бюджетну комісію у IV Думі, Н.Савич продовжив активно працювати в рамках членства в комісії з військових і морських справ. А восени 1913 р. він був одним з ініціаторів реформи губернського земства, що мала б призвести до обмеження його повноважень і фінансування⁸⁶. Подібний почин знайшов відгук і серед його однопартійців у Сумах, у чому можемо побачити злагожденість дій депутата та партійного відділу в його окрузі. На підтримку ідеї ліквідації губернського земства виступили гласні Сумського повітового земського зібрання І.Траскін і В.Золотарьов⁸⁷.

Інкони про свою діяльність та роботу всієї фракції П.Матюнін звітував перед сумськими виборцями у приміщенні громадського зібрання. Подібні виступи мали багато у чому просвітницький характер: процедура проведення законів, функціонування фракції октябристів, діяльність думських комісій тощо. Депутат оцінював законодавчий орган доволі стримано, не вдаючись до критики уряду, що й зумовлювало низький інтерес громадськості міста до подібних зустрічей⁸⁸. Думці Сумського повіту більшою мірою орієнтувалися на політичне життя у столиці. Зокрема Н.Савич наприкінці 1913 р. разом із М.Алексеєнком і М.Родзянком став одним із лідерів так званої групи земців-октябристів (або центральних октябристів), котрі проголосили створення нової фракції, що мала б відбивати «інтереси всіх видів самоврядування» та наполягати на проведенні конституційної реформи в дусі маніфесту 17 жовтня⁸⁹. Центральні ж структури партії лише іноді нагадували про себе у Сумах. Зокрема влітку 1912 р. бюро парламентської фракції надіслало на ім'я міського голови стандартний запит про кількість мобілізованих під час російсько-японської війни містян, склад їхніх родин, котрі користувалися допомогою від міста, розмір пайка тощо. Ці дані були потрібні думцям для внесення поправок до законопроекту про списання із земств і міст боргів перед Державним казначейством⁹⁰.

Після програшу на виборах до IV Думи, П.Матюнін ненадовго повернувся у Суми, де на початку 1913 р. ввійшов до складу комісії з облаштування місцевого комерційного училища⁹¹. Утім уже у червні того року він виїхав у столицю на постійне місце проживання⁹². У Петербурзі П.Матюнін продовжив свою юридичну практику, яку здійснював принаймні до кінця 1917 р.⁹³ Відомо, що екс-депутат узяв на себе функції повіреного в міських справах Харкова, посприявши на початку Першої світової війни виділенню місту позики від держави в розмірі 200 тис. руб. для виплати допомоги сім'ям запасних, призваних на військову службу⁹⁴. Продовжував він і свою роботу у складі ЦК Союзу 17 жовтня. Зокрема як секретар брав участь у партійній конференції 7–10 листопада 1913 р.⁹⁵

⁸⁶ Бескровный Л.Г. Армия и флот России в начале XX в.: Очерки военно-экономического потенциала. – Москва, 1986. – С.194–195; Обзор деятельности Государственной думы третьего созыва: 1907–1912 гг. – С.436; По телеграфу и телефону // Утро. – 1913. – 13 июня. – С.3; Савич Н.В. Воспоминания. – С.37–51.

⁸⁷ Боязь света и общественного мнения // Утро. – 1913. – 30 ноября. – С.2.

⁸⁸ Корреспонденция // Там же. – 1910. – 8 октября. – С.5.

⁸⁹ Аврех А.Я. Раскол фракции октябристов в IV Думе // История СССР. – 1978. – №4. – С.124–125; Кирьянов И.К. Российские парламентарии начала XX века: новые политики в новом политическом пространстве. – С.265.

⁹⁰ ДАСО. – Ф.354. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.32.

⁹¹ К постройке коммерческого училища // Сумской вестник. – 1913. – 22 января. – С.2.

⁹² Местная жизнь // Там же. – 16 июня. – С.2.

⁹³ Городская дума // Там же. – 1917. – 10 декабря. – С.4.

⁹⁴ Городские дела // Утро. – 1913. – 27 ноября. – С.4; Местная жизнь // Там же. – 1914. – 20 декабря. – С.4; По телеграфу и телефону // Там же. – 1913. – 17 ноября. – С.5.

⁹⁵ Партия «Союз 17 октября»: Протоколы съездов, конференций и заседаний ЦК. – Т.ІІ. – С.414, 421.

Розмах революційного руху у Сумському повіті під час революції 1905–1907 рр. згуртував не лише місцеві опозиційні сили, але й противників насилля. До останніх належали передусім місцеві землевласники і промисловці. Заперечення радикальної трансформації суспільства вони поєднували з усвідомленням необхідності здійснення обмежених реформ, спрямованих на модернізацію державних інститутів і пом'якшення соціальних суперечностей. У цьому випадку ідеальною кандидатурою на політичне представництво ставав Союз 17 жовтня, до якого й долучилися представники правих ліберальних і консервативних поглядів. Типовим для Сум був той факт, що ініціативна група складалася здебільшого із земсько-міських діячів. Вона ж багато у чому забезпечувала й кадрове наповнення партійної організації. Формування останньої відбувалося впродовж січня – березня 1906 р., коли осередок набув правильної структури та визначеного членства. Певної ваги сумському відділу в перший рік його існування додавав відомий своєю благодійністю мільйонер П.Харитоненко. Його кандидатура набирала найбільшу кількість голосів під час виборів у «столиці цукрового королівства». Важливим для масовості було залучення представників різних верств населення. Деякою мірою виправдався розрахунок на підтримку заможних селян, зацікавлених у виході з «общини», а також на кооптацію інтелігенції. Утім обидві ці групи не відігравали помітної ролі у житті партії та, певно, покинули її від часу стабілізації політичної ситуації.

Примітно, що саме початковий період існування сумського осередку виявився найбільш продуктивним за всю його історію. Можемо пояснити це, по-перше, стимулом для діяльності «центру», якого надав йому революційний розмах у повіті наприкінці 1905 р., адже виникла необхідність протиставлення демократичним організаціям об'єднання поміркованих і правих громадських діячів; по-друге, відсутністю на той момент політичної конкуренції на легальному полі діяльності за умов запровадження воєнного стану в регіоні; по-третє, думською кампанією, що породжувала чимало сподівань на швидкий вихід із політичної кризи. У подальшому саме чергові думські кампанії активізуватимуть партійний осередок. Натомість у міжвиборчий період політичне життя затихало, що вочевидь позначалося як на «перетіканні» окремих членів до правих сил, так і на загальному скороченні партійців чи перетворенні більшості їх на пасивну масу.

Загалом сумський відділ Союзу 17 жовтня був типовою провінційною організацією з вираженою «класовою фізіономією» (поміщики та капіталісти) свого ядра, що доволі слабко приховувалася за декларацією інтеркласовості. Ця обставина визначала певну недовіру й навіть ворожість до «союзників» збудженого революцією населення. Певною мірою її стримували вигоди, що їх отримав регіон у вигляді депутатства двох своїх представників. Водночас це дозволило забезпечити стабілізацію партійного осередку, який (щоправда в помітно скороченому з часів революції 1905–1907 рр. вигляді) проіснує до початку Першої світової війни.

REFERENCES

1. Avrekh, A. (1978). Raskol fraktsii oktyabristov v IV Dume. *Istoriya SSSR*, 4, 115–127. [in Russian].
2. Beskrovnyj, L.G. (1986). *Armija i flot Rossii v nachale XX v.: Oberki voenno-ekonomicheskogo potentsiala*. Moskva. [in Russian].
3. Donchenko, S. (2006). *Liberalni partii Ukrainy, 1900–1920 rr.* (Extended abstract of Candidate's thesis). Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
4. Galij, I.P. (2005). *Partiya "Sojuz 17 oktyabrya" v Donskoj oblasti: 1905–1912 gg.* (Extended abstract of Candidate's thesis). Rostov-na-Donu. [in Russian].
5. Kiryanov, I.K. (2009). *Rossijskie parlamentari nachala XX v.: novye politiki v novom politicheskom prostranstve*. (Doctor's thesis). Perm. [in Russian].
6. Kiselev, I.N., Korelin, A.P., Shelokhaev, V.V. (1990). Politicheskie partii v Rossii v 1905–1907 gg.: chislennost, sostav, razmeshchenie (Kolichestvennyj analiz). *Istoriya SSSR*, 4, 71–88. [in Russian].
7. Konyk, O.O. (2013). *Deputaty Derzhavnoi dumy Rossijskoj imperii vid buhernii Naddniprojskoi Ukrainy (1906–1917 rr.)*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
8. Kryvobok, O.P. (2009). *Dialnist politychnykh partii ta orbanizatsii na pinochi livoberezhnoi Ukrainy v kints XIX – na pochatku XX st.* (Abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].

9. Kudinov, D. (2013). *Sumskie liberaly v Rossijskom osvoboditelnom dvizhenii, 1901–1906 gg.: regionalnoe izmerenie*. Sumy. [in Russian].
10. Kudinov, D. (2021). Pravyj oktiabrist i opytnyj yurist: Pavel Gavrilovich Matyunin – zabytyj sumskoj parlamentarij. *Vash shans*, 13, 22B–23B. [in Russian].
11. Naryshkina, S. (Ed.) (2013). *Izbrannye vystupleniya deputatov Gosudarstvennoj Dumy s 1906 g. do nashikh dnei*. Moskva. [in Russian].
12. Pavko, A. (1999). *Politychni partii, organizatsii v Ukraini: naprikintsi XIX – pochatok XX st.: zarozhbennia, evolutsiia, diialnist, istorychna dolia*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Pavlov, D.B. (1993). “Soiuz 17 oktyabrya” v 1905–1907 gg.: chislennost i sotsialnyj sostav. *Otechestvennaya istoriya*, 6, 181–185. [in Russian].
14. Pavlov, D.B., Shelokhaev, V.V. (Comp.) (1996). *Rossijskie liberaly: kadety i oktyabristy*. Moskva. [in Russian].
15. Shelokhaev, V.V. (1984). Kontrevolyutsionnaya taktika partii oktyabristov v 1905–1907 gg. *Istoricheskie zapiski*, 111, 151–200. [in Russian].
16. Shelokhaev, V.V. (1987). *Partiya oktyabristov v period pervoj Rossijskoj revolyutsii*. Moskva. [in Russian].
17. Shmorhun, P.M. (1992). Politychni partii Ukrainy na pochatku XX st.: sotsialnyi sklad, chyselnist, typolohiia. *Naukovi pratsi z pytan politychnoi istorii, 172: Politychni partii na Ukraini (1905–1925 rr.)*, 14–25. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Tsyhaniuk, M.A. (2015). Partii „Soiuz 17 oktiabria” u vyborakh do I Derszhavnoi dumy v Ukraini. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Obiienka: Istorychni nauky*, 25: *Na poshanu profesora I.S.Vynokura*, 325–334. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].

Dmytro KUDINOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Department of History of Ukraine,
Sumy State Pedagogical University named after A.Makarenko
(Sumy, Ukraine), dmytro.kudinov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1516-576X>

Vladyslav PARKHOMENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Department of History,
V.Sukhomlynskyi Mykolaiv National University
(Mykolaiv, Ukraine), vlad10031974@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0911-2941>

The Sumy Section of the Union of 17 October: Formation and Activity (1905–1914)

Abstract. The purpose of the article is to reveal the peculiarities of the formation and functioning of the Sumy branch of the Union of 17 October. The goal is detailed with tasks: a) to characterize the political, organizational and law-making activities of the leaders of the party branch – P.Matiunin and N.Savych; b) find out the personnel potential of the regional organization; c) evaluate the activity of the Sumy branch of the Union of 17 October during the State Duma elections, as well as in the inter-election period. **The research methodology** is based on the principles of historicity, complexity, systematicity, criticality, representativeness. The following special methods were used: historical-systemic, comparative-analytical, historical-genetic, historical-biographical, descriptive. For the first time, a comprehensive analysis of the functioning of the Sumy Octobrist Party organization during the First Russian Revolution and during the reign of the June Third Monarchy regime was carried out. **Conclusions.** The response of politically moderate people in Sumy county to the revolutionary movement was their rallying around the local branch of the Union of 17 October. The Lawyer P.Matiunin and the landowner N.Savych played a prominent role in its organization. The cell was formed during the first Duma campaign and continued to be active, primarily during the State Duma elections. The elections to the Third Duma proved successful for the Sumy Octobrists and provided them with two parliamentary seats (P.Matiunin and N.Savych). Duma activities of both leaders of the Sumy branch of the party, on the one hand, distracted them from the management of the organization, and on the other hand, allowed to maintain its image and status, despite the reduction in the number of party members and the transition of some of them to the right camp.

Keywords: Union of 17 October, Octobrists, N.Savych, P.Matiunin, Sumy county, State Duma, Kadets, elections.

Валентин ЛАЗУРЕНКО

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії та права,
Черкаський державний технологічний університет
(Черкаси, Україна), v.lazurenko76@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

Владислав ОЧЕРЕТЯНИЙ

аспірант,
кафедра історії і культури України
та спеціальних історичних дисциплін,
Університет Г.Сковороди в Переяславі
(Переяслав, Україна), ocheret97@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0360-7532>

Селянське зерновиробництво в УСРР у другій половині 1920-х рр.: проблема державного диктату

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.112>

УДК: 94:631.55](477)«1925/1929»

Анотація. Мета статті полягає у висвітленні українського селянського зерновиробництва у другій половині 1920-х рр., аналізі аграрної політики радянського режиму, яка призвела спочатку до гальмівних, потім до деструктивних, а згодом трагічних процесів у сільському господарстві. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, об'єктивності, науковості, багатфакторності та всебічності. Застосування проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, статистичного, логічно-аналітичного, конкретно-пошукового методів сприяло виявленню сутності й логіки перебігу неоднозначних суспільно-політичних, соціально-економічних процесів досліджуваного періоду. **Наукова новизна** визначається залученням та опрацюванням джерел із порушеної проблеми, сучасним критичним поглядом на її осмислення. Комплексно проаналізовано весь спектр чинників: політичних, ідеологічних, адміністративних, економічних, фінансово-податкових. **Основні результати дослідження.** Розглянуто широкий комплекс питань, пов'язаних із розвитком зерновиробництва як основного джерела доходів українських селянських господарств у вказаний період. Проаналізовано динаміку зростання площі селянських засівів та процес зменшення кількості безтяглових і безреманентних господарств. Показано, що посилення командно-адміністративного тиску, форсований курс на індустріалізацію спричинили не просто негативні, а деструктивні процеси в господарському житті українського селянства. Дослідження дало змогу встановити, що радянська влада використала економічне зміцнення українських зерновиробників у другій половині 1920-х рр. у власних інтересах, посиливши фінансовий тиск на селян із подальшими руйнівними для їхніх господарств наслідками задля соціального експерименту більшовиків у вигляді колгоспів. Системно висвітлено позитивні й негативні тенденції у зерновиробництві, проаналізовано причинно-наслідкові зв'язки відповідних процесів та явищ у політиці радянської влади другої половини 1920-х рр., показано їх наслідки у соціально-економічній й демографічній площинах.

Ключові слова: селянське господарство, зернові культури, засівна площа, деструктивні процеси, соціальна диференціація, податкова політика.

Уже у середині 1920-х рр. успіхи у зерновиробництві як основній статті доходів українських селянських господарств сприяли їх економічному зміцненню. Радянська влада вирішила скористатися цим у власних інтересах, посиливши фінансовий тиск на селянство. Постає завдання простежити тенденції (як позитивні, так і негативні), що проявлялися у сільському господарстві в той час. Ці процеси повною мірою відображались у зерновиробництві як найважливішій його складовій.

Ряд аспектів, пов'язаних з окресленою проблематикою, вже висвітлено в історіографії. Ідеться про ґрунтовні напрацювання А.Альтермана¹, В.Марочка², В.Калініченка³. Зокрема останній провів детальний аналіз практично всіх технологічних аспектів річного циклу зерновиробництва, проаналізував насиченість селянських господарств у роки непу сільськогосподарським реманентом і машинами, здійснив важливий аналіз забезпечення їх тягловою силою. Автор довів, що з урахуванням природної родючості агроландшафтів, величезного потягу селянина до землеробської праці, його господарство у другій половині 1920-х рр. було здатне суттєво підвищити продуктивність галузі й підняти зерновиробництво до рівня дореволюційних поміщицьких економій.

Натомість А.Морозов⁴ основну увагу зосередив на аналізі широкого кола фінансово-кредитних аспектів функціонування одноосібного незалежного селянського господарства. Дослідник показав, що за принаймні нейтрального ставлення держави до основної маси українського селянства (а це на середину 1920-х рр. було середняцтво – «вищесередні», «середні», «нищесередні» господарства) воно за допомогою власних самодіяльних кооперативних організацій, які з часу виникнення в 1925–1927 рр. уже напрацювали значний досвід акумуляції та раціонального використання вільних коштів селянських господарств, могло самостійно вирішити більшість проблем, пов'язаних із різким піднесенням продуктивності не лише зерновиробництва, а й сільського господарства у цілому. Податкова політика більшовиків стосовно українського селянства почала набувати характеру відвертого фіскального визиску.

Розлогий аналіз усього комплексу суспільно-політичних і соціально-економічних чинників, які безпосередньо впливали на умови функціонування українських селянських господарств періоду непу, зробив С.Кульчицький⁵. У досить широкій формі він розглянув деструктивний характер фіскальної політики радянської держави по відношенню до селянства, вказав на те, що кремлівські заходи вели не до швидкого зростання товарної частини сільського виробництва, зокрема зернових культур, а навпаки – до підриву селянського зерновиробництва. Дослідник показав весь логічний ланцюг політичних, адміністративних та економічних дій більшовицького керівництва, які на кінець 1920-х рр. після підйому зерновиробництва завели аграрний сектор економіки УСРР у глухий кут.

¹ Альтерман А. Развитие хлебного хозяйства та хлебной торговли Украины. – Х., 1928. – 44 с.; *Його ж.* Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності. – Х., 1929. – 92 с.

² Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995. – 217 с.; *Його ж.* Зернова проблема та «криза хлібозаготівель» // Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.265–278.

³ Калініченко В.В. Селянське господарство в доколгоспний період (1921–1929). – Х., 1991. – 131 с.

⁴ Морозов А.Г. Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993. – 275 с.; *Його ж.* Сільськогосподарський кредит в добу непу (1921–1929). – Черкаси, 2020. – 447 с.

⁵ Кульчицький С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). – К., 1979. – 256 с.; *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – 396 с.; *Його ж.* Непівська концепція «кооперативного соціалізму» // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). – К., 2000. – С.85–114.

Певну увагу означеній проблемі приділила Л.Гриневич⁶, котра акцентувала увагу на висвітленні еволюції фіскального тиску на селянина, коли радянська влада почала дедалі більше переносити центр уваги від суто адміністративних до відверто кримінальних методів боротьби зі вродженою схильністю українського селянина до вільної землеробської праці.

У тій чи іншій формі польові або рівні їм наділи землі у другій половині 1920-х рр. були основним джерелом доходів для майже 25 млн осіб (із 31 млн населення радянської України). Адекватне відображення проблеми фінансово-кредитної та податкової політики держави стосовно українського селянства має винятково важливе значення для розуміння сутності й перебігу драматично-трагічних подій кінця 1920 – початку 1930-х рр. Ця проблематика привернула увагу таких дослідників, як П.Гай-Нижник⁷, Ю.Котик, С.Корновенко⁸, В.Лазуренко⁹ й ін. Серед іншого, фахівці висвітлили динаміку ухвалення і вплив тих чи інших законодавчих актів, які регулювали функціонування селянського господарства, показали суть не лише соціально-економічних чинників аграрної політики більшовицького режиму у другій половині 1920-х рр., а й боротьбу за владні крісла партійно-радянської верхівки.

Віддаючи належне доробку вітчизняних дослідників, слід зазначити, що ряд аспектів, безпосередньо пов'язаних із функціонуванням складного механізму селянського зерновиробництва у вказаний період, підвищення його товарності, ще потребують подальшого поглибленого аналізу та уточнення.

Із реалізацією політики непу в українському селі індивідуальні господарства поступово міцніли, їх успіхи в рільництві, як базовій галузі сільського господарства загалом, і у вирощуванні зернових культур зокрема, були досить відчутними. Необхідно відзначити динаміку зростання площі селянських засівів. У доповіді «Недорід, хлібозаготівлі та чергові завдання розвитку сільського господарства», виголошеній на пленумі ЦК КП(б)У 1 листопада 1928 р., відзначалося, що в 1916 р. селянські засівні площі склали 15 млн 658 тис. дес., а в 1928 р. – вже 19 млн 707 тис. дес.¹⁰ Загальні дані про засівні площі селянських господарств у 1927 р. були такими: на них припадало понад 96% усієї площі, з них 96,5% засіяно вісьмома різновидами зернових¹¹.

Основним регіоном із вирощування пшениці був український степ. Загалом за 1925–1927 рр. її виробництво у степовій смузі збільшилося майже вдвічі¹². У цьому регіоні республіки налічувалося лише чверть селянських господарств, що засівали хліб для власного споживання, решта були зорієнтовані на вирощування товарного зерна¹³. Вісім головних зернових культур (озима та ярова пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, просо, гречка) становили в 1927 р. 97,7% валових зборів в

⁶ Гриневич Л. Стаття 127 КК УСРР як важіль боротьби з приватником в умовах розгортання надзвичайних заходів на початку 1928 р. // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. – Вип.20. – К., 2011. – С.177–192.

⁷ Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). – К., 2006. – 303 с.

⁸ Котик Ю.В., Корновенко С.В. Становлення та діяльність податкових органів УСРР у період непу (1921–1929 рр.). – Черкаси, 2016. – 216 с.

⁹ Лазуренко В.М. Українське фермерство: злет і падіння (1921–1929 рр.). – Черкаси, 2013. – 474 с.; Лазуренко В.М., Паскаленко В.Є. Український фермер в добу НЕПу. – Черкаси, 2011. – 346 с.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2750. – Арк.3.

¹¹ Альтерман А. Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності. – С.9.

¹² Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України. – С.31.

¹³ Там само. – С.27.

індивідуальних селянських господарствах УСРР¹⁴. Досить часто статистика валових зборів зернових в індивідуальних господарствах містила похибку, адже селяни, небезпідставно побоюючись підвищення податків, приховували реальні показники врожайності¹⁵.

Аналіз статистичних даних свідчить, що у другій половині 1920-х рр. відсоток селянських господарств, головним джерелом доходу яких була зернова продукція, виглядав так: у лісостеповій зоні – 84,7%, у степовій – 89,1%. Навіть на Поліссі, де природно-демографічні та соціальні умови були найменш сприятливими для зерновиробництва, близько двох третин селянських господарств мали доходи від продажу зерна. Загалом по Україні частка селянських господарств, основним джерелом існування яких була зернова продукція, складала 86,1%¹⁶.

Важливим чинником, який сприяв зміцненню хазяйств і водночас визначався як показник такої ситуації, був процес зменшення кількості господарств без робочої худоби, що позначився з 1924 р., коли частка таких складала 46,4%. У 1927 р. відповідні статистичні дані визначалися у 41,7%¹⁷. Поступово покращувалася ситуація із забезпеченням селянських господарств сільськогосподарським реманентом, показники збільшення якого вказували на послідовне економічне зміцнення господарств, котрі мали можливість придбавати найнеобхідніші засоби для обробітку землі. Так, безреманентні пересічно по УСРР у 1925 р. становили 41,9%, у 1927 р. – 37,8%; кількість селянських дворів без борон зменшилась із 34% до 25%¹⁸.

До позитивних процесів слід віднести спеціальне кредитування для збільшення кількості тяглової сили у сільському господарстві, зростання постачання різноманітних сільгоспмашин. Okремо варто відзначити активне сприяння держави зміцненню незаможних господарств. Звичайно, цільова направленість на економічну допомогу біднякам пояснювалася політичними інтересами радянської влади, яка прагнула створити міцний ґрунт для боротьби з так званим «приватництвом» на селі й переймалася створенням соціального протистояння між заможними та незаможними господарями, проте все ж маємо констатувати, що значна кількість селян була залучена до програми допомоги бідності, надання їм пільг при оподаткуванні, скасування недоплати з сільськогосподарського податку, отримання преференцій у державному страхуванні, бюджетних асигнувань на бідняцьке землевпорядження тощо. Варто відзначити й державні програми щодо забезпечення селян посівним матеріалом, наслідком чого стало зростання засівів чистосортних зернових культур. Усе це сприяло втягненню дедалі більшої кількості селянських господарств у товарне виробництво.

Постає питання: чому ж на тлі позитивної динаміки розширення перспектив нарощення зерновиробництва були хлібні труднощі? Відповідь криється як в об'єктивних, так і суб'єктивних чинниках. До перших ми відносимо те, що у другій половині 1920-х рр. зерновиробництво велося, як і раніше, здебільшого екстенсивними методами, оскільки вирощування зернових культур залежало від природних умов, засух і недостатнього застосування агротехнічних заходів¹⁹. До других слід віднести посилення командно-адміністративного тиску після перемоги Й.Сталіна в політичній боротьбі за одноосібну владу, що мало руйнівні для селянських господарств наслідки. З 1925 р., коли партійне керівництво взяло курс на індустріалізацію, одночасно

¹⁴ *Калініченко В.В.* Селянське господарство в доколгоспний період (1921–1929). – С.90.

¹⁵ Там само. – С.88.

¹⁶ *Альтерман А.* Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності. – С.5.

¹⁷ *Шліхтер О.* Українське сільське господарство за 10 років // Український агроном. – 1927. – №10/11. – С.16.

¹⁸ Два роки роботи уряду УСРР: 1926/27–1927/28: Матеріали до звіту уряду одинадцятому з'їздові Рад. – Х., 1929. – С.65.

¹⁹ *Калініченко В.В.* Селянське господарство в доколгоспний період (1921–1929). – С.90.

почали набирати обертів деструктивні процеси, що негативно позначалося на економічному становищі селянства. Загалом саме по собі втілення ідей індустріалізації економіки було необхідним для подальшого зміцнення більшовицької держави, але заходи влади щодо практичної її реалізації були алогічними й недоцільними у системному розумінні.

Форсовані темпи індустріалізації вимагали термінових і масштабних джерел фінансування. Тут потрібно зробити акцент на тому, яким саме чином і за допомогою яких ресурсів сталінський режим планував утілювати свої масштабні плани. Серед джерел коштів основними були три: прибутки з промисловості, податки та збори з так званого «нетрудового населення» (торговці, промисловці, сюди ж відносилося й заможне селянство – «глітаї», «куркулі»), прибутки селян-середняків, отримані насамперед через оподаткування²⁰.

Левову частку необхідних фінансів планувалося «викачувати» доволі жорсткими методами. Як пропагандистське прикриття лунали заклики на зразок таких, що, мовляв, суто «в інтересах трудового народу» на деякий час шляхом надзвичайних заходів необхідно обмежити економічні інтереси окремих груп населення, а саме – заможної частини селянства²¹.

Розпочалося відкрите посилення процесів соціальної диференціації з метою посягати ворожнечу між різними прошарками селянства. В основі штучного створення соціальної напруги, нагнітання у середовищі селянства протистояння було прагнення применшити вагомий до цього часу вплив заможників, котрі могли (за відсутності на них жорсткого тиску) впливати на соціальну атмосферу села. Провідними в більшовицькій пропаганді стали заклики, мовляв, «заможник – це куркуль, експлуататор бідняка». Постійні апеляції до того, що необхідно «звільнити трудове селянство з-під ярма глітаїв», на практиці втілювалися у відчутний соціальний тиск на зазначену групу селянства. Відповідно, така політика ставала вагомим суб'єктивним чинником хлібозаготівельних труднощів, оскільки заможні селянські господарства в насиченні зернового ринку відігравали важливу роль, а отже за репресивної аграрної політики радянської влади опинилися в негативному економічному й мотиваційному полі. Навіть члени родин заможних селян трактувались як соціальний прошарок «експлуататорського типу», котрий априорі запрограмований здійснювати різні економічні «злочини», «заважати» та навіть «шкодити» радянській державі²².

Здрібнення селянських господарств, характерне для 1920-х рр., не могло радикально сприяти зростанню виробництва товарної продукції. Селянин, який отримав можливість із проголошенням непу бути господарем своєї землі, вкладав у власну справу не лише наполегливу працю, енергію, ініціативу, але й матеріальні ресурси. Він прагнув розширити своє господарство, проте пропаганда проти «куркульства» шкодила цьому. Будь-який господар, ще донедавна незаможний, якому вдавалося зміцнити своє господарство, хто намагався взяти в оренду землю чи використати найману працю, відразу ж отримував ярлик «куркуля».

Одним із ключових чинників, які призвели до дефіциту хлібних ресурсів, стала відверта жорсткість та агресивність податкової політики. Якщо впродовж першого періоду непу оподаткування ще якимось виконувало функції, притаманні

²⁰ Чорний І. Хлібозаготівля, політика цін і селянство // Радянський селянин. – 1928. – №11/12. – С.2.

²¹ Там само. – С.3–4.

²² Абрамуова О.М., Корновенко С.В. Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу. – Черкаси, 2017. – С.56.

державі з ринковою економікою, то з другої половини 1920-х рр. дедалі більше трансформувалося в конфіскаційний важіль у політиці економічного примусу, а за потреби – і терору²³.

Податкова політика як інструмент тоталітарної держави все більше набирала обертів не лише раціонально-економічного, а й класового характеру, ставши складовою кардинальних економічних і соціальних експериментів²⁴. Вона не просто перетворилася на інструмент «викачування» фінансових ресурсів із селянських господарств, а й набула ознак механізму політичних маніпуляцій із селянством задля розколу його на антагоністичні соціальні групи²⁵.

Дії влади поступово призводили до соціального загострення. Активізувався процес «задобрювання» бідних господарств, яких визначено «класовою опорою на селі». Якщо 1925–1926 господарського року за ознакою маломіцності від оподаткування було звільнено 20% від усієї кількості господарств, то в 1926–1927 госп. р. цей показник було доведено до 25%. Характеризуючи «класові підходи» у законодавстві щодо сільськогосподарського оподаткування, фахівці відзначали, що 1927–1928 госп. р. був рекордним за кількістю господарств, охоплених пільгами за ознакою маломіцності.

У квітні 1928 р. на пленумі ЦК ВКП(б) проголошено, що звільнення 35% маломіцних господарств від сільгосподатку стало одним із найважливіших досягнень радянської держави в останні роки. Водночас було визначено нове посилення сільськогосподарського податку для заможної верхівки села. З трибун лунали заклики про те, що «окремі» господарства серед маси селянства виділяються «нетрудовим характером» і розміром своїх прибутків, тому вони як «господарства глитайського типу» повинні сплачувати більші податки²⁶.

Ознайомлення зі змістом публікацій у тогочасних центральних часописах про оподаткування індивідуальних селянських господарств засвідчує, що ідеологічний чинник у цьому питанні був досить дієвим. Велася мова про те, що звільнення від податку 35% незаможних господарств цілком справедливе, а перекладання тягара оподаткування на плечі заможних власників землі доречне²⁷. У 1928 р. такі господарства під примусом були зобов'язані продати державі за досить низькими цінами до 35% власного врожаю і сплатити 45% усього сільськогосподарського податку, який накладався на село²⁸. Врешті саме цей селянський прошарок більшовицьке керівництво звинуватило у провокуванні хлібозаготівельної кризи. Проте не лише заможне селянство було невдоволене системою оподаткування, про яке постійно висловлювалося на сільських сходах, а й інші групи селян виявляли незадоволення своїм економічним становищем, що сприяло наростанню соціальної напруженості.

Було практично припинено нормальне постачання селян товарами широкого вжитку. Внаслідок втручання держави в ринкове ціноутворення на зерно дедалі частіше висловлювалося невдоволення розцінками на хліб, селяни цілком справедливо вважали їх заниженими відносно цін на промтовари. Постійними були нарікання на

²³ Котик Ю.В., Корновенко С.В. Становлення та діяльність податкових органів УСРР у період непу (1921–1929 рр.). – С.99.

²⁴ Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). – С.210.

²⁵ Лазуренко В.М. Українське фермерство: злет і падіння (1921–1929 рр.). – С.376.

²⁶ Зотів В. Класові моменти в законодавстві про сільськогосподарське оподаткування // Український агроном. – 1928. – №7/8. – С.28.

²⁷ Славгородський В. Оподаткування сільськогосподарським податком індивідуальних селянських господарств // Радянський селянин. – 1928. – №11/12. – С.10.

²⁸ Лазуренко В.М., Паскаленко В.Є. Український фермер в добу НЕПу. – С.134.

дешевизну селянської праці. Наприклад, у листах селян Вінницької округи були скарги на те, що «все треба продавати дешево, а щоб злагодити собі пальто, треба продати одну десятину землі»²⁹.

Постійний тиск на селян щодо реалізації зерна в період, найбільш вигідний державі, за низькими цінами, підтверджується тим фактом, що, наприклад, за п'ять місяців 1926–1927 госп. р. обсяги реалізованого селянством хліба збільшилися на 25–30% при зростанні вартості зерна лише на 3–6%³⁰. Тобто селянин не міг сам обирати найвигідніший період року для продажу збіжжя, а був змушений виконувати розпорядження командно-адміністративної системи, щоб не накликати на себе каральних санкцій. Це викликало хвилю нового невдоволення. Маючи можливість отримати на ринку більшу ціну, власник селянського господарства не був зацікавлений у форсуванні реалізації зерна, особливо кормових культур³¹.

Сукупність усіх окреслених чинників призвела до хлібозаготівельних труднощів. Держава все більше втручалась у планування й регулювання хлібних цін. На різноманітних засіданнях лунали емоційні заклики, ставилася вимога якнайшвидше «усупільнити» торговельний хлібооборот. Преса, яка була голосом партійної ідеології, рясніла прокламаціями про так званий «стихийний хлібний ринок» і необхідність підпорядкування його плановим засадам. У періодичних виданнях другої половини 1920-х рр. зустрічаємо значну кількість публікацій із питань політики хлібозаготівель. Критиці піддавалося саме українське селянство, адже йшлося про те, що в УСРР, попри посиленій попит на хлібному ринку, мовляв, продовжують збільшуватися хлібні запаси у селянських господарствах. Робився наголос на тому, що в інтересах держави і «трудового селянства» потрібно вдатися до низки заходів, скерованих на стимулювання хлібної пропозиції³².

Водночас на законодавчому рівні розпочалися гоніння на «спекулянтів» та «куркулів», яких було оголошено винними в «підриві хлібозаготівель». Із 1928 р. активно почала застосовуватися декларована Кримінальним кодексом УСРР 1927 р. кримінальна відповідальність селян, котрі не бажали «дарувати» державі результати копіткої праці з власної землі. Агресивні більшовицькі методи мали кілька спрямувань: насамперед покарати «винних» і водночас показати селянським «масам», що буде з тими, хто не бажатиме здавати зерно на умовах, продиктованих державою³³. Проте такі заходи не змінили ситуацію, а ще більше віддаляли селянство від ідей влади в аграрній політиці, провокували подальше соціальне напруження.

У цілому, слід зазначити, що основною причиною зниження продуктивності зерновиробництва була не просто недалекоглядна та неефективна політика держави, а її виразно негативне ставлення до вільного селянина-товаровиробника, який прагнув зберегти таку необхідну для ефективного функціонування зорієнтованого на ринок господарства свободу в галузі підприємництва. Партійно-радянське керівництво не бажало критично поглянути на результати власної роботи, натомість переклало провину на «куркуля», закидаючи йому зберігання значних залишків хліба у власних коморах, затримку, а то й відмову «здавати» його державі.

²⁹ Зінченко А. Нариси історії подільського селянства: 1917–1930 рр. – Вінниця, 2008. – С.220.

³⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2502. – Арк.2.

³¹ Беркаш В. Питання політики хлібозаготівель // Український агроном. – 1928. – №2. – С.10.

³² Там само. – С.9.

³³ Гриневич Л. Стаття 127 КК УСРР як важіль боротьби з приватником в умовах розгортання надзвичайних заходів на початку 1928 р. – С.180.

Отже хаотично шукаючи шляхи виходу з кризи, влада почала творити жупел «ворога», «куркуля», який нібито «свідомо гальмував» хлібозаготівлі. Суто адміністративними методами власників селянських господарств змушували збільшувати кількість законтракованих площ пшениці й жита (та, відповідно, розраховуватися за врожай на вигідних для держави, але здирицьких для селянина умовах). Було проголошено курс на посилення хлібозаготівель і, водночас, – на максимальну економію споживання зерна селянськими родинами, для чого запроваджено ряд репресивних щодо селянства заходів.

Партійне керівництво, всупереч очевидній господарсько-економічній діяльності, відверто не бажало визнавати помилковість власних рішень і розпоряджень, які в основі своїй і вели до поступового зниження обсягів товарної частини зернового господарства. Така недалекоглядність зазвичай прикривалася демагогічними посиленнями на «злу волю» так званого «куркуля». Ми свідомо вживаємо вислів «так званого», оскільки в матеріалах тогочасної радянської статистики, які стосувалися належності селян до соціальних груп, такого терміна просто не існувало. Натомість було середняцьке, вищесереднє, заможне селянство.

Хлібним труднощам сприяла не лише податкова політика, внаслідок якої селянин або переставав засівати землю в масштабах попередніх років, або просто приховував реальний урожай, щоб мати зерно для посівної кампанії, прокорму худоби та задоволення потреб власної родини, а й дедалі більший політичний тиск кремлівської верхівки, спрямований на поневолення селян шляхом насильницької колективізації. З цією метою у країні розгорнулася активна пропагандистська кампанія щодо необхідності «усуспільнення» сільського господарства, яке нібито було необхідне для «піднесення добробуту» основної маси селянства, збільшення ринку збуту та сировини для великої промисловості, технічної перебудови й «соціалістичного кооперування» з метою викорінення так званих «капіталістичних складників села». Особливий акцент робився на тому, що шляхом втягнення в колгоспи основної маси селянства буде викорінено «індивідуалізм» у хліборобстві. Цілком зрозуміло, що подібна політика вела до знищення селянина як власника й господаря; відповідно він поступово втрачав зацікавленість у веденні власного господарства.

Підсумовуючи, слід зазначити, що в умовах української радянської дійсності другої половини 1920-х рр. політика держави стосовно селянства означала посилення його експлуатації через форсування темпів індустріалізації, що призвело до негативних наслідків у забезпеченні населення продовольством, до катастрофічної руйнації як сільського господарства у цілому, так й умов життя десятків мільйонів українських селян. Унаслідок експериментів владної верхівки саме їх існування опинилося спочатку в лещатах господарської кризи, а потім і Голодомору 1932–1933 рр.

REFERENCES

1. Abrazumova, O.M., & Kornovenko, S.V. (2017). *Suspilno-politychna aktyvnist selianstva USRR u roky nepu*. Cherkasy. [in Ukrainian].
2. Hai-Nyzhnyk, P. (2006). *Podatkova polityka Tsentralnoi Rady, uriadiv UNR, Ukrainskoi Derzhavy, USRR (1917–1930 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Hrynevych, L. (2011). Statia 127 KK USRR yak vazhil borotby z pryvatnykom v umovakh rozhortannia nadzvychainykh zakhodiv na pochatku 1928 r. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzbennia, posbuky*, 20, 177–192. [in Ukrainian].
4. Kalinichenko, V.V. (1991). *Selianske hospodarstvo v dokolbospnii period (1921–1929)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
5. Kotyk, Yu.V., & Kornovenko, S.V. (2016). *Stanovlennia ta diialnist podatkovykh orbaniv USRR u period nepu (1921–1929 rr.)*. Cherkasy. [in Ukrainian].
6. Kulchytskyi, S. (1996). *Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrychchia (1919–1928)*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kulchytskyi, S.V. (2000). Nepivska kontseptsiiia "kooperatyvnoho sotsializmu". *Sutnist i osoblyvosti novoi ekonomichnoi polityky v ukrainskomu seli (1921–1928 rr.)*, 85–114. Kyiv. [in Ukrainian].

8. Lazurenko, V.M. (2013). *Ukrainske fermerstvo: zlet i padinnia (1921–1929 rr.)*. Cherkasy. [in Ukrainian].
9. Lazurenko, V.M., & Paskalenko, V.Ye. (2011). *Ukrainskyi fermer v dobu NEPu*. Cherkasy. [in Ukrainian].
10. Marochko, V.I. (2003). Zernova problema ta „kryza khlibozahotivel”. *Holod 1932–1933 rr. v Ukraini: prychyny ta naslidky*, 265–278. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Marochko, V.I. (1995). *Ukrainska selianska kooperatsiia: istoriko-teoretychnyi aspekt (1861–1929 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Morozov, A.H. (1993). *Selo i broshii: Ukrainska kredytna kooperatsiia v dobu nepu*. Cherkasy. [in Ukrainian].
13. Morozov, A.H. (2020). *Silskohospodarskyi kredyt v dobu nepu (1921–1929)*. Cherkasy. [in Ukrainian].
14. Zinchenko, A. (2008). *Narysy istorii podilskoho selianstva: 1917–1930 rr.* Vinnytsia. [in Ukrainian].

Valentyn LAZURENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of History and Law,
Cherkasy State Technological University
(Cherkasy, Ukraine), v.lazurenko76@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

Vladyslav OCHERETIANYI

Postgraduate,
Department of History and Culture of Ukraine
and Special Historical Disciplines,
H.Skovoroda University in Pereiaslav
(Pereiaslav, Ukraine), ocheret97@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0360-7532>

Peasant Grain Production in UkrSSR in the Second Half of the 1920s: The Problem of State Dictate

Abstract. The purpose of the article is to highlight Ukrainian peasant grain production in the second half of the 1920s, to analyze the agrarian policy of the Soviet regime, which led to slow, destructive processes in agriculture. The methodological basis of the research is the principles of historicism, objectivity, scientificity, multifactoriality and comprehensiveness. The application of problem-chronological, comparative-historical, statistical, logical-analytical, concrete-search methods contributed to the discovery of the essence and logic of the ambiguous social-political and socio-economic processes of the period under study. Scientific novelty is determined by the involvement and elaboration of sources from the problem raised, a critical view of its understanding. The entire range of factors that determined the situation of agriculture in Soviet Ukraine in the second half of the 1920s was analyzed. The main results of the study. A wide range of issues related to the development of grain production as the main source of income of Ukrainian peasant farms in the specified period is considered. The dynamics of the growth of the area of peasant sowings and the process of reducing the number of no-draft and no-remenance farms were analyzed. It has been found that the strengthening of command-administrative pressure, the forced course towards industrialization caused not just negative, but destructive processes in the economic life of the Ukrainian peasantry. The study made it possible to establish that the Soviet authorities used the economic strengthening of Ukrainian grain producers from the mid-1920s in their own interests, increasing financial pressure on peasants with further devastating consequences for their farms for the Bolsheviks' social experiment in the form of collective farms. The article systematically highlights positive and negative trends in grain production; the cause-and-effect relationships of relevant processes and phenomena in the policy of the Soviet government in the second half of the 1920s are analyzed and their consequences in the socio-economic plane are shown.

Keywords: peasant farm, grain crops, sown area, destructive processes, social differentiation, tax policy.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ірина КОЛЕСНИК

докторка історичних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ikolesnyk2002@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1605-2919>

«Українське ХІХ століття» в термінах і поняттях глобальної історії

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.121>

УДК: 930.303.446

Анотація. Мета дослідження полягає в переосмисленні особливостей історії ХІХ ст. в категоріях глобальної історії. **Методологія** спирається на методи концептуальної історії, мультикультуралізму та принципи сучасної глобальної історії. **Наукова новизна.** Специфіка «українського ХІХ століття» досліджується в таких категоріях глобальної історії, як «імперський меридіан», «відсталість», «відродження – культурний трансфер». Концепт імперського меридіану, запропонований британськими глобальними істориками, має французьку та українську версії, слугує контраверсією «нової імперської історії». Проаналізовано, як термін «відсталість» трактується іспанськими, російськими та українськими істориками. Основними темами історії України ХІХ ст. були відсталість та відродження. Національне відродження в термінах глобальної історії сприймається як культурний трансфер ідей, людей, технологій, суспільних і політичних рухів. Відродження розглядається як закономірне явище у світовій історії. **Висновки.** Трагування «українського ХІХ століття» з перспективи глобальної історії дозволяє переосмислити його в європейському та світовому контекстах.

Ключові слова: глобальна історія, історія України ХІХ ст., імперський меридіан, відсталість, відродження – культурний трансфер.

Дев'ятнадцяте століття – одне з ключових у новочасній вітчизняній історії. М.Грушевський пов'язував його із феноменом українського національного відродження, марксистська історіографія – з епохою капіталізму, пострадянська – з процесами модернізації українського суспільства. Понятійно-термінологічний апарат будь-якої наукової дисципліни, як відомо, характеризує рівень її методологічної оснащеності та стан комунікації з іншими національними історіографіями. Нині історична наука стоїть перед викликами глобальної історії, найновішого напрямку у західній соціогуманітаристиці. Тому варто подивитися на історію України ХІХ ст. під кутом зору таких новітніх категорій глобальної історії, як «імперський меридіан», «відсталість», «культурний трансфер».

Імперський меридіан

Роль та специфіка XIX ст. у глобальній історії має різноманітні інтеграції. Так, В.Макнілл говорить про «довге XIX століття (1850–1950 pp.)», впродовж якого Захід досяг свого могутнього світового становища. Ю.Остергаммель у книзі «Трансформація світу: глобальна історія XIX ст.» розгортає масштабну історію по-заминулого століття, що мала вплив на катастрофи XX ст.¹ Цей термін було введено в українську історіографію завдяки діаспорним історикам, зокрема І.Лисякові-Рудницькому. Згодом він міцно вкорінився у вигляді конструкції «довге українське XIX століття»².

Концепт «імперський меридіан» («imperial meridian») запровадили представники британської школи глобальних істориків. Так, К.Бейлі в амбіційному проекті «Імперський меридіан: Британська імперія та світ 1780–1830» аналізує злет, апогей і падіння II Британської імперії, а «імперський меридіан» він визначає як період, що охоплював події Американської та Французької революцій, епоху Наполеона та світової кризи, і тривав із 1780 по 1830 pp.³

Натомість П.О'Браєн дещо звузив хронологічні межі та зміст періоду, звівши його до встановлення європейської морської й військової гегемонії над країнами, суспільствами інших континентів упродовж 1789–1825 pp.: «Після подій революції та наполеонівських війн 1789–1825 pp. європейці отримали величезні поповнення щодо населення, територій і природних ресурсів в Азії, Африці, на Тихому океані, що були взяті під прямий або неформальний контроль. Упродовж “імперського меридіану” європейська морська та військова перевага над державами й суспільствами інших материків виявилася практично нездоланною. Західна Європа стала на шлях постійного економічного зростання, що вело до поглиблення розбіжностей між рівнями технологій, продуктивності, життєвих стандартів і військової потужності між Сходом та Заходом, Північчю й Півднем»⁴.

Виникнення імперського меридіану – це глобальні зміни у світовій історії після 1789–1825 pp., що означали геополітичний, технологічний і політичний підйом Заходу в XIX ст., коли Європа стала світовим лідером⁵. Отже, для цього періоду, на думку П.О'Браєна, характерним було створення світової економічної системи, індустріальні революції, війни (від локальних до «Великої європейської громадянської війни 1914–1918 pp.»), революції (соціальні, національні, наукові), імперський експансіонізм.

І дійсно, наполеонівський проект перетворення Європи передбачав масштабні цілі. Ідеться про створення єдиної валютної системи по всьому континенту. Цивільний кодекс французького імператора створив нову юридичну базу нового порядку, і досі не переглядався. Незважаючи на зміни політичного устрою, від передбачав базові європейські цінності, включаючи свободу віросповідання, рівність усіх перед законом. Наполеон також створив сучасну університетську систему освіти. Започаткована ним грошово-кредитна система перетворила Європу на єдину сім'ю. З 1780-х по 1830–1840-ті pp. у Франції та Англії розпочалися промислові революції,

¹ Osterhammel J. The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century. – Princeton, NJ, 2014. Див. також: Тесля А.А. Национализирующийся век: опыт глобальной истории: дискуссия о книге Ю.Остерхаммеля «The Transformation of the World» // Философия: Журнал высшей школы экономики. – 2017. – Т.1. – №2. – С.110–120.

² Лисяк-Рудницький І. Структура української історії у XIX ст. // Його ж. Історичні есе: У 2 т. – Т.1. – К., 1994. – С.197.

³ Bayly C. Imperial Meridian: The British Empire and the World 1780–1830: Studies in Modern History. Routledge; 1989.

⁴ O'Brien P. Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history // Journal of Global History. – 2006. – №1. – P.11.

⁵ Ibid. – P.24.

що знаменували перехід від аграрно-кустарного до індустріально-капіталістичного виробництва.

Про дослідницький потенціал та інтерпретаційні можливості концепту «імперський меридіан» свідчить його верифікація на матеріалах французької історії. Д.Тодд, автор статті «Французький імперський меридіан, 1814–1870 рр.», на противагу британським колегам, подає зовсім інші хронологічні контури. Це «період, що тягнеться від реставрації Людовика XVIII в 1814 р. до падіння Наполеона III в 1870 р., він залишається terra incognita в історії французьких глобальних амбіцій». Ідеться про час між падінням Атлантичної імперії Бурбонів і зростанням Африканської й Індійської імперій III Республіки, коли Франція залишалася військовою, економічною, науковою та культурною наддержавою, що мала вплив у світовому масштабі. Усе це, на думку автора, дає підстави перейменувати період 1814–1870 рр. на «французький імперський меридіан» у сенсі «історіографічного провалля між двома класичними періодами імперської експансії»⁶.

Якщо у К.Бейлі імперський меридіан був пов'язаний із фазою авторитарного правління в поєднанні з примусовим накиданням підвладним територіям економічних інститутів у період 1780–1830-х рр.⁷, то Франція залишалася не лише «провідною економічною державою, котра поступалася лише Великобританії за обсягами зовнішньої торгівлі та іноземних інвестицій», – вона мала величезний інтелектуальний і культурний вплив. Її академічні інституції, інженерні школи й культурні заклади користувалися світовим авторитетом, а французька мова, особливо в континентальній Європі та у середземноморському світі «зберігала статус основного засобу інтелектуальної, наукової й навіть комерційної та фінансової комунікації»⁸.

Таким чином, ключовими темами історії XIX ст. вважаються імперська експансія, національна держава, модернізація та демократичні революції. Динаміку модернізації при переході від традиційного до індустріального суспільства модернізаційні аналітики розглядають по-різному. Так, С.Е.Блек у праці 1966 р. «Динаміка модернізації: дослідження з порівняльної історії» визначив різні види трансформації: «інтелектуальна» означала встановлення контролю над навколишнім середовищем, «економічна» мала наслідком індустріалізацію, «соціальна» містила швидку урбанізацію, зростаючу спеціалізацію праці та зміну відносин між статями, «політична» вела до появи лідерів, які спрямовували процеси модернізації, котра стимулювала етику індустріалізму, конкуренції, саморозвитку людини. На підставі порівняльного аналізу модернізаційних процесів Р.Бендікс у студіях «Національне будівництво і громадянство» (1977 р.) та «Королі або народ: влада чи мандат на управління» (1978 р.) стверджував: якщо у Західній Європі індустріалізація й демократичні революції призвели до появи ліберальних держав і капіталістичного суспільства, то в Росії традиція царату проклала шлях «авторитарному правлінню та егалітарному суспільству»⁹. Редактори книги «Епоха революцій у глобальному контексті» Д.Армітадж і С.Субрагманьям вважають, що основні русійні сили в історії XIX ст. – це демократичні революції та індустріалізація¹⁰.

У цілому, підсумовує Дж.Бентлі, модернізаційні аналітики зосередили увагу на таких визначальних рисах сучасного суспільства, як урбанізація, індустріалізація,

⁶ Todd D. A French Imperial Meridian, 1814–1870 [Електронний ресурс]: <https://kclpure.kcl.ac.uk/portal/files/57188711/FIM.pdf>

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

⁹ Див.: Бентлі Дж. Образы всемирной истории в научных исследованиях XX в. // Время мира: Альманах. – Вып.1. – Москва, 1998. – С.38–40.

¹⁰ The age of revolutions in global context, c. 1760–1840 // Eds. D.Armitage, S.Subrahmanyam. – Basingstoke, 2010.

наука, технології, комунікації, масова освіта¹¹. Показово, що саме в XIX ст. форми національного історієписання виступали як політична ідеологія національних рухів за незалежність та єдність в імперських анклавах.

Таким чином, концепт «імперський меридіан» є інтелектуальним продуктом доби глобалізації XXI ст. і слугує інструментом дослідження глобальної історії, зокрема виступає визначальним маркером історії XIX ст. Тому логічно припустити, що цей концепт-метафора фіксує небачене зростання імперського чинника в контексті загальних процесів у світі та Європі.

Імперський меридіан в українській історії

Той факт, що «імперський меридіан» не має усталеної дефініції або визначення, відкриває нові горизонти його можливих інтерпретацій. Цей концепт дозволяє розглядати минуле України в масштабах світової та європейської історії.

«Імперський меридіан» в українському минулому, вважаю, означав історичний період від остаточного руйнування козацької державності до кінця Першої світової війни (1780-ті – 1918 рр.). Цей період характеризується встановленням радикальної політичної, економічної, соціальної й культурної гегемонії імперських урядів Романових та Габсбургів над тими народами і країнами, котрі ввійшли до цих величезних утворень. Сенс цього періоду в українській історії становить формування економічних, соціокультурних, ідейно-політичних передумов виникнення України як глобального проекту.

Практично на українських територіях у складі Російської та Австро-Угорської імперій існували дві моделі імперської інтеграції. Обидві вони мали модернізаційний характер, але різні вектори змін. Водночас трансформаційні процеси у цих імперських анклавах кожен зі свого боку сприяли кристалізації української нації і практичній реалізації українського (державного) проекту на початку 1918 р.

Економічні передумови реалізації українського проекту як глобального були зумовлені тим, що в XIX ст. українські терени ввійшли в орбіту європейської світо-економіки. Модернізаційні процеси в господарстві Наддніпрянщини були пов'язані з індустріальною революцією. Модернізація почалася з легкої промисловості, цукрової галузі, потім важкої, яку спровокував попит на вугіллі й метал. Набирання обертів імперською економікою з її банківською системою та іноземними капіталовкладеннями мало наслідком виникнення таких явищ, як промислові Донбас і Подніпров'я. У цих регіонах у 1870–1890-х рр. було створено високорозвинену важку індустрію, котрій були властиві найвищі темпи приросту виробництва, а рівень її залишився абсолютним рекордом приросту виробництва для України за всю її історію (І.Савчук).

Мережа залізниць створювала відчуття глобальної єдності, а також простір для економічних, соціальних, культурних, особистісних комунікацій. Балаклавська залізниця – перша на території України, збудована ще під час Кримської війни в 1855 р. силами антіросійської коаліції. Згодом починається розбудова магістралей від Москви до Одеси й Севастополя. Австро-угорський уряд у 1861 р. проклав залізничну лінію між Краковом та Перемишлем і Львовом, щоб контролювати зовнішню торгівлю у Центральній Європі та стратегічно важливі ділянки східного кордону держави. Так в Україні залізнична логістика утворювалася на діаметрально протилежних кінцях – на Донбасі й на Східній Галичині.

¹¹ Бентлі Дж. *Образи всемирной истории в научных исследованиях XX в.* – С.40.

Розвиток залізничного транспорту сприяв зростанню попиту на збіжжя на місцевих і світових ринках. У степовій Україні в 1860–1880-х рр. було розорано переологи, що сприяло створенню найбільшого регіону з виробництва товарного зерна в Російській імперії, орієнтованого на іноземні ринки збуту. У 1890-х рр. попит на збіжжя в Європі та світі, що постійно зростає, мав наслідком перетворення українських степів на головну житницю континенту, а українських аграріїв – на агентів світової торгівлі.

Соціальні передумови були пов'язані з радикальною зміною в російському імперському анклаві структури українського суспільства. У 1860–1870-х рр. селянство поділялося на підприємців, на тих, хто дотримувався традиційних цінностей і способу життя, та на новітній соціальний прошарок сільськогосподарських працівників. У цей час виникали й різні соціальні групи: підприємці, робітничий клас, інтелігенція.

На західноукраїнських землях модель імперської інтеграції виявилася більш уповільненою й малоефективною. Щоправда, в результаті подій революції 1848–1849 рр. відбулися також зміни у соціальній структурі галицького суспільства, з'явилися нові соціальні верстви, замість старого греко-католицького духовництва постала «нова» інтелігенція, виник прошарок найманих працівників.

Можна констатувати, що з другої половини XIX ст. українське суспільство переживало справжню соціальну революцію. Бурхливий розвиток підприємництва, приплив населення в міста сприяли швидкій урбанізації. Як наслідок відбувалася спеціалізація праці, жінки залучалися у процес виробництва та сферу обслуговування, що призвело до зміни відносин між статями. «Мала» сім'я заступала велику патріархальну родину, що включала три покоління. Стандартизація науки, успіхи точних і фундаментальних галузей знання, обмін новими технологіями зумовлювали розвиток транспортної й комунікаційної інфраструктур. У результаті глобальних змін загальна освіта набувала масового характеру, ставала доступною й технічна освіченість. У свідомості населення формувалася етика індустріалізму, конкуренції, саморозвитку людини. У взаєминах між робітниками та підприємцями починала реалізовуватися програма соціального партнерства (система безкоштовного лікування, страхування, освіти тощо).

Соціальна революція на західноукраїнських землях через тотальну пауперизацію селянства та важкі соціально-психологічні умови життя супроводжувалася масовою міграцією населення. Основні переселенські потоки спрямовувалися у США, Канаду, Бразилію, Аргентину.

Політична складова України як глобального проекту XIX ст. містила різні соціально-політичні потоки, культурні, літературні, національні рухи, ідеології, партії. Стихійному формуванню політичного досвіду українського народу сприяли війни – від локальних до світової (1812 р., Кримська 1853–1856 рр., Перша світова 1914–1918 рр., коли одним з основних театрів бойових дій виявилася Галичина) – і повстання (декабристів 1825 р., польські 1831, 1863 рр.), селянські виступи.

На формування політичної свідомості українства мали вплив європейська демократична 1848–1849 рр. та антиімперська аграрна 1905–1907 рр. революції в імперських анклавах Габсбургів і Романових. Політичні програми українства, як відомо, створювалися зусиллями кількох поколінь інтелектуалів, громадсько-політичних діячів: шляхетський автономізм, федералізм кирило-мефодіївців, «м'який патріотизм» М. Драгоманова, самостійництво М. Міхновського, інтегральний націоналізм Д. Донцова, націонал-комунізм як напрям у комуністичному русі в Україні 1917–1920 рр. Діяльність активного українства, орієнтована на реалізацію політичного

проекту України, була представлена культурно-просвітницькими гуртками (Кирило-Мефодіївське товариство, редакції часописів «Основа», «Киевская старина»), громадським і народовським рухами на українському сході й заході, зародженням політичних партій.

Зауважимо, що соціально-економічні, політичні та культурні зрушення в різних частинах українського простору мали різноспрямований характер. Якщо в підросійській Україні модернізаційні процеси в економіці, у соціосфері були пов'язані з індустріалізацією, урбанізацією, формуванням індустріального суспільства, класу українського підприємництва, то в імперському анклаві Габсбургів процеси політичної лібералізації призводили до активізації громадянсько-політичного життя українства, формування різних ідеологічних рухів, утворення перших політичних проектів (партій, громадських організацій). Це сприяло поступовому формуванню у свідомості активного українства спочатку ідеї етнічної, мовної, а згодом і політичної та економічної єдності українських сходу й заходу.

Таким чином, концепт «імперський меридіан» ми використовуємо як релевантний термін для означення періоду формування низки передумов створення України як глобального (державного) проекту в умовах суцільної гегемонії імперських урядів в усіх сферах існування українського суспільства. Цей концепт дозволяє розглядати минуле України в контексті загальних процесів у світі та Європі. Він означає той етап європейської історії, що маніфестує імперський експансіонізм, колоніалізм, бездержавність поневолених народів-націй і водночас створює ґрунт для економічного зростання, радикальних соціокультурних змін, демократичних революцій, формування національної свідомості народів, які прагнули незалежності, в тому числі українського.

Нарешті концепт імперського меридіану слугує альтернативою «новій імперській історії» при висвітленні подій ХІХ ст. Що таке «нова імперська історія»? Автор цієї концепції співредактор журналу «Ab Imperio» І.Герасимов наголошує, що вона може деконструювати звичайну «схему російської історії» М.Карамзіна й разом концепцію державницької школи з властивою їй традицією «державності». Появу цього суто «технічного» терміна – «нова імперська історія» – його автор пояснює недосконалістю аналітичного апарату, в якому немає поняття щодо верифікації постнаціонального періоду.

Перший постулат автора говорить, що «нова імперська історія» має антиімперський характер. Словом, вона протистоїть «імперцям», котрим «наша спільна історія регіону з невизначеними кордонами не потрібна»¹². Чи дійсно «нова імперська історія» є «відкриттям» російських істориків? Її ідентифікують як імперську ситуацію, що складається з «численних локальних осередків самоорганізації, котрі майже неможливо збалансувати у загальних політичних рамках». За логікою автора, імперська ситуація не передбачає єдиного центру, коли йдеться про «Московію, Велике князівство Литовське та Кримське ханство, але також про китайські царства, Візантію або Іран»¹³. Щоправда, ситуація змінюється у ХVІІІ ст., коли «Російська імперія підкорила практично весь простір локальних осередків самоорганізації». Проте у фокусі уваги дослідника «не Зимовий палац у Санкт-Петербурзі, а логіка самоорганізації, постійний пошук рівноваги та формування нових історичних акторів». У пострадянські часи, на його думку, «нову імперську

¹² Нашей задачей является деконструкция «схемы русской истории» [Електронний ресурс]: <https://www.colta.ru/articles/literature/16199-nashey-zadachey-yavlyaetsya-dekonstruktsiyashemy-russkoy-istorii-sohranyayusheysya-so-vremen-karamzina>

¹³ Там же.

історію» неможливо використовувати «для виправдання політичної єдності регіону – наприклад, під контролем Москви»¹⁴. І тут соціальна уява явно підводить автора цих рядків. Продуктивна ідея І.Герасимова про наявність численних локальних центрів самоорганізації (яку можна, на мій погляд, інтерпретувати щодо спільнот Європи, Азії, Америки тощо) спирається на штучні й застарілі конструкції, як от «імперська ситуація» та Євразія, регіон, що його Москва намагається втримати «під контролем»¹⁵.

Другий постулат: «нова імперська історія» має постнаціональний характер. Якщо національну державу розглядати як альтернативу імперії, говорить І.Герасимов, то «subaltern studies» доводять, що національна держава – це такий самий проект нав'язування гегемонії нового центру влади, яким і була імперія, не менш репресивний». При цьому національну історію він сприймає однобічно й упереджено: «як метод – це ретроспективна етнічна чистка пам'яті, котра програмує етнічні чистки в майбутньому», і наголошує «особливу роль гуманітаріїв у найбільш націоналістичних режимах ХХ ст.»¹⁶. Що ж таке постнаціональна історія, котра, за його словами, не потрібна націоналістам ані в Україні, ані в Росії. Автор розуміє її то «як головний спосіб формування актуальної соціальної уяви», то як «імперську ситуацію», хоча насправді за цими евфемізмами та плутаними дефініціями чітко проступають імперські державницькі й ментальні конструкції. Справа в тому, що після «холодної війни» та під впливом нових ідей постколоніальної критики, підйому ісламу і кризи марксизму націєцентрична історія почала втрачати свою популярність, і лише у країнах Східної Європи та Східної Азії вона зберігала власні позиції¹⁷. В пострадянських історіографіях національна держава традиційно залишається у центрі уваги як головна аналітична одиниця та структурний елемент національного нарративу. Зокрема в українській історіографії незмінно домінує ідея незалежної держави, що пройшла шлях від шляхетського автономізму, буржуазного федералізму, демократичного самостійництва, квазідержавності радянських часів до суверенної країни. Національна історія потрібна сучасній Україні, вона слугує засобом підтримки національного й політичного престижу нашої держави у глобалізованому світі. Звісно, українська національна історіографія відчуває виклики часу та прагне до змін: вона має подовжити хронологічні межі української історії в давнину, розгорнуту історично обґрунтовану просторово-територіальну експозицію вітчизняного минулого, подати збалансований опис відносин України з сусідніми країнами та народами.

Глобалізований світ створює нові образи національної історії¹⁸. На відміну від історичної науки XIX–XX ст. глобальна історія не абсолютизує національну державу як одиницю історичного аналізу, але не заперечує можливість створення метанаративів, національних і локальних нарративів для глобальної історії.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Новая имперская история Северной Евразии. – Ч.1: Конкурирующие проекты самоорганизации VII–XVII вв.; Ч.2: Балансирование имперской ситуации: XVIII–XX вв. // Под ред. И.Герасимова. – Казань, 2017.

¹⁶ Нашей задачей является деконструкция «схемы русской истории» [Електронний ресурс]: <https://www.colta.ru/articles/literature/16199-nashey-zadachey-yavlyayetsya-dekonstruktsiyashemy-russkoy-istorii-sohranyayuschesya-so-vremenkaramzina>

¹⁷ Иггерс Г., Ван Э. (при участии С.Мукерджи). Глобальная история современной историографии / Пер. с англ. О.Воробьевой, науч. ред. М.Кукарцева. – Москва, 2012. – С.411.

¹⁸ Колесник І. Глобальна історія як квест для українських істориків // Український історичний журнал. – 2021. – №5. – С.143–164.

Відсталість

Проблема «відсталості» («backwardness») останнім часом висвітлюється в рамках нових дослідницьких програм мультикультуралізму та глобальної історії. Вона втрачає негативні психоемоційні характеристики, такі, як недорозвинутість чи другорядність, і зазнає реінтерпретації й ресемантизації. Нині в національних історіографіях «відсталість» розглядається по-різному, як поліваріантність, багатовимірність історії, ставлячи під сумнів лінійну модель розвитку та ідею прогресу.

В американо-іспанській історіографії концепт відсталості актуалізували історики М.Бургуера і К.Шмідт-Новара, котрі розуміли її як «культурну відсталість», або «статус пізнього приходу»¹⁹. Це означає, що останні два століття іспанської історії не без труда вписувалися у загальноєвропейські моделі розвитку. Песимістична атмосфера режиму Ф.Франко створила сучасну іспанську історію, написану в 1960–1970-х рр., згідно з якою «криза ХХ ст. вважалася результатом низки невдач і провалів у ХІХ ст.: провал промислових революції, провал буржуазної революції, слабкість іспанського лібералізму й відсутність політичної мобілізації»²⁰.

Із перспективи глобальної історії проблему відсталості аналізують іспанські історики Х.Луенго та П.Далмау. У статті «Історієписання Іспанії у глобальну епоху: зв'язки й заплутаності в ХІХ ст.» вони подають модель Іспанії ХІХ ст. не з традиційної, націєцентричної перспективи, а в категоріях методології глобальної історії – «зв'язності» («connections») та «заплутаності» («entanglements») ²¹. До речі, Іспанську імперію вони відносять до так званих «периферійних» ²². До цього ж типологічного ряду можна зарахувати також Російську й Австро-Угорську імперії ХІХ ст. «Іспанське ХІХ століття», на їхню думку, визначають дві великі теми – лібералізм та імперія, котрі мають «гібридне походження, включаючи європейський, атлантичний і глобальний виміри» ²³. Базовий постулат дослідників полягає в тому, що «Іспанська імперія ХІХ ст. – простір глобальної взаємодії» ²⁴. Словом, вони відмовляються від колоніального підходу і пропонують подивитися на минуле Іспанії ХІХ ст. з позицій методології взаємодії та зв'язків: «По-перше, слід відзначити, що втрата територіальних володінь у 1820-х і 1898 рр. не поклала край іспанській присутності за межами Іспанії, а радше змінила характер її та обриси. Наприклад [...] міграція, торгівля й обмін ідеями між колишнім мегаполісом і новими латиноамериканськими республіками залишалися усталеними впродовж цілого століття. Отже нова формула, котра зміцнювала культурні та мовні зв'язки через Атлантику, означала “нову імперію”, на підставі якої Іспанія вважалася колоніальною державою у ХХ ст.» ²⁵. Х.Луенго і П.Далмау аналізують конкретні форми й механізми глобальних зв'язків, як міграції та мобільності населення: «Глобальний характер Іспанії ХІХ ст. також може бути розглянутий через мобільність людей. Чимало рабів, работорговців, політичних біженців і мігрантів перетинали кордони й континенти впродовж століття. Що робить справу Іспанії особливо актуальною для питання рабства з глобальної перспективи,

¹⁹ *Burguera M., Schmidt-Nowara Ch.* Backwardness and its discontents // *Social History*. – 2004. – 29. – 3. – P.279–283. Див. також: *Burdial I.* Myths of failure, myths of success: new perspectives on nineteenth-century Spanish liberalism // *Journal of Modern History*. – 1998. – 70. – 4. – P.892–912.

²⁰ *Burguera M., Schmidt-Nowara Ch.* Backwardness and its discontents. – P.280.

²¹ *Luengo J., Dalmau P.* Writing Spanish history in the global age: connections and entanglements in the nineteenth century // *Journal of Global History*. – 2018. – 13. – P.425–445.

²² *Ibid.* – P.428.

²³ *Ibid.*

²⁴ *Ibid.* – P.434.

²⁵ *Ibid.* – P.436.

так це те, що Іспанія була останньою європейською державою, котра скасувала рабство, у 1873 р. в Пуерто-Ріко й у 1886 р. на Кубі»²⁶.

Таким чином, іспанські дослідники пропонують глобальну історію як альтернативний підхід щодо національної: «Усупереч загальній тенденції розглядати Іспанію як державу, що розпадалася, ми коротко показали через різні теми й сюжети, як глибоко країна була залучена у широке коло глобальних зв'язків». Висновок один: при написанні сучасної іспанської історії «слід урахувувати глобус, а не лише Піренейський півострів». Автори вважають, що «Іспанія служила зоною контакту між Європою, Америкою, Африкою й Азією». При цьому вони виступають проти домінування національної держави та за «багатоголосся» національної історії²⁷.

У Росії її «вікова відсталість» розглядається в межах популярного «патріотичного» дискурсу. Термін «відсталість» був поширеним також у Російській імперії до революційного часу, зокрема при оцінках таких подій, як перетворення Петра I, реформи середини ХІХ ст., а згодом П.Столипіна й С.Вітте. У радянській історіографії побутував термін «культурна відсталість».

Із 1990-х рр. у Росії набирає популярності концепція модернізації, складовою якої є «відсталість». Аналогом останній стає поняття «нормалізація», «нормативність», «норма», що цілком вписується у фрейм антиколоніальної критики. На думку російського історика О.Каменського, ідея «нормальності» / «відсталості» корелюється з ідеєю мультикультуралізму, адже йдеться не про відсталість, а про інакшість Росії, країн Східної Європи: «Росія не була “ненормальною”, але, у відповідності з правилами мультикультурного підходу, вона була іншою»²⁸.

Більше того, на російському ґрунті ідея відсталості сприймається не лише як базовий концепт історії Росії ХІХ–ХХ ст., але має політичні імплікації. Вона була запозичена ще російськими слов'янофілами в німецьких романтиків на початку ХІХ ст. і трактувалася як «особливий шлях». Формула «відсталість як особливий шлях» була присутня не лише в російській історіографії, але й у масово-політичному дискурсі останніх двох століть. Згодом вона трансформувалася в концепцію євразійства, а нині постає у вигляді уявлення про Росію як про начебто «особливу цивілізацію». Це дає підстави сучасним політикам і публіцистам цієї країни маніпулювати поняттям «цивілізація» задля обґрунтування «російської самобутності» й неприйнятності для неї демократії західного зразка²⁹.

В українській історіографії також обговорюється проблема відсталості або історичних та неісторичних націй. Не можна не погодитися із зауваженням І.Лисяка-Рудницького про те, що історичність «не завжди була лише благом. В окремих випадках вона обтяжувала націю небажаною спадщиною»³⁰. І навпаки – «неісторичність», «відсталість» могли давати переваги «народом без історії». Це означає, що будь-яка виключність, самобутність (відсталість), ексклюзивність в історії країни, держави, народу сприймається як варіант розвитку, казус відмінності, прояв історичної норми / нормальності.

Дійсно, становище українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій зазвичай характеризувалося узагальнюючим поняттям «відсталість». Обидва ці утворення належали до так званих «периферійних імперій», на відміну від

²⁶ Ibid. – Р.440.

²⁷ Ibid. – Р.444–445.

²⁸ Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости» // *Quaestio Rossica.* – 2018. – Vol.6. – №1. – Р.194.

²⁹ Там же.

³⁰ Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй // *Його ж.* Історичні есе: У 2 т. – Т.1. – К., 1994. – С.35.

динамічних Французької та Британської, котрі спиралися на демократичні принципи, інститути, вільний економічний ринок. Натомість Російська й Австро-Угорська були обтяжені громіздким бюрократичним апаратом, мали поліетнічний склад населення, слабку економіку та інфраструктуру, нерозвинуті суспільні комунікації, що створювало соціально-політичні непорозуміння, призводило до конфліктів у суспільстві. Звісно, у соціально-політичному аспекті термін «відсталість» має принижуючий характер, часто корелюється з дискусіями навколо питання про колоніальний статус української економіки, провінційність культури у Східній Україні та відсутність еліт – у Західній. Водночас він належить до інструментарію глобальної історії.

По-перше, ідея відсталості деконструє модель лінійного ходу історії та історичного прогресу. У сучасних дослідженнях минуле постає як розмаїтий, мультиваріантний процес із різними векторами темпоральностей та відчуттям часу і простору. Такі риси української історії, котрі традиційно вважалися ознаками її відсталості, як «неповнота», дискретність державного життя, перервність в історії еліт, прозорість культурних кордонів, поліетнічність, брак лідерської харизми, отаманщина, – тепер можуть перетворитися на її переваги.

По-друге, у спеціальній літературі зустрічається вираз «перевага відсталості». До прикладу, Е.Вульф у праці «Європа та народи без історії» одним із перших зазначив, що причина індустріальної революції – це «привілей відсталості» агресивної й периферійної Європи, котра зуміла очолити процес глобалізації з центром в Азії³¹. З цим спостереженням цілком корелюється думка М.Тодорової, дослідниці проблеми «відсталості» на матеріалах історії балканських країн, про швидкість сприйняття нового різними соціальними утвореннями, релігійними, віковими, гендерними групами тощо³².

Невипадково у цьому ключі глобального сенсу та політичного смислу набувають спостереження В.Липинського щодо особливостей національної вдачі українців, чия емоційність, чутливість є великою творчою силою, яка дозволить швидко зробити те, що в інших націй і народів потребувало багато зусиль та часу³³. Ці ідеї звучать дуже сучасно, адже сплав розуму й волі, а особливо емоційності, чуттєвості як вродженої, ментальної риси національного характеру українців слугує передумовою подолання відсталості України внаслідок її імперської сабалтернізації у XVIII–XIX ст. Українці як молода нація з волею та чуттєвим темпераментом, розумом і пам'яттю відкрита до швидкого сприйняття нового, переосмислення раніше набутого досвіду інших країн і власного, до невпинного руху вперед особливо в добу тяжких випробувань та вирішальних змін.

По-третє, концепт відсталості наповнюється новими смислами в рамках глобальної історії засадничими принципами якої є ідеї зв'язності і взаємодії. Ще на початку 1980-х рр. І.Лисяк-Рудницький писав, що самотність українського минулого «означає постійне протистояння, взаємодію і взаємопроникнення спільнот і культур»³⁴. Саме новітні ідеї й дослідницькі практики дають можливість сприймати українське минуле крізь призму глобальної взаємодії територій, культур, ідей, технологій, ставлячи акцент на його самотності та інклюзивності.

У світлі сучасної глобальної історії наново переосмислюються проблеми «відсталості» України, «неісторичності», «неповноти» української нації. Імперський

³¹ Wolf E. Europe and the People without History. – Berkeley, 1982; Вульф Е.Р. Европа і народи без історії / Пер. з англ. – К., 2004.

³² Див.: Тодорова М. Imagining the Balkans. – Oxford Univ. Press, 1997.

³³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів / Ред. Я.Пеленський. – Кн.1. – К.; Філадельфія, 1995. – С.428–429.

³⁴ Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй. – С.37.

чинник був складовою української історії цього періоду, але центральною темою «українського XIX століття» стало створення України як глобального проекту. Інтеграційні процеси в економіці, зрушення у соціальній сфері, пов'язані з формуванням індустріального суспільства на підросійських теренах разом із процесами лібералізації політичного життя українства в імперському анклаві Габсбургів сприяли консолідації українського сходу й заходу, тож на тлі політичної кризи 1917 р. було утворено УНР як реалізацію глобального національного проекту.

Відродження як культурний трансфер

Характерною ознакою «українського XX століття» була бінарна модель: «відсталість» / «національне відродження». Зазначимо, що національне відродження в категоріях глобальної історії постає як культурний трансфер³⁵. Він акцентує увагу на процесах передачі, прийому й адаптації нових матеріальних і культурних цінностей, наукових, технологічних відкриттів, поведінкових моделей, а також орієнтований на вивчення груп людей, котрі перебувають поза межами політичних конфігурацій їхніх урядів. До «процедур» культурного трансферу можна віднести процеси культурного обміну й передачі, прийому, наслідування, відродження, відновлення тощо, які здійснюють малі чи великі групи, з меншою вірогідністю – окремі індивіди.

Існує думка, що будь-яке відродження є результатом взаємодії численних зв'язків, духовно-інтелектуальних впливів і культурних традицій. Зокрема Ренесанс XIV–XV ст. – це трансфер ідей та ідеалів античності. Культурні трансфери (переноси) зазвичай ініціюють недержавні мережі різного ґатунку (родини, співтовариства гуманітаріїв, економістів, музикантів, художників, митців). З історії відомо, що більшість їх припали на період італійського Ренесансу, який і створив нову культурну модель³⁶. Показово, що термін «відродження» виник на хвилі романтизму в XIX ст. та належить французькому історикові Ж.Мішле. Драматичні події його особистого життя і власний психологічний досвід, як-от вихід із важкої депресії після втрати близьких, хвороба, повернення до активного життя, спричинилися до появи цього терміна. Культурну епоху, яку вивчав, він назвав «ренесансом»³⁷.

Національне відродження в Україні з перспективи глобальної історії сприймається як культурний трансфер ідей, людей, течій, ідеологій, суспільно-політичних інституцій та громадсько-політичних рухів. Воно відчувало й адаптувало новітні віяння європейської філософії, науки, політики: ідеї французького просвітництва (історія громадянського суспільства), німецького романтизму (принцип народності, поняття народного духу, народного характеру), польську концепцію гміновладдя, позитивізм із його культом природознавчої методології та інтересом до природничих наук (історична географія, психологія, етнологія). Акторами українського відродження були представники свідомого українства: культурно-громадські діячі, фахівці в галузі історії, етнографії, археології, мовознавства, археології, фольклористики, літератури, культури українського народу.

Суттєвий вплив на розвиток українського відродження мала європейська суспільно-політична думка. Ідеї Французької революції XVIII ст. та епоха наполеонівських

³⁵ Schmale W. A Transcultural History of Europe – Perspectives from the History of Migration [Електронний ресурс]: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010a-en>; *Idem*. Cultural Transfer [Електронний ресурс]: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2012-en>

³⁶ Колесник І. Глобальна історія. Історія понять. – К., 2019. – С.267–273.

³⁷ Див.: Февр Л. Как Жюль Мишле открыл Возрождение // Февр Л. Бои за историю. – Москва, 1991. – С.377–387.

війн відгукнулися в українських землях ростом патріотизму, відродженням ідей свободи, незалежності, ностальгією щодо історичної державності, почуттям національної самоцінності та гідності.

Вплив східнослов'янських відроджень, до яких мали відношення й революційні події у Франції, спричинився до поширення в колах активного українства федералістичних ідей і теорій, згодом ідеалів слов'янської єдності. Вони були певною мірою навіяні революційними подіями в Європі 1830, 1848 рр., польською революційною пропагандою. 1848-й рік в Австрійській імперії сприяв пошвавленню не лише громадського життя, а й літературно-просвітницької діяльності українства на Галичині та Буковині. Важливу роль у відродженському русі відігравали романтичні вподобання й такі різновиди українського «слов'янофільства»: хлопоманство, народовство, народолюбство, а також ідеологія націоналізму, яка на початковому етапі існувала у вигляді активної національної свідомості.

На формування ідеології національного відродження мала вплив українська історична думка, характер її комунікацій із польською, російською, німецькою історіографіями. Будучи складовою процесу відродження вона сприяла обґрунтуванню політичних програм українства. Провідна ідея українського національного відродження – ідея державності – була обґрунтована українською історіографією: від самодержавної монархії через козацький республіканізм до спадкового гетьманату. Відчутна тенденція щодо «поглиблення» часів виникнення державної традиції в Україні, від періоду козаччини у глибину віків до старокиївської доби.

Таким чином, можна констатувати, що українське національне відродження стало результатом переплетення різних ідейних течій, культурних традицій, громадсько-політичних рухів: європейського просвітництва XVIII ст., французького й польського романтизму, німецької філософії, європейської соціологічної та політичної думки, польського, інших слов'янських визвольних рухів, мовних, літературних традицій і культурно-громадських практик. Специфіка його полягає в тому, що ідеологія активного українства, політичні ідеї та форми культурно-громадської, наукової, літературної діяльності, створені інтелектуалами і громадськими діячами Наддніпрянщини, свідомо експортувалися на західноукраїнські території, де в умовах певної політичної свободи та лібералізації думок наприкінці XIX ст. виник справжній «український П'ємонт».

У підсумку зазначимо, що використання таких категорій глобальної історії, як «імперський меридіан», «відсталість», «відродження – культурний трансфер» розширює горизонти студіювання, можливості оновлення аналітичного апарату дослідження. Верифікація цих понять на матеріалі вітчизняної історії дозволяє вписувати «українське XIX століття» у світовий та європейський контексти. По-новому перепрочитується складна й багатогранна історія XIX ст., у котрій варто шукати витоки глобальних процесів XX ст.

REFERENCES

1. Bayly, C.A. (1989). *Imperial Meridian: The British Empire and the World 1780–1830: Studies in Modern History*. Routledge.
2. Fevr, L. (1991). Kak Zhiul Mishlie otkryl vozrozhdeniie. *Fiev L. Boi za istoriiu*, 377–387. Moskva. [in Russian].
3. Iggers, G. & Van, E. (2012). *Globalnaia istoriia sovremennoj istoriografii*. Moskva. [in Russian].
4. Kamenskij, A. (2018). K probleme «vekovoj russkoj otstalosti». *Quaestio Rossica*, 6, 1, 185–206. [in Russian].
5. Kolesnyk, I. (2021). Globalna istoria yak kvest dlia ukrainkykh istorykiv. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 5, 143–164. [in Ukrainian].
6. Luengo, J. & Dalmau, P. (2018). Writing Spanish history in the global age: connections and entanglements in the nineteenth century. *Journal of Global History*, 13, 425–445.
7. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Struktura ukrainskoj istorii u XIX st. *Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese*, 1, 193–202. Kyiv. [in Ukrainian].

8. O'Brien, P. (2006). Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history. *Journal of Global History*, 1, 3–39.
9. Osterhammel, J. (2014). *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
10. Schmale, W. (2010). *A Transcultural History of Europe – Perspectives from the History of Migration*. Retrieved from: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010a-en>
11. Wolf, E. (1982). *Europe and the People without History*. Berkeley.

Iryna KOLESNYK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), ikolesnyk2002@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1605-2919>

“Ukrainian Nineteenth Century” in Terms and Concepts of Global History

Abstract. The purpose of this paper is to rethink the history of Ukraine in the 19th century in terms and concepts of global history. The methodology is based on the principles of conceptual history, multiculturalism, and the ideas of modern global history. The scientific novelty. The particularities of the “Ukrainian 19th century” are surveyed with such categories of global history as Imperial Meridian, Backwardness, and Renaissance – Cultural Transfer. The concept of the Imperial Meridian, developed by British global historians, has French and Ukrainian versions, and serves as a counterargument to the New Imperial History. The author analyzes the differences in the interpretations of the term “backwardness” in works of Spanish, Russian, and Ukrainian historians. The main topics of the history of Ukraine in the 19th century were Backwardness and Renaissance. In terms of global history, National Renaissance is perceived as a cultural transfer of ideas, people, technologies, and social and political movements. Renaissance acts as a conventional phenomenon in world history. **Conclusion.** The interpretation of the “Ukrainian 19th century” from the perspective of global history allows us to comprehend it in the European and global context.

Keywords: global history, history of Ukraine in the 19th century, Imperial Meridian, Backwardness, Renaissance – Cultural Transfer.

Олександр ДАНИЛЕНКО

доктор історичних наук, професор,
кафедра новітньої історії України,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), ovdanyl@knu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9246-6574>

Святослав ДАНИЛЕНКО

кандидат історичних наук, доцент,
кафедра джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін,
Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова
(Київ, Україна), swdan90@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0370-544X>

Формування радянської податкової політики (початок 1920-х рр.): історіографічні аспекти

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.134>

УДК: 930-043.83:336.221.4«1920/1925»

Анотація. Метою статті є аналіз історіографічного доробку українських дослідників з історії радянської податкової політики в початковий період її формування. **Методологічну основу** становлять принципи історизму, об'єктивності та системності. При розв'язанні поставлених завдань використані загальнонаукові і спеціальні методи: історіографічного аналізу та синтезу розвитку знань, узагальнення, кількісний, історико-порівняльний, хронологічний, ретроспективний. **Наукова новизна** роботи полягає в комплексному аналізі стану вивчення історії формування та початкового періоду функціонування радянської податкової системи. З'ясовано концептуальні підходи і прийоми, що використовувалися вітчизняними й зарубіжними фахівцями з метою наукової реконструкції цієї актуальної для нинішньої практики проблеми. **Висновки.** Аналіз історіографічного доробку сучасних українських істориків засвідчив, що було зроблено чимало для вивчення теми. По-новому осмисливши загальнодоступні джерела та залучивши до наукового обігу маловідомі або раніше закриті архівні матеріали, як вітчизняні, так і зарубіжні, дослідники запропонували нове бачення спроб радянського керівництва покращити економічні показники шляхом трансформацій і перерозподілу фінансових потоків у республіках, зокрема й в УСРР. Зроблено суттєві корекції змісту термінологічно-понятійного апарату, пов'язаного з податковою системою. Водночас констатується факт наявності в історіографії механічного ототожнення понять та явищ «податкова політика» й «податкова система», присутність класового підходу, підкреслена необхідність усебічних узагальнюючих праць, які розглядали б тему у широкому контексті сучасних економічних трансформацій.

Ключові слова: вітчизняна історіографія, історіографічний процес, нова економічна політика, податкова політика, податкова система, Наркомпрод УСРР, Наркомфін УСРР.

Історіографія, як самостійна наукова дисципліна, має власний предмет та об'єкт дослідження. За радянської історичної науки, на думку І.Колесник, «історіографія виконувала методологічні, рефлексивні функції, виступала засобом запозичення та інтерпретації західної науки (наукознавчих, епістемологічних, культурологічних ідей)

на вітчизняному ґрунті»¹. Додамо, що історіографія мала тоді виразну функціональну складову системи політичної цензури, виступаючи не інтелектуальним експертом наукового дискурсу, а контролером його політичної зрілості та відповідної теоретичної фабули (марксистської, партійної тощо). Діяли ідеологеми, які дивним чином трансформувалися в історіографічні схеми, догми та усталені теоретичні конструкції, тобто готові тиглі, які наповнювалися сепарованою фактологією.

Пострадянська доба нівелювала роль і місце історіографії, яка «почала втрачати свої домінуючі позиції» під впливом «модерністських стратегій, а також постмодерністських викликів», навіть «сприймається як інтелектуальний раритет радянської історичної науки»². Однак вона залишилася елементом «наукового традиціоналізму», особливо в працях кваліфікаційного рівня – кандидатських і докторських дисертаціях. На початку 1990-х рр. спостерігався певний «занепад теоретичних практик» в українській історичній науці, але відносний, тому що історики відмовилися від марксистської парадигми вивчення соціально-економічних та політичних проблем суспільного розвитку, хоча є прихильники формаційного методу вивчення історичного процесу, що «належить до основних методологічних засад світової науки нашого часу»³. Системне запозичення західних методологічних підходів (теорія тоталітаризму, цивілізацій, повсякдення тощо), яке спостерігалось впродовж 1990-х рр. в українській історіографії, створювало умови для появи плюралізму концепцій висвітлення історії. Але історична наука втратила культуру і практику історіографічної критики, крім замовних рецензій з проявом індивідуального нігілізму.

Екскурс у теорію і практику історіографічного дискурсу, до якого вдалися автори, зумовлений актуалізацією експертно-аналітичної функції історіографії. Для переважної більшості праць вона є формальним бібліографічним додатком, реєстраційним переліком монографій з їх поверховим описом. У них присутні «концепти історіографії» (тексти, автор, історична доба), інколи теоретичні інтерпретації, але майже відсутній теоретичний механізм становлення нового знання. Він набагато виразніше постає у концептуальних особливостях авторських тлумачень подій, епох, фактів, соціальних явищ, зафіксованих у монографіях, дисертаціях, статтях. Можна погодитися з І.Колесник, що історіографічний метод передбачає систематизацію «різних практик історіописання» та «класифікацію їх за стилем мислення відповідно до різних течій, напрямів, шкіл»⁴. Його прикладне застосування, на нашу думку, означає логічний перехід від абстрактного теоретичного до конкретного історичного, від формального переліку методів історичних дисциплін до виявлення реальних інтерпретацій, концепцій, обґрунтувань.

Виокремлюючи історіографічні концепції радянської «податкової політики», автори прагнули з'ясувати кілька принципових історично-теоретичних питань: походження терміна та явища «податкова політика», умови і час їх трансформації в історіографічний дискурс, дивовижну термінологічну сталість та консервативну прагматичність. Сотні праць з історії непу, з яких чимало історіографічних⁵, і в них

¹ Колесник І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: Мат. Всеукр. наук.-методол. семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – К., 2005. – С.31–32.

² Там само. – С.32.

³ Котляр М.Ф. Еволюція суспільного життя Київської Русі (до середини XII ст.) // Український історичний журнал. – 2015. – №3. – С.25.

⁴ Колесник І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози. – С.33.

⁵ Корольков О.П. Современная советская историография экономических проблем непу: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 1990. – 25 с.; Орлов И.Б. Новая экономическая политика: история, опыт, проблемы. – Москва, 1999. – 193 с.; Историография сталинизма: Сб. ст. / Под ред. Н.А.Симония. – Москва, 2007. – 480 с.; Шаповал Л.І. Сучасна українська та російська історіографія непу: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006. – 20 с.; НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты / Отв. ред. А.С.Сенявский и др. – Москва, 2006. – 543 с.

визначення «податкова політика» залишається ключовим, перекочує від праці до праці. Велика сила традиції та інерції. Вони в історіографічному дискурсі вирізняються особливим консерватизмом. Історики непу використовують терміни «продрозверстка» (символ «воєнного комунізму»), продподаток (візитка непу), меншою мірою «податкова система», «податкова справа», але обов'язково присутня дефініція «податкова політика», не вдаючись до виявлення їх спільного і відмінного через розкриття загального, особливого, одиничного. А відмінності між ними існували, які стосувалися не формальних термінологічних ознак, а базових структурно-функціональних основ. Для їх з'ясування недостатньо теоретичного моделювання та оперування трендами «надбудова» (політика) та «базис» (Наркомпрод, Наркомфін), тому що термін «податкова політика» передбачає відповідне структурування явища (формування програмних засад фінансово-економічної політики, конкретної реалізації партійними органами з обговоренням на політбюро, пленумах і з'їздах КП(б)У та РКП(б), особистої участі більшовицьких вождів). Наркомати не визначали принципів податкової політики, займаючись винятково процедурою і технікою оподаткування, стягнення податків. Їх не можна ототожнювати, а тим паче видавати за політику, повсякденну роботу податкових органів, здійснення продподаткових кампаній. Термін «податкова політика», на наше переконання, органічніше відповідає фінансовій політиці, форми і методи якої постали одразу з проголошенням непу.

Отже маємо простежити певну інституційну та історіографічну еволюцію використання концепту «податкова політика», починаючи від його термінологічної прописки, і до системної адаптації в історіографії непу. Важливо виявити структурно-функціональні складові самого явища через вивчення конкретних історіографічних джерел. Для цього необхідно розглянути основні фази і стадії історіографічного дискурсу, дотримуючись його цілісності, системності, хронологічної послідовності і справді історичної об'єктивності.

Спільним для радянських і сучасних дослідників непу, а з ним і пов'язана інтерпретація податкової політики, є індивідуальний внесок кожного історика у вигляді монографій, дисертацій, статей. Останні належать до історіографічних джерел, уособлюючи мовчазних свідків інтелектуального дискурсу різних поколінь учених. А вирізняє їх наявність концепцій, теоретичних прийомів, методологічних інновацій, послідовність тлумачень. На нашу думку, поняття «податкова політика», яке чомусь набуло концентрованого значення концепції висвітлення загальної податкової системи періоду непу, є занадто універсальним тлумаченням, маючи часові межі застосування і апаратного вжитку. Радянські історики, досліджуючи тактику і стратегію непу, допускали чимало умовних ототожнень його складових, інколи необгрунтовано ідеалізували «ленінську концепцію непу»⁶. Сучасна українська історіографія неоднозначно тлумачить неп, схиляючись до системної ревізії його тактико-стратегічного курсу, перегляду хронологічних рамок від проголошення курсу до реального впровадження, зосереджуючись на пролонгації дії розверстки, «окремій думці» партійно-радянської номенклатури УСРР стосовно скасування «воєнного комунізму» шляхом заміни продрозверстки натуральним податком⁷. Однак без суттєвих концептуальних і фактологічних підходів залишалося ключове і пріоритетне поняття «податкова політика», яке набуло універсального теоретичного та прикладного

⁶ Корольков О.П. Современная советская историография экономических проблем нэпа. – С.3.

⁷ Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. – К., 2003. – 251 с.; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – 396 с.; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – К., 1997. – 400 с.

дискурсу. Умовність та недоречність його застосування в окремих випадках вражає, але склалася традиція використання.

Вона спонукала авторів до уважного і послідовного текстологічного аналізу промов В.Леніна в березні – квітні 1921 р. на X з'їзді РКП(б), зборах і нарадах, системного перегляду нормативно-правових актів радянського уряду за 1921–1923 рр., хроніки подій, публікацій у фахових часописах тих років. Так, 8 березня у «Звіті про політичну діяльність ЦК РКП(б)» на X з'їзді партії вождь більшовиків уніказав терміна «податкова політика», але зосереджувався на питаннях «податку» і «натурального податку». А в заключному слові 15 березня про заміну розверстки натуральним податком він ототожнював «заміну» з «економічною політикою»⁸. За будь-яких умов явище «натурального податку» постає складовою частиною економічної (господарської) політики, а не навпаки. 9 квітня 1921 р., виступаючи на зборах секретарів партійних організацій Москви та Московської губернії, В.Ленін говорив «про продовольчий податок і про заміну продовольчої політики»⁹. Отже ключовим і визначальним є «продовольча» політика, організаційною формою якої став натуральний податок. У праці «Про продовольчий податок (Значення нової політики і її умови)» він уважав продподаток однією з форм переходу від «своєрідного “воєнного комунізму” до правильного соціалістичного продуктообміну». Базовим для нього залишався термін «продовольча політика» у вигляді задекларованого продподатку, тому що забезпечення хлібом робітників, російської армії, силових структур було для голови радянського уряду актуальним і важливим. Повноцінну і класичну податкову політику держави в умовах демонтажу грошової системи і ринку, натуральної частини бюджету – складно було уявити. Тоді формувалася законодавча база становлення радянської податкової системи, яка функціонувала в інституційних рамках Наркомпроду і Наркомфіну, що здійснювали фінансову політику державних органів через податковий апарат.

Нормативно-правові акти уряду радянської України 1921–1922 рр. не фіксують поняття «податкова політика». Його немає в п'ятнадцяти постановах ВУЦВК і РНК УСРР, які безпосередньо стосувалися впровадження непу в республіці. Термін не фігурує в постанові ВУЦВК «Про заміну продовольчої розверстки податком» від 27 березня 1921 р., а також у законодавчих актах на її подальшу адаптацію¹⁰. У них виписані організаційно-технічні та процедурні питання оподаткування селянських господарств, принцип прогресії, умови стягнення податку, покарання за невиконання, тобто основи податкової практики. 22 травня 1922 р. ВУЦВК видав постанову «Про єдиний продподаток і підготовку продовольчої кампанії», юридично та організаційно започаткувавши сам термін, адміністративно-технічне та соціально-економічне явище – «продовольча кампанія»¹¹. 2 червня 1922 р. ВУЦВК скасував «помолподаткову кампанію» 1921–1922 року¹², яка мала ознаки репресивної системи, а 13 липня 1922 р. оголосив про початок чергової «продподаткової кампанії»¹³. Вона була структурно-функціональним елементом податкової системи Наркомату продовольства УСРР, а не міфічної «податкової політики».

Теоретичного й концептуального обґрунтування терміна «податкова політика» не використовував і М.Бухарін, який був головним інтерпретатором тактики

⁸ X-й з'їзд РКП(б), 8–16 березня 1921 р. Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б), 8 березня // *Ленін В. Повне зібрання творів.* – Т.43. – К., 1974. – С.26, 61, 67.

⁹ Там само. – С.131.

¹⁰ Матеріали по натуральному налогу. – Вып.1. – X., 1921. – 27 с.

¹¹ Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. – №26. – Арт.395.

¹² Там само. – №27. – Арт.406.

¹³ Там само. – №30. – Арт.477.

і стратегії непу. У 1921 р. він називав «воєнний комунізм» господарською політикою влади, яка зводилась до «політики Наркомпроду, тобто до ревізійної системи продрозверстки»¹⁴. Фактор податкової політики не фігурував у його брошурі за 1920 р. про «будівництво великої кооперації», тобто в умовах політики «воєнного комунізму»¹⁵.

Службове листування структурних підрозділів Наркомпроду і Наркомфіну, протоколи засідань колегій цих ключових відомств, різні інструкції, циркуляри, звіти, які збереглися в архівних фондах, також не фіксують інституційного і термінологічного використання поняття «податкова політика». У них зустрічаються терміни «податкова система», «податкова дисципліна», «податкова справа», назви окремих видів податків, «продкампанія», «продподаткова кампанія». Лише у січні 1924 р. нарком фінансів УСРР С.Кузнецов, виступаючи на VIII Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові, визнав, що «наша податкова політика була невідповідна до селянського господарства»¹⁶. Він підкреслював її надмірну фіскальну складову, тобто одну з ознак, але не аналізував структурних і мотиваційних компонентів.

Поняття «податкова політика», навіть за умов її ототожнення з класовою політикою впродовж другої половини 1920-х рр., дуже повільно проникало в аналітично-прикладну літературу. Практики податкової справи, які стояли біля витоків становлення податкової системи в УСРР, намагалися уникати терміна «податкова політика», зосереджуючись на статистично-економічних показниках надходження коштів від стягнення конкретних податків¹⁷. Вони займалися організаційно-технічними проблемами, інші, підсумовуючи досвід впровадження та використання промислового податку, розмежовували «податкову і фінансову політики»¹⁸. Відомий у 1920-х рр. фахівець податкової справи В.Доброгаєв, підкреслюючи «відбиток класової фінансової політики», визнав «норми доходності» і методи «нарахування нормативної доходності» – «надзвичайно суттєвим фактом податкової політики»¹⁹. І.Мінгулін, який у 1927 р. опублікував монографію про шляхи подолання приватного капіталу, вважав податки ефективним методом його регулювання. Він зазначив недостатню «диференціацію і гнучкість податкової політики і практики», які були необхідні, щоб «податкова політика швидко схоплювала потреби народного господарства і швидко диференціювала свою роботу відповідно до цих потреб»²⁰.

Поєднання політики і практики оподаткування, яке застосував І.Мінгулін, дещо вирізняє його інтерпретацію «податкової політики» від тлумачень Ю.Ларіна²¹. Останній особливо виокремлював класове спрямування податкової та фінансової політики держави для обмеження приватного капіталу. Він не перший, хто звернув увагу на «тягар оподаткування», але винятковий стосовно класового принципу впровадження податкової політики з дотриманням соціально-класової диференціації приватних підприємців села і міста, особливо «куркульсько-капіталістичних груп». Уважаючи себе фахівцем у галузі теорії і практики економічної

¹⁴ Бухарин Н.И. Новый курс экономической политики (печатается как руководство партработникам). – Томск, 1921. – С.4.

¹⁵ Бухарин Н. Строительство великой кооперации. – Х., 1920. – 20 с.

¹⁶ 8-й Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 17–20 січня 1924 р. – Х., 1924. – С.64.

¹⁷ Гринштейн А. Наши финансы за годы нэпа (Уроки и перспективы) // Хозяйство Украины. – 1925. – №3. – С.134–146; Шевцов Ф. Поступление прямых налогов по Украине // Финансовый бюллетень. – 1925. – №1/2. – С.8–19.

¹⁸ П.Р. Пять лет промышленного налога // Финансовый бюллетень. – 1926. – №19/20. – С.8–11.

¹⁹ Доброгаев В. Обложение и доходность сельского хозяйства // Хозяйство Украины. – 1928. – №10. – С.149.

²⁰ Мингулин И. Пути развития частного капитала / С пред. А.З.Гольцмана. – Москва; Ленинград, 1927. – С.128.

²¹ Ларин Ю. Советская деревня. – Москва, 1925. – 384 с.; *Его же*. Частный капитал в СССР. – Москва; Ленинград, 1927. – 310 с.

політики, Ю.Ларін висловлював гіпотези, прогнози, припущення, обґрунтовуючи сумнівною статистикою, якої цурався В.Ленін, хоча добре знав цього політичного аналітика. Книги Ю.Ларіна, котрий радився зі своїм зятем М.Бухаріним, вирізнялися категоричністю висновків і наявністю теоретичних узагальнень. Знаючи процедури ухвалення партійних рішень, він був абсолютно переконаний, що «основні принципові лінії податкової політики вирішувались партією, а тому у самій політиці годі шукати викривлень нашої програми і загальної лінії»²². Оберігаючи «чистоту» класової лінії партії в її «податковій політиці», Ю.Ларін зневажливо відгукувався про «практичні тонкощі всіляких об'ємних, багатопараграфних податкових "положень", "правил", "постанов" – все це розроблялося і керувалося уже апаратами, які перебували під безпосереднім керівництвом опозиції»²³. Виокремлення Ю.Ларіним податкової політики і практики, партійної лінії і повсякденної податкової практики, незважаючи на класове спрямування, має теоретичне значення для розуміння терміна «податкова політика». В якому випадку його доцільно застосовувати, враховуючи історичні реалії функціонування податкової системи, а за яких обставин варто утриматись? Стає очевидним, судячи з аналізу літератури 1920-х рр., умовність, а не універсальність застосування самого терміна, особливо фахівцями податкової справи. Його уникали з прикладних міркувань, а не якихось ідеологічних застережень. Повсякденна практика оподаткування і структурно-функціональна побудова радянської податкової системи, хоч і обслуговували класову сутність фінансової політики держави, проте використовували спеціальні терміни і поняття. Відносний економічний лібералізм непівської доби, нормативно-правове регулювання діяльності податкового апарату й дуже прагматичний порядок оподаткування унеможливлювали часте застосування невластивого терміна «податкова політика».

Докорінний злам в теорії і практиці класової фінансової політики відбувся з реанімації ідеї та принципів продрозверстки, яка трансформувалася у «надзвичайні заходи» хлібозаготівлі січня – червня 1928 р., згодом стала повсякденним явищем до середини 1930-х рр. Теоретично і концептуально податкова політика стала невід'ємною складовою ідеології «класової боротьби» після «розгрому опозиції» в особі М.Бухаріна, О.Рикова, М.Томського, а насправді прихильників концепції непу. Їх «партійне таврування» відбулося на квітневому 1929 р. пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), під час якого гостро дискутували М.Бухарін та Й.Сталін стосовно «данини»²⁴, сплаченої селянством за більшовицькі перетворення соціально-економічних відносин. 1929-й став справді переломним, але не лише в контексті сталінської статті «Рік великого перелому» з відповідної установкою докорінної реконструкції сільського господарства, а й скасування позитивного досвіду попередніх років. Він позначився також на теоретичних і методологічних основах гуманітарних і прикладних наук, які спиралися на марксистську парадигму суспільного розвитку. Теорія класовості стала пріоритетною і домінантною в історичних дослідженнях.

Десятиліттями термін «податкова політика» кочував від одного покоління істориків до іншого, які обирали соціально-економічну проблематику міжвоєнного періоду радянської історії. Він фігурує як концепція в колективних та індивідуальних монографіях з історії «народного господарства», в кандидатських дисертаціях,

²² Ларін Ю. Частный капитал... – С.269.

²³ Там же. – С.269.

²⁴ Как ломали нэп: Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг.: В 5 т. – Т.4: Объединённый пленум ЦК и ЦКК ВКП(б), 16–23 апреля 1929 г. / Ред. кол. тома: В.П.Данилов, А.Ю.Ватлин, О.В.Хлевнюк (отв. ред.) и др. – Москва, 2000. – 767 с.

які з'явилися 1949–1959 рр.²⁵ Історики виділили хронологічні рамки переходу від розверстки до непу 1921–1922 рр., які справді відповідали реальним подіям, але ідеалізували неп, виокремлювали продовольчу політику, регулятивну функцію податкової політики. Радянська історична наука, досліджуючи поняття та явища «перехід до непу», «відбудовний період» «народного господарства» в 1921–1925 рр., сприймала їх як перехід від капіталізму до соціалізму. Вони набули в історіографії непохитних концептуальних схем, які використовувалися поколіннями істориків. Провідні дослідники аграрної історично-економічної проблематики, котрі спромоглися у 1960-х рр. на підготовку колективних праць²⁶, залишилися на теоретичних засадах концепції класовості фінансової і податкової політики. Вона викликає сумнів не присутністю теорії «класової боротьби», а домінантним становищем концепції податкової політики, підміна нею податкової системи, яка мала конкретні організаційні форми, методи, принципи і порядок функціонування. Не викликає заперечення використання терміна «продовольча політика» для 1918–1920 рр., застосованого Ю.Кондуфором в індивідуальній монографії 1964 р.²⁷ Він дослідив законодавче оформлення продовольчої політики, тобто показав юридично-правову легітимність терміна та явища, її реалізацію в Україні.

Фактологічна паритетність між частотою використання термінів «продовольча» і «податкова» політика в історичних дослідженнях спостерігалася до середини 1960-х рр., а далі дивовижне позбавлення тематики «класової боротьби». Вона дуже концентровано висвітлена в індивідуальних монографіях російського радянського історика І.Трифонов. Впродовж десяти років, починаючи з виходу його першої книжки 1966 р., він інтенсивно висвітлював історію класів та «класової боротьби», ніби намагався реанімувати її минуле²⁸. Термін і явище «податкова політика» становлять основу його теоретичного відтворення соціального минулого, тому що на початку 1920-х рр. було звичайне збройне придушення селянських повстань, а не «класова боротьба». Селяни не вели боротьбу з міським і сільським пролетаріатом, а тим паче з індустріальними робітниками. Форм такої боротьби не було, а саме розверстка і навіть продподаток стали причиною протестів на селі. Податкова політика у книжках І.Трифонов не обмежується фіскальною, регуляторною функціями, а також карально-репресивною. Як їх історична зумовленість постає концепція перехідного періоду, подолання «класового опору», відтак організаційно-технічна складова функціонування податкової системи з усіма її принципами висвітлюється як фактологічний додаток класової податкової політики.

Концепт «класової боротьби», характерний для монографічних досліджень радянських істориків 1970–1980-х рр., в яких податкова політика розглядається серед факторів системного усунення приватного капіталу з дрібної торгівлі та

²⁵ Нариси розвитку народного господарства УРСР / За ред. Д.Ф.Вірника. – К., 1949. – 539 с.; Кононенко Г.К. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1950. – 21 с.; Залевский А.Д. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1959. – 24 с.; Кондуфор Ю.Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 р. / Ред. А.Г.Слюсарський. – Х., 1953. – 101 с.; Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921–1922 гг.). – Москва, 1954. – 186 с.

²⁶ Развитие народного хозяйства УРСР (1917–1967 гг.): У 2 т. – Т.1 / Ред. кол.: Д.В.Вірник, В.В.Бондаренко. – К., 1967. – 459 с.; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР: У 2 т. – Т.1 / Ред. кол.: З.П.Шульга, Д.В.Вірник, М.А.Рубач. – К., 1967. – 511 с.

²⁷ Кондуфор Ю.Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918–1920 гг.). – К., 1964. – 260 с.

²⁸ Трифонов И.Я. Очерки истории классової борьбы в СССР в годы нэпа (1921–1937). – Москва, 1966. – 247 с.; Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1925 гг.). – Ч.2: Подготовка экономического наступления на новую буржуазию. – Ленинград, 1969; Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. – Москва, 1975. – 406 с.

промисловості²⁹. Наприклад, І.Ісаєв використовує терміни «система податкового обкладання», «податкова система», «податкова політика», але без пояснення їх структурного і функціонального походження, навіть ототожнюючи їх. «Податкова політика (і податкове законодавство) стосовно приватного сектора, – наголошував він, – спочатку характеризувалося спробою охопити в якості об'єкта оподаткування найрізноманітніші форми приватного підприємництва. Характерним для цієї системи було обкладання не майнових об'єктів, а форм господарської (промислової) діяльності, що пояснювалось особливостями господарської структури і слабкістю обліково-податкового апарату»³⁰. Судячи з контексту його фрази, «податкова політика», отже й «податкове законодавство» були одночасно і системою. Поєднання «податкова політика» та «податкове законодавство», використане ним, додало її концептуальним засадам історичних організаційно-правових форм, тобто невластивих ознак і функцій. Ніхто з істориків не переймався вивченням відмінностей самих явищ податкової системи і податкової політики на початку непу, їх подальшої еволюції, тому в історіографії панували ситуативне і довільне тлумачення. Історикам стало зручно використовувати власні теоретичні конструкції, спираючись на історіографічну традицію, тому й на початку 1980-х рр. продовжували виходити праці з ключовим концептуальним терміном «податкова політика»³¹. Він був основним для книжки М.Залеського 1940 р.³², автор якої висвітлював здійснення податкової політики на селі, отримавши постійну прописку в історіографії непу та аграрних перетворень. Траплялися винятки, коли економісти бралися за справу висвітлення історії податків у СРСР, обґрунтовано застосовуючи термін «податкова система». Він постає у працях Г.Мар'яхіна 1952 та 1964 рр., де податкова політика стає похідною, не домінантною³³. Дослідник не заперечував факту і наявності податкової політики партії, на чому мало хто наголошував, позаяк вона була пріоритетом ЦК ВКП(б), але зосередився на структурних і функціональних особливостях радянської податкової системи. Не декларуючи принципу історизму, Г.Мар'яхін показав функціонування податкового апарату, стягнення податків з селян, тобто один з структурних напрямів податкової системи.

Пояснити подібну ситуацію сталістю класово-формаційної парадигми вивчення соціально-економічних відносин, яку заклав Й.Сталін у 1929 – на початку 1930 рр., можна, але відносно, адже була хрущовська «відлига» з розвінчуванням «культу особи», однак залишився культ методології історичних досліджень. Активізація проблематики «класової боротьби», яка припадає на перші роки правління Л.Брежнєва, не могла бути зумовлена формуванням нового культу, а відтак відносним поверненням до самого духу сталінізму. Відповіді на ці запитання не знаходимо у спеціальному історіографічному дослідженні, яке стосувалося ідеологічних і теоретичних засад радянської історичної науки 1960–1980-х рр.³⁴ Історіографічні праці тих

²⁹ *Архипов В.А.* Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле 20-е – начало 30-х гг. – Москва, 1978. – 263 с.; *Турченко Ф.Г.* Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – К.; Одеса, 1987. – 199 с.; *Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму.* – Москва, 1986. – 252 с.

³⁰ *Исаев И.А.* Проблемы правового регулирования советской многоукладной экономики // *Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму.* – С.181.

³¹ *Соколов Н.Г.* Налоговая политика советского государства в доколхозный период. – Куйбишев, 1981. – 88 с.; *Денисовец П.М.* Податкова політика радянської держави щодо селянства України в 1921–1929 рр. // *Український історичний журнал.* – 1982. – №6. – С.88–96.

³² *Залеский М.Я.* Налоговая политика советского государства в деревне. – Москва, 1940. – 108 с.

³³ *Марьяхин Г.Л.* Налоговая система СССР. – Москва, 1952. – 245 с.; *Его же.* Очерки истории налогов с населения СССР. – Москва, 1964. – 252 с.

³⁴ *Алексеева Г.Д.* Историческая наука в России. Идеология. Политика (60–80-е гг. XX в.). – Москва, 2003. – 246 с.

років, присвячені теорії і практиці непу, навіть розвитку аграрної теорії у СРСР кінця 1920–1930-х рр.³⁵ Очевидним є те, що радянська історіографія втратила експертну функцію, не мала інституційних ознак справжньої історіографічної критики, навіть фактографічних тлумачень, тому залишились непомітними принципові питання, серед яких ототожнення податкової системи і податкової політики. Теоретично інноваційним сприймається звичайне висвітлення продовольчої політики в характерних для неї хронологічних рамках, тобто дослідники намагалися дотримуватись принципу історизму в елементарних і банальних речах, не вигадувати терміни і концепції, які не мали безпосереднього відношення до реальних подій.

Історіографічні традиції виявилися дуже консервативними з огляду на використання терміна й концепту «податкова політика» сучасними дослідниками, навіть представниками нового покоління істориків, які виростили в умовах деідеологізації історичного та історіографічного дискурсів. На початку 1990-х рр. історична наука звернулася до «білих плям» історії – заборонених у радянські роки проблем соціально-політичного та економічного розвитку суспільства: голодоморів, політичних репресій, депортацій. Пріоритетні для багатьох поколінь радянських істориків теми виявилися другорядними, не популярними. Дехто з молодих українських історіографів констатував кризу історичної науки³⁶, яка справді визначалася концептуально і пріоритетами фундаментальних досліджень. Тоді закладалися теоретичні та методологічні основи сучасної української історичної науки, спостерігалася системна ревізія її концептуальних основ, фактологічних пріоритетів.

С.Кульчицький, переосмислюючи в 1990-х рр. концептуальні засади реальної історії УСРР 1920-х рр., використав кілька влучних історіографічних підходів: концепція «державного капіталізму», концепція «кооперативного соціалізму»³⁷. Він переглянув попередні власні тлумачення непу, виділив справжню ленінську тактику і стратегію нової економічної політики, аргументовано довів факт відсутності повноцінного й реального непу в 1921 р. через наявність пролонгованої розверстки, репресивної системи стягнення продподатку. Однак важливо підкреслити інше: учений ніде не згадує концепту «податкова політика». Пише про економічну, соціальну політику, але жодним словом – про податкову. У передмові до збірника документів про голод 1921–1923 рр. в Україні він називає продовольчу розкладку «складовою частиною економічної політики», документально підкреслює наявність «основних принципів радянської продовольчої політики»³⁸, здійснення «продовольчої кампанії», використовує терміни «податковий тягар», але уникає концептуального визначення «податкова політика». Про неї не згадує й упорядник цитованого збірника – О.Мовчан, яка також не афішувала цього терміна у структурних підрозділах і тексті своєї монографії 1988 р.³⁹ Ми виключаємо випадковість, враховуючи поважне місце С.Кульчицького, О.Мовчан в історіографії зазначеної проблеми. Вони, на нашу думку, уникали його через відсутність фактологічного та історичного прецеденту в реаліях історії 1921–1923 рр., демонструючи прикладне застосування принципу

³⁵ Дмитренко В.П. Некоторые вопросы нэпа в советской историографии 60-х гг. // Вопросы истории. – 1972. – №3. – С.67–75; Фигуровская Н.К. Развитие аграрной теории в СССР конец 20-х – 30-е гг. – Москва, 1983. – 383 с.; Изменения социальной структуры советского общества 1921 – середина 30-х гг. – Москва, 1979. – 342 с.

³⁶ Головки В.В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. – К., 2003. – 227 с.

³⁷ Кульчицький С.В. Нова економічна політика: уроки для сьогодення // Маршрутами історії. – К., 1990. – С.137; Його ж. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К., 1995. – С.49, 135.

³⁸ Голод 1921–1923 рр. в Україні: Зб. док. і мат. / Упор.: О.М.Мовчан, А.П.Огінська, Л.В.Яковлева; відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 1993. – С.5–19.

³⁹ Мовчан О.Н. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу. – К., 1988. – 123 с.

історизму. Навіщо прилаштовувати термін до соціально-економічних явищ, якими займалися інші структури – податкова система з наркомпродівським та наркомфінансовим апаратами? Принагідно зазначимо, що С.Кульчицький використовує визначення «наркомпродівський» апарат⁴⁰. Він залишився на концептуальних засадах нової інтерпретації непу, особливо в частині концепції «державного капіталізму» і «кооперативного соціалізму», уникаючи згадки та інституційного виокремлення «податкова політика», продемонструвавши їх в індивідуальних монографіях 1996 та 1999 рр.⁴¹, у колективних працях з історії селянства та економічної історії України, опублікованих з інтервалом у п'ять років⁴². У фундаментальному виданні про взаємовідносини держави, суспільства і особи міжвоєнного періоду в Україні, яке опубліковане 2013 р., С.Кульчицький не згадує про «податкову політику»⁴³, хоча фінансова політика «держави-комуни», про яку пише шановний історик, мала вплив на соціально-економічні відносини. Концептуальна послідовність, якої дотримується учений, доводить абстрактність і ситуативність застосування терміна «податкова політика» в історіографії.

Історик-аграрник В.Калініченко, вивчаючи соціально-економічні та організаційно-виробничі основи функціонування селянського господарства в радянській Україні 1920-х рр., навіть не залучив «податкову політику» до засобів державного регулювання його розвитку⁴⁴.

Наявність чи відсутність терміна «податкова політика» в конкретно-історичних дослідженнях соціально-економічних відносин в УСРР 1920-х рр., на наш погляд, є концептуальним вибором того чи іншого історика. Вони засвідчують теоретичний рівень роботи, прикладне застосування історизму, авторську інтерпретацію. Однак має бути історіографічне і фактологічне обґрунтування його універсальності, історичної адекватності. Чому і досі зберігається його тяглість, традиційне використання без термінологічного доповнення: якщо «податкова політика», то кого і чия – партії, держави, конкретного номенклатурного органу? Подібне уточнення, очевидно, доречне, оскільки надає суб'єктності, а фактам і подіям – історичної конкретики. Дотримуючись основних принципів історіографічного методу, проаналізуємо праці прихильників терміна, отже і явища, «податкова політика».

За кількістю історіографічних джерел і дисертаційних досліджень сучасних істориків, у яких згадується податкова політика в якості предмета і концепції, виокремлюються 2000–2015 рр. Окремий підрозділ монографії О.Ганжі так і називається: «Податкова політика радянської держави», а зміст стосується заміни розверстки продподатком, стягнення останнього з використанням адміністративно-репресивного механізму, ситуативної появи єдиного сільськогосподарського податку⁴⁵. Дослідниця розглядає податкову політику в контексті економічної політики, але без залучення податкового законодавства і аналізу партійних документів. Вона вважає, що запровадження 19 травня 1923 р. єдиного сільгосподатку відбувалося з «метою уніфікації податкової системи»⁴⁶. Постає ще одна дефініція – «податкова система».

⁴⁰ Див.: *Кульчицький С.В.* УСРР в добу нової економічної політики... – С.36.

⁴¹ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя... – С.143, 181, 208; *Його ж.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. – С.8, 122.

⁴² *Історія українського селянства: Нариси в 2 т.* – Т.2. – К., 2006. – С.95–158; *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження в двох томах.* – Т.2. – К., 2011. – С.154–199.

⁴³ *Взаємовідносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.).* – Т.1. – К., 2013. – С.10–56.

⁴⁴ *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – К., 1997. – С.50–53.

⁴⁵ *Ганжа О.І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К., 2000. – С.55–66.

⁴⁶ Там само. – С.64.

Економічна політика здійснювалася через податкову систему, а не через абстрактну і маловиразну податкову політику, навіть її класова сутність реалізовувалася шляхом диференційованого підходу до оподаткування. Співвідношення «класового» і реального майнового в селянському секторі не слід ототожнювати, особливо на стадії становлення радянської податкової системи. Порядок і процедура оподаткування, починаючи від обстеження його об'єктів до встановлення реальної доходності господарства, не завжди враховували принцип класовості. Він набув жорсткого ідеологічного та фіскально-регулятивного впливу з 1927 р., трансформувавшись у так звані «надзвичайні заходи» 1928 р. і фактично зруйнував основи непу.

З появою єдиного сільськогосподарського податку завершувалася наркомпродівська доба, вдосконалювалася система податків на селі, а уніфікація самої податкової системи станеться внаслідок ліквідації податкових справ Наркомпроду з їх підпорядкуванням Наркомфіном УСРР наприкінці 1923 р. Важко погодитись з думкою О.Ганжі стосовно того, що в «перші роки непу формування державного продовольчого фонду тісно перепліталось з податковою політикою»⁴⁷. Його створення, а насамперед натуральної частини державного бюджету, відбувалося через реалізацію продовольчої політики у вигляді стягнення продподатку в ході «продовольчих кампаній». Загалом можна підтримати визначення «концепція оподаткування», яке застосовує дослідниця, хоча в реальній історії йшлося про порядок оподаткування. Термін «порядок» постає в низці законодавчих актів держави, що безпосередньо стосувалися податкової справи, який не вирізнявся наявністю концептуальності, а швидше добром організаційно-технічних та економічно-майнових складових.

Інституційним осередком вивчення аграрної історії України, починаючи з другої половини 1990-х рр., стає Наукове товариство істориків-аграрників та Науководослідний інститут селянства, що діють на базі Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького. Довкола них формується наукова школа, засновником якої є А.Морозов. Майже в кожному числі друкованого щорічника «Український селянин» висвітлювалася непівська проблематика, яка посідає пріоритетний напрям аграрних студій. Історики системно досліджують функціонування податкової системи в УСРР 1920-х рр., але в контексті податкової політики радянської держави по відношенню до окремих груп селян. Саме такою проблемою переймається В.Лазуренко. У статті за 2002 р. він зазначає, що В.Ленін визначив у 1918 р. «основні принципи податкової політики щодо селянства», але обмежився висвітленням «податкового тягаря» на заможні групи⁴⁸. Однак дослідник не розвиває власної тези стосовно ленінських принципів податкової політики, констатує формальну зміну розверстки податком у березні 1921 р. А далі, висвітлюючи стягнення продподатку, він наголошує, що з «метою уніфікації податкової системи та зростання авторитету “червінця” серед селян, декретом ВУЦВК та РНК Української СРР від 19 травня 1923 р. був запроваджений єдиний сільськогосподарський податок»⁴⁹. Тверда радянська валюта (червінець), який сприяв стабілізації грошової системи в УСРР та використовувався у зовнішній торгівлі, кредитуванні промисловості, майже не потрапив на село, а тим паче до рук селян. Однак це тема іншого дослідження. Ми уже зазначали організаційно-інституційні фактори уніфікації податкової системи, яка не залежала від упорядкування одного з видів податку, оскільки функціонували інші, не менш вагомі, але і вони не впливали на структурно-функціональні та організаційні основи радянської

⁴⁷ Там само. – С.66.

⁴⁸ Лазуренко В.М. Податкова політика радянської держави по відношенню до економічно міцного селянського господарства України в добу непу // Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип.6. – Черкаси, 2002. – С.109.

⁴⁹ Там само. – С.110.

податкової системи, яка мала власну вертикаль і горизонталь. «Податкова політика радянської влади, – зазначає В.Лазуренко, – об'єктивно викликала незадоволення економічно зміцнілого за роки НЕПу селянства»⁵⁰. Невдоволення, навіть великих соціальних груп суспільства, завжди проявляється індивідуально, але за радянської «податкової політики» селянство все ж «зміцніло», відтак питання фінансової функції у формі «податкового тягара», про які постійно згадує дослідник в статті, не мали негативного впливу. Його старший наставник А.Морозов підкреслює їх конструктивність, тому що «податкова політика часів непу принесла значну полегкість селянству, дала йому великі економічні вигоди»⁵¹. Порівняно з періодом «воєнного комунізму», а саме так її інтерпретує історик-аграрник, безперечно. Однак, на наше переконання, суперечливість тези обох згаданих дослідників полягає в ототожненні кількох процедурних питань оподаткування: «податкового тиску», «податкового тягара», «податкової політики». Два перших поняття потребують змістового тлумачення, реального зіставлення суми оподаткування до валової продукції, товарної частини, пересічної доходності селянського двору і кожної десятини землі, голови худоби, майна селянського двору. За таких умов можна говорити про силу і вплив «податкового тиску» на конкретні господарства – заможні і незаможні. Однак В.Лазуренко дотримується власної концепції висвітлення радянської податкової системи⁵², зосереджуючись на феномені «податкової політики» держави, але без структурно-функціонального аналізу діяльності податкових управлінь Наркомпроду і Наркомфіну, їхніх штатних установ на місцях.

На подібних методологічних принципах написана монографія С.Корновенка й В.Лазуренка⁵³, яка вийшла 2004 р., хоча кандидатська дисертація С.Корновенка 2000 р. стосувалася податкової політики радянської влади в українському селі 1921–1925 рр.⁵⁴ Вона була чи не першою роботою в українській сучасній історіографії, яка актуалізувала забуту проблему, але її автор не подолав усталених історіографічних схем. Збережено теоретичний концепт «відбудовний період», а поняття «податкова політика» фактично стало концепцією вивчення складної соціально-економічної проблеми, якою лишається радянська податкова система в УСРР 1920-х рр. Ніхто не наважився дослідити її під історичним кутом зору, як і податкову політику в контексті фінансової та економічної політики радянської влади. Обмежуватися лише поясненням її класової сутності, екстраполюючи на селянство, щоб показати податковий тиск авторитарного комуністичного режиму, мабуть замало. Галузевий і секторальний підхід, який засновано в статті Т.Козацької про систему оподаткування і самооподаткування селян в УСРР 1928–1930 рр.⁵⁵, більш конкретніше розкриває класову сутність більшовицької податкової політики, особливо дивний феномен «самооподаткування».

Фрагментарно податкова політика постає в монографіях О.Сушка, О.Латишевої, В.Олянич, які стосуються соціально-економічного інституту приватного

⁵⁰ Там само. – С.111.

⁵¹ Історія українського селянства. – Т.2. – К., 2006. – С.28.

⁵² Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах непу. – Черкаси, 2003. – 160 с.; *Його ж.* Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія. – Черкаси, 2005. – 218 с.

⁵³ Корновенко С.В., Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. – Черкаси, 2004. – 188 с.

⁵⁴ Корновенко С.В. Податкова політика радянської влади в українському селі і відбудовний період (1921–1925 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. – 20 с.

⁵⁵ Козацька Т.Ю. Система оподаткування та самооподаткування селян в УСРР 1928–1930 рр. // Питання аграрної історії України та Росії: Мат. п'ятих наук. читань, присвячених пам'яті професора Д.П.Пойди. – Дніпропетровськ, 2004. – С.151–157.

підприємництва, організації системи державного та кооперативного майнового страхування⁵⁶. На думку О.Сушка й В.Олянич, податкова політика радянської влади не сприяла розвитку приватного підприємництва, а була спрямована на його регулювання та обмеження⁵⁷.

Дисертаційні праці, захищені у 2000 р. С.Корновенком, у 2007 р. С.Міняйло⁵⁸, у 2014 р. Н.Скрипчинською⁵⁹, крім інтервалу у сім років, мають ще і спільну методологічну канву. На перших сторінках автореферату двох останніх зустрічаємо тотожне тлумачення податкової політики, яка «визначає характер і мету податкової системи». У 1921–1923 рр. загалом сформувалися принципи нового економічного курсу і фінансової політики, а продовольча політика входила до складу господарської, але не податкової політики. Однак швидко постала податкова система, яка вирізнялася організаційно-структурним дуалізмом в особі Наркомпроду і Наркомфіну, а її «характер і мету» визначала фінансово-економічна політика держави. Дослідники констатують готовність комплексно вивчити «проведення радянської податкової політики в українському селі», «реалізацію більшовицької податкової політики», але стають заручниками власного концептуального вибору. Не факт, що продрозкладка була «основним елементом податкової політики радянської влади на початку 1920-х рр.», як про це зазначає Н.Скрипчинська⁶⁰, тому що розверстка не мала ознак податку, а швидше натуральної повинності селян. Доведено, навіть самим В.Леніним, що продрозверстка і продподаток належали до продовольчої політики влади, а не податкової. Чомусь дослідниця говорить про наявність повинностей у 1927–1929 рр., а на початку 1920-х рр. ігнорує. Можна погодитись з нею, що податкова політика мала «фіскально-грабунковий характер», але мають бути висвітлені інституційні, ідеологічно-партійні, фіскальні, структурно-організаційні та інші складові саме податкової політики. Якщо її здійснювали радянські органи влади (наркомати, райвиконкоми, сільради), то без висвітлення податкової системи, політика залишиться історичною абстракцією, політологічною схемою з елементами оподаткування, наявністю класової риторики в контексті теорії тоталітаризму.

Історична наука, крім встановлення хронології подій, має дотримуватись і послідовності застосування термінів, визначень, понять, які стосуються історії виникнення і розвитку соціально-економічних явищ. Легковажне і не завжди адекватне їх використання, почасти хаотичне і тавтологічне, заважає відтворенню історичних подій, встановленню фактів. Можна погодитись з твердженням харківського історика Ю.Волосника про те, що податкова політика у 1920-х рр. була «дієвим важелем регулювання приватнопідприємницької ініціативи», але у його концептуальній фабулі подібну роль посідала і податкова система⁶¹. З контексту монографії можна виділити кілька складових податкової політики – «класовий принцип при оподаткуванні

⁵⁶ Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. – К., 2003. – 251 с.; Латішева О.В. Становлення і розвиток системи державного та кооперативного майнового страхування в УРСР 20–30-х рр. ХХ ст. (Історичний аспект). – Х., 2011. – 352 с.; Олянич В.В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921–1929 рр.): історичний аспект. – Х., 2012. – 304 с.

⁵⁷ Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва... – С.84; Олянич В.В. Приватне та кооперативне підприємництво... – С.51.

⁵⁸ Міняйло С.А. Податкова політика радянської влади в українському селі в умовах формування та утвердження радгоспно-колгоспної системи (1930–1939 рр.): історичний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2007. – 20 с.

⁵⁹ Скрипчинська Н.О. Податкова політика радянської влади в українському селі в 20-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2014. – 20 с.

⁶⁰ Там само. – С.15.

⁶¹ Волосник Ю.П. Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу НЕПу (на матеріалах України). – Х., 2014. – С.75, 80.

непманів місцевими податками», «податковий тиск», «невиправдано високий рівень оподаткування». Перелічені складові мали б бути названі в нормативно-юридичних актах держави або ж партійних органів, тоді стала б зрозумілою класова податкова політика. Надходженням коштів до бюджету займалася не податкова політика, а фінінспектори та податковий апарат загалом. Він одним із перших наважився здійснити періодизацію здійснення податкової політики в роки непу, забуваючи що неп – це теж політика з фазами, формами і стадіями розвитку. Однак така спроба формалізує саму концепцію з використанням поняття і явища «податкова політика». До першого етапу Ю.Волосник відносить 1921–1923 рр., упродовж якого «відбувається відновлення податкової системи». Можна погодитися з появою податкової системи, але не з «відновленням», оскільки виникла абсолютно нова радянська податкова система. Другий етап (весна – кінець 1924 р.), третій (кінець 1924 – кінець 1925 рр.), а новий етап припадає на 1926–1927 рр. Критерієм періодизації постає відношення податківців до непманів і підприємців, руйнівна сила «податкового пресу» до «нової буржуазії»⁶². Малопереконливий принцип для періодизації складного і суперечливого явища, яким була податкова політика, як складова частина фінансового та економічного курсу. Фіскальна і стимулююча функції, про які зазначає дослідник, набагато ближча до суті податкової політики. Для її системної характеристики і періодизації необхідно долучати базові принципи функціонування непу, його тактико-стратегічний курс (теорія «повороту керма» М.Бухаріна), бюджетна складова фінансової політики тощо. Однозначно неприпустимо, на нашу думку, ототожнювати явища «податкова політика» і «податкова система», оскільки вони є різними за структурою, функціями, інституційним походженням.

Отже, дослідивши історіографію становлення і впровадження концепції «податкова політика», її ситуативне застосування, зазначимо факт схематичного ототожнення понять і явищ – «податкова політика» та «податкова система». Обидва заслуговують на конкретне історичне дослідження, але через виявлення загального, особливого та одиничного. Не можна висвітлювати податкову політику через абстрактну констатацію класового принципу її здійснення, конкретний порядок оподаткування. Недостатньо обмежуватись одним із видів податку, навіть системи податків (єдиний сільськогосподарський). Варто розкрити еволюцію організаційно-функціональних складових радянської податкової системи. Вона була представлена в 1921–1923 рр. діяльністю наркомпродівського і наркомфінівського податкових апаратів, підсистем єдиного цілого.

Податкова політика не була самодостатньою та інституційно самостійною, яка залежала від загальних принципів економічної і фінансової політики центральних партійних органів. Якщо вважати ВКП(б) державною партією, то податкову політику можна називати політикою держави по відношенню до селян, непманів. Однак, дотримуючись принципу історизму, схилиємось до іншого висновку: податковою справою займалися радянські органи влади – ВУЦВК, Раднарком УСРР, Наркомпрод, Наркомфін, частково Держплан УСРР. Вони виписували «податкове законодавство» і визначали порядок оподаткування, встановлювали процедуру стягнення конкретних податків. Говорячи про податкову політику, історики дещо політизують економічно-господарські інститути влади, надають їм невластивих ознак і повноважень. Вона має свій предмет дослідження, як і будь-яка політика з відповідними фазами, але принципового, не ситуативного значення. До цієї категорії належать: політика «воєнного комунізму», неп, «українізація», коренізація. Має науково-дослідну

⁶² Там само. – С.86–87.

перспективу податкова політика політбюро ЦК ВКП(б), яка справді піддається періодизації і структуруванню. Суперечливим, на нашу думку, було б застосування формулювання «податкова політика Наркомфіну», який мав певні повноваження у царині доходної й витратної частини державного та місцевих бюджетів, але питання фінансової та економічної політики належало до пріоритетів партійних структур.

Огляд історіографічного доробку з проблеми початкового етапу формування радянської податкової політики засвідчує необхідність системних підходів, нових праць, які б усебічно і критично аналізували всі складові податкової політики російських більшовиків.

REFERENCES

1. Alekseeva, G.D. (2003). *Istoricheskaja nauka v Rossii. Ideologija. Politika (60–80-e gg. XX v.)*. Moskva. [in Russian].
2. Arkhipov, V.A. (1978). *Bojba protiv kapitalisticheskikh elementov v promyslennosti i torgovle 20-e – nachalo 30-kh gg.* Moskva. [in Russian].
3. Denisovets, P.M. (1982). Podatkova politika radianskoi derzhavy shchodo selianstva Ukrainy v 1921–1929 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 88–96. [in Ukrainian].
4. Dmitrenko, V.P. (1972). Nekotorye voprosy nepa v sovetской istoriografii 60-kh gg. *Voprosy istorii*, 3, 67–75. [in Russian]
5. Figurovskaja, N.K. (1979). *Izmeneniya sotsialnoj struktury sovetского obschestva 1921 – sredina 30-kh gg.* Moskva. [in Russian].
6. Figurovskaja, N.K. (1983). *Razvitie agrarnoj teorii v SSSR konets 20-kh – 30-e gg.* Moskva. [in Russian].
7. Hanzha, O.I. (2000). *Ukrainske selianstvo v period stanovlennia totalitarnoho rezhymu (1917–1927 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Holovko, V.V. (2003). *Istoriografija kryzy istorychnoi nauky. Ukrainskyi kontekst*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kalinichenko, V.V. (1997). *Selianske hospodarstvo Ukrainy v period nepu: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kolesnyk, I. (2005). Istoriografichni dyskurs v Ukraini: realii ta prohnozy. *Suchasna ukrainska istoriografija: problemy metodolohii ta terminolohii: Mat. Vseukr. nauk.-metodol. seminaru (Kyiv, 17 chervnia 2004 r.)*, 31–32. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Kondufor, Ju.Ju. (1964). *Ukreplenie sojuza rabocheho klassa i krestjanstva v period grazhdanskoj vojny (v khode provedeniya prodovolstvennoj politiki 1918–1920 gg.)*. Kiev. [in Russian].
12. Kononenko, H.K. (1950). *Perekhod k novoi ekonomicheskoi politike na Ukraine (1921–1922 gg.)*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Russian].
13. Kornovenko, S.V. (2000). *Podatkova polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli i vidbudovnyi period (1921–1925 rr.)*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Donetsk. [in Ukrainian].
14. Kornovenko, S.V., Lazurenko, V.M. (2004). *Selo. Khliv. Hrosbi. Podatkova polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli u period NEPu*. Cherkasy [in Ukrainian].
15. Kozatska, T.Yu. (2004). Systema opodatkuvannia ta samoopodatkuvannia selian v USSR 1928–1930 rr. *Pytannia abrarnoi istorii Ukrainy ta Rossii: Mat. piat'kykh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiati profesora D.P.Poidy*, 151–157. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
16. Kulchitskyi, S.V. (1990). Nova ekonomichna polityka: uroky dlia sohodennia. *Marsbrutamy istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Kulchitskyi, S.V. (1995). *USSR u dobu novoi ekonomichnoi polityky (1921–1928 rr.)*. *Sproba pobudovy konseptualnykh zasad realnoi istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Kulchitskyi, S.V. (1996). *Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919–1928)*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Kulchitskyi, S.V. (1999). *Ukraina mizh dvoma viinamy (1921–1939 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Kulchitskyi, S.V. (Ed.) (1993). *Holod 1921–1923 rr. v Ukraini: Zh. dok. i mat.*, 5–19. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Latsheva, O.V. (2011). *Stanovlennia i rozvytok systemy derzhavnogo ta kooperatyvnoho mainovoho strakhuвання v USSR 20–30-kyh rr. XX st. (Istorychnyi aspekt)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
22. Lazurenko, V.M. (2002). Podatkova polityka radianskoi derzhavy po vidnoshenniu do ekonomichno mitsnogo selianskoho hospodarstva Ukrainy v dobu nepu. *Ukrainskyi selianyn*, 6, 109. [in Ukrainian].
23. Lazurenko, V.M. (2003). *Zamozbne selianstvo Ukrainy v umovakh nepu*. Cherkasy. [in Ukrainian].
24. Lazurenko, V.M. (2005). *Kurkul chy hospodar? Selianska ekonomika yak sotsialna katehoriia*. Cherkasy. [in Ukrainian].
25. Marjakhin, G.L. (1964). *Ocherki istorii nalogov s naselentia SSSR*. Moskva. [in Russian].
26. Minialoi, S.A. (2007). *Podatkova polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli v umovakh formuvannia ta utverdzhenia radhospno-kolbosnoi systemy (1930–1939 rr.): istorychnyi aspekt*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Cherkasy. [in Ukrainian].
27. Movchan, O.N. (1988). *Trudjashchiesja USSR v borbe s prodovolstvennym krizysom pri perekhode k nepu*. Kiev. [in Russian].
28. Olianych, V.V. (2012). *Pryvatne ta kooperatyvne pidpriemnytstvo selianskykh hospodarstv v Ukraini (1921–1929 rr.): istorychnyi aspekt*. Kharkiv. [in Ukrainian].
29. Skrypchynska, N.O. (2014). *Podatkova polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli v 20-kyh rr. XX st.* (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
30. Sokolov, N.G. (1981). *Nalogovaja politika sovetского gosudarstva v dokolhoznyj period*. Kujbyshev. [in Russian].
31. Sushko, O.O. (2003). *Osoblyvosti stanovlennia ta funktsionuvannia pryvatnogo pidpriemnytstva v Ukraini periodu nepu (1921–1928): istoryko-teoretychnyi aspekt*. Kyiv. [in Ukrainian].
32. Trifonov, I.Ja. (1966). *Ocherki istorii klassovoj borby v SSSR v gody nepa (1921–1937)*. Moskva. [in Russian].
33. Trifonov, I.Ja. (1975). *Likvidatsija ekspluatatorskikh klassov v SSSR*. Moskva. [in Russian].
34. Turchenko, F.G. (1986). *Ekonomicheskaja politika sovetского gosudarstva v perekhodnyj period ot kapitalizma k sotsializmu*. Moskva. [in Russian].
35. Turchenko, F.G. (1987). *Velikij Oktjabr i likvidatsija ekspluatatorskikh klassov na Ukraine*. Kiev, Odessa. [in Russian].
36. Virnyk, D.V., Bondarenko, V.V. (Eds.) (1967). *Rozvytok narodnogo hospodarstva USSR (1917–1967 rr.)*, 1. Kyiv. [in Ukrainian].
37. Volosnyk, Yu.P. (2014). *Podpriemtsi i pryvatne pidpriemnytstvo v radianskii derzhavi u dobu NEPu (na materialakh Ukrainy)*. Kharkiv. [in Ukrainian].

Oleksandr DANYLENKO

Doctor of Sciences in History (Dr. Hab. in History), Professor,
Department of Modern History of Ukraine,
T.Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), ovdanyl@knu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9246-6574>

Sviatoslav DANYLENKO

Candidate of Sciences in History (Ph. D. in History), Docent,
Department of Source Studies and Special Historical Disciplines,
National Pedagogical M.Drahomanov University
(Kyiv, Ukraine), swdan90@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0370-544X>

Shaping Soviet Tax Policy (Early 1920s): Historiographical Aspects

Abstract. The purpose of the article is to analyze the historiographic work of Ukrainian scientists on the history of Soviet tax policy in the initial period of its formation. **The methodological basis** of the research are principles of historicism, objectivity and systematicity. While solving the tasks, general scientific and special research historiographical analysis and synthesis of knowledge development, generalization, quantitative, historical-comparative, chronological, retrospective methods were used. **The scientific novelty** of the work is a comprehensive analysis of the state of study of the history of the formation and initial period of operation of the Soviet tax system. Conceptual approaches and techniques used by domestic and foreign specialists for the purpose of scientific reconstruction of this problem, relevant for current practice, have been clarified. **Conclusions.** The analysis of the historiographic work of modern Ukrainian historians has shown that this topic was widely studied. By reinterpreting publicly available sources and bringing into scientific circulation little-known or previously unavailable archival materials, both domestic and foreign, the researchers offered a new vision of the Soviet leadership's attempts to improve economic indicators through transformations and redistribution of financial flows in the Soviet republics, in particular in UkrSSR. Authors have made significant corrections to the content of terminological and conceptual apparatus related to the tax system. At the same time, the fact of mechanical equation of the concepts and phenomena of "tax policy" and "tax system" in historiography, a presence of a class approach, a need for comprehensive generalizing works, which would reinterpret the topic in the broad context of modern economic transformations, is emphasized.

Keywords: domestic historiography, historiographical process, new economic policy, tax policy, tax system, Narkomprod of the UkrSSR, Narkomfin of the UkrSSR.

Mykola BEVZ

Sc. D. (Architecture), Professor,
Head of Architecture and Conservation Department,
Lviv Polytechnic National University
(Lviv, Ukraine);
Professor,
Build Conservation Department,
Lublin University of Technology
(Lublin, Poland), bevmist@polynet.lviv.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1513-7045>

Mykola BALAHUTRAK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Department of the Modern Ethnology,
Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine
(Lviv, Ukraine), balahutrak@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2041-8773>

Town Planning Schemes and Fortifications of the Map by R. d'Otto (1772)*

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.150>

UDC: 711.4+528.9(09)

Abstract. The article examines the urban features, contained on the map of R. d'Otto since 1772. **Novelty of the research.** For Ukrainian scientists, the map is known only from the publication of its last sheet with the city of Lviv 2014. However, the map consists of 9 sheets and valuable information is also contained on the rest of its pages. The Otto's map is a handwritten plan drawn up during the campaign of General Andreas Hadik's army unit to Lviv when the region and city included to the Austrian state. The map is noteworthy because it is actually the first survey that captures in detail the topography and urban structure of our territories. Of particular value is d'Otto's desire to fix the defensive objects that were in his view, to schematically outline the basic planning character of the city, fixing the main squares, temples, main buildings. Many of these objects are not extant or preserved in transformed form. **The purpose of our work** is to introduce these objects into scientific circulation and to analyze their planning structure, historical and urban value. **The research methodology** required the preparing of enlarged hand-drawn outlines of the towns and castles, since the images on the map themselves are drawn on a very small scale. Subsequently, we identified the nature of city planning schemes and objects, analyzed their value and condition. **The conclusions** show the uniqueness and historical value of the town planning schemes and fortifications. Materials can be useful for planning archaeological researches in cities of Skelivka (Felshtyn), Susidovychi, Rudky, Navaria, Lviv.

Keywords: towns, fortifications, planning schemes, Halychyna (Galicia), urban history, identification, eighteenth century.

* Authors are grateful for the support of the internship and the organizational and technical assistance in working in the Vienna archives to the Head of the Institute for Urban Development, Landscape Architecture, and Design, prof. Klaus Semsroth and prof. Andreas Hofer.

The object of our study was a map from 1772 by Rudolf d'Otto: "General Carta von dem Marche der bey Hommona in Hungarn gestandenen K.K.Trouppen, bis zur Hauptstadt Lemberg in Pollen; welcher 9. kleine Special Charten mit einigen Anmerkungen bey gefuget sind. Feld Laager bey Lemberg. d. 20= Augusti. ao: 1772"¹. The original of the map is stored in the State Archive of Austria, its military department. We had the opportunity to work with the original of this card. After getting acquainted with the map, we made hand-drawn drawings of the most interesting objects (towns and castles). These are objects from sheets 4–8.

At first, we need to say about the author of the map. This is necessary because the Polish and Ukrainian publications on the map and the lithography with the view of Lviv do not correctly spell the name of the author. For example, the book "Widoki Krakowa i Lwowa" lists his name as Rittin d'Otto². We have similar writing in the book "Ukrainian Historic Towns Atlas"³. The correct spelling of the name is – Rudolf Ritter von Otto⁴. Word "Ritter" means a member of the lowest order of nobility in Germany or Austria⁵. Rudolf Ritter von Otto is descended from Saxony from the noble family Otto. All his life was connected with service in the army. He began his military career in the army of Saxony, later he joined the Austrian army in 1753. He was a participant in the campaign of General Andreas Hadik's army group to occupy Lviv and Halychyna (Galicia) in 1772. He held the rank of captain at the time. In the following years, he distinguished himself in the wars with France and in the late 18th century in the wars with Turkey. He rose to the rank of general. Few biographers have noted the comprehensive geographical, historical, mathematical, and especially militaristic-cavalry knowledge of the d'Otto⁶. A map of the campaign of the A.Hadik's army in Halychyna and a panoramic drawing of Lviv show the talents of this person not only in military affairs but also in artistic ones.

The map is not a classic carpet map of the area. This is a manuscript plan drawn up during the campaign of General Hadik's army. The map is made in such a way that it shows the road from Hommona to Lviv and has schematically outlined plans of settlements lying or adjacent to the mentioned path. Therefore, the map designations are schematic and only some of them are drawn in relative detail. Nevertheless, the map is noteworthy because it captures, albeit in simplistic terms, the topography and urban structure of our territories. Of particular value to us is the author's desire to capture the defensive objects that fall into his field of view. The images show that d'Otto tried to reflect the basic planning character of the settlement, fixing the main squares, temples, defense objects. Many of these defense objects are not preserved today. Therefore, our goal is to show these objects and to analyze their planning structure.

Analyzing the image of the terrain on the map, we give the names of the settlements and place names as they are signed on the map. The first sheet contains the title inscription in the cap (fig.2). The sheets of the card are made in handwriting with a pen, in black ink. Watercolor paints were used for color markings. The city of Hommona (Slovak – Humenné) is a settlement in Slovakia in the Prešov Region⁷. It is a historic city that has long been known for being a large part of the population of the Ukrainian and Greek Catholic communities. Local Ukrainians call it – Humenne.

¹ Kriegsarchiv, Österreichisches Staatsarchiv, Wien (next – Kriegsarchiv). Sign. В IX а 394. G I h.

² *Опалінська С., Петрів Т.* Види давнього Львова і Кракова: Спільна виставка історичного музею міста Кракова і Львівського історичного музею. – Вид-во "Trans-Krak", 1997. – Рис.9, с.67, 108, 120.

³ Атлас українських історичних міст / Наук. ред. М.Капраль. – Т.1. – Л.; К., 2014. – Карта 1.4.

⁴ *Schinzl A. Otto, Rudolph, Ritter v.* // Allgemeine Deutsche Biographie [Електронний ресурс]: https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Otto,_Rudolph_von.pdf

⁵ Ritter: A member of the lowest order of nobility in Germany or Austria // Online Dictionary [Електронний ресурс]: <https://www.dictionary.com/browse/ritter.html>

⁶ *Schinzl A. Otto, Rudolph, Ritter v.* – S.2.

⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://sk.wikipedia.org/wiki/Humenn%C3%A9>

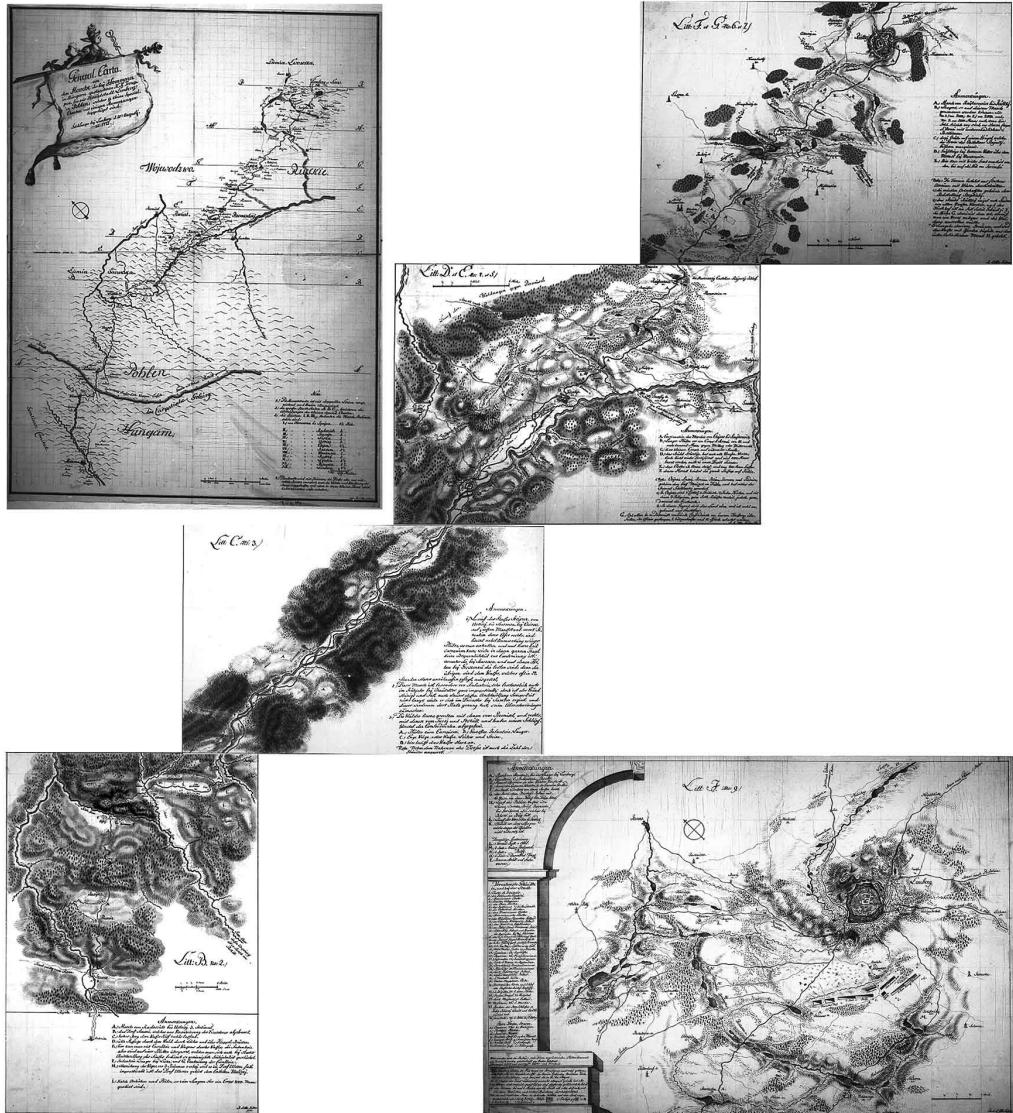

Fig. 1. The set of map sheets by R. d'Otto. The two sheets of the map are independent and do not combine with the rest. The first sheet is the title page, and the last one shows a schematic plan of the city of Lviv. Three more sheets of the map are not shown. They are small fragmentary additions to sheets 2–4

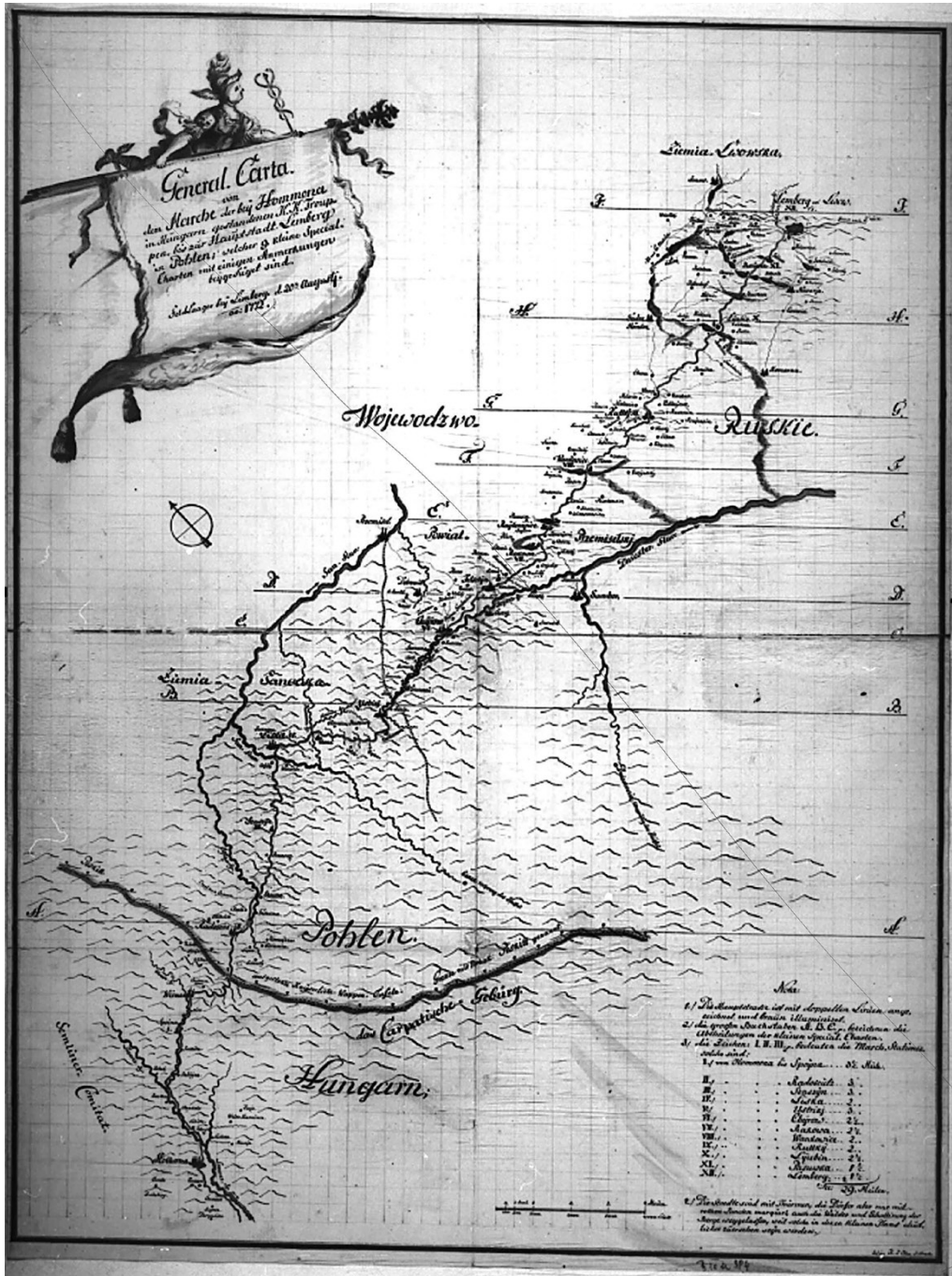

Fig.2. The first capital sheet of the d'Otto map shows the way of Austrian army between the cities of Hommona and Lviv

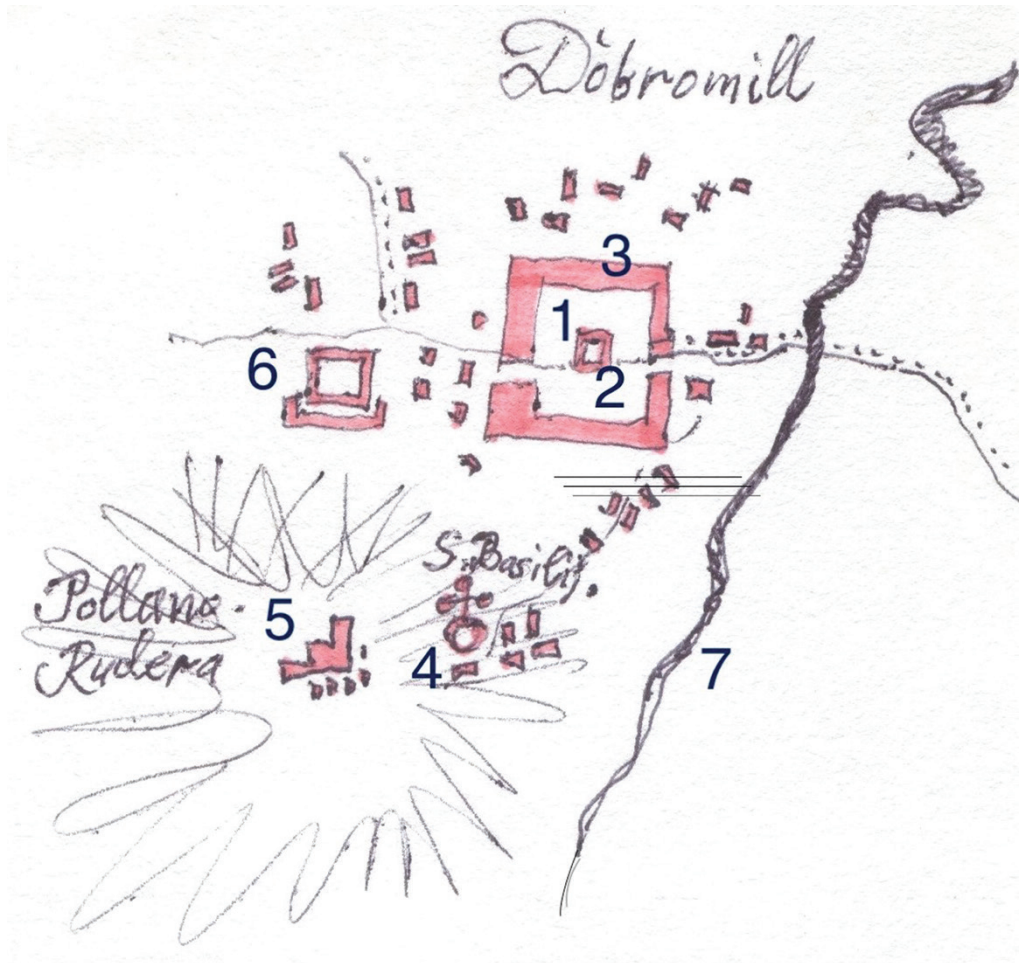

Fig.3. Scheme showing the landscape conditions and urban character of the town of Dobromil (Dobromyl) in Halychyna on the map by R. d’Otto, 1772 (Enlarged outline from the original map, M.Bevz). Designation: 1 – Market square with buildings in the perimeter; 2 – town hall; 3 – lines of buildings around the market; 4 – Basilian Monastery; 5 – the ruins of the castle (Pallaise Rudera); 6 – saltworks; 7 – the river

The *first sheet (capital) of the map* shows, in the form of a separate diagram, the territory between Hommona and Lviv. The objects and settlements on both sides of the Hommona – Lviv road are marked with points only. Cities are marked with the major ones and then with conditional icons only. The villages are marked in the same way. The same sheet indicates the Dnister and San rivers and their respective tributaries. Near the frame is a barely visible (lowercase) signature: “delin.: R. d’Otto. Ritter sk”. Each map contains a brief reference to the area. The sheets of the map are interconnected and are a continuation of each other. The *second sheet* (labeled as “Litt: A. No I”) shows the scheme of the city of Hommona (Humenne) and the road from the city to the border with Poland along the river, which is called “Laporezh”. Hommona is marking as a city. The border line between Hungary and Poland is marked. To the right of the road after the border, there is a small fortification on the hill: “i” – old redan-shaped fortifications erected by the Confederates.

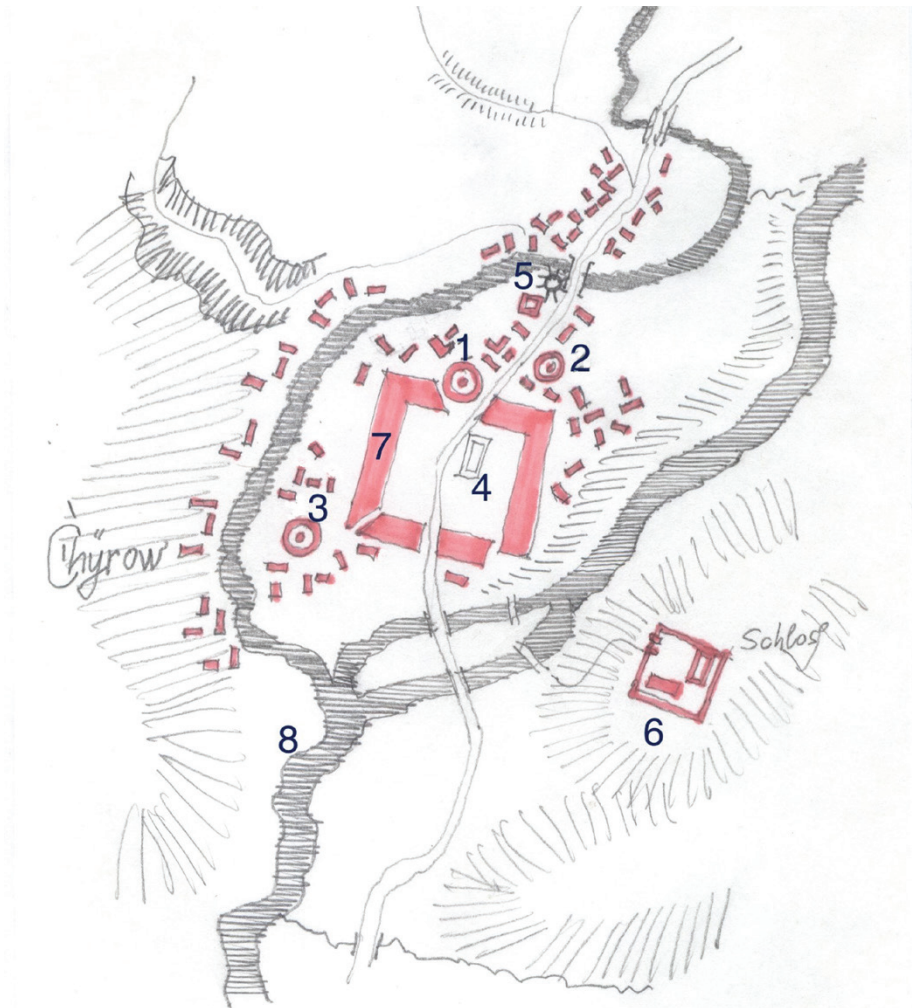

Fig.4. Scheme showing the landscape conditions and urban character of the town of Chyrow (Khyriv) in Halychyna (map of R. d'Otto, 1772; enlarged outline from the original map, M.Bevez). Designation: 1, 2, 3 – designation of temples; 4 – Town Hall (?); 5 – mill; 6 – castle, 7 – perimeter building of the market square; 8 – the river

The *third sheet* (No: 2) identifies only a few of the major settlements, with Shavne and Lisko highlighted. The small rectangular market square through which the road runs from south to north in the middle is in Ustryki town. The drawing of the city plan is more informative in the town of Lisko.

The *fourth sheet* (No: 3) fixes the road along the Stryonz (ukr. Strviazh) River through several settlements. This sheet has signature – “R. d’Otto. Ritter:”. Dòbromill (Dobromyl today) is marked as a town with a center, a market square, a town hall, and a castle or large courtyard in the western part. The road crosses the center and the Market from west to east (Fig.3). The castle is marked on the suburb in a state of ruin - signed by “Rudera”. A special feature of the plan is that the castle and the Basilian monastery are marked on the map near the city. In reality, objects are located at a considerable distance from the city (Fig. 3, item 6).

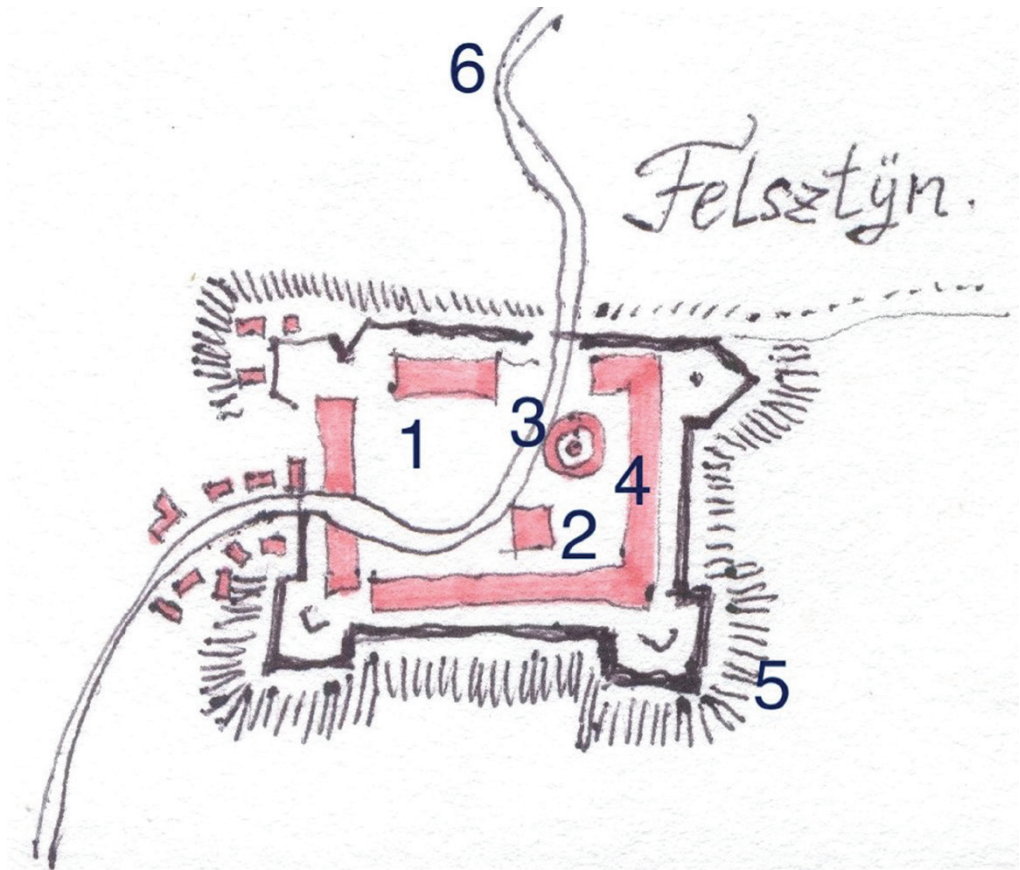

Fig.5. Scheme of the town of Felshtyn (Felsztyn) on the map by R. d'Otto, 1772 (enlarged outline from the original map, M.Bevz). Designation: 1 – market square with perimeter building; 2 – town hall; 3 – designation of the temple (Catholic church); 4 – fresh of buildings on the market square; 5 – shafts and a stone carved line of bastions; 6 – the main road

The *fifth sheet* (No: 4 et 5) shows the road running parallel to the Strviash River (signed Stryonz). The road follows through the cities of Khyriv, Felshtyn, Reitarovychi. In particular, the midtown of Khyriv is shown with a large market square. Midtown boundaries are not clearly marked. Boundaries can be deduced from the topography of the terrain and the natural elements. The midtown is located on the island formed by the Strviash river and its sleeve. In the middle of the market is the town hall (Fig.4). There are three temples noted – Catholic, orthodox Greek Faith, Jewish. The text notes indicate the dominance of Greek Faith in the city. At the western exit from the center to the left near the bridge over the Strviash sleeve, there is a designation of a mill. The castle is located on the opposite right bank of the river, leading to it two bridges across the river and through the island in the middle of it. The castle is schematically marked as a square in plan, surrounded by a wall, with two buildings inside and a gate from the city side (signed “schloss” – Fig.4, p.6). On later maps, the castle is symbolically designated as an icon only. For example, on

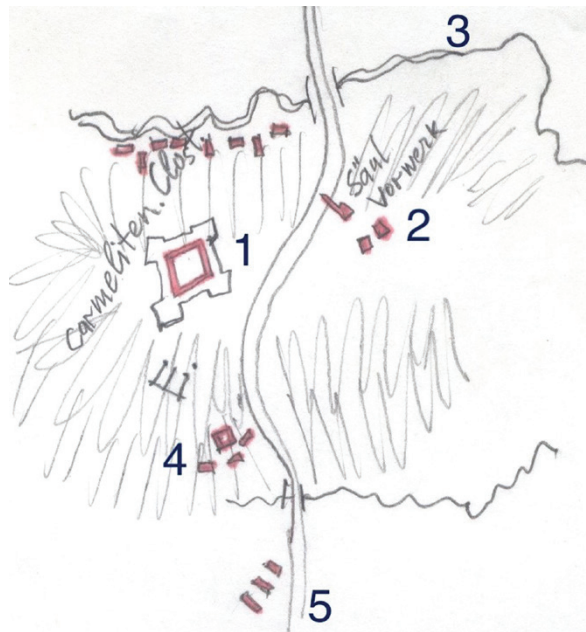

Fig.6. Scheme of the town of Felsztyn on the map of F. von Mieg, 1781. The market square is not marked by clear outlines; there is also no stone carved line of bastions

the map of F. von Mieg⁸. Therefore, a detailed drawing of it on our map is valuable information.

Very informative and valuable from the urban point is the designation of Felsztyn. The current name is Skelivka, in the Polish – Felsztyn. This city is depicted with a preserved belt of fortifications (Fig.5). The midtown has a rectangular plan with a market square in the middle and was surrounded by a system of bastion fortifications with four corner bastions. Their image is somewhat schematic, but we can assume that it shows a quadrangle with bastions and courtesans. The black thick line carefully depicts the configuration of a fortified belt formed by an earthen shaft, which is inscribed on the outside by a stone wall. There are bastions at each corner that are different in size. The fortified midtown is located also on an elevated hill.

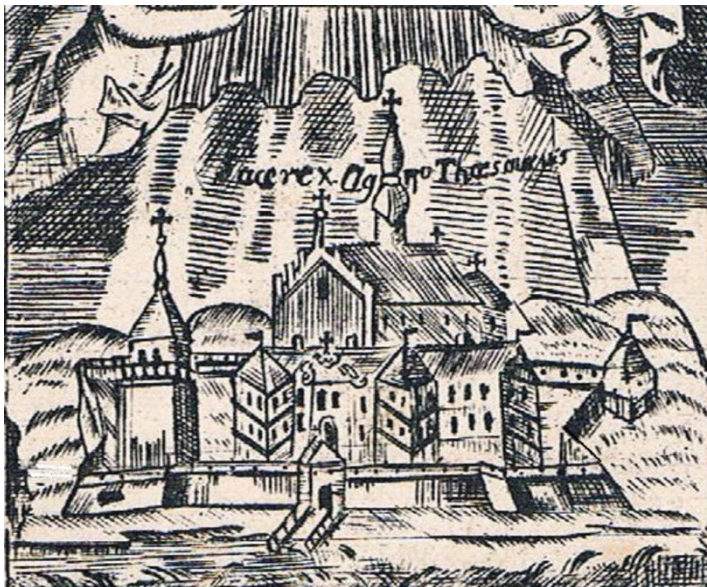
⁸ Galizien und Lodomerien (1763–1787) – First Military Survey [Kriegsarchiv, Wien. Sign. B IX a 390] [Електронний ресурс]: <https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-galicia/?layers=144&bbox=2548396.114338201%2C6348977.940398861%2C2582626.3370747822%2C6359737.931828827>

A

Fig.7.

A – Carmelite Monastery with St. Anna’s Church and a bastion belt of fortifications on the map of d’Otto in 1772 (enlarged outline from the original map, M.Bevz): 1 – Monastery (Carmeliten. Clost.); 2 – salting room (Saul. Vorwerk); 3 – river; 4 – farmyard; 5 – the road;

B

B – an image of the Carmelites Monastery in Susidovychi, engraved in 1747, fragment⁹

⁹ Kościół i klasztor karmelitów w 1747 r. Sądziadowice, województwo Ruskie. Autor niezany. Archiwum i Biblioteka OO. Karmelitów na Piasku, Kraków [Elektronний ресурс]: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/ab/S%C4%85siadowice.jpg?uselang=pl.pdf>

Fig.8. The Carmelite Monastery of St. Hana (Anna) on the map of F. von Mieg in 1781¹⁰

Fig.9. The Carmelite monastery with St. Anne's Church on the map of the Second Military Mapping of Halychyna in 1864¹¹

¹⁰ Див. прим.8 (Sasiadowicze).

¹¹ Galicia and Bucovina (1861–1864) – Second military survey of the Habsburg Empire [Kriegsarchiv, Wien. Sign. B IX a 387] [Електронний ресурс]: <https://mapire.eu/en/map/secondsurvey-galicia/?layers=11&bbox=2650253.308589207%2C6410880.850074071%2C2698886.36783565%2C6426168.255731106> (Wyhadówka).

The northwestern bastion, unlike the rest, is marked by a slightly irregular shape and smaller in size. The road enters the middle ground through a gate in the northwestern span of the fortifications and exits through a gate in the northwestern span. The gates were located in the middle of the defensive clumps. The small suburb is located just northwest of the center. Only one temple is marked in the midtown (Fig.5–6). Note D gives a brief description: “das Stadel Felsztyn, hat noch alte Waaßen, Wercke, Konte leicht wieder fortificiret und mit 2000 Mann besezt warden, auch zu einem Depot dienen”. The note can be translated: the city of Felsztyn, as an old fortress that was staffed by 2000 citizens who could also serve as a pledge.

To emphasize the importance of the information on the map of R. d’Otto, we have shown in a separate drawing a plan of the same town of Felshtyn, but since 1781, made by F. von Mieg (Fig.6). This plan was completed 10 years later and no further fortifications were identified. Mieg’s plan was executed as the first military description of Halychyna. That is, it must be fixed on all the fortifications. The absence of them indicates a quickly lost in the new political environment. As a rule, at this time the old fortifications were dismantled for the build material used for the construction of roads, bridges, new administrative buildings.

A large Carmelite monastery is marked in the short distance from Felshtyn to the east. It is the monastery with 16th-century St. Anne Church, located in the suburbs of Susidovychi. It is surrounded by a system of bastion fortifications with four nozzles, like the midtown of Felshtyn (Fig.7A). There is also an engraving with a view of this monastery in 1747. Some historians have found this image to be false and fanciful (Fig.7B). The plan is presented on the map of d’Otto, as we can see, confirming the truth of the image of the complex on the engraving. This fact can be a good argument for finding traces and identifying other buildings and structures of the monastery also but not only bastion fortifications. Similar to Felshtyn, we present images of the monastery on other later maps. On the map of F. von Mieg the monastery is marked without fortifications (Fig.8). On the map of the second military description of Halychyna from 1864 the monastery is shown in more detail, but the fortification bastion belt is also not drawn (Fig.9). In addition to these settlements, which are located along the route of the army column, several other towns are also indicated. The town of Stara Sil is shown as a settlement without a regular layout with two square yards (Saltzwerken) and a temple. Settlement Chapli on the right bank of the Strviash marked with a castle. Sambir is marked very arbitrarily on the right side of the map, as a walled city.

The *sixth sheet* (No: 6 et 7) of maps shows the further route of the column in the interval Vankowyczi and Rudky. Wankowyczi does not have a town designation, but only indicates the presence of a castle or fortified courtyard with a palace and a temple near it. The town of Ruttkj (Rudky today) is marked in great detail on the map. The topography of the area at that time is very well conveyed. The city is located on a peculiar island formed by two arms of the river (Fig.8). In the southern part of the town is a monastery with a church and a double line of fortifications. It is a square in plan with four circular towers, surrounded by an outer belt of an obscure shaft (or another wall) that has an irregular outline. Inside the square courtyard is a large temple.

A large market square with a mid-market quarter is located to the north of the monastery complex. The shape of the Market is close to the correct square. Entry is located in the southeast corner and the middle of the northern quarter of the market. Around the six quarters of the Market is a large number of buildings spread evenly throughout the island. To the northwest of Rudky there is a settlement called Benkolowysznya (Benkowa

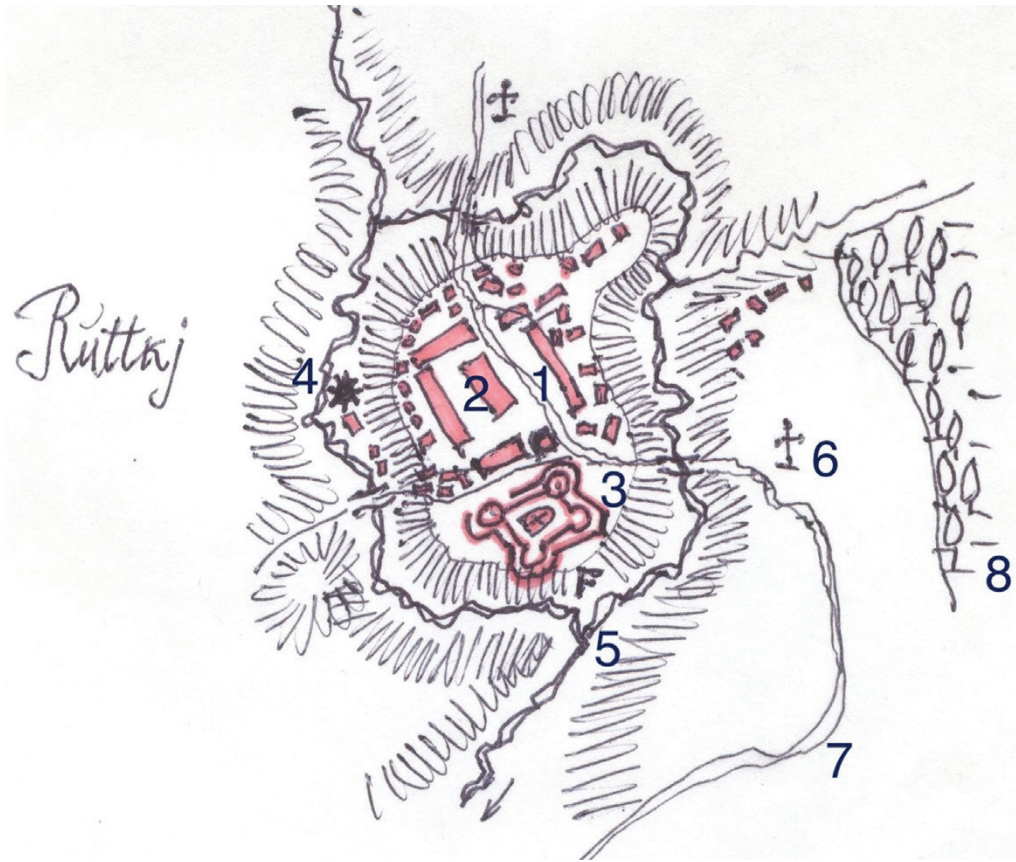

Fig.10. Scheme of the town of Ruttkj (Rudky) on the map of R. d'Otto, 1772 (the enlarged outline from the original map, M.Bevz). Designation: 1 – the market area with perimeter building; 2 – mid-market block of buildings; 3 – a monastery with fortifications and 4th corner towers; 4 – mill; 5 – river sleeves; 6 – roadside cross; 7 – the main way; 8 – forest

Vyshnia today), with a small palace complex or a noble fortified manor. We know about this complex from the late nineteenth century when this manor was rebuilt in palace belonged to the Fredro family.

The *seventh sheet* (No: 8) of the map contains the scheme of Ljubin (today's name is Velykyi Liubin). In the center of the village is indicated a large palace or castle with a park (signed by "Schloss" – Fig.11–12). Today, the location of the main road here has been completely changed. Nowadays, the reconstructed cardinal palace is on the right side of the street. It has no trace of fortifications. At the entrance to Liubin from the west, there were two mills on the dam, and two separate channels. The entire development was scattered just to the left of the old road by two strands along the stream (Fig.12). This sheet has some other interesting signs. It is a castle in Voshany and two large mounds opposite this settlement.

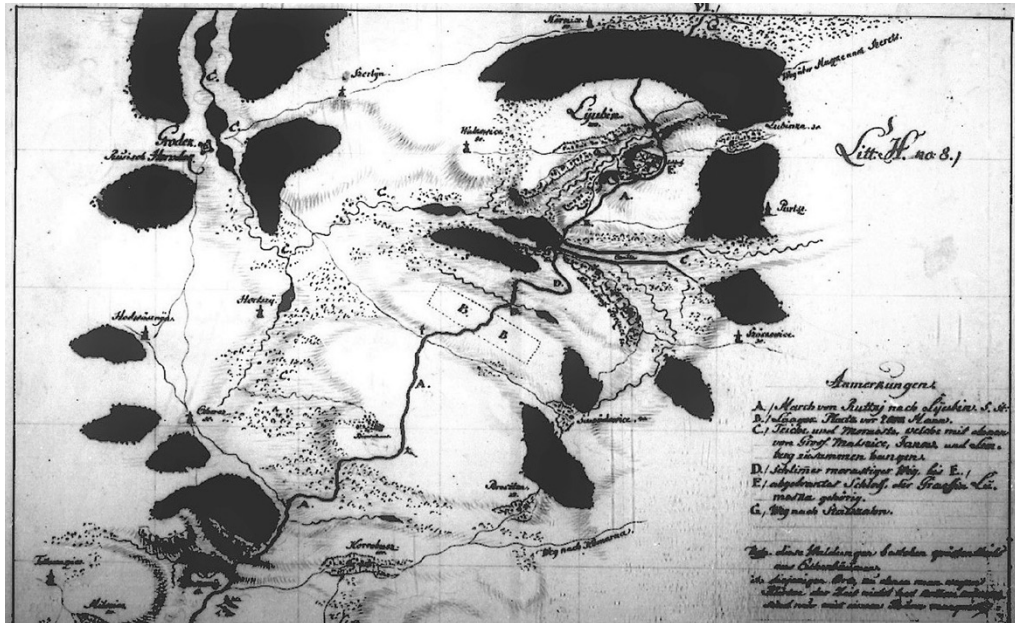

Fig.11. Sheet No. 8 of the map of R. d'Otto, 1772, with marking the road to Lemberg; in the up part – the plan of the town of Ljubin and its environs¹²

A separate, slightly larger, *the eighth sheet* of cards (No: 9) contains a plan of Lviv and its western suburbs (Fig.13). Settlement Navaria is marked as a town with a market square. A very valuable fact is that in the center of Market the quarter is drawn. The road runs diagonally across the Market, entering the corner and exiting in the middle of the north curb. A fortified manor or castle is marked near the Market, on the north side of the center. Just outside this manor is a catholic church.

A large fortified manor (castle?) is shown in Sokilnyki, as well as a small fortified manor on the hill in Pashuvka (today Basivka). The location of the Austrian army camp is shown near Lviv in the area between Sknyliv and Kulparkiv.

The central part (mid-town) of Lviv is very schematically depicted on the map and its configuration is not correctly transmitted. However, the overall placement of the main assets is correct. They are numbered on the map and placed in the draw of half-arch with a left-side explication. It mentions 50 major monasteries, temples, palaces, institutions, as well as 10 streets and city gates (Fig.13). The outline of city fortifications is very schematic and inaccurate. However, individual objects are recognizable. First of all, there are city gates and farts, Royal bastion, Bernardine monastery, and others. The High Castle is depicted in the plan quite carefully, and

¹² Kriegesarchiv. Sign. B IX a 394. G I h..., Bl. №8.

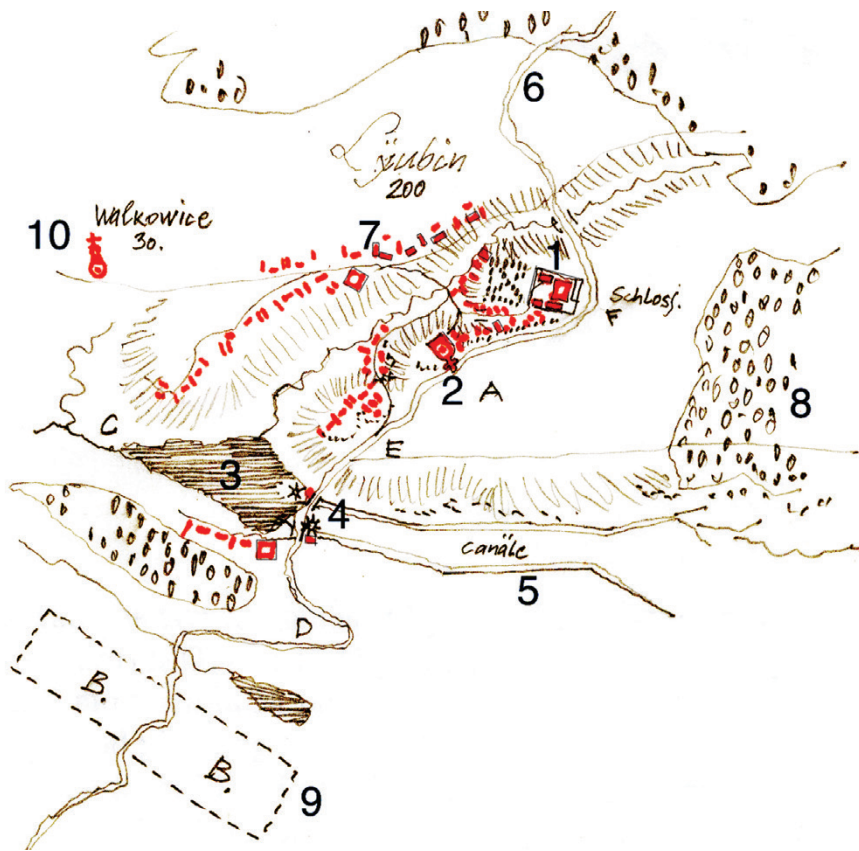

Fig.12. Scheme of the town of Liubin (Ljubin) on the map of R. d'Otto since 1772 (enlarged outline from the original map, M.Bevez). Designation: 1 – castle (marked Schloss); 2 – the temple; 3 – lake; 4 – two mills; 5 – channels; 6 – the main road; 7 – streets with buildings; 8 – forest; 9 – marking the location of the field army camp; 10 – roadside chapel. The inscription on the map near the city plan: B – Laager platz vor 4000 Mann; F – Abgebrantes Schloss der Graeffin Lumeska geböring

the explication states that it is in the state of ruder. Interestingly, the explication not only mentions the name of this object but also contains the following characteristic: “The ruin of the Castle that King Sobieski built and Charles XII destroyed”.

The individual objects on the map are very rough or even inaccurate (this is the monastery and the temple of St. Magdalen, the monastery of St. Martin, etc.). It was important for the author of the map to convey the overall scheme and the defensive character of the city as a whole, without delving into the particular details of the planning systems and their localization. In general, d’Otto’s plan conveys well the character and condition of Lviv at the end of the 18th century. A uniquely located city hidden in the valley of the Poltva River basin between the mountains. The city has a perfect system of medieval fortifications.

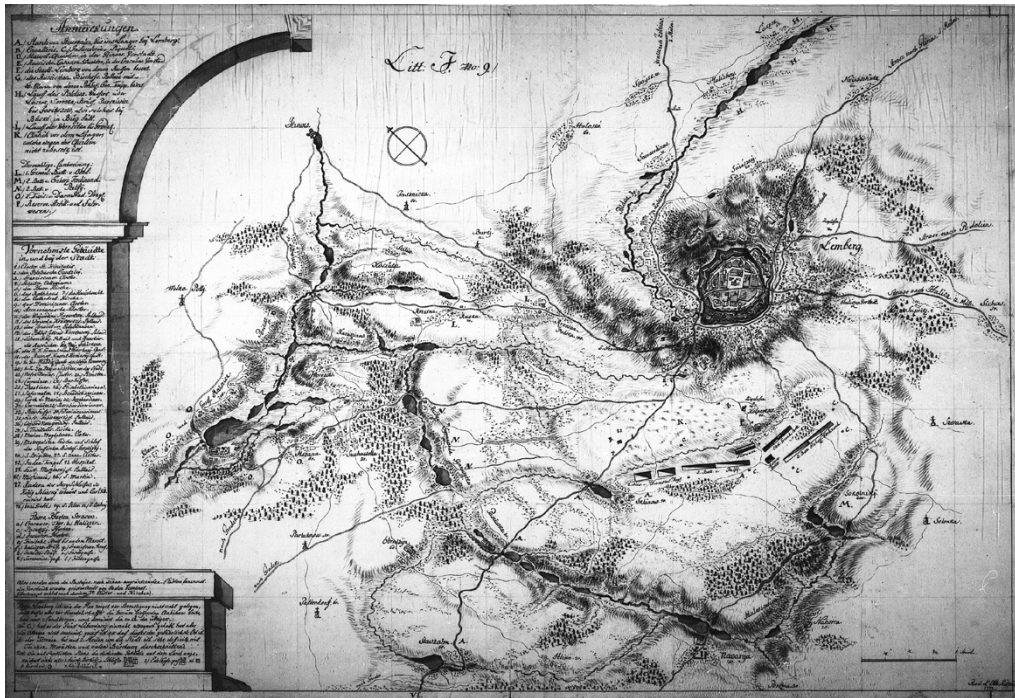

Fig.13. Sheet No. 9 of the map of R. d'Otto, 1772, with a plan of the city of Lemberg (Lviv) and its environs¹³

The map shows the city, which consisted of three main elements – a densely built suburban area, a castle, several suburbs that surrounded the suburbs with a semi-ring (on the south, west and north sides), and a system of defensive monasteries that formed a ring around the suburbs. A uniquely located city hidden in a Poltva river basin between mountains. These elements – densely built-up midtown, a castle, several suburbs that surrounded the midtown with a semi-ring (on the south, west, and north sides) and a system of defensive monasteries that formed a ring around the midtown. Very sketchy, but highlighted on the map is the plan of the St. Yura cathedral complex. It was signed under number 39 as “Metropolitan Church and Palace of Rus Bishop Sheptytskyi”. The cartographer’s signature on this sheet is clear and gives not only the first sheet of the name: “Rud. d’Otto. Ritter”. It is known that in addition to the city plan in 1772 d’Otto also did his panoramic drawing, which also outlined the main objects and recorded the Lviv landscape on the west side.

Despite its schematics, the Lviv R. d’Otto plan proved to be very useful in clarifying the history of one of the sites belonging to the Lviv Polytechnic today. Let us explain this position in more detail. The number 44 on the map of d’Otto indicates the palace of Moszynskyi (Fürst. Moszinskj F. Pallais; Moszyński in Polish) near the hospital of St. Lazarus. This designation of the palace is very important to us because, on other maps (1766, 1770, 1802), this palace with a garden was marked but without indicating the name of its owner. The territory where the palace was located today belongs to Lviv Polytechnic University. This parcel, located at the corner of Copernicus – Kolessa Street, has the university’s publishing house and training buildings. All the buildings here are historic. But it is difficult to establish their dating since they all were rebuilt in the late

¹³ Ibid., №9.

19th and 20th centuries. Therefore, the confirmation on the map of the existence here of Moszyński palace is an important argument for deciphering the history of the site and the identification of buildings. This information indicates that some buildings on the site may be from the eighteenth century. This fact can also be an argument for restoration studies of buildings that today when they have facades from the beginning of the 20th century, but may have older building substations from the 18th century.

Let's support our judgments further with other data from the history of this district of Lviv. From another contemporary map of Lviv authored by J. Doetch (1770), we get important information that there were two parcels with noble estates. One of them was signed with the abbreviations that belonged to the Kyiv governor – Franz Salezy Potocki¹⁴. Plot №68 is signed on the map as belonging to the royal courtier – “Pallatium D Stolnik K”, but without the surname¹⁵. This honorary title (stolnik – the head of official ceremonies) was owned at the time by August Frederick Constantine Moszyński. He enjoyed it until 1775¹⁶.

August F. Moszyński was born in Dresden and spent his youth in Saxony. At a young age, he received a good education and traveled extensively in Europe. From 1755 he was appointed head of artistic and theatrical affairs at the court of King Stanisław August Poniatowski. In the second half of the 18 century in Poland, he was a person known as an architect, landscape architect, collector, economist, and also as a Freemason¹⁷. He is also known for his alchemical researches, which had a specially designed laboratory and a blast furnace. Our preliminary analysis shows that the house in which the substance of the 18th century stored there is a corner building 2 Kolessy street¹⁸. As an architect, August Moszyński became famous in Halychyna for the construction of the magnificent baroque church of the Dominicans of St. Anne in Ternopil (erected in 1770) and the church of the Holy Trinity in Mykulyntsi (was completed in 1761)¹⁹.

According to the studies of the historian, M. Dolynska of the materials of the Josefinsky metric of 1788, the second part of the Krakow suburb of Lviv includes “Stolnikowa Mu(o)szyńska” among the titled persons who owned the property²⁰. These data again confirm the existence of real estate in the hands of Moszyński or his wife in the city of Lviv at the end of the 18th century. Therefore, the information on the map of R. d'Otto about the Moszyński palace near the monastery of St. Lazarus is true.

The R. d'Otto map is characterized by the fact that it was performed in the field for glorification purposes. The map is approximate in scale and does not have detailed designations for town and village planning schemes. They are all very schematic. However, the map information has scientific historical and urban value. First of all, because the author marked all the fortifications – castles, fortified objects and monasteries, city fortifications. Many of these objects have faded over the next few decades, so information on the map is valuable. Examples of such lost objects are the bastion fortifications of the

¹⁴ Topographia Urbis Leopolis cum suis adiacentibus Suburbis, circa A 1770 (Topography of Leopold City with Surrounding Subburbs) [Електронний ресурс]: <http://www.lvivcenter.org/uk/umd/mapdetails/topographia-urbis-leopolis-c1770/>

¹⁵ Ibid., mark 68.

¹⁶ *Wierzbicka-Michalska K.* Moszyński August Fryderyk h. Nałęcz (1731–1786) // *Polski Słownik Biograficzny*. – T. XXII/1, zesz. 92. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1977. – S. 108–112.

¹⁷ Ibid. – S. 109–110.

¹⁸ *Бевз М., Рибчинський О.* Історична будівля Національного університету “Львівська політехніка” на розі вул. М. Колеси – М. Коперника: результати обстеження та вказівки до реставраційного завдання // *Міждисциплінарні методи в дослідженні та реставрації пам'яток архітектури і творів мистецтва*. – Л., 2018. – С. 90–92.

¹⁹ *Broniewski T.* Historia architektury dla wszystkich. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980. – S. 390–391.

²⁰ *Долинська М.* Історична топографія Львова XIV–XIX ст. – Л., 2006. – С. 230.

town of Felshtyn, the bastion belt of the fortifications of the Carmelite monastery of St. Anne in Susidovychi, the fortification with four corner towers of the monastery in the Rudky suburb, the castles in Khyriv and Navaria, fortified manor in Sokilnyky.

The map also recorded the old medieval road network that later in the 19th century was radically changed. Research materials may be useful in planning of archaeological studies of town fortifications in Skelivka (Felshtyn), Rudky and Khyriv, and castles or defensive manors in Navaria, Sokilnyky, Velykyi Liubin, and defensive objects of monasteries in Susidovychi and Rudky.

The example of our confirmation of the localization of the palace complex of Moszyński in the modern territory of Lviv Polytechnic shows that the information from the map of R. d'Otto can be useful in other aspects of the analysis of the urbanistic structure of Lviv.

So far, the R. d'Otto map has not been published in its entirety, so we hope that our publication will revive its study and assist in the study of the turning point in the history of Halychyna, which came after the arrival of the Austrian administration in 1772.

REFERENCES

1. Bevz, M., Rybchynskiy, O. (2018). Istorychna budivlia Natsionalnoho universytetu „Lvivska politekhnika” na rozi vul. M. Kolessy – M. Kopernyky: rezultaty obstezhennia ta vkazivky do restavratsiinoho zavdannia. *Mizhdystyplinarni metody v doslidzhenni ta restavratsii pamiatok arkhitektury i tvoriv mystetstva*, 88–93. Lviv. [in Ukrainian].
2. Broniewski, T. (1980). *Historia architektury dla wszystkich*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk. [in Polish].
3. Dolynska, M. (2006). *Istorychna topografii Lvova XIV–XIX st.*. Lviv. [in Ukrainian].
4. Kapral, M. (Ed.) (2014). *Atlas ukraïnskykh istorychnykh mist*, 1. Lviv; Kyiv. [in Ukrainian].
5. Opalinska, S., Petriv, T. (1997). *Vydy davniob Lvova i Krakova: Spilna vystavka istorychnoho muzeiu mesta Krakova i Lvivskoho istorychnoho muzeiu*. Lviv. [in Ukrainian].
6. Schinzl, A. (2020). Otto, Rudolph, Ritter v. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Retrieved from: https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Otto,_Rudolph_von.pdf [in German].
7. Wierzbicka-Michalska, K. (2020). Moszyński August Fryderyk h. Nałęcz (1731–1786). *Polski Słownik Biograficzny*, XXII/1, 92, 108–112. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk. [in Polish].

Микола БЕВЗ

доктор архітектури, професор,
завідувач кафедри архітектури і реставрації,
Національний університет «Львівська політехніка»
(Львів, Україна);
надзвичайний професор,
кафедра консервації пам'яток,
Люблінська політехніка
(Люблін, Польща), bevzmist@polynet.lviv.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1513-7045>

Микола БАЛАГУТРАК

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
відділ етнології сучасності,
Інститут народознавства НАН України
(Львів, Україна), balahutrak@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2041-8773>

Розпланувальні схеми міст та фортифікацій на карті Р. д'Отто (1772 р.)

Анотація. Аналізуються містобудівні об'єкти, зафіксовані на «Генеральній карті маршу Ц.К. армійських груп, що перебували в Гоммоні в Угорщині, до головного міста Лемберга в

Польщі» авторства Рудольфа д'Отто (1772 р.). **Методика дослідження** вимагала виконання побільшених відручних прорисів об'єктів (міст і замків) з оригіналу, оскільки зображення на карті подано у дрібному масштабі. Проведено ідентифікацію планувальних схем міст та об'єктів, аналізувалися їх особливості та збереженість. **Наукова новизна.** Для українських фахівців карта Р. д'Отто відома лише з публікації її останнього аркуша із планом міста Львова. Проте вона складається з 9 аркушів, і цінна інформація міститься й на решті сторінок. Рукописна мапа складена таким чином, що показує лише дорогу від Гомони до Львова та схематичні плани населених пунктів на цьому шляху. Це було фактично перше знімання, яке детально фіксувало топографію та урбаністичну структуру Львівщини. Особливу цінність становить прагнення автора зафіксувати оборонні об'єкти, зобразити планувальний характер міст, позначаючи площі, храми, будівлі тощо. Чимало з цих об'єктів не дійшли до нашого часу або збереглися у трансформованому вигляді. Тому **метою** нашої роботи стало введення цих об'єктів у науковий обіг та аналіз їх розпланувальної структури, історико-містобудівної цінності. **Висновки** демонструють унікальність планувальних схем міст і фортифікацій, їх історико-архітектурну цінність. Матеріали аналізу можуть бути корисними при плануванні археологічних досліджень у Скелівці (Фельштині), Сусідовичах, Рудках, Наварії, Львові.

Ключові слова: міста, фортифікації, планувальні схеми, Галичина, урбаністична історія, ідентифікація, XVIII ст.

ДИСКУСІЇ

Олександр ГУРЖІЙ

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків та раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), oleksandrgurzij003@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

До питання про формування всеросійського ринку: український контекст (друга половина XVII ст.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.168>

УДК: 339(470+571):(477)«165»

Анотація. Мета статті полягає у висвітленні конкурентної боротьби українців за зарубіжні ринки у другій половині XVII ст. **Методологія дослідження** оперта на принципи історизму й детермінізму. Застосовано як загальнонаукові (системного аналізу, синтезу, аналогії, узагальнення), так і спеціальні історичні (критичного опрацювання та зіставлення джерел, компаративності, проблемно-хронологічний) методи. **Наукова новизна.** Вперше порушується питання про правомірність тверджень істориків-попередників щодо функціонування всеросійського ринку у зазначений період і переосмислюється роль українців у цьому процесі. **Висновки.** Міжнародна ситуація другої половини XVII ст. зумовила цілий ряд кризових економічних і суспільно-політичних явищ у Речі Посполитій та Українській державі, котрі, проте, відкрили сприятливі перспективи для Московії в галузі торгівлі. Водночас торговельні інтереси українців уряди багатьох країн не брали до уваги. Конкурентна боротьба у цій галузі спонукала торгових людей Гетьманщини шукати й освоювати нові шляхи та ринки для реалізації своєї продукції, зокрема в напрямках Угорщини, Молдавії, Волощини, Прибалтики, Сходу.

Ключові слова: всеросійський ринок, Україна, Московія, Річ Посполита, Османська імперія, Німеччина, торгові люди.

Від середини XVII ст., коли українці боролися за свою національну незалежність і створення власної держави, Московія поступово почала перетворюватися на одну з потужних країн у Східній Європі, без участі якої вже практично не вирішувалася жодна міжнародна проблема. В межах зовнішньополітичних інтересів і компетенції Кремля визначилося кілька першочергових завдань. По-перше, залишалося до кінця невирішеним питання стосовно приєднання українських і білоруських регіонів, що перебували у залежності від влади Речі Посполитої. По-друге, загострилася проблема необхідності просування (економічного, політичного, територіального) у прибалтійські області. По-третє, на кінець століття дедалі очевиднішою ставала неминучість

збройного протистояння з Туреччиною та її васалом Кримським ханством. Усі ці завдання так чи інакше поєднувалися в концептуально-стратегічних планах вищого керівництва Московії. Водночас досягнення поставлених цілей ускладнювалося цілим комплексом об'єктивних причин. Адже у воєнному конфлікті з Польщею на боці Москви виступали Швеція та Османська імперія. Проте ці ж держави виявилися претендентами на «польсько-литовську спадщину» в разі досягнення колективного успіху. Зокрема Швеція прагнула закріпити за собою панівне право на Прибалтику та Литву, Туреччина і Кримське ханство – на українські землі. З іншого боку, царські інтереси на Балтиці спонукали уряд Олексія Михайловича йти на спілку зі владою Речі Посполитої та на встановлення мирних взаємин із мусульманським Півднем. Проти Османської імперії можна було виграти лише у союзі з Польщею, але тоді виникала необхідність поступатися Україною.

Певною мірою послабила напруженість у міжнародній обстановці суспільно-політична та економічна криза, що розгорнулася в Речі Посполитій і відкрила відповідні сприятливі перспективи для Москви. Зрозуміло, що в тій складній ситуації торгові інтереси українців іноземними країнами не бралися до уваги. Проте давні традиційні шляхи продовжували функціонувати. Один з таких проліг через Київ на захід – Галичину, Польщу й далі в Німеччину. Він з'єднав російські торгові центри з центральноєвропейськими (Вроцлав, Лейпциг, Франкфурт та ін.). Шляхове розгалуження з Московії, що йшло північніше через Варшаву чи вздовж південного узбережжя Балтійського моря (через Ригу, Кенігсберг, Гданськ) неабияк «наближувало» Північну Німеччину, Голландію, Англію. Товари доставлялися головним чином гужовим транспортом, частково судноплавними річками. Хоча при цьому товарообіг через сухопутні кордони помітно поступався морським поставкам¹.

На той період домінуючу роль у зовнішній торгівлі Московії продовжував відігравати Архангельськ – великий річковий і перший морський порт країни, що розташовувався на початку дельти Північної Двіни, у 45 км від її впадіння в Біле море. Про наповнення його казни від грошових зборів з іноземних купців (адже місто користувалося правом самоуправління) може свідчити митна відомість, яку навів член шведського посольства в Москві при Олексії Михайловичу Йоганн Кільбургер у «Короткій звістці про російську торгівлю, яким чином вона відбувалася через усю Росію в 1674 р.». Так, за його даними, у 1654 р. митні податки тут становили 54 031 руб., у 1658 р. – 91 742 руб., у 1662 р. – 58 090 руб., у 1666 р. – 72 601 руб., у 1670 р. – 66 021 руб. Як бачимо, вони досягли великих обсягів, але мали й значні щорічні коливання в розмірах, що, зрозуміло, залежало від кількості прибулих негодціантів і реалізації їхнього товару. Причому, як зазначив названий автор, всі іноземці, якої б нації не були, зі своїх товарів мито сплачують одноразово: в Архангельську, Новгороді та Пскові по 6 грошових одиниць з кожної сотні. А якби хтось з них не схотів чи не зміг реалізувати продукцію у цих містах і поїхав би до Москви, то спочатку мав сплатити «проїзне» мито в розмірі 10 грошових одиниць із кожної сотні загальної вартості товару, а потім ще 6 одиниць на сотню в московській митниці. Вивозити товар у зворотному напрямку без виплати мита дозволялося на суму введеного та вже раніше оплаченого². В 1693 р. в Архангельську існували 29 торгових «домів» іноземних купців і прибували до 40 суден щорічно.

Про початок формування нових засад і закріплення північних напрямків у сфері зовнішньої торгівлі Московії може свідчити Валіесарський договір зі Швецією від

¹ Захаров В.Н. Западноевропейские купцы в России. Эпоха Петра I. – Москва, 1996. – С.101–102.

² Кильбургер И.Ф. Краткое известие о русской торговле, каким образом она производилась чрез всю Россию в 1674 г. – Санкт-Петербург, 1820. – С.145.

20 грудня 1658 р., який ознаменував певні, хоч і тимчасові, політичні й дипломатичні успіхи царського уряду в боротьбі за Прибалтику. Так, у пункті 6 йшлося про домовленість між сторонами щодо можливості торговим людям, які живуть «у Свеї», у фінській, естонській, лівонській, іжевській і карельській «землях», «вольно и без помешки, после пошлиннаго одного платежу в прямой таможене», їздити на ринки до Москви, Великого Новгороду, Пскова та Ладого. Також надавався дозвіл на їх перебування з товарами в Литві, Білорусі, на півночі «и в иных царского величества землях и в городах», але при пред'явленні відповідних «проезжих грамот начальных людей, откуда они приезжали, у первых порубежных воевод». Своєю чергою московитам дозволялося «торговать вольно в королевском городе Стекольні», в Або, Выборгу, Ризи, Коливані, Ругодиві, Нових Кінцях, Карелії «и иных его королевского величества городах»³.

Стосовно ж України, той факт, що, починаючи від Б.Хмельницького, всі його наступники на гетьманському уряді укладали (або підписували) нові угоди-статті з царським урядом, свідчить: Москва трактувала Україну як окрему державу, а володар булави вважався її головою й носієм верховної влади⁴. Б.Хмельницький намірявся мати стосунки з Московією за прикладом відносин Угорщини, Молдавії, Волощини та Османської імперії, тобто у формі номінального васалітету. Проте царський уряд відразу взявся за вивчення відносин усередині України, її фінансової системи, економіки, контактів з іноземними державами. Надалі Москва намагалася пов'язати питання отримання Гетьманщиною доходів із перебуванням і контролем своїх воевод на українській території.

Незважаючи на те, що стосунки між Московією та Швецією швидко погіршилися, але зі змісту досягнутих домовленостей стає цілком очевидним двостороннє прагнення до певної стандартизації митних зборів, а саме встановлення одноразового податку, замість кількох попередніх різнохарактерних, при перетинанні кордону торговцями.

Як відомо, Б.Хмельницький наприкінці свого гетьманування також орієнтувався на налагодження союзницьких стосунків зі шведським королем, при цьому погрожуючи розривом взаємин із російським царем. Априорі можна припустити, що договір між Московією та Швецією потенційно розширив територіальний простір і для торгових людей тих українських земель, котрі відійшли від Речі Посполитої й опинилися під владою Кремля.

30 січня (9 лютого) 1667 р. у с. Андрусово поблизу Смоленська між Московією та Польщею було підписане перемир'я, яке повністю ігнорувало політичні й економічні інтереси Гетьманщини, хоча не могло не позначитися на торгівлі українців, адже в документі розглядалися попередні умови товарообігу між населенням «Великої Росії», Корони Польської та Великого князівства Литовського і закріплювалися майбутні. Йшлося, зокрема, про проїзд купців по всіх містах без будь-яких ускладнень із боку влади названих країн, але з «проезжими грамотами» та без «заказаной» (забороненої) продукції. Обговорювався вільний проїзд річкою Двіною до Риги купців зі Смоленська. Мито для всіх торгових людей визначалося по всій території однаково, за домовленістю зацікавлених сторін. Угода мала діяти до червня 1678 р. Отже Гетьманщині довелося пристосовуватися до нових суспільно-політичних реалій, адже Польща за тих обставин передавала Сіверську землю під управління Московії,

³ 1658 г., декабря 20. Договор, учинённый на съезде в Валисаре полномочными российскими и шведскими послами // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 1-е. – Т.І. – Санкт-Петербург, 1830. – №240. – С.468–478.

⁴ Яковлів А. Україно-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – С.4–5.

визнавала входження Лівобережної України до її складу, а Білорусь і Правобережна Україна (крім Києва) залишалися під владою Речі Посполитої. При цьому Січ юридично мала перебувати під адмініструванням обох держав, але фактично – царату⁵.

Вочевидь 1667 р. став знаменним для внутрішньої та зовнішньої торгівлі Московії, а через неї й України, економіка якої дедалі більше підпадала у залежність. 22 квітня того року було оприлюднено так званий Новоторговий статут, який певною мірою можна пов'язувати з *початком утворення* умов для всеросійського ринку та проникнення його до світової системи торгівлі. Кодифіковані правові нормативи ставили під ще більший контроль феодально-кріпосницької адміністрації всю купівлю і продаж продукції, але вже не тільки переважно в інтересах державної казни, а й купців із великим капіталом. За таких обставин у владній верхівки формувалось усвідомлення того, що завдяки торгівлі значною мірою можна досягти національної могутності і власної розкоші. Водночас усі положення документа, що стосувалися іноземної торгівлі, ще більш чіткіше набували ідей протекціонізму та виразно проявилися у системі митних зборів із негоціантів. При цьому залишалось прагнення царського уряду не лише залучити якомога більше валюти у країну, а й утримання її з метою подальшого перекарбування в російські гроші (зрозуміло, з вигодою, прибутками для себе).

Політика меркантилізму, що головню спрямовувалася на галузі торгівлі, об'єктивно сприяла зміцненню політичної бюрократії, суверенітету держави та запобіганню заходам іноземних урядів і купців опанувати ринки Московії своїм капіталом. Однак статут, у принципі не змінюючи феодально-кріпосницького підґрунтя торгівлі, тим самим обмежував її розвиток, не сприяв поступу буржуазних відносин⁶. Формальною ж причиною появи цього законодавчого акта стало те, що «по челобитью Московского государства гостей и гостинных сотен и черных слобод торговых людей от приезжих иноземцов во многих обидных торгах, которые проходили в Московском государстве и Великие Росии в порубежных городех помешкою продолжительные войны, и того ради приезжие иноземцы *безстрашно учали товары худые поддельные, как в серебре и в золоте* в литом и в пряденом, так и в поставках в сукнах и в иных заморских товарах в царствующий град Москву и в города Великие Росии привозить, в которых товарах подлино обличины, и такие худые товары сысканы, и руским торговым людем в заповедех в промытах убытки и домовные разорения учинились»⁷.

Пункт 12 скасовував попереднє диференційоване митне обкладання і встановлював єдиний рублевий податок, а саме 10 «денег» з 1 руб., або 5% із продажної вартості товару речового, «а не с вещевых товаров со всяких имеют пошлины по 8 денег с рубля»⁸.

Як не дивно це виглядає, але в підрозділі «Устав торговле в царствующем граде Москве и во всей Великой Росии» у черговий раз обмежувалася торгівля у столиці: «А чтоб на Москве и в городех иноземцы никаких товаров врознь не продавали. А будет учнуть врознь продавать и те товары имеют (забирати – *О.Г.*) на великого государя. А иноземцом с иноземцы никакими товары не торговать и не менять, и

⁵ 1667 г., генваря 30. Договор о перемирии на 13 лет и 6 месяцев между государствами Российским и Польским на съезде в деревне Андрусове полномочными послами // ПСЗРИ. – Т.1. – №398. – С.656–669.

⁶ *Базилевич К. В.* Элементы меркантилизма в экономической политике Алексея Михайловича // Учёные записки МГУ. – Вып.41. – Москва, 1940.

⁷ 1667 г., апреля 22. Новоторговый устав // Российское законодательство X–XX вв.: В 9 т. – Т.4: Законодательство периода становления абсолютизма. – Москва, 1986. – С.117.

⁸ Там же. – С.120.

руским приезжим людем не продавать и не менять же» (пункт 3)⁹. Тобто головне місто держави продовжувало залишатися закритим для іноземної торгівлі, а Архангельськ зберігав своє прерогативне становище (пункт 1). Про українців безпосередньо не йшлося, однак зазначалося про необхідність посилення контролю за прибулими вірменами, греками та купцями з «литовської сторони»¹⁰.

У зв'язку з останнім положенням, стає не зовсім зрозумілим твердження сучасної дослідниці про те, що «для українських купців і торговців він (тобто Новоторговий статут – *О.Г.*) створив сприятливі умови по поживавленню торговельно-економічних зв'язків із Росією»¹¹. Практично нічим не підтверджуючи таке положення, авторка посилається на працю О.Чистякової кінця 1950-х рр.¹²

У коментарях до статуту наводилася певна система грошових митних зборів в еквівалентах: 1 руб. = 100 коп. = 200 «денег»; 1 алтин = 3 коп. = 6 «денег»; 1 гривна = 10 коп. = 20 «денег».

Цікаво зазначити, що у середині XVII ст. з'явилися нові види податків і державних заходів у сфері отримання доходів у Польщі. Так, було запроваджено акцизи, «шеленжні» (від «szeląg» – «мідна монета») та «гіберни» («hiberna»). Акциз передбачав загальний збір із населення міст у вигляді відсотку від вартості товарів при купівлі чи продажу. Шеленжні податки поширювалися на спиртні напої (так званий податок десятого шеленга). Гібернами обкладалися королівські й костельні маєтки. Ці податки йшли на утримання війська¹³. Одночасно щось схоже відбувалося з державними податками й у Московії, але під дещо іншими назвами.

На початок 1670-х рр. московський експорт та імпорт набув великих обсягів і різноманітності. Лише з Нарви 1673 р. «за море» відправляли різні види прядива, коноплю, шкури волів, кіз, лосів, хутро соболів, куниць, білок, зайців, лисиць, кішок, зернові (ячмінь, овес, жито), бобові (горох), крупи, борошно, вершкове масло, солонину, копчену яловичину, сушену рибу, хміль, мило та ін.¹⁴ Із Німеччини в Архангельськ 1671 р. морем надходили перлини, срібна бахрама, вироби зі золота та срібла, коштовне каміння, різні види дорогих тканин, фарба, олов'яні таці й тарілки, дзвони, підсвічники, ліхтарі, папір, капелюхи, зброя, хімічні речовини¹⁵. В експорті помітно домінувала натуральна продукція, а в імпорті – ремісничя та мануфактурна. Що, відповідно, свідчило про слабкість промислового виробництва в Московії.

Причому, на відміну від більш-менш демократичних засад в українській торгівлі (де було фактично нівельовано кріпосницькі відносини, а купецтву, особливо іноземному, тодішня влада надавала значні преференції), в російській, за свідченням іноземця, необмежено керували царські «комерції радники». «Користолюбний шкідливий цей стан, – зазначав І.Кільбургер, – складається з досить значної кількості людей купецького звання та мають голову чи старшину; між ними є кілька німців, а саме Клінк Бернгард і Фолегер в Амстердамі, і Томас Келерман у Москві». Ці управителі розселилися по різних місцях держави й отримали право на купівлю першими товару, котрий їм необхідний або сподобався, хоч і з дотриманням інтересів казни. З метою охоплення якомога ширшого простору для товарообігу, вони в усіх великих містах призначали від

⁹ Там же. – С.132.

¹⁰ Там же. – С.131.

¹¹ *Стрішенець О.М.* Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII – кінець XVIII ст.). – Чернівці, 2009. – С.252.

¹² *Чистякова Е.В.* Новоторговый устав 1667 года // Археографический ежегодник за 1957 г. – Москва, 1958. – С.93–121.

¹³ *Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М.* История государства и права Польши. – Москва, 1980. – С.224.

¹⁴ *Кильбургер И.Ф.* Краткое известие о русской торговле... – С.53–55.

¹⁵ Там же. – С.87–93.

одного до трьох уповноважених, яким у вигляді царських «факторів» надавали привілеї «гостей» (негоціантів). Утискуючи місцевих купців, викликали вороже ставлення до себе серед населення. В окремих випадках справа доходила до того, що розлючені мешканці могли «зламати шию всім гостям». Управителів, котрі підпорядкували у Сибіру соболиний промисел, а в Архангельську – заморський торг, радячи цареві встановити казенну монополію, нерідко звинувачували в підриві торгівлі на Балтиці, в обмеженні вільної купівлі та продажу, у прагненні лише «набити грошима» власні кишені¹⁶.

Доволі оригінально характер і форми торгівлі в Московії, до якої долучалися й українці, описав Якоб Рейтенфельс у своїх «Сказаннях» (1680 р.). За його спостереженнями, особисто цар «веде» всі найважливіші торгові справи в державі, і лише інколи «входить у товариство» зі своїми підданими чи іноземцями на підставі обопільної згоди й вигоди. За останніх обставин він стає ніби опікуном негоціантів, але за бажанням може скасувати правила, домовленості чи затвердити нові. За будь-яких умов царський товар мав продаватися першим, що робило торгівлю його компаньйонів певною мірою обмеженою й залежною. Крім того, на думку автора, розбагатілі купці були змушені «насолоджуватися» набутим капіталом лише «у скринях», адже в Московії підданим можна безпечно вихвалитися всім чим завгодно, тільки не багатством. Щодо торгівлі дорогим соболиним хутром, то всі московити зобов'язувалися купувати його не інакше, як у царя (за посередництва Сибірського приказу), і за встановленою ним ціною. Іноземцям надавалися незначні пільги при сплаті митних зборів. Російські купці могли перетинати кордон тільки за офіційним дозволом і з особистим зобов'язанням повернення. За свідченням автора «Сказання», вони мали за кордоном кілька основних «складських місць», на які поширювалася «незвичайна свобода»: у шведському «Гольмі», литовському Вільні, лівонських Ревелі й Ризі та «інших сусідніх місцях», куди вони звозили свою продукцію і продавали її «без усякого утруднення»¹⁷. Як бачимо, про вільну конкурентну торгівлю – одну із заporук становлення буржуазних відносин – навіть не доводиться говорити.

Отже на кінець XVII ст. Москва, як столиця, ще не перетворилася на той «нервовий вузол», що «в'яже у складну суцільну мережу всесвітній розвиток»¹⁸. Натомість жителі Києва (як у самому місті, так і поза ним) дедалі активніше долучалися до іноземної торгівлі. Зокрема на Печерську в 1680 р. на найвищому рівні було дозволено прибулим із-за кордону купцям не лише здійснювати купівлю та продаж, а й «товари складати» (тобто діяти на постійній основі)¹⁹. Так зі східних країн сюди привозили великі партії маслинової олії, мигдалю, рису, ізюму, тютюну, шафрану, прянощів, різного виду тканини, вогнепальну й холодну зброю (в тому числі багато оздоблену), приганяли табуни коней тощо. У 1680-х рр. продукцію широкого асортименту з європейських держав до міста поставляли, наприклад, купці М.Суслов і Р.Якимович. Їхній щорічний товарообіг нерідко досягав 15–20 тис. руб. Кияни, в тому числі й купці-греки, котрі мешкали в Нижньому місті, систематично відвідували ринки Польщі, Німеччини, Данії²⁰. Не можна заперечувати й того факту, що за рахунок українських торгових людей поповнювався кількісний та якісний склад російського купецтва, які, зокрема, опанували ринок Москви, перебиралися на постійне місце проживання на російські території.

¹⁶ Там же. – С.156–158.

¹⁷ Рейтенфельс Я. Сказания светлейшему герцогу тосканскому Козьме III о Московии / Пер с лат. А.Станкевича. – Москва, 1905. – С.133.

¹⁸ Клименко П. Місто і територія на Україні за Гетьманщини 1654–1754. – К., 1926. – С.1.

¹⁹ Захревский Н.В. Описание Киева. – Т.1. – Москва, 1868. – С.219.

²⁰ Історія Києва: В 3 т., 4 кн. – Т.2: Київ періоду феодалізму і капіталізму. – Київ, 1986. – С.22.

Відокремившись від Речі Посполитої у ході Національної революції, Україна, проте, зіткнулася з кількома принципово важливими економічними проблемами. Однією з них стали ускладнення у вільній морській торгівлі. Зокрема на півночі територія Польщі охоплювала узбережжя Балтики, а на півдні (через українські землі) вона мала вихід на Чорномор'я. І хоча децентралізована, політично й економічно ослаблена Річ Посполита не могла в повній мірі гарантувати торгівлю через Балтійське море, де потужними конкурентами виступали різні іноземні купці, в першу чергу німецькі, однак українці користувалися цим шляхом. Після виходу зі складу Речі Посполитої ситуація, зрозуміло, неабияк ускладнилася. Натомість на Чорноморському узбережжі посилилася влада турків і татар, які перманентно воювали з Московією.

Після приєднання до Російської держави, українські торгові люди формально долучалися до єдиного приморського порту в далекому Архангельську, через який велася основна зарубіжна торгівля Московії. Проте нових конкурентів тут, звісно, не чекали. Не полегшував справу і шлях через Псков та Новгород на Нарву, котра перебувала під владою Швеції.

Поділ України на кілька частин, головню на лівобережну і правобережну, неабияк ускладнював внутрішню й зовнішню торгівлю, часто зумовлював беззахисність купців перед діями можновладців тих країн, через які вони проїздили. Додавали проблем і збройні локальні конфлікти. Так, турки, захопивши частину Поділля, почали наводити тут свій лад. У 1672 р. вони пограбували валки жителів Лівобережжя, що їздили по сіль у Волощину (всього 900 підвід). Сіль висипали на землю, а волів привласнили²¹. Того ж року київські купці зі своїми товарами вирушили через Гданськ на ринки Німеччини. На шляху через польські володіння на них напали слуги магната Лещинського й пограбували²². В 1680 р. татарський загін напав на караван кременецьких торгових людей²³. Відомі численні випадки лихої долі українців, які транспортували свою продукцію через землі Московії. Українцям із Кам'янець-Подільського, Бара, Снятина, Шаргорода, Борщова королівська влада заборонила їздити в Італію, Угорщину по мед і вино, а потім привозити їх у Річ Посполиту для торгівлі²⁴. Урядники, котрі збирали індукту та евекту (ввізне й вивізне мито) часто зловживали своїм становищем, завищували збори в кілька разів, привласнювали купецькі товари, а потім перепродували їх.

Продовжувала залишатися невпорядкованою не лише митна, а й монетна система. Зокрема на Правобережжі набували поширення монети, карбовані магнатами, державою й українськими гетьманами. Відомо, що П.Дорошенко мав свого майстра грошової справи, який згодом перебрався до Росії²⁵.

Ще на початку 1660-х рр. на території Речі Посполитої, як зазначив шляхтич і купець Ян Пасек, «неповноцінні шеляги заповнили польський ринок, а срібної та золоті монети за неї стільки пішло за кордон, що ті, хто винен у цьому, повинні були б відповісти за це, стільки лиха між людьми наробила ця справа»²⁶. Обіг «лихої» мідної монети, яку намагалися збувати українцям замість золоті і срібної, набирав обертів і в Московії. Зокрема у Севську царський уряд розпочав карбування низькопробних «чехів», в яких лише четверту частину ваги становило срібло, а решту – домішки

²¹ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С.289.

²² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Т.IX. – Санкт-Петербург, 1877. – С.35–39.

²³ Ткаченко М. Нариси історії Кременчуччини до початку XVIII ст. // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – Кн.24. – К., 1929. – С.77.

²⁴ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – С.289.

²⁵ Акты ЮЗР. – Т.XII. – Санкт-Петербург, 1882. – С.70.

²⁶ Reszty rękopisu Jana Chryzostoma Paska, deputata z powiatu Lelowskiego (1656–1688). – Wilno, 1861. – S.311.

інших металів. Жителі Наддніпрянщини відразу забракували гроші «нового дела» та відмовилися продавати за них свої товари. Проте розпочалася боротьба вищої влади Московії за витіснення з України польських «старовічних» монет²⁷.

Якщо царський уряд і надавав можливість безмитної торгівлі українським купцям на підвладній йому території, то часто-густо чітко визначав її географічні межі та шлях, яким можна транспортувати продукцію. Так, в іменній грамоті 1678 р. зазначалося: «По челобитью киевского воята Ждана Тадрина и всех мещан велено в Киеве и в малороссийских городах [...] торговати сухим и водным путем до Смоленска. А Десною – до Брянска беспошленно, а в Смоленске и в Брянске и в иные города те ездить и с товаров своих пошлин не платить»²⁸.

Наприкінці XVII ст. в Московії продовжували діяти попередні заборони на «заповідні» товари. Однак, щоб не втрачати можливий зиск, царський уряд удався до деяких нових заходів. Так, стосовно спиртних напоїв було наказано облаштувати в Україні спеціальні «кухлеві двори», куди місцевий алкоголь поставлявся за низькими цінами, а потім за офіційним дозволом відправлявся до Москви, де тамтешніми купцями реалізовувався за більш високими розцінками²⁹. Однак у цьому випадку царська влада відчула потужний опір гетьманського правління, яке й собі прагнуло мати прибутки, а тому організувало контроль за вивозом горілки.

Як би там не було, але потік українських торгових людей до російських міст поступово збільшувався. Лише впродовж жовтня 1693 – серпня 1694 рр. до Москви прибули понад 60 купців із Ніжина, Києва, Опішні, Полтави, Стародуба, Батурина, Коропа та ін.³⁰

У зв'язку з викладеним вище історичним матеріалом, виникає принципове теоретико-методологічне питання: чи варто поширювати (застосовувати) стосовно виробництва в Україні другої половини XVII ст. термін «товарне», без будь-яких обумовлень (як це робить, наприклад, О.Стрішенець)? Адже, по-перше, переважна кількість дослідників як радянського періоду, так і новітнього залучають його для означення пізнішої доби (принаймні починаючи з другої половини XVIII ст.)³¹. По-друге, на нашу думку, доречніше у цьому випадку використовувати поняття «*просто* товарне виробництво», яке слід уважати більш доцільним щодо соціально-економічних формацій добуржуазного часу, за якого виробник цілеспрямовано виготовляв продукцію для продажу, на ринок. У монографії ж О.Стрішенець часто-густо йдеться про ті галузі виробництва, котрі задовольняли головним чином внутрішні потреби, зокрема і «двори» феодалів³². І, нарешті, останнє. Хотілося б конкретніше побачити, що концептуально нового привнесла авторка в розкриття заявленої нею теми порівняно з попередниками, скажімо, з істориками 1960–1980-х рр. (І.Гуржій, О.Компан, В.Маркіна, В.Борисенко, І.Шульга), окрім необґрунтованого (за рахунок несистематизованого підбору фактів) «розширення» хронологічних рамок товарного виробництва та «зародження» (?) купецтва у другій половині XVII ст. Отже означені вище питання мають дискусійний характер, а тому потребують переконливої доказової бази та поглибленої аргументації.

²⁷ Спаский И.Г. Русская монетная система. – Ленинград, 1962. – С.70–71.

²⁸ Российский государственный архив древних актов. – Ф.229. – Оп.1. – Стп.114. – Ч.2. – Л.98.

²⁹ Там же. – Стп.97. – Л.22.

³⁰ История Украинской ССР: В 10 т. – Т.3: Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (вторая половина XVII–XVIII вв.). – К., 1983. – С.139.

³¹ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). – К., 1962. – 206 с.

³² Див.: Стрішенець О. Товарне виробництво і торгівля в Україні... – С.216–219.

REFERENCES

1. Bardakh, Ju., Lesnodorskiy, B., Pietrchak, M. (1980). *Istorija gosudarstva i prava Polshi*. Moskva. [in Russian].
2. Chistjakova, E.V. (1958). Novotorgovij ustav 1667 g. *Arkhograficheskij ezhegodnik za 1957 g.* Moskva. [in Russian].
3. Hurzhii, I.O. (1962). *Rozvytok tovarnoho vyrobnytstva i torhivli na Ukraini (z kintsia XVIII st. do 1861 r.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kompan, O.S. (1963). *Mista Ukrainy v drubii polovyni XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
5. Spaskij, I.G. (1962). *Russkaja monetnaja sistema*. Leningrad. [in Russian].
6. Strishenets, O.M. (2009). *Tovarne vyrobnytstvo i torhivlia v Ukraini (druba polovyna XVII – kints XVIII st.)*. Chernivtsi. [in Ukrainian].
7. Zakharov, V.N. (1996). *Zapadnocvroejskie kuptsy v Rossii. Epokha Petra I*. Moskva. [in Russian].

Oleksandr HURZHII

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Chief Research Fellow,
 Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), oleksandrgurzij003@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

On the Question of the Formation of the All-Russian Market: the Ukrainian Context (Second Half of the Seventeenth Century)

Abstract. The purpose of the paper is to cover the competitive struggle of Ukrainians for foreign markets in the second half of the seventeenth century. The research methodology is based on the principles of historicism and determinism. Both general scientific (system analysis, synthesis, analogy, generalization) and special historical (critical analysis and comparison of sources, comparability, problem-chronological) methods are used. The scientific novelty. For the first time, the question of the legitimacy of the claims of previous historians about the functioning of the all-Russian market at that time is raised and the role of Ukrainians in this process is reconsidered. **Conclusions.** Separating from the Polish-Lithuanian Commonwealth during the National Revolution, Ukraine acquired several fundamentally important economic problems. One of them was the possibility of free maritime trade. In particular, in the north the territory of the first covered part of the Baltic coast, and in the south the Ukrainian lands occupied by it had access to the Black Sea. Although decentralized, politically and economically weakened Poland could not fully guarantee trade across the Baltic Sea, where various foreign merchants, especially Germans, were determined to be powerful competitors, Ukrainians used this path. After leaving the Commonwealth, the situation in this matter, of course, became much more complicated. On the Black Sea coast, the power of Turks and Tatars, who were constantly at war with Muscovy, increased. By joining the Russian state, Ukrainian merchants formally joined the only seaside port in the distant and inhospitable Arkhangelsk, through which Muscovy conducted the most part of its foreign trade. However, nobody expected the new competitors with opened arms here. The road through Pskov and Novgorod to Narva, which was under Swedish rule, did not make things any easier. The division of Ukraine into several parts, mainly on the left bank and the right bank, greatly complicated domestic and foreign trade; merchants were defenceless against the authorities of that countries through which they passed. The local armed conflicts caused problems as well. The international situation in the second half of the seventeenth century caused a number of crisis economic and socio-political phenomena in the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ukrainian state, which nevertheless opened favourable prospects for Muscovy in the field of trade. At the same time, the trade interests of Ukrainians were not taken into account by the governments of many foreign countries. Competitive struggle in this area prompted the merchants of the Hetmanate to seek and establish new ways and markets for the sale of their products, in particular in Hungary, Moldavia, Wallachia, the Baltic States and the East.

Keywords: All-Russian market, Ukraine, Muscovy, Polish-Lithuanian Commonwealth, Ottoman Empire, Germany, merchants.

ПУБЛІКАЦІЇ

«Списки про шляхетство» 1762 р.: маловідоме джерело до історії української козацької старшини

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.177>

УДК: 929.733(477)«1762»

Анотація. Мета публікації полягає у введенні до широкого наукового обігу маловідомого джерела 1762 р. з історії української козацької старшини Війська Запорозького і слобідських полків. **Методологія** охоплює метод джерелознавчого аналізу й синтезу та інструментарій генеалогічних, просопографічних, історико-соціальних досліджень, а також студій з історії ментальностей. **Наукова новизна.** З'ясовано історичні обставини, за яких було розпочато підготовку «Списків про шляхетство». У фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві виявлено невідомий раніше «Список...» Острогозького полку у двох копіях із супровідною документацією. Опрацьовані джерела підготовлено до друку з урахуванням сучасних досягнень української археографії та історіографії. **Висновки.** Підготовку «Списків про шляхетство» започаткувала грамота Петра III гетьманові К.Розумовському та відповідний сенатський указ від 18 січня 1762 р. Як виглядає, у Гетьманщині це розпорядження Петербурга проігнорували. Натомість у слобідських полках урядову вимогу взяли до уваги, з приводу чого зав'язалося листування між Харківською й Ізюмською полковими канцеляріями. В Острогозькому полку такий список уклали та надіслали до бригадної канцелярії слобідських полків і канцелярії начальника Української дивізії. Із документації, яка виникла навколо підготовки списків на Слобожанщині, випливає, що слобідська козацька верхівка усвідомлювала свій зв'язок з елітою Гетьманщини і співвідносила соціальний устрій слобідських полків із тим, як було влаштоване суспільство Війська Запорозького. Водночас слобідська старшина вважала царські жалувані грамоти місцевим полкам кінця XVII – початку XVIII ст. джерелом локальних і своїх особистих прав та привілей, які давали їй підстави дорівнюватися до російського дворянства. На основі просопографічної інформації, яку вміщує «Список про шляхетство» Острогозького полку та дотичні джерела й література, підсумовується, що острогозька старшинська корпорація на час ліквідації слобідського козацтва була досить строкатою, що, однак, не завадило їй зберегти згуртованість в умовах подальшого входження Острогожчини до Воронежського намісництва.

Ключові слова: «Списки про шляхетство», Гетьманщина, слобідські полки, українська козацька старшина, історичні джерела.

Уявлення козацької старшини Гетьманщини і слобідських полків про себе та про своє місце в українському соціумі XVIII ст. достатньо добре вивчені в історіографії. Із засадничих досліджень З.Когута випливає, що верхівка Війська Запорозького витворила етос «нової шляхти» як легітимізаційний лейтмотив панівного становища в українському суспільстві¹.

¹ Кобут З.Е. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s. – Cambridge, 1988. – 363 p.; Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – 351 с.

Такий підхід мав відгук у працях ряду дослідників і дослідниць². Схожих висновків дійшов В.Маслійчук, простежуючи процес виокремлення старшини із загалу слобідського козацтва впродовж другої половини XVII–XVIII ст. На його думку, з метою підкреслити свою шляхетськість слобідська верхівка вдавалася до зміни прізвищ на такі, що містили милозвучні суфікси -ськ-, -цьк-, використовувала герби та вигадувала «правильні» генеалогії³. В історіографії також з'ясовано, що у другій половині XVIII – на початку XIX ст. уряд Російської імперії неодноразово ставив під питання привілейований статус козацької верхівки, що спонукало її представників до чіткішої артикуляції й докладнішого обґрунтування власних шляхетських амбіцій⁴.

Під таким кутом зору доцільно розглядати документи, які публікуються нижче. Вони походять із Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК України). Йдеться про листування, яке навесні 1762 р. зав'язалося між Харківською й Ізюмською полковими канцеляріями та бригадною канцелярією слобідських полків, а також між Харковом і підпорядкованими йому сотнями щодо підготовки «Списків про шляхетство» полку (док. №1–7). Ці джерела було виявлено й частково використано В.Маслійчуком⁵. Понад те, вже укладений список у липні того ж року разом із супровідним рапортом надіслали з Острогозького полку бригадирові Д.Банческулу та начальникові Української дивізії К.Кантемиру (док. №8–9). Цей список ми відшукали під час перегляду справ зі складу ф.1817. Знахідка послугувала поштовхом до підготовки пропонованої публікації.

В.Маслійчук припускає, що поява згаданого листування була пов'язана з оприлюдненням 18 лютого 1762 р. маніфесту Петра III «Про вільність дворянства», згідно з яким російське дворянство звільнялося від обов'язкової двадцятип'ятирічної служби на користь держави⁶. Однак ситуація виглядала дещо інакшою, про що дізнаємося з досліджень Д.Міллера⁷. Покликаючись на рукописний збірник «Собрание редкостей», котрий наприкінці XIX ст. зберігався в бібліотеці Харківського університету, він зазначав, що черговий раз питання про те, кого вважати шляхтичами в Гетьманщині та як їх відрізнити від простолюдинів, що бажали скористатися зі шляхетських привілеїв, виринуло в Петербурзі на початку 1760-х рр. Тоді сенатор граф Р.Воронцов 18 січня 1762 р. запропонував Сенатові «зосередити в Герольдії відомості про малоросійські дворянські фамілії з точними доказами про їхнє шляхетство та з показуванням отриманих тим шляхетством грамот від польських королів або від російських государів»⁸. Відтак з'явився відповідний сенатський указ⁹, а до К.Розумовського 22 січня надіслали імператорську грамоту з повелінням скласти списки «малоросійського шляхетства» й разом із доказами надіслати в Герольдію¹⁰.

² *Брехуненко В.* Східна брама Європи: Козацька Україна середини XVII–XVIII ст. – К., 2014. – 504 с.; *Галь Б.О.* Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2002. – 198 с.; *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2004. – 452 с.; *Однороженко О.* Українська руська еліта Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. – К., 2011. – 422 с.; *Plakby S.* The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires. – New York, 2012. – 408 p.; *Степанков В.В.* Політична еліта України: процеси становлення, сфера діяльності, міжгрупові взаємини, політичні погляди (1648–1676 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 2019. – 370 с.; *Стружечевич О.К.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – 532 с.; *Тайрова-Яковлева Т.* Повсякдення, дозволи і традиції козацької еліти Гетьманщини. – К., 2017. – 184 с.

³ *Маслійчук В.Л.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Х., 2003. – 252 с. *Його ж.* Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Х., 2007. – 400 с.

⁴ *Міллер Д.П.* Очерки из юридического быта старой Малороссии: превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская старина. – 1897. – №1. – С.1–31; №2. – С.188–220; №3. – С.351–374; №4. – С.1–47.

⁵ *Маслійчук В.Л.* Провінція... – С.38.

⁶ *Файсова В.И.* «Маніфест о вольности» и служба дворянства в XVIII ст. – Москва, 1999. – 222 с.

⁷ *Міллер Д.П.* Очерки... – №1. – С.18–20.

⁸ Там же. – С.19.

⁹ Із дотичної літератури відомо, що сенатський указ від 18 січня 1762 р. було опубліковано у випуску «Черніговских губернских ведомостей» за 4 квітня 1890 р. (див.: *Ситий І.* Однострій дворянства Чернігівського намісництва // Скарбниця української культури. – Вип.14. – Чернігів, 2012. – С.78, 80).

¹⁰ *Міллер Д.П.* Очерки... – №1. – С.19; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.П. – Спр.3664. – 1 арк.

Д. Міллер уважав цю грамоту першою спробою російського уряду регулювати станове питання в Гетьманщині, але висловлював сумніви, чи дійсно у відповідь на неї розпочалося укладання «списків шляхетських родів», зокрема з огляду на подальшу зміну влади в імперії¹¹. Однак на прикладі слобідських полків можемо переконатися в дієвості сенатського указу від 18 січня 1762 р. При цьому важливо, що заходи уряду, спрямовані на старшину Війська Запорозького, було поширено й на верхівку слобідських полків. А це, своєю чергою, свідчить, що в Петербурзі українські козацькі автономії та їхній провідний прошарок сприймали як споріднені. Більше того, до зв'язку з Гетьманщиною апелювали самі слобожани, коли зауважували, що «к согласному тех списковъ сочинению должно и оной (Харківській – С.П.) полковой канцелярії имѣть сношение з другими полкамы, а особливо, как от Малоросіи оныя отправлены будут, ибо Слободские полки пришедшими с Полской области и из малоросій[ских] полковъ малоросіяни населены» (док. №7).

Тож, на наш погляд, процедура укладання «Списків про шляхетство» у слобідських полках була такою. У лютому – березні 1762 р. до бригадної канцелярії, а через неї до Ізюмської, Острогозької, Охтирської, Сумської та Харківської полкових канцелярій надійшов сенатський указ про підготовку списків місцевого шляхетства, причому «в самой скорости» і «с верными о томъ их шляхетстве доказателствы». Принаймні, повторний ордер Д. Банческула Харківській полковій канцелярії від 18 квітня того ж року наполягав саме на цьому (док. №2).

Реакція керівництва Охтирського й Сумського полків на це розпорядження залишається невідомою. Натомість між Харківською й Ізюмською полковими канцеляріями з ініціативи останньої почалося жваве листування. Ізюмці нагадували, що свого часу (остаточно в 1685 р.) їхній полк виокремився саме з Харківського, який «пред И[зюм]ским населением состоіт немало старѣе и, чая, жалованных грамот и других обстоятельств о населении и свободности призванного в Сло[бод]ские полки народа имеется гораздо болше» (док. №6). Але відповідь Харківської полкової канцелярії щодо можливої наявності в її архіві жалуваних грамот була негативною. Водночас наприкінці квітня в усі сотні Харківського полку було відправлено підпрапорних із наказом «ехать в сотнѣ [...] і во владелческие места, а по приезде в каждомъ месте, обявя оной указъ, истребовав от оних сотников і владелцов, в силу Г[осу]д[а]рственной Военной коллегіи указу шляхетстве, и нет ли у тех шляхтичовъ жалованных грамот от полских королей іли от российских г[осу]д[а]рей, с которых зняв точные копии за их руками, представит в полковую канцелярию» (док. №4). Однак звідусіль посланці рапортували, що «такових шляхтечей нѣгде не сискало[сь]» (док. №4)¹². На подібній ноті справа з виявленням «малоросіи[ского] шляхетства» у Харківському полку зупинилася¹³.

Про заходи в Ізюмському полку, окрім листування з харківськими «колегами», нічого невідомо. Острогозька ж полкова канцелярія не лише підготувала й надіслала до вищого командування «Списокъ, какие іменно в Острогжскомъ полку о дворянстве і шляхетствѣ послѣдовали ізъясненіи, значить под симъ, іюля 10 дня 1762 году» (власне «Список про шляхетство» – док. №9), але й у супровідному рапорті навела розлоге пояснення з приводу того, кого саме та на яких підставах можна зарахувати до шляхетства полку (док. №8).

¹¹ *Миллер Д.П.* Очерки... – №1. – С.19–20.

¹² Арк. 3–90. З огляду на однотипність рапортів ми вмістили у цій публікації два з них (док. №3–4).

¹³ Майже півтора століття потому, наприкінці XIX ст. один із нащадків слобідської старшини історик-аматор Є. Альбовський, натрапивши на цю ж кореспонденцію у Харківському полковому архіві, іронічно зауважив: «У царювання Катерини II в 1762 р. Харківській полковій канцелярії вказано було надати відомість усім особам шляхетського походження з доказами своїх прав на цю гідність, тобто їм було надано припис доставити царські та польських королів жалувані грамоти. Канцелярія від себе розіслала вказівки в усі сотні з наказом переписати всіх шляхтичів, якщо такі де є, та надати відомості з доказами в полк. Попри те, що в полку жили Квітки, Донці, Шидловські, Ковалевські та ін., всі сотні доповіли, що в їхніх стінах не виявилось жодного шляхтича, котрий міг би цю свою гідність довести» (див.: *Альбовский Е.* История Харьковского слободского казачьего полка (1651–1765 гг.). – X., 1894. – С.37).

Відтак до списку Острогозького полку не залежно від походження, а з огляду на займані уряди, записали в повному складі полкову старшину, сотників і підпрапорних – усього 76 осіб. В Острогозьку, схоже, міркували так само, як і в Ізюмі, коли в одній із промеморій зауважили, що «за потребно признавається единственно обо всех служащих в тех полках чинах вывод учинит» (док. №6). Біля прізвищ більшості записаних зазначено, що «грамотъ на шляхетство не имѣтъ». Як відомо, з проблемою відсутності письмових доказів власного шляхетства мусила давати раду і старшина Гетьманщини. В обох випадках виправданням слугувала велика кількість пережитих предками воен, пожеж і руйнувань, унаслідок чого надані їм від польських королів «дипломи та грамоти» було безповоротно втрачено.

Поза цим, слобідська верхівка, як і еліта Війська Запорозького, зіштовхнулася з дилемою: чи вважати шляхтичами козаків? У кореспонденції між Харковом та Ізюмом про це не йдеться, а острогозьке полкове керівництво підсумувало свої міркування в такий спосіб: «полковая Острогожская канцелярия не точию старшинъ, но и служащихъ козаков простолюдинами числить не можетъ» (док. №8). Назагал так воно й було, адже «Права, за якими судиться малоросійській народ» поширювали шляхетські привілеї на весь козацький стан, не розрізняючи старшину і «простих» козаків. Про це знали в Острогозьку, тому й зауважили, що «Слободские полки по населеніи своемъ учреждаемы и устроены старшинами по примѣру Малоросіи, гдѣ не точию старшина, но и казаки от мужиковъ и посполства имѣють великое различие и ползуютца правами шляхетства» (док. №8). Однак навіть будучи свідомою цього, острогозька полкова старшина прагнула відгородитися не лише від рядових козаків, але й від сотенної старшини (отаманів, хорунжих, осавулів, писарів), представники якої до списку не потрапили.

Разом із тим, аргументація Острогозька не обмежувалася лише покликаннями на практики сусідньої Гетьманщини. Як і в промеморії ізюмців, у рапорті Острогозького полку йшлося про альфу й омегу слобідських вольностей – жалувані грамоти, надані слобідським полкам московськими правителями наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Вони закріплювали за переселенцями так звану «черкаську обикність»: право на козацький устрій, займанщину, безмитну торгівлю і промисли, вільне винокуріння та шинкування. Острогозька старшина вважали документи джерелом таких вольностей, «каковими толко одному росискому дворянству ползоватца дозволено» (док. №8). До цих аргументів додали покликання на указ Анни Іоаннівни О. Шаховському від 29 травня 1734 р. щодо покарання козаків, котрі не хотіли вчитися регулярній службі¹⁴, та жалувану грамоту Єлизавети Петрівни від 22 листопада 1743 р. про повернення слобожанам частково скасованих у попередньому десятилітті вигід¹⁵.

Біографічна і просопографічна інформація про осіб, записаних до «Списку про шляхетство» Острогозького полку, викликає ще ряд думок. По-перше, острогозька старшинська верхівка на час ліквідації слобідського козацтва залишалася досить строкатою. До неї належали й російські дворяни Тев'яшови, й українські шляхтичі Лисаневичі, й місцеві старшини Куколевські, Головинські, Голодолинські, Сіверські та Шапочки, й спадкові козаки Зайцеві, Косенки, Тимошенки, так само, як і вихідці з духівництва Острозько-Лохвицькі. Бедряги та Урсули мали молдавське походження. Татарчуки з Подольськими входили до старшинського кола Сумського полку, а Ковалевські – Харківського.

¹⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.9. – С.332.

¹⁵ Там же. – Т.11. – С.948–951.

По-друге, і це важливо у світлі не уявної чи бажаної, як зі «Списками про шляхетство», а дійсної нобілітації, – які саме старшинські роди з Острогожчини та на підставі яких доказів було внесено до дворянських родовідних книг наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Можна стверджувати, що місцева старшина загалом успішно інтегрувалася до імперського дворянства. Більшість із них здобули спадковий дворянський статус на підставі військової, передовсім козацької служби (2-га частина Родовідної книги) або монаршого надання (1-ша частина) в межах сторічної давнини. Тев'яшови, Шапочки й Вишневіські потрапили до престижної 6-ї частини, куди записували лише давні шляхетні роди. Не викликає подиву, що Урсули як представники «іноземного шляхетства» опинилися в 5-й частині.

По-третє, у той час, як харківська, ізюмська, охтирська та сумська старшина (за винятком тих родів, які мешкали у Суджанському й Куп'янському повітах) сформували дворянське середовище Харківського намісництва, колишня старшина Острогозького полку ввійшла до дворянської корпорації сусіднього Воронежського намісництва¹⁶. Однак навіть будучи меншістю в етнічно переважно російському оточенні, острогозька верхівка зберегла усталені внутрішні зв'язки, передовсім через шлюбно-сімейні й патронатно-клієнтельні стосунки. Безумовними місцевими лідерами залишалися Тев'яшови, які вийшли на перші ролі в межах усього Воронежського намісництва. А у слобідських із походження повітах – Острогозькому, Богучарському, Бирюцькому, Коротояцькому, Ливенському й Корочанському, – місцеві старшинські роди становили вагому, а часом переважну (Острогозький), частку землевласників. Те саме стосується кадрового складу органів державної адміністрації і дворянського самоврядування, контроль над якими великою мірою залишався в руках колишньої козацької еліти.

Щодо археографічних засад публікації. Документи Харківського й Ізюмського полків відклалися у спр.594 ф.1725 «Харківська полкова канцелярія» ЦДІАК України. Джерела помітно пошкоджені, всі реконструйовані нами частини взято у квадратні дужки. Документи Острогозького полку походять зі спр.20 ф.1817 «Бригадна канцелярія Слобідських полків» ЦДІАК України та відклалися у двох копіях, які добре збереглися. Перший комплект (рапорт і список) адресовано слобідському бригадирові Д.Банческулу (арк.61–67 зв.), а другий – начальникові Української дивізії князеві К.Кантемиру (арк.90–96 зв.). Обидва комплекти датовано 10 липня 1762 р., підписано і скріплено острогозьким полковим суддею Ф.Татарчуковим. Рапорти також засвідчено канцеляристом Острогозької полкової канцелярії В.Конопліним. До бригадної канцелярії ця документація надійшла 9 жовтня 1762 р. Зміст обох рапортів і списків тотожний. Несуттєві відмінності стосуються написання окремих слів, як-от «Остафьев» чи «Астафьев», «далнейшей» чи «далшей», про що повідомляється в підтекстових примітках. Публікація здійснюється спрощеним дипломатичним методом. У коментарях подано біографічні довідки про осіб у порядку згадування їх у документах. Інформацію про представників однієї родини об'єднано у відповідному коментарі.

¹⁶ Ідеться про зміни адміністративно-територіального устрою Слобожанщини, пов'язані з відкриттям Харківського (1780 р.) та Воронежського (1779 р.) намісництв. Тоді ж Суджанський і Куп'янський повіти ввійшли до складу Курського намісництва.

REFERENCES

1. Brekhunenko, V. (2014). *Skhidna brama Yevropy: Kozastka Ukraina v XVII–XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
2. Faizova, V. (1999). «*Manifest o volnosti*» i sluzhba dvorianstva v XVIII st. Moskva. [in Russian].
3. Gnezdilo, O., Momot, I., Panasenko, L., Paramonov, A. and Safonova, Ye. (2010). *Rodoslovnna kniga potomstvennykh dvorian Kharkovskoi gubernii.* Kharkov. [in Russian].
4. Hal, B. (2000). *Intehratsiia ukrainskoi elity do polityko-administratyvnykh struktur Rosiiskoi imperti u XVIII – pershii tretyni XIX st.* Dys. ... kand. ist. nauk. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
5. Kohut, Z.E. (1988). *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s.* Cambridge.
6. Kohut, Z.E. (2004). *Korinnia identychnosti: Studii z rannomodernoï ta modernoi istorii Ukrainy.* Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kornienko, O. (2008). *Narysy viiskovoi istorii Ukrainy: Sumskyi slobidskyi kozatskyi polk: 1659–1765.* Kyiv. [in Ukrainian].
8. Kryvosheia, V. (2004). *Kozatska elita Hetmanshchyny.* Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kryvosheia, V. (2010). *Kozatska elita Hetmanshchyny: Entsklopediia.* Kyiv. [in Ukrainian].
10. Litvinova, T. (2005). *Organizatsiia i deiatelnost dvorianskikh soslovnykh ubrezhdenii Voronezhskoi gubernii poslednei chetverti XVIII – pervoi poloviny XIX vv.* Diss. ... kand. ist. nauk. Voronezh. [in Russian].
11. Masliichuk, V. (2003). *Kozatska starshyna slobidskykh polkiv druboi polovyny XVII – pershoi tretyni XVIII st.* Kharkiv. [in Ukrainian].
12. Masliichuk, V. (2007). *Provintsiia na perekhresti kultur: Doslidzennia z istorii Slobidskoi Ukrainy XVII–XIX st.* Kharkiv. [in Ukrainian].
13. Odnorozhenko, O. (2011). *Ukrainska ruska elita Serednovichcha i Rannobo modernu: struktura ta vlada.* Kyiv. [in Ukrainian].
14. Plokhy, S. (2012). *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires.* New York.
15. Potapenko, S. (2007). *Elita Slobidskoi Ukrainy: spysky kozatskoi starshyny 60-ko rr. XVIII st.* Kharkiv. [in Ukrainian].
16. Potapenko, S. (2012). Slobidska sviashchenytsko-starshynska rodyna Ostrozko-Lokhvytskykh ta yikhnia rodynna khronika (pro heroïiv ondiïe publikatsii u “Kyivskii starovyni”). *Kyivska starovyna*, 5-6, 156–166. [in Ukrainian].
17. Potapenko, S. (2013). Slobidskyi starshynskyi rid Rozalion-Soshalskykh: do rekonstruktsii rodovodu (kinets XVII – seredyna XIX). *Henealohichnu zapysky*, 11, 95–103. [in Ukrainian].
18. Potapenko, S. (2015). Do vyvchennia istorychnoï heohrafiï Ostrohozhchyny. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T.Shevchenka, CCLXVIII*, 88–106. [in Ukrainian].
19. Stepankov, V. (2019). *Politychna elita Ukrainy: protsesy stanovlennia, sfera diialnosti, mizhbrupovi vzaiemyny, politychni poblady (1648–1676 rr.)*. Dys. ... kand. ist. nauk. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
20. Strukevych, O. (2002). *Polityko-kulturni orientatsii elity Ukrainy-Hetmanshchyny: intehrnyi poblad na pytannia.* Kyiv. [in Ukrainian].
21. Sytyi, I. (2012). Odnostrii dvorianstva Chernihivskoho namistnytstva. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*, 14, 78–80. [in Ukrainian].
22. Tairova-Yakovleva, T. (2017). *Povsiadkennia, dozvillia i tradytsii kozatskoi elity Hetmanshchyny.* Kyiv. [in Ukrainian].

Світлана ПОТАПЕНКО

кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
відділ актової археографії,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С.Грушевського НАН України
(Київ, Україна), svit.potapenko@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5561-1843>

Svitlana POTAPENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Department for Act Archeography,
M.S.Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeography
and Source Studies NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), svit.potapenko@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5561-1843>

№1

[// арк. титул.]

Связка [о со]чинении¹⁷ о находящемся в Харьковском полку шляхетстве ведомостей и об отсылке к командам 1762 году на 108 листах

ЦДІАК України. – Ф.1725. – Оп.1. – Спр.594. – Арк. титул.

№2

1762 р., квітня 18. – [м. Зміїв]. – Ордер бригадира Д.А.Банческула Харківській полковій канцелярії з приводу підготовки списків про шляхетство

[// арк.1]

[№^о]¹⁸ 432 в Подан апреля 2 дня 1762 [году]¹⁹

Ордеръ

Харковской полковой канцелярии

Сего апреля от 5 посланным от меня в Харьковскую полковую канцелярию ордеромъ с приложениемъ съ указа Государственной Военной коллегіи копіи велено о находящемся в Харьковскомъ полку шляхетстве, во всемъ исходству на основаніи прописанного во ономъ ис Правительствующаго Сената указа, сочиня список с верными о томъ их шляхетстве доказательствы, ко мне в самой скорости представить [// арк.1 зв.] для донесения по командам. [Однако]²⁰ и до ныне о получениии я [не извещен]²¹. Того ради Харьковской [полковой]²² канцелярии подтверждаю [оной]²³ список, на основаніи пропи[санного]²⁴ повеления сочиня, присл[ать]²⁵ ко мне с нарочным в са[мой скоро]сти²⁶.

Дмитрей Банческула²⁷Записав, отдать в повитье [и]²⁸

рапортовать, а к сотникам их и во[владельче]ские²⁹ места о самоскорейшем [...] прислать с нарочными [...]

18 д[ня] апреля
1762 году

ЦДІАК України. – Ф.1725. – Оп.1. – Спр.594. – Арк.1–1 зв. Оригінал

¹⁷ Справу прошито.

¹⁸ Справу прошито.

¹⁹ Написано іншим почерком, ніж ордер. Справу прошито.

²⁰ Справу прошито.

²¹ Справу прошито.

²² Справу прошито.

²³ Справу прошито.

²⁴ Справу прошито.

²⁵ Справу прошито.

²⁶ Справу прошито.

²⁷ Власноручний підпис.

²⁸ Справу прошито.

²⁹ Справу прошито.

³⁰ Одне слово не вдалося прочитати.

³¹ Нерозбірливий напис на два слова.

№3

1762 р., [кінець квітня – початок травня]. – м. Харків. – Рапорт Харківської полкової канцелярії бригадирові Д.А.Банческулу

[// арк.2]

Высокородному господину, высокопочтеннѣйшему господину брегадиру Дмитрию Антоновичу Банческулу

Ис Харьковской полковой канцеляриі

Репортъ

Вашего высокородия ордеръ сего апреля *от* 18 под номеромъ 433-м в полковой канцеляриі полученъ сего ж апреля 20 числѣ, которимъ Ваше высокородие повелѣват изволите за силу прежнего Вашего вы[со]кородия ордера о находящемся в Харьковскомъ полку шляхетст[ве], во всемъ сходствуя на основании Правительствующаго Сената ук[азу], сочина списокъ, с верними о томъ ихъ шляхетстве доказате[лствы] прислат к Вашему высокородию с нарочнымъ в самой скорости. [На оной] Вашего высокородия ордеръ полковая канцелярия в покорности репортуеть, что по прежде полученному *от* Вашего высокородия ордеру [в]³² самокорейшей присилки вышеупоминаемыхъ о находящемся в Харьковскомъ полку шляхетстве списков Харьковского полку во все местечка к сотникомъ, владелцамъ, прикащикомъ и отаманом указы с нарочными по инструкциям сего апреля 19³³ д посланы. Токмо еще по ныне ниоткуда не присланы. Чего ради ныне о том же во все места³⁴ с нарочными накрепко подтверждено. И сколь скоро оные списки собраны будут³⁵, по сочинении из оных таков же списокъ Вашему высокородию полковая канцелярия с нарочным представит иметь.

ЦДДАК України. – Ф.1725. – Оп.1. – Спр.594. – Арк.2. Відпуск

№4

1762 р., травня 6. – [м. Харків]. – Рапорт старшинського сина М.Тихоцького до Харківської полкової канцелярії

[// арк.8]

№791 в Подан маія 6 дня 1762 году³⁶

В Харьковскую полковую канцелярию

Репортъ

Поданной мнѣ из той полковой канцеляриі *ин*струкциі и приложенной при оной³⁷ его імператорскаго величества указ, по которой велено ехать в сотнѣ Тишковскую, Липецкую, Салтовскую, Мартовѣцкую і Волчанскую і во владелческие места, а по приезде в *каждомъ* месте, обявя оной указъ, истребовав *от* оних сотников і владелцов, в силу Г[осу]д[а]рственной Военной коллегіи указу шляхетстве, и нет

³² Справу прошито.

³³ «9» виправлено з іншої цифри.

³⁴ «во все места» написано згори над закресленим текстом.

³⁵ Далі закреслено одне слово.

³⁶ Написано іншим почерком, ніж рапорт.

³⁷ Виправлено з іншого тексту.

ли у тех шляхтичовъ жалованних грамот от полских королей іли от російских г[осу]д[а]рей, с которих зняв точние копії за их руками, представит в полковую канцелярию. По которой інструкції я [// арк.8 зв.] во упоминаемия места ездил, токмо таких шляхтечей нѣгде не сискало[сь]³⁸, на что от сотень и репорти, а з владеч[еских] местъ подписки мною взяти, котор[ие] при сем в Харьковскую полковую кан[целярию] представляю.

Старшинской синь Мих[айло] Тихоцкий^{39б}

Записав отдан в повитье⁴⁰

Мая 6 дня 1762 году

ЦДІАК України. – Ф.1725. – Оп.1. – Спр.594. – Арк.8–8 зв. Оригінал

№5

1762 р., травня 5. – с. Тишки. – Рапорт тишківського сотенного писаря М.Данилова до Харківської полкової канцелярії

[// арк.15]

В Харьковскую полковую канцелярию

Репортъ

По силе насланной из оной полковой канцелярії чрез нарочного старшинского сына Михили⁴¹ Тихоцкого^б во все Харьковского полку сотнѣ, в том числе и в Тишковскую, інструкції с приложением при том из Государственной Военной коллегіи его імператорскаго величества с указу копії велено справитя о находящих ся жилищами во всехъ местах, тож и в Тишковской сотнѣ, о природном старином шляхетстве, кто с них і почему называются шляхтичами и какии о том називаниі от полских королей и російских государей имеют письменные жалование грамоты [іли] другие писание види⁴²; с оних списав точниі копії за их руками и своими, [// арк.15 зв.] в полковую канцелярию прислат к рассмотрению в самой крайней скорости. И на оно⁴³ Харьковской полковой канцелярії доношу, в той сотни Тишковской о вишеписаних старих природних малороссій[ского]⁴⁴ шляхетства о шляхтичах справки чиненно, токмо в той сотнѣ Тишковской шляхтическо[го] звания людей жителством никаво не находит[ся], о чем оной полковой канцелярії в покорности репор[тую].

Тишковской сотні камандующий сотенной писар Максим Даниловъ⁴⁵.

Маия 5 дня

1762 году

ЦДІАК України. – Ф.1725. – Оп.1. – Спр.594. – Арк.15–15 зв. Оригінал

³⁸ Справу прошито. Тут і нижче у цьому документі записи у квадратних дужках реконструйовано нами.

³⁹ Власноручний підпис.

⁴⁰ Написано іншим почерком, ніж рапорт.

⁴¹ Так у тексті.

⁴² «[іли] другие писание види» дописано на березі аркуша.

⁴³ «н» виправлено з іншої літери.

⁴⁴ Справу прошито.

⁴⁵ Власноручний підпис.

№6

1762 р., травня 22. – м. Ізюм. – Промеморія Ізюмської полкової канцелярії до Харківської полкової канцелярії

[// арк.56]

№-м 728 в Подана маія 29 дня 1762 году⁴⁶

Промеморія

Слободского Изюмского полку ис полковой канцелярії в Харьковскую полковую канцелярию ордеромъ его высокородия г[оспо]д[и]на брегадира Дмитрия Антоновича Банческула, при котором приложена из Гдрственной Военной коллегии с указу его імператорскаго величества копия, повелевается Изюмской полковой канцелярії в силѣ оногo Г[осу]д[а]рственной Военной коллегіи указу о находящемся в Изюмском полку шляхетстве прислат к его высокородию с точними о том шляхетстве доказательствами и с показанием полученных оним шляхетством от полских королей или от росийских государей грамотъ списки в немедленном времени для донесения по команде. А понеже, как видно с оногo указу, что и ото всех Слободских полков такови ж списки прислат велено, и хотя, упователно, на то писменные види и сискатся могут, но токмо у некоторых. А за потребно признавается единственно обо всех служащих в тех полках чинах вывод учинит, и приличность обстоятельств более не ишего, [// арк.56 зв.] какъ із жалованних издревле всемилостей[ших]⁴⁷ грамот в согласном отрепортованиі упо[тре]бить. Не безизвестно ж, что Харьковской полкъ пред И[зюм]ским населением состоіт немало старѣ и, чая, жалованних грамот и других обстоятельств о населеніи и свободности призванного в Сло[бод]ские полки народа имеется гораздо болше. То[го] ради в Изюмской полковой канцелярії о пред[ставленіи] в Харьковскую полковую канцелярию сообщит и [спраши]вать, ежели во оной канцелярії имеются при[ли]чные к тому жалование грамоти и [ра]зсуждение той канцелярії надлежит з сили оних о шляхетстве в отрепортовании мѣри упоредит, то из оних грамот и в ка[ких] термѣнах от той канцелярії репортова[ние бу]дет. Благоволено б било чрезъ посланного із [оной] в Изюмскую полковую канцелярию сообщить точные копии, почему б можно и от Изюмской [пол]ковой канцелярії всходность того учини[ть]. Маія 22 дня 1762 году.

Судья Семен Любашевс[кий]⁴⁸
 Полковий асаул Осип Сошалс[кий]⁴⁹
 Полковой писар Яков Таранухин⁵⁰
 Канцеляристь Андрей Суме[ць]⁵¹

ЦДЛАК України. – Ф.1725. – Оп.1. – Спр.594. – Арк.56–56 зв. Оригінал

⁴⁶ Написано іншим почерком, ніж текст промеморії.

⁴⁷ Справу прошито.

⁴⁸ Власноручний підпис.

⁴⁹ Власноручний підпис.

⁵⁰ Власноручний підпис.

⁵¹ Власноручний підпис.

№7

1762 р., травня 30. – м. Харків. – Промеморія Харківської полкової канцелярії до Ізюмської полкової канцелярії

[// арк.57]

Промеморія

Ис Харьковской полковой канцелярии в Изюмскую полковую канцелярию

На промеморию Изюмской полковой канцелярии сего мая от 22, полученную 29 числа, полковая канцелярия в ответ объявляет, яко в оной канцелярии точных приличных к шляхетству особливых полковых жалованных грамот не имеется; а елико касается-де жалованных грамот и других обстоятельств о населении и свободности призванного в Слободские полки народа, оные таковы ж, как и в Изюмском полку. И за темь, и что по предложениям полковой канцелярии и нарочным посланкам от полку со всех мест и от старшин списков о томь⁵² и известей еще не собрано (а нине репортууют, что имь надлежит обстоятельно ви-справится⁵³), какие о томь шляхетстве в сочинении тех к командѣ списков⁵⁴ мѣри употребить, полковой канцелярии без взыскания тех требуемых обстоятельств и репортов прежде времени изобразит не может. А между тем к согласному тех списков сочинению должно и оной полковой канцелярии имѣть сношение з другими полками⁵⁵, [// арк.57 зв.] о чем Изюмская [пол]ковая канцелярия да благоволит быт известн[а]⁵⁶, и о уведомлении, какие по разсуждению оной пол[ко]вой канцелярии о шляхетстве списки сочине[ни] имеют бит, в Харьковскую полковую канцелярию⁵⁷, а на про[тчое]⁵⁸ того, что получено будеть, по сноше[нию] 5[!] другихь Слободцких полков⁵⁹ в Из[юм]скую полковую канцелярию без увид[ом]ления⁶⁰ Х. п. к.⁶¹ не оставит, и Изюмская полковая канц[еля]рия благоволи учинит по его и. в. [указу]⁶². Мая 30 дня 1762 году.⁶³

ЦДІАК України. – Ф.1725. – Оп.1. – Спр.594. – Арк.58–58 зв. Відпуск (?)

⁵² «списков о том» написано на місці витертого тексту.

⁵³ «ви» написано на місці витертого тексту.

⁵⁴ «с» написано на місці витертого тексту.

⁵⁵ Далі закреслено: «а особливо, как от Малоросіі оные отправлены будут, ибо Слободские полки [// арк.57 зв.] пришедшими с Полской области и из малоросій[ских] полковъ малоросіяни населены». Закреслено тим самим чорнилом, яким написано текст від «а на про[тчое]» до «Мая 30 дня 1762 году». Особа, яка робила ці правки, схоже, редагувала весь текст промеморії.

⁵⁶ Справу прошито.

⁵⁷ Далі закреслено «[учи]нить по его императорскаго величества указа. Мая дня 1762 году».

⁵⁸ Справу прошито.

⁵⁹ Далі закреслено текст на три – чотири літери.

⁶⁰ Далі закреслено «от».

⁶¹ Тобто «Харковская полковая канцелярия». Далі закреслено текст на два – три слова.

⁶² Тобто «императорскаго величества». Справу прошито.

⁶³ Нижче закреслено «канцелярист Андрей Сидоренков», почерком якого, схоже, написано основний текст промеморії.

№8

1762 р., липня 10. – м. Острогозьк. – Рапорт Острогозької полкової канцелярії начальникові Української дивізії К.А.Кантемиру

[// арк.90]

№94

Получен октября 9 дня 1762 году⁶⁴Свѣтлѣйшему князю, высокопревосходительному господину, г[о]сп[о]д[и]ну генераль-лейтенанту Константину Антиоховичу Кантемиру⁶⁵

Из Острогжской полковой канцелярии

Репортъ

Сего числа на полученной от светлости Вашей ордеръ во исполнение прописанного в ономъ ея императорскаго величества Государственной Военной коллегіи указу о находящемся в полку Острогжскомъ дворянстве и шляхетствѣ сочиненная ведомость при семь приложена. А яко Слободские полки по населеніи своемъ учреждаемы и устроены старшинами по примѣру Малоросіи, гдѣ не точию старшина, но и козаки от мужиковъ и посполства имѣють великое различие и ползуютца правами шляхетства, також и по всемилостивѣйшимъ жалованнымъ в Слободские полки от высочайшихъ ея императорскаго величества предковъ техъ полковъ полковники, старшина и козаки пожалованы таковыми волностями, каковыми толко одному русскому⁶⁵ дворянству ползovatца дозволено, в сходство чего и при учреждении генерала князя Шаховского на представление ево по некоторому немоловажному дѣлу по имянной ея императорскаго величества блаженныя и вѣчностойныя памяти государыни императрицы Анны Иоановны резолюціи за подписаниемъ собственныя ея величества руки 1733 году указу под 7-м пунктомъ ему, генералу князю Шаховскому, повелено Слободскихъ полковъ редового козака за учиненное имъ важное преступление в наказание ис козаковъ написать вечно в мужики, такожъ по имянному [// арк.90 зв.] ея императорскаго величества блаженныя и вѣчной славы достойныя памяти государыни императрицы Елисаветъ Петровны 743 году указу между прочимъ всемилостивѣйше повелено Слободскихъ полковъ старшинамъ состоять произвождениемъ в Государственной Военной коллегіи, которые и производятца точно по примѣру великороссийскаго⁶⁶ дворянства. И по таковымъ всемилостивѣйшимъ высокомонаршимъ апробациямъ полковая Острогжская канцелярия не точию старшинъ, но и служащихъ козаковъ простолюдинами числить не можетъ.

Судья Федор Татарчуков⁶⁷

Июля 10 дня 1762 году

Канцеляристь Федоръ Колтунов⁶⁸*ЦДДАК України. – Ф.1817. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.90–90 зв. Оригінал*⁶⁴ Написано іншим почерком і чорнилом, ніж рапорт та список.⁶⁵ Арк.61 «российскому».⁶⁶ Арк.61 зв. «великороссийского».⁶⁷ Особистий підпис.⁶⁸ Особистий підпис.

№9

1762 р., липня 10. – м. Острогозк. – Список шляхетства
Острогозького полку

[// арк.91]

Списокъ, какіе іменно в Острогожскомъ полку о дворянствѣ і шляхетствѣ послѣдовали ізъясненіи, значить под симъ, іюля 10 дня 1762 году	
Звание чиновъ и іменъ	Показательные ізъясненіи
Полковникъ Степанъ Ивановъ сынъ Тевяшовъ	Из великоросійского старинного дворянства, о чемъ і в Герольдіи ізвѣстно.
Полковые старшини	
Обозной Іванъ Никифоровъ сынъ Голубинъ	За выступлениемъ по секретнымъ ордерам в походъ взыскать справки не с кого.
Судя Федоръ Естафьевъ сынъ Татарчуковъ	Дедъ-де ево Федоръ Татарчуковъ, іностранной, послѣ которого, тож і отца ево, остался онъ в малолетствѣ і точнѣ ізвѣстія не имѣть. Какъ по надгробной оново дѣда ево надписѣ, на которой-де значится, что он, дѣд ево, із горских татаръ кровѣ шляхетской в росиской ⁶⁹ службѣ от Чигринской турецкой войны, а с которого году не означено, по вступленіи в росискую ⁷⁰ службу определенъ в Сумской полкъ полковымъ хорунжимъ и носилъ того полку полковое знаме, от святой купели воспріять и усыновленъ сумскимъ полковникомъ и росискимъ ⁷¹ дворяниномъ Герасимомъ Кондратьевымъ, почему-де і писался Федоромъ Герасимовичемъ, во время Шведской на Украинѣ войны, когда шведской король Королушъ Второй-на-десять былъ в малоросискомъ ⁷² городе Гадячи, а великой государь, царь и великій князь, а потомъ всеросійскій первый імператоръ і самодержецъ Петръ Алексѣевичъ с арміею стоялъ Сумского полку в городе Лебединѣ і квартеру [// арк.91 зв.] имѣть изволилъ у ево Федоровомъ домѣ, і тогда ж по известному высочайшему указу ізволилъ употреблять ево, Федора, в важные воинские операциі, по совершениі которыхъ щасливо за ево Федорову вѣрность и ревность, пожалованъ отъ его величества всемілостивѣйшею грамотою и получилъ повелѣніе имѣть гербъ крестного ево отца упомянутого полковника и росиского дворянина Кондратьева, которой гербъ і по нынѣ остался при ево доме, а Татарчуковымъ іменованіе принялъ отъ того, что по благоволенію его царского величества в той жалованной грамотѣ такъ изображено. Точію же оная грамота с прочими знаками ево Федорова достоинства во время бывшаго пожара, которымъ дѣда ево у наслѣдника, а ево судына роднаго дяди Петра домъ со всемъ імениемъ і писменными дѣлами погорѣли, почему какъ іностранныхъ знаковъ, такъ и росискихъ ⁷³ грамотъ ⁷⁴ на природное і жалованное шляхетство отъ предковъ ево ему судыне, не осталось, і болѣ тово, такъ изображено в надгребкѣ дѣда ево, и что слышель отъ объявленного своего дядѣ о природе ево, за бившимъ ево малолѣтствомъ знать не можетъ.
Старшини есаулъ Гавриіл ⁷⁵ Федоровъ сынъ Зайцовъ	С козачихъ дѣтей, а болѣ за далнею ево при Саратовскихъ соленыхъ ⁷⁶ заводахъ отлучкою справитца нѣ с кемъ.
Младшій есаулъ Никита Агиевъ с[ы]нъ Бутковъ	Іс козачихъ дѣтей, грамотъ на шляхетство не имѣть.
[// арк.92] Ротмистръ Николай Фоминъ сынъ Астафьевъ ^{77с}	Ізъ іностранныхъ старшински ⁷⁸ сынъ, за отлучкою ево в Санкт-Петербургъ далшей ⁷⁹ справки взыскать не ис кого.
Старшей писарь Іванъ Павловъ сынъ Тимошенковъ	Іс козачихъ дѣтей, за выступлениемъ в н[ы]нѣшней походъ далнейшей справки сыскать ⁸⁰ не с кого.

⁶⁹ Арк.62 «российской».⁷⁰ Арк.62 «российскую».⁷¹ Арк.62 «российскимъ».⁷² Арк.62 «малоросійскомъ».⁷³ Арк.62 зв. «российскихъ».⁷⁴ «р» виправлено з іншої літери.⁷⁵ Арк.63 «Гаврило».⁷⁶ Арк.63 «соляныхъ».⁷⁷ Арк.63 «Остафьевъ».⁷⁸ Арк.63 «старшинской».⁷⁹ Арк.63 «далнейшей».⁸⁰ Арк.63 «взыскать».

Младшей писарь Федоръ Павловъ сынъ Тимошенковъ	Іс козачихъ дѣтей, далшей справки за выступлениемъ в н[ы]нѣшней походъ взыскать не ис кого.
Хорунжей Андрей Леонтьевъ сынъ Куколевской	Із знатной козачей породы, дѣд ево былъ в Острогжском полку полковникомъ, на шляхетство ж грамотъ не имѣет.
Сотенные старшина⁸¹ Сотники	
Акимъ Емановъ	Репортомъ представилъ, что в сотнѣ ево шляхетства не находитца.
Андрианъ Подколзинъ	По ево репорту значитца старшинской сынъ, на дворянство грамотъ не имѣеть.
Іванъ Шапочка	Із старшинскихъ дѣтей, репортомъ показала, что шляхетства никакова в сотни ево не имѣетца.
Осипъ Острожской	Поповской сынъ, репортомъ показалъ, что в сотни ево шляхетство не имѣетца.
[// арк.92 зв.] Іванъ Лисаневичъ	Репортомъ показали, что дедъ ево Міхаило Лисаневичъ былъ із шляхетства, вышелъ із Полщи в городъ Чигринъ по причинѣ умножившейся в Полще унии, которого по воспослѣдовавшему тамо гонителству на вѣру греческого исповедания, во время же разорения турками Чигрина дѣдъ ево взятъ в полонъ, при коемъ случае і надлежащие доказателства на шляхетство пропали. Отца же ево браты, а ево дядя Іванъ Лисаневичъ служилъ в Полской области полковникомъ, братъ ево двоюродный Геркулесъ Лисаневичъ і нынѣ тамо находитца генераломъ, оними офиціями они не были бы удостоены, если б о шляхетской оне происходилъ ⁸² породы. Что-де до его отца, онъ служилъ в Изюмскомъ полку сотникомъ і полковымъ судьей, а онъ в томъ полку служилъ подпрапорнымъ, в которой чинъ точно по имянному блаженныя памяти государыни императрицы Анны Іоанновны указу производятца із старшинскихъ дѣтей, что доказательствомъ быть можетъ къ отличению старшинскихъ дѣтей и простородныхъ, потомъ же служилъ онъ в Малоросіи значковымъ товарищемъ, гдѣ не токмо значковые товарищи, но і казаки судятца правомъ шляхетскимъ, а в настоящей чинъ произведенъ онъ имяннымъ же блаженныя і вѣчнодостойныя памяти государыни императрицы Елисаветъ Петровны указомъ.
Андрей Тевяшовъ	Із росискихъ ⁸³ старинныхъ дворянъ.
Гаврило Вынецкій	За выступлениемъ в походъ взыскать справки не с кого.
[// арк.93] Савва Рахминъ	Старшинской сынъ, грамотъ на дворянство не имѣеть.
Іванъ Москаленковъ	В репортѣ ево показано, что онъ из малоросіян ⁸⁴ , по всемилостивѣйшему блаженныя і вечнодостойныя памяти государыни ⁸⁵ императрицы Елисаветъ Петровны прошлаго 750 году февраля 2 дня имяннымъ указу при пожалованіи в Слободские полки сотникомъ в ранге армейского прапорщика, на которой чинъ имѣеть і патентъ, а грамотъ на дворянство не имѣеть.
Іванъ Урсулъ	При репортѣ представилъ с печатного листа переведенного с муляжского на росиский ⁸⁶ діалектъ грамоты копию нижеслѣдующаго содержания: «Милостию Божіею мы, Константинъ, воевода і господинъ государственно сие повелѣние господствамъ слуге господарства моего Урсулу Стренгилу ⁸⁷ , которой состоитъ в службе лефечинской при знамѣ великаго спатаря, чтобъ быть ему в покое дому і имуществу его ото всѣхъ податей общенародныхъ і толко ему наблюдать службу при знамѣ вышепомянутомъ по обрядомъ порядка того знамя, і для того і вамъ всѣмъ сколько і хто будете посланы к собранію податей, где будетъ состоять домъ слуги господарства моего вышеереченного, дать покой і не чинить никакихъ примѣтокъ, ибо таковъ приказъ господарства моего і симъ рече государственно м[еся]ца іюня 26 дня лета 7218». В подлинномъ напечатано тако: «Мы, Константин, воевода милостию Божіею г[ос]п[о]д[и]нъ»; в печати литеры «К.Б.».
[// арк.93 зв.] Міхаило Косенковъ	Іс козачихъ дѣтей, далшой справки за н[ы]нѣшнимъ в походъ выступлениемъ взыскать не ис кого.
Дмитрій Голодалинскій ⁸⁸	Старшинской сынъ, грамотъ на шляхетство не имѣеть.
Левъ Сѣверской	Старшинской сынъ, грамотъ на шляхетство не имѣеть.

⁸¹ Арк.63 «старшины».

⁸² Очевидно, мало бути «оне не происходилъ».

⁸³ Арк.64 «российских».

⁸⁴ Арк.64 «малоросіян».

⁸⁵ Арк.64 «великия государыни».

⁸⁶ Арк.64 «российский».

⁸⁷ Арк.64 «Стренгулу».

⁸⁸ Арк.64 зв. «Голодолинской».

Іванъ Куколевской	Старшинской сынъ, знатной черкасской природы, грамотъ ⁸⁹ на шляхетство не имѣть.
Адрианъ Жидковъ	Старшинской сынъ, грамотъ на дворянство не имѣть.
Василей Синелников	Старшинской сынъ, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Дорофей Павлинской	Поповской сынъ, дальней справки за выступлениемъ в н[ы]нѣшней походъ взыскать не ис кого.
Андрей Головинской	Старшинской сынъ, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Семень Тушкановской	Старшинской сынъ, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Прокопій ⁹⁰ Канѣвской	Черкасской природы обывателской сын.
[// арк.94] Петръ Пушковской	Сынъ живущаго в городе Харьковѣ греченина, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Іванъ Турчениновъ	По репорту ево значитца, отецъ ево былъ природной турченинъ, з давныхъ летъ оставя отечество в Турецкой области, пришелъ под высокославную его імператорскаго величества Росіискую державу в 695-мъ году и по ревности к службѣ произведенъ былъ сотникомъ, в 713-мъ году при нападеніи на росіискіе ⁹¹ границы татаръ взятъ былъ в плѣнъ, изъ него возвратясь, служилъ в Острогжскомъ полку многие годы и пожалованъ полковымъ есауломъ, грамотъ на шляхетство не имѣет.
Тихонъ Лисаневичъ	Репортомъ показаль, дѣдъ ево Михаило Лисаневичъ родился в Полци в городѣ Торунѣ, изъ шляхетства былъ греческого исповѣданія, то когда настало в Полской области принужденіе к униі, в то время вышовъ под Росіискую державу государствования блаженныя памяти великаго государя, царя и великаго князя Федора Алексѣевича в задниперскіе места на жителство в городъ Чигринъ, кой хотя и имѣлъ на свое шляхетство отъ полскихъ королей грамоту, но в нападеніе отъ турецкихъ войскъ на помянутый городъ Чигринъ въ 1677 году взятъ былъ в полонъ, в кое время і та грамота пропала. Протчіе же родственники, яко-то отца ево братъ Іванъ Лисаневичъ, в Полше былъ полковникомъ, а н[ы]нѣ брать ево двоюродной Ираклія Лисаневичъ в Полскомъ же Королевствѣ находитьца генераломъ, а такими чинами не происходящие отъ шляхетской кровѣ по обрядамъ Полской области удостоены быть не могутъ.
[// арк.94 зв.] Владимиръ Тевяшовъ	Изъ росіиского ⁹² стариннаго дворянства.
Андрей Куколевской	Изъ знатной козачей природы, грамотъ на дворянство не имѣть.
Николай Бедряга	Старшинской сынъ изъ иностранныхъ, отецъ ево в отставке полковникомъ.
Федоръ Лофицкой	За отлучкою в Санктъ-Петербургъ справки взыскать не с кого.
Подпрапорные	
Ілья Тертичниковъ	Ісъ козачихъ детей, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Іванъ Лофицкой	Ісъ поповскихъ детей, грамотъ на шляхетство не имѣет.
Семень Чехурской	Ізъ старшинскихъ дѣтей, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Лаврентей Пушкаревъ	Ісъ козачихъ дѣтей, грамотъ на шляхетство не имѣть.
[// арк.95] Петръ Могилевцовъ	Ісъ козачихъ дѣтей, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Дмитрей Емановъ	Старшинской сынъ, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Степанъ Подолской	Подпрапорничей сынъ, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Степанъ Голованевъ	Ісъ козачихъ детей, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Ілья Куколевскій	Старшинской сынъ, изъ знатной козачей природы.
Петръ Антоновъ	За укрьвателствомъ ево отъ полку, которой с определенія по н[ы]нѣ не явился, что онъ за человекъ, какой породы, полковой канцелярии не известно.
Іванъ Тевяшовъ	Изъ стариннаго росіиского ⁹³ дворянства.

⁸⁹ «г» написано на місці витертого тексту.

⁹⁰ Арк.65 «Прокофей».

⁹¹ Арк.65 «російскіе».

⁹² Арк.65 зв. «російского».

⁹³ Арк.65 зв. «російского».

Логинъ Головинской	Старшинской сынъ, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Степанъ Турчениновъ	Старшинской сынъ, отецъ ево былъ природной турченинъ і служилъ в Острогжскомъ полку полковымъ есауломъ, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Сава Бурляевской	Іс козачих дѣтей, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Михаило Савельевъ	Старшинской сынъ, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Петръ Лофицкой	Старшинской сынъ, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Петръ Вишневикий	Козачей сынъ, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Іванъ Астафьевъ	Старшинской сынъ, грамотъ на шляхетство не имѣть.
[// арк.95 зв.] Степанъ Жидковъ	Сынъ сотенного старшины, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Андрей Куликовской[!] ⁹⁴	Старшинской сынъ, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Василей Зайцов	Старшинской сынъ, грамотъ на дворянство не имѣть.
Іванъ Пушкаревъ	Іс козачих дѣтей, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Матвей Корнѣевъ	Козачей сынъ, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Петръ Никитинъ	Поповской сынъ, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Федоръ Могилевцовъ	Козачей сынъ, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Павель Подколзинъ	Із старшинскихъ дѣтей, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Іванъ Бедряга	Із иностранныхъ старшинские дѣти, отецъ ихъ в отставкѣ полковникомъ.
Григорій Бедряга	
Іванъ Протопопов	Старшинской сынъ, грамотъ на шляхетство не имѣть.
Петръ Куколевский	Із старшинскихъ дѣтей знатной козачей природы, грамотъ на шляхетство не имѣет.
Василей Ковалевской	Із старшинскихъ дѣтей, а о шляхетстве за неимениемъ ихъ при полку справитца нѣ по чему.
Данило Ковалевской	
Іванъ Острожской	Із старшинскихъ дѣтей, грамотъ на шляхетство не имѣють.
Іванъ Подколзинъ	
[// арк.96] Никита Алексіевъ	За неимениемъ при полку и гдѣ находитца за неизвѣстиемъ, справитца объ немъ нѣ по чему.
Данило Шапочка	Із старшинскихъ дѣтей, грамотъ на шляхетство не имѣють.
Іванъ Шапочка	
Петръ Сребдолской	Іс поповскихъ дѣтей, грамотъ на шляхетство не имѣють.
Алексій Сребдолской	
Городничей Матвей Лебединской	Іс козачих дѣтей, грамотъ на дворянство не имѣть.

Судья Федор Татарчуков⁹⁵

ЦДІАК України. – Ф.1817. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.91–96. Оригінал

⁹⁴ Арк.66 зв. «Куколевской».

⁹⁵ Особистий підпис.

Коментарі⁹⁶

Банческул Дмитро Антонович. Слобідський бригадир із 1758 по квітень 1763 рр., хоча фактично службові обов'язки не виконував від вересня 1762 р. Квартира була у сотенному містечку Змієві Ізюмського полку. У 1764 р. поскаржився до Комісії про слобідські полки на начальника Української дивізії князя *Кантемира Костянтина Антіоховича* щодо зловживань того, зокрема вимагання хабаря від слобідських полковників у розмірі 1,5 тис. руб., образ і погроз на їхню адресу, утисків козаків, залучення слобожан до різних робіт та захоплення землі в Богучарській сотні Острогозького полку дружиною К.Кантемира княгинею Софією⁹⁷.

Тихоцький Михайло Андрійович. Представник старшинського роду Харківського полку шляхетського походження. Народився наприкінці 1730-х рр. у родині підпрапорного, а з 1742 р. тишківського сотника Андрія Тихоцького. Останній був вихідцем із Правобережної України та з'явився на Слобожанщині близько 1712 р. Михайло не був записаний до підпрапорних Харківського полку, натомість перебував «в Харковской полковой канцелярії у посылках». На початку 1780-х рр. разом із братами володів землею біля Черкаських Тишок та слободи Липців. Мав п'ятьох синів і трьох доньок. 1786 р. записаний із родиною і братом до 2-ї частини Родовідної книги Харківського намісництва.

Любашевський Семен Степанович. Останній полковий суддя Ізюмського козацького полку (1755–1765 рр.). Народився близько 1716 р. в козацькій родині. Зробив канцелярську кар'єру, починаючи з сотенного писаря (1731 р.). Із ліквідацією слобідського козацтва служив воеводським товаришем Ізюмської провінційної канцелярії.

Сошальський (Розальйон-Сошальський) Осип Георгійович (Юрійович). Останній молодший полковий осавул Ізюмського козацького полку (1757–1765 рр.). Народився близько 1725 р. у старшинській родині, засновником якої був харківський полковий писар 1690-х рр. Юрій Розальйон-Сошальський. Рід мав шляхетське походження. Освіту здобув, очевидно, у Харківському колеґіумі. 1746 р. записаний підпрапорним Ізюмського полку, 1748 р. одержав уряд ізюмського полкового хорунжого. Впродовж 1756–1760 рр. перебував при квартирі *Кантемира Костянтина Антіоховича*. Із ліквідацією слобідського козацтва служив поручиком Ізюмського гусарського полку. Був одружений із представницею роду Кондратьєвих⁹⁸.

Таранухин Яків Іванович. Останній молодший полковий писар Ізюмського козацького полку (1756–1765 рр.). Народився на початку 1720-х рр. у козацькій родині. Вислужився з

⁹⁶ При укладанні біографічних довідок ми послуговувалися головню такими джерелами й літературою: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.1710. – Оп.2. – Спр.115. – 108 арк.; Спр.244. – 138 арк.; Ф.1807. – Оп.1. – Спр.130 – Арк.1–2; Спр.1148. – Арк.18 зв. – 19; 33 зв. – 35 зв.; Российский государственный архив древних актов. – Ф.16. – Оп.1. – Д.951. – Л.167–172 об.; Ф.342. – Оп.1. – Д.110. – Ч.8. – Л.36–38 об.; Ф.1355. – Оп.1. – Д.316. – 83 л.; Д.203. – 31 л.; Д.235. – 5 л.; Д.288. – 137 л.; Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.1343. – Оп.51. – Д.66. – 335 л.; Д.67. – 188 л.; Д.68. – 40 л.; Д.635. – 620 л.; *Савелов Л.М.* Список о дворянах вновь назначаемой Острогожской округи // *Его же.* Статьи по генеалогии и истории дворянства. – Санкт-Петербург, 1898. – С.1–12; [*Николайчик Ф.*] Записки новооскольского дворянина И.О.Острожско-Лохвицкого (с добавлением заметок сына его Петра Ивановича) // Киевская старина. – 1886. – №1. – С.350–370; №3. – С.729–762; №5. – С.130–154; №10. – С.330–368; №11. – С.472–499; №12. – С.627–663; Еліта Слобідської України: Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII ст. / Передм., упор. С.П.Потапенко. – К.; Х., 2008. – 496 с.; *Маслійчук В.Л.* Козацька старшина...; *Його ж.* Провінція...; *Литвинова Т.Н.* Организация и деятельность дворянских сословных учреждений Воронежской губернии последней четверти XVIII – первой половины XIX вв.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Воронеж, 2005. – 208 с.; *Потапенко С.* До вивчення історичної географії Острогожчини XVIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Т.СCLXXIII: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 2015. – С.88–106.

⁹⁷ ЦДІАК України. – Ф.1782. – Оп.1. – Спр.69. – 209 арк.

⁹⁸ Про рід Розальйонів-Сошальських див. докл.: *Потапенко С.П.* Слобідський старшинський рід Розальйонів-Сошальських: до реконструкції родоводу (кінець XVII – середина XIX ст.) // Генеалогічні записки. – Вип.11. – Л., 2013. – С.95–103.

канцелярського писаря (1739 р.). Служив секретарем в Ізюмській провінційній канцелярії. 1766 р. вийшов у відставку «за увечием правой руки и по немолодым летам»⁹⁹.

Сумець Андрій. Народився наприкінці 1730-х рр. у козацькій родині. Понадштатний канцелярист Ізюмської полкової канцелярії у першій половині 1760-х рр.¹⁰⁰

Кантемир Костянтин Антонович. Син молдавського господаря, князь. За легендою, рід Кантемирів походить від Тамерлана, зокрема його нащадків-мурз, котрі осіли у Криму. Генерал-лейтенант. У 1755–1762 рр. командував Українською дивізією, до складу якої входили слобідські полки. Квартирував в Охтирці. Конфліктував зі слобідським бригадиром *Банческулом Дмитром Антоновичем* і слобідськими полковниками¹⁰¹.

Шаховський Олексій Іванович (близько 1690–1737 рр.). Князь, сенатор, генерал-аншеф, фактичний правитель Гетьманщини в 1734–1737 рр. На чолі канцелярії Комісії впорядкування слобідських полків (1732–1734 рр.) здійснював заходи, спрямовані на обмеження їх автономії й бюрократизацію козацької служби¹⁰².

Татарчуков Федір Остапович. Останній полковий суддя Острогозького козацького полку (1760–1765 рр.). Народився між 1705 і 1715 рр. у старшинській родині Сумського полку. Його дід, із походження татарин, потрапивши в полон до козаків під час Чигиринських походів, прийняв православ'я під ім'ям Федора та під протекцією хрещеного батька сумського полковника Герасима Кондратьєва став сумським полковим хорунжим. На початку XVIII ст. сотникував у Лебедині, де у його будинку на головному міському майдані поблизу храму Преображення Господнього в листопаді – грудні 1708 р. квартирував Петро I під час лебединського колесування мазепинців. Тоді ж російська сторона залучала слобожан до таємних вилазок із метою вивідання інформації про розташування й кількість військ І.Мазепи та Карла XII. Федір, імовірно, загинув при участі слобожан у придушенні булавінців (1708 р.), а невдовзі помер його старший син Остап. Відтак малолітній онук Федір Остапович виховувався в родині дядька Петра. Із 1732 р. він служив підпрапорним Сумського полку, в 1739–1746 рр. – унтер-офіцером Слобідського драгунського полку. 1746 р. згідно з указом Військової колегії переведений до Острогозького полку молодшим полковим писарем і рік перебував у Петербурзі. Із 1747 р. – старший полковий писар, 1758 р. – ротмістр. 1763 р. представляв Острогозький полк при Комісії про слобідські полки. Тоді ж на нього доносив козак Петро Агарков зі звинуваченнями у вимаганні грошей. 1766 р. «за отличныя ево против протчих достоинства и прилагаемая при Камисии о Слободских полках труды» був представлений до відзначення чином колезького асесора¹⁰³. У своїй родинній хроніці син словінського сотника *Острозько-Лохвицького Остапа Федоровича Іван* нарікав, що його батько дуже потерпав від зловживань «звіра прелютого» полкового судді Татарчукова¹⁰⁴. Мав землеволодіння в Острогозькому повіті. Його син Григорій із родиною записаний до 2-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

⁹⁹ ЦДДАК України. – Ф.1815. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.1 зв. – 2.

¹⁰⁰ Там само. – Ф.1782. – Оп.1. – Спр.21. – 44 арк.; Спр.35. – 12 арк.; Ф.1722. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.253 зв.

¹⁰¹ Там само. – Ф.1782. – Оп.1. – Спр.69. – Спр.209 арк.; *Лобанов-Ростовский А.Б.* Русская родословная книга. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1895. – С.233–236; Сенатский архив. – Т.12. – Санкт-Петербург, 1907. – С.206; РГИА. – Научно-справочная библиотека. – №77561 [*Байер Г.З.*] История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира, сочинённая С.-Петербургской академии наук покойным профессором Беером с российским переводом и с приложением родословия князей Кантемиров. – Москва, 1783. – XXXII с. + 408 с.

¹⁰² *Ястребцов Е.* Шаховский, князь Алексей Иванович // Русский биографический словарь / Под ред. А.А.Половцова. – Т.22. – Санкт-Петербург, 1905. – С.576.

¹⁰³ ЦДДАК України. – Ф.1815. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.8 зв. – 9.

¹⁰⁴ Там само. – Ф.1782. – Оп.1. – Спр.13. – 4 арк.; *Головинский П.А.* Слободские казачьи полки. – Санкт-Петербург, 1864. – С.193; *Филарет [Гумилевский Д.Г.]* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд.3. – Москва, 1857. – С.442; [*Николайчик Ф.*] Записки... – №1. – С.358; *Корнієнко О.* Нариси військової історії України: Сумський Слобідський козацький полк 1659–1765 рр. – К., 2008. – С.280, 465.

Колтунов Федір Маркович. Народився близько 1731 р. в козацькій родині. 1751 р. почав козацьку службу в Острогозькому полку. Служив писарчуком у бригадній канцелярії слобідських полків та в Острогозькій полковій канцелярії, де з 1758 р. входив до штату канцеляристів, а впродовж 1763–1764 рр. виконував обов'язки полкового писаря. Вийшов у відставку ротмістром, певний час був комісаром у Бирючій. Особисто написав чолобитну «Б» «наказу» «острогожских дворян и владельцев» до Комісії нового Уложення. Мав сина Федора. Володів разом із трьома іншими власниками хутором Високим в Острогозькому повіті.

Тев'яшов Степан Іванович (бл. 1700 – 29 жовтня 1790 рр.). Останній острогозький полковник (1756–1765 рр.). Російський дворянин, син бригадира слобідських полків Івана Івановича й онук стольника, воеводи на Бітюці, острогозького полковника 1704–1725 рр. Івана Івановича Тев'яшових. У 1743 р. записаний підпрапорним Острогозького полку, 1752 р. призначений ротмістром регулярної роти. 1757 р. брав участь у прусській виправі слобідських полків. У 1759–1762 рр. очолював слобідську депутацію, яка їздила в Петербург «для испрошения о изнеможении Слободских полков милостивой резолюции». Мав конфлікт зі слобідським бригадиром *Банческулом Дмитром Антоновичем*. 1779 р. – острогозький повітовий, у 1779–1783 рр. – воронезький губернський предводитель дворянства. Мав трьох синів: *Володимира* – підпрапорний Харківського (1752–1760 рр.), сотник Острогозького (1760–1765 рр.) полків, бирючанський повітовий (1780 р.), острогозький повітовий (1794–1797, 1799–1806 рр.) предводитель дворянства; *Івана* – підпрапорний Харківського (1752–1760 рр.) й Острогозького (1760–1765 рр.) полків, острогозький повітовий предводитель дворянства (1786–1787 рр.); *Василя* – підпрапорний Острогозького полку (1764–1765 рр.), острогозький повітовий предводитель дворянства (1799–1806 рр.)¹⁰⁵. Записаний із дітьми до 6-ї частини Родовідної книги Воронезької губернії. Тев'яшови були найбільшими землевласниками в Острогозькому й Бирючанському повітах, також мали володіння в Коротояцькому повіті Воронезького намісництва. *Острозько-Лохвицький Іван Остапович* залишив такі спогади: «Октября 29-го (1790 р. – С.П.) умре бригадир старик Степан Иванович Тевяшов. Был человек весьма добродетельный и доброй, дожив старости 90 лет и с чистым покаянием умре, и погребен в своей слободе Колыбелки над Доном, пониже города Острогожска»¹⁰⁶.

Голубин (Голуб) Іван Никифорович. Острогозький обозний упродовж 1760–1763 рр. Служив від 1722 р. Не виключені його родинні зв'язки з сумським сотником С.Голубом другої половини XVII ст. чи з розгалуженим шляхетським і козацько-старшинським родом Голубів. На 1762 р. володів купленими в місцевих козаків млинами на річках Толучіївці та Підгорній. Доносив *Кантемирові Костянтину Антоновичу* на *Татарчукова Федора Остаповича*¹⁰⁷. Помер наприкінці 1763 або на початку 1764 рр.¹⁰⁸

Зайцев Гаврило Федорович. Останній старший полковий осавул Острогозького полку (1757–1765 рр.). Народився близько 1714 р. в козацькій родині, з 1735 р. козак Ізюмського полку, в 1737–1743 рр. служив у Слобідському драгунському полку, брав участь у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. У 1747 р. згідно з указом Військової колегії призначений уривським сотником Острогозького полку. Ходив у Ліфляндський (1748 р.) і Пруський (1757 р.) походи, 1758 р. одержав чин поручика. Мешкав в Уриві, де з 1766 р. очолював комісарство. Здобув чин колезького асесора. 1780 р. коротояцький предводитель дворянства. Володів хутором Задонським і «хутором для скотоводства» під Уривом, також пустищем під Острогозьком. Мав трьох синів: *Василя* – підпрапорний Острогозького (1755–1764 рр.) й

¹⁰⁵ Головинский П.А. Слободские... – С.189–193; Лобанов-Ростовский А.Б. Русская родословная книга. – Т.2. – С.291; Родословная книга потомственных дворян Харьковской губернии / Авт.-сост.: О.С.Гнездило, Л.М.Момот, Л.А.Панасенко, А.Ф.Парамонов, Е.В.Сафонова. – Х., 2010. – С.551–552.

¹⁰⁶ [Николайчик Ф.] Записки... – №5. – С.133.

¹⁰⁷ ЦДІАК України. – Ф.1782. – Оп.1. – Спр.69. – 209 арк.

¹⁰⁸ Там само. – Ф.1817. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.53–53 зв.; Спр.94 – Арк.193.

Ізюмського (1764–1765 рр.) полків, вахмістр Ізюмського гусарського полку, куп'янський предводитель дворянства (1780 р.); Андрія – підпрапорний Ізюмського полку (1764–1765 рр.), «надзиратель больных» в Острогозькому гусарському полку (з 1765 р.); Івана – коротояцький предводитель дворянства (1811–1812 рр.). Василь та Іван Гавриловичі з родинами записані до 3-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Бутков Микита Огійович. Останній молодший полковий осавул Острогозького козацького полку (1759–1765 рр.). Народився близько 1700 р. в козацькій родині. Із 1741 р. служив писарчуком в Ізюмській полковій канцелярії. Працював канцеляристом при різних комісіях, які на той час діяли на Слобожанщині, у справах бригадної канцелярії їздив до Петербурга та Москви, був залучений до укладання «описи географических известий» по Белгородській губернії (1760 р.). 1766 р. вийшов у відставку поручиком. Мешкав в Острогозьку, мав синів Василя й Олексія. Василь був одружений із донькою *Тертичникова Іллі Тимофійовича* Оленою. Вдова Микити Феодосія та його діти з родинами записані до 2-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Остаф'єв Микола Хомич. Останній полковий ротмістр Острогозького козацького полку (1760–1765 рр.). Народився близько 1732 р. у сім'ї молдавських переселенців. Служив підпрапорним (1746–1752 рр.), ливенським сотником (1752–1760 рр.) Острогозького полку¹⁰⁹. Очолював Осинівське комісарство, володів хуторами Широким і Нагольнянським під Острогозьком і хуторами під Ровеньками. Записаний із дітьми до 3-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Тимошенков (Тимошенко) Іван Павлович. Останній старший полковий писар Острогозького козацького полку (1757–1765 рр.). Народився близько 1729 р. в козацькій родині в Ізюмі. Впродовж 1741–1757 рр. піднявся від копіїста Ізюмської до старшого полкового писаря Острогозької полкових канцелярій. 1765 р. обіймав посаду секретаря Острогозької провінційної канцелярії, був звільнений у зв'язку з хворобою. Мешкав у слободі Закотній. Його вдова з дітьми записані до 2-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Тимошенков (Тимошенко) Федір Павлович. Останній молодший полковий писар Острогозького полку (1759–1765 рр.). Народився близько 1717 р., старший брат *Тимошенкова (Тимошенка) Івана Павловича*. Зробив схожу кар'єру в тих самих установах. Не виключено, що кар'єрному зростанню Тимошенків посприяв їхній старший брат – ізюмський ратушний писар, а пізніше сотник і зять ізюмського полковника Федора Краснокутського Герасим Тимошенко. Із ліквідацією слобідського козацтва очолював Калитвянське комісарство, дослужився до чину губернського протоколіста¹¹⁰.

Куколевський Андрій Леонтіївич. Народився близько 1712 р. у старшинській родині. Його прадідом був ізюмський козак, пізніше ізюмський полковий суддя Андрій Скотченко, по смерті котрого дружина (прабабуся Андрія) вийшла заміж удруге за острогозького полковника 1698–1704 рр. Федора Куколя (Куколевського). Із 1732 р. служив підпрапорним, у 1740–1761 рр. – острогозьким полковим хорунжим. Мешкав в Острогозьку, володів хуторами Граковим і Криничним. Мав синів: *Іллю* – підпрапорний Острогозького полку (1750–1764 рр.), з 1764 р. відставний сотник, та Івана – вахмістр, пізніше поручик Острогозького гусарського полку, засідатель Острогозького нижнього земського суду. Ілля Андрійович із дружиною Наталею з Єманових і дітьми записані до 2-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Єманов Яким Андрійович. Народився близько 1694 р. в родині сотника. Із 1728 р. служив підпрапорним Острогозького полку, з 1741 р. – осинівським сотником. 1766 р. вийшов

¹⁰⁹ Там само. – Ф.1723. – Оп.1. – Спр.15. – 9 арк.

¹¹⁰ Там само. – Ф.1722. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.8; Ф.1584. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.70–71 зв.; Ф.1807. – Оп.1. – Спр.1875. – Арк.66.

у відставку поручиком. Мешкав у слободі Осинівій. Мав сина *Дмитра* – підпрапорного Острогозького полку (з 1745 р.)¹¹¹.

Подколзин Андріан Степанович. Народився близько 1703 чи 1714 рр. в родині кам'янського сотника Ізюмського полку. Служив підпрапорним, з 1746 р. – ровеньківським сотником Острогозького полку. Окрім батьківського хутору Підколзівки поблизу містечка Кам'янки, володів млином, коморою й сіножатною лукою біля слободи Ровеньків. 1766 р. вийшов у відставку поручиком. Сини: *Павло* та *Іван* – підпрапорні Острогозького козацького полку. Павло продовжив службу в Острогозькому гусарському полку, мав синів Івана (старобільський повітовий предводитель дворянства в 1807–1810 рр.) й Максима¹¹².

Шапочка Іван Федорович. Сотничий син, із 1741 р. служив підпрапорним, у 1747–1765 рр. – острогозьким сотником. Напередодні ліквідації слобідського козацтва був заарештований начебто за порушення військових приписів та «в оруженні ... обнаженної сабли с угрозами, хто на ево пойдет, заколоть, и в стрелянни ис покоев своего дома по приходе для взята под надлежащей караул». Рік просидів під арештом в Ізюмі. Звільнений з огляду на немолодий вік слобідським губернатором Євдокимом Щербініним із позбавленням чинів, але «в разсуждении, как он был старшина» без покладення в подушне¹¹³. Був одружений із донькою корочанського священика Марією, яка доводилася рідною сестрою слонівському сотнику *Острозькому (Острозько-Лохвицькому) Осипові Федоровичу*. Мав синів: *Данила* – із 1756 р. козак, із 1762 р. підпрапорний Острогозького полку, *Івана* – із 1762 р. підпрапорний Острогозького полку, Михайла, Єлисея, Олександра та дочку Надію. Записаний із дітьми до 6-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії¹¹⁴.

Острозький (Острозько-Лохвицький) Осип Федорович (? – 21 червня 1771 р.). Син корочанського священика Федора Климентовича, рід якого походить із Лохвиці. Із 1734 р. служив підпрапорним Харківського полку, 1749 р. переведений сотником до Слонівської сотні Острогозького полку. Дружина – Варвара з Ковалевських, з якою мали сина *Івана* (1750–1825 рр.) – підпрапорний Острогозького полку (1761–1765 рр.) та доньок Ганну й Марію. Іван, а пізніше його син Петро, вели родинну хроніку, куди занотовували «дела дивные и удивления достойныя»¹¹⁵.

Лисаневич Іван Степанович. Син балаклійського сотника 1720–1730-х рр., пізніше ізюмського полкового судді Степана Лисаневича. Рід мав шляхетське походження. Із 1745 р. служив канцелярським писарем Ізюмської полкової канцелярії. 1748 р. записаний підпрапорним Ізюмського полку, тоді ж значився значковим товаришем Миргородського полку. 1751 р. іменним указом Єлизавети Петрівни призначений сотником у слобідські полки, 1753 р. одержав калачіївський уряд Острогозького полку. Їздив до Москви в полкових справах. 1757 р. брав участь у Пруському поході, 1760 р. перебував у Петербурзі, 1763 р. разом із *Татарчуковим Федором Остаповичем* представляв Острозький полк у Комісії про слобідські полки¹¹⁶. Восени 1765 р. відставлений секунд-майором, пізніше здобув чин дійсного статського радника¹¹⁷. Мешкав у слободі Калачах. Володів хутором Мининським, винокурнею, сіножатними луками та лісом під Богучаром. У 1779–1785 рр. – богучарський

¹¹¹ *Филарет [Гумилевский Д.Г.]* Историко-статистическое... – Отд.5. – Москва, 1857. – С.319.

¹¹² ЦДДАК України. – Ф.1817. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.54; Спр.112. – Арк.5 зв. – 6; Доклады и приговоры, состоявшиеся в правительствующем Сенате в царствование Петра Великого. – Т.4 (1714 г.). – Кн.II (Июль – декабрь). – Санкт-Петербург, 1891. – С.920.

¹¹³ ЦДДАК України. – Ф.1815. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.3.

¹¹⁴ Там само. – Ф.1817. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.5; Спр.9. – Арк.75–76.

¹¹⁵ Див. докл.: *Поташенко С.П.* Слобідська священицько-старшинська родина Острозько-Лохвицьких та їхня хроніка (про героїв однієї публікації у «Київській старовині») // Київська старовина. – 2012. – №5-6. – С.156–166.

¹¹⁶ ЦДДАК України. – Ф.1722. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.118; Ф.1782. – Оп.1. – Спр.21. – 9 арк.; Ф.1723. – Оп.1. – Спр.16. – 8 арк.; *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. – Т.3 (Л–О). – К., 1912. – С. 123–126; *Кривошея В.* Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К., 2010. – С.468–469.

¹¹⁷ ЦДДАК України. – Ф.1815. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.19 зв.

повітовий предводитель дворянства. 1780 р. – калитвянський повітовий суддя Воронежського намісництва.

Вінецький (Венецький) Гаврило Антонович. Народився близько 1725 р. у старшинській родині. Від 1751 р. служив підпрапорним Острогозького полку, через два роки посів уряд сотника. Мав чотирьох синів: Івана, Миколу, Ореста, Олексія. Володів «дачею», селом Вириття і землею в Коротояцькому повіті У лютому 1771 р. його садибу у слободі Єндовище пограбувала команда воронезького коронного повіреного підполковника Титова¹¹⁸.

Рахмин Сава Іванович. Народився близько 1730 р. в родині сотника. Із 1745 р. – підпрапорний, 1754 р. – сотник. Мешкав у слободі Тростянці під Острогозьком. Мав землеволодіння в Коротояцькому й Острогозькому повітах. Його вдова Ганна з дітьми та їхніми родинами записані до 1-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Москаленков Іван Гнатович. Мав козацьке походження. Із 1744 р. служив сотенним писарем Ізюмському полку, 1748 р. – підканцеляристом, 1752 р. – підпрапорним. Із 1758 р. – бирючанський сотник Острогозького полку, мешкав у Бирючій. Перебував два роки при бригадній канцелярії слобідських полків, двічі їздив до Петербурга в полкових справах, також до Москви¹¹⁹. Вийшов у відставку поручиком. Разом з іншими власниками володів Великим Усердським лісом під Усердом. 1780 р. – дворянський засідатель Бирючанського повітового суду. З дружиною Параскою із Сребдольських і дітьми записані до 2-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Урсул Іван Самійлович. Народився близько 1721 р. в родині харківського сотника, молдаванина Самійла Урсула. 1739 р. записаний підпрапорним Харківського полку. Тоді ж брав участь у Кримському поході й у виправах на Українську лінію. 1757 р. призначений сотником до Острогозького полку. Після скасування козацького устрою очолював Міловатське комісарство. Мешкав у слободі Міловатці, мав синів Григорія, Івана, Василя та Максима, котрі успадкували хутір Чистоплесний, сіножатну луку й урочище в Богучарському повіті Воронежського намісництва. 1780 р. Григорій Іванович у чині поручика був дворянським засідателем Богучарського повітового суду, його син Олександр був богучарським предводителем дворянства в 1837–1841 рр. Василь, Григорій та Іван Івановичі записані до 4-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Косенков Михайло Якович. Народився близько 1720 р. в козацькій родині, з 1737 р. служив козаком. Брав участь у російсько-турецькій війні 1738–1739 рр. У 1752 р. зарахований до підпрапорних, 1756 р. одержав уряд сотника. Мешкав в Острогозьку. Був одружений із донькою полкового хорунжого *Кукалевського Андрія Леонтіївича* Ганною. Вдова з дітьми записані до 2-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Голодолинський Дмитро Петрович. Народився близько 1734 р. в родині закотянського сотника Петра Голодолинського. Із 1754 р. служив підпрапорним, за два роки призначений сотником, очевидно, на батьківський уряд. Мешкав у слободі Закотній. 1766 р. вийшов у відставку прапорщиком. Його син поручик Семен із родиною й донька Анастасія записані до 2-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії¹²⁰.

Сіверський Лев Васильович. Народився на початку 1730-х рр. у сотничій родині. Служив підпрапорним із 1745 р. Брав участь у Пруському поході й того ж 1757 р. одержав уряд сотника. Володів хутором Сіверським під Калитвою, також родині належала «дача», пустища й хутір під Острогозьком. Його син Мойсей був дворянським засідателем Калитвянського нижнього земського суду (1780 р.). Записаний із родиною до 1-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

¹¹⁸ Там само. – Ф.1807. – Оп.1. – Спр.1193. – 68 арк.

¹¹⁹ Там само. – Ф.1782. – Оп.1. – Спр.2. – 144 арк.

¹²⁰ Там само. – Ф.1723. – Оп.1. – Спр.5. – 5 арк.; Ф.1815. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.12 зв. – 13.

Куколевський Іван Сергійович. Народився близько 1738 р. у старшинській родині й доводився двоюрідним племінником *Куколевському Андрієві Леонтійовичу*. Із 1753 р. служив підпрапорним, 1757 р. – сотником. Мешкав у містечку Богучарі, там же володів пустищем Цибулиною і слободою Осинівкою. Записаний із родиною до 1-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Жидков Андріан Якович. Народився близько 1719 р. Його батько служив полковим обозним у Слобідському драгунському полку. Із 1753 р. – козак, 1755 р. – підпрапорний, 1757 р. – уривський сотник Острогозького полку. 1763 р. доніс до Комісії про слобідські полки на полкового осавула *Зайцева Гаврила Федоровича*, що той на нього «начал имеет [...] злобу», відколи Жидкова призначили на сотенний уряд. Комісія вирішила, що Зайцев може «яко о бесчестии ево просить сатисфакции»¹²¹. Після ліквідації козацького устрою очолював комісарство. Мав синів Степана й Олександра. 1780 р. у чині прапорщика був дворянським засідателем Калитвянського повітового суду. Напевно, його онук Микола Степанович записаний із родиною до Родовідної книги Воронежської губернії в 1836 р.

Синельников Василь Васильович. Народився близько 1720 р. в родині канцеляриста, пізніше острогозького полкового писаря Василя Синельникова. Із 1740 р. – канцелярський писар, потім зарахований до підпрапорних, із 1758 р. – старобілівський сотник. 1766 р. відставлений прапорщиком, мешкав у слободі Старій Білій. Його вдова з дітьми записані до 2-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Павлинський Дорофій Миколайович. Народився у середині 1730-х рр. у священницькій родині. Із 1753 р. служив підпрапорним, 1759 р. – сотником. Брав участь у Пруському поході. Відставлений підпоручиком. Мешкав у слободі Новій Білій. Записаний із родиною до 2-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Головинський Андрій Якович. Народився у середині 1720-х рр. у старшинській родині. Із 1745 р. – підпрапорний, 1759 р. – сотник. Брав участь у Пруському поході. Мешкав у слободі Білолуцькій. Записаний із родиною до 2-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Тужкановський Семен. Із 1740 р. служив підпрапорним, із 1749 р. – сотником. Брав участь у Пруському поході. 16 липня 1762 р. відставлений за «падучою хворобою». Був представлений до чину полкового осавула.

Каневецький (Коневицький) Прокіп. Мав козацьке походження. Інтриган, кар'єрист. 1749 р. переведений із Харківського полку в Острогозький, де отримав калачіївський сотенний уряд. У відповідь на його доноси щодо зловживань слобідської старшини було сформовано Комісію про слобідські полки, яка підготувала ґрунт для ліквідації слобідського козацтва.

Пушковський Петро Дмитрович. Народився у середині 1730-х рр., за походженням грек. Із 1752 р. служив підпрапорним, із 1760 р. – толучіївським сотником. Брав участь у Пруському поході. Мешкав у слободі Бирючій, де певний час очолював комісарство. Його вдова з дітьми записані до 2-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Турченинов Іван Матвійович. Народився наприкінці 1720-х або на початку 1730-х рр. у сотничій родині. Із 1744 р. – підпрапорний, 1760 р. – сотник. Брав участь у Пруському поході. Мешкав у слободі Ливенках під Бирючою. Мав сина Степана – бирючанський повітового предводителя дворянства (1804–1806 рр.), одружений із донькою *Вінецького (Венецького) Гаврила Антоновича* Ганною. Степан із родиною записані до 1-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Лисаневич Тихін Степанович. Очевидно, молодший брат *Івана Степановича Лисаневича*. 1753 р. записаний до підпрапорних Харківського полку. 1755 р. служив ординарцем при бригадирі В.Капністі, потім брав участь у Пруському поході. У 1760 р. разом із *Лисаневичем Іваном Степановичем* їздив до Петербурга, тоді ж отримав уряд сотника в

¹²¹ Там само. – Ф.1782. – Оп.1. – Спр.33. – 17 арк.

Острогозькому полку. Суддя Калитвянського повітового суду (1780 р.). Володів слободою Саприною в Острогозькому й винокурнею в Богучарському повітах. Був одружений із сестрою *Бедряг Миколи, Івана, Григорія Васильовичів* Марією. Записаний із родиною до 2-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Куколевський Андрій Максимович. Народився у середині 1730-х рр. у родині полкового обозного. Із 1748 р. – козак, 1753 р. – підпрапорний, 1760 р. – сотник Острогозького полку, пізніше прапорщик. Був одружений із Параскою з Ковалевських. Володів двома слободами та пустищем під Острогозьком. Записаний із родиною до 1-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Бедряга Микола Васильович. Син молдавського полковника Василя Бедряги. Із 1750 р. – козак, 1753 р. – підпрапорний, 1760 р. – сотник 3-ї Острогозької сотні. Був одружений із донькою *Татарчукова Федора Остаповича* Марією, з якою мали синів Федора – богучарський повітовий предводитель дворянства в 1806–1813 рр., і Самійла. Володів лісом, слободою Писарівкою в Богучарському й хутором Береговим в Острогозькому повітах. Марія принесла в посаг хутори Титарів і Плоский у Богучарському повіті. У чині секунд-майора суддя Богучарського повітового суду (1780 р.), бучарський повітовий (1785–1789 рр.), воронезький губернський предводитель дворянства (1795–1798 рр.).

Острозький (Острозько-Лохвицький) Федір. Представник священницько-старшинської родини Острозько-Лохвицьких, син священника. Із 1744 р. – служив козаком, наступного року записаний підпрапорним, із 1761 р. сотник.

Тертичніков Ілля Тимофійович. Народився на початку 1720-х рр. у родині савинського сотника Ізюмського полку Тимофія Тертишника. Із 1738 р. писарчук Ізюмської полкової канцелярії, перебував при різних комісіях і брав участь у виправах у степ. 1740 р. записаний підпрапорним, 1758 р. переведений до Острогозького полку, де 1763 р. одержав сотницький уряд. Мав сина Василя¹²².

Чехурський Семен Гаврилович. Народився близько 1725 р. у старшинській родині. Підпрапорний із 1745 р. Брав участь у Пруському поході. Мешкав у слободі Бичку, володів хутором Чехурським у Богучарському повіті. Його син Андрій – капрал Острогозького гусарського полку, дворянський засідатель Бирючанського нижнього земського суду (1780 р.), володів слободою Юрасівкою під Острогозьком, одружений із Варварою з Куколевських. Андрій із родиною записані до 1-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Пушкарев Лаврентій Іванович. Народився близько 1732 р. в козацькій родині. Із 1745 р. – підпрапорний, 1762 р. – сотник, тоді ж атестований до відставки за «внутренню жестокую болѣзнию». Мешкав у слободі Талах. Його вдова з дітьми та їхніми родинами записані до 1-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Могилевцев Петро Савич. Підпрапорний із 1745 р. Мешкав у слободі Ливнах. Мав п'ятьох синів: Кузьму, Гаврила, Василя, Івана, Григорія.

Подольський Степан Кирилович. Народився на початку 1720-х рр. у старшинській родині Сумського полку, де з 1747 р. служив підпрапорним. 1759 р. переведений до Острогозького полку. Володів хутором Долина в Острогозькому, орною землею, сіножатною лукою, лісом і «дачею» в Богучарському повітах. Записаний із родиною до 1-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Голованев Степан Степанович. Народився на початку 1730-х рр. у козацькій родині, з 1744 р. – підпрапорний. Наприкінці 1762 р. відставлений сотником «за приключившеюся ломотною болѣзнию, от которой бывають временемъ и раны». Був одружений з Єфросинією з Куликовських, з якої мали синів Степана – павловський повітовий предводитель дворянства в 1815–1817 і 1823–1828 рр., Веніаміна, Івана, Василя, Олександра. Володіли пустищем

¹²² Там само. – Ф.1722. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.155.

Ясеновою в Острогозькому повіті. Записаний із родиною до 2-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Антонов Петро Гаврилович. Народився близько 1725 р. в козацькій родині. З 1748 р. – козак, 1751 р. – підпрапорний Ізюмського полку, 1757 р. переведений до Острогозького полку. Представники роду внесені до 1-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії в 1802 р.

Тев'яшов Іван Степанович див. *Тев'яшов Степан Іванович.*

Тев'яшов Володимир Степанович див. *Тев'яшов Степан Іванович.*

Куколевський Ілля Андрійович див. *Куколевський Андрій Леонтійович.*

Єманов Дмитро Якимович див. *Єманов Яким Андрійович.*

Головинський Логвин Якович. Народився близько 1731 р. у старшинській родині, молодший брат *Головинського Андрія Яковича.* Із 1745 р. служив підпрапорним. Мешкав у слободі Білолуцькій. Записаний із родиною до 2-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Турченинов Степан Матвійович. Народився близько 1734 р. у сотничій родині, молодший брат *Турченинова Івана Матвійовича.* Служив підпрапорним із 1752 р. Мав сина Івана.

Бурляевський Сава Іванович. Народився близько 1730 р. в козацькій родині, з 1752 р. служив підпрапорним. Мав сина Івана. Володів разом з іншими власниками хутором Високим в Острогозькому повіті.

Савельєв Михайло Данилович. Народився близько 1735 р. у старшинській родині, 1752 р. записаний підпрапорним. Мешкав у слободі Старій Білій. Записаний із родиною до 1-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Лохвицький (Острозько-Лохвицький) Петро Михайлович. Народився близько 1745 р. в родині богучарського сотника Михайла Лохвицького, доводився племінником *Острозько-Лохвицькому Осипу Федоровичу.* 1756 р. записаний до підпрапорних, але навчався у Харківському колеґіумі. Впродовж 1764–1765 рр. служив підпрапорним, був покараний палицями за якісь «непристойності», вчинені в Острогозькій полковій канцелярії. Продовжив службу в Острогозькому гусарському полку. Дворянський засідатель Богучарського повітового суду у чині прапорщика (1780 р.). Разом із молодшим братом аудитором і капітаном-справником Богучарського нижнього земського суду Павлом володів пустищами Тонконоговою і Плоскою та садом у Богучарському повіті. Записаний із родиною до 1-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Вишневський Петро Леонтійович. Народився близько 1735 р. в козацькій родині. Із 1748 р. – сотенний писар, 1754 р. – підпрапорний Острогозького полку. Відвідував Москву й Петербург у полкових справах, брав участь у Пруському поході, пізніше депутат Уривського комісарства. Його вдова із сином записані до 6-ї частини Родовідної книги Курської губернії.

Остаф'єв Іван Хомич. Молодший брат полкового ротмістра *Остаф'єва Миколи Хомича.* Із 1752 р. – козак, 1754 р. – підпрапорний. Брав участь у Пруському поході й виправах у степ. Пізніше поручик, калитвянський повітовий предводитель дворянства (1780 р.). Володів хуторами Верхом і Гавриловим під Острогозьком та разом зі старшим братом – хуторами під Ровеньками. Записаний із родиною до 2-ї частини Родовідної книги Воронежського намісництва.

Жидков Степан Михайлович. Народився близько 1733 р. у підпрапорницькій родині. Служив підпрапорним із 1755 р., брав участь у Пруському поході. 1764 р. відставлений сотником. Володів пустищем Нагірною в Острогозькому повіті.

Куколевський Андрій Іванович (помилково в одному зі списків «Куликовський»). Представник старшинської родини Куколевських, сотничий син. Служив підпрапорним із 1764 р., пізніше отримав чин прапорщика. Володів пасікою, сінним покосом і хутором Хрипуновим у Богучарському повіті. Записаний із родиною до 1-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Зайцев Василь Гаврилович див. *Зайцев Гаврило Федорович.*

Пушкарев Іван Іванович. Народився близько 1732 р. в козацькій родині, молодший брат *Пушкарева Лаврентія Івановича*. Із 1756 р. служив підпрапорним, у 1764 р. відставлений сотником. Мав трьох синів: Данила, Петра, Матвія.

Корнєєв Матвій. Служив підпрапорним із 1758 р., не виконав розпорядження полкової канцелярії, за що був заарештований.

Никитин Петро Іванович. Син протопопа, був козацьким підпомічником. Із 1758 р. служив підпрапорним, у 1762 р. відставлений за хворобами сотником. Мешкав у Старому Осколі.

Могилевцев Федір Федорович. Народився на початку 1740-х рр. у родині вихідця з козаків підпрапорного Федора Могилевцева. Служив підпрапорним із 1759 р.

Подколзин Павло Андріанович див. *Подколзин Андріан Степанович*.

Бедряга Іван Васильович. Син молдавського полковника Василя Бедряги, молодший брат *Бедряги Миколи Васильовича*. У 1760 р. записаний підпрапорним, на той час навчався. Був одружений із Ганною з Шидловських, з якою мали п'ятьох синів: Григорія, Дмитра, Олександра, Георгія, Василя.

Бедряга Григорій Васильович. Син молдавського полковника Василя Бедряги, молодший брат *Бедряги Миколи й Івана Васильовичів*. 1760 р. записаний підпрапорним, на той час навчався. Внесений із родиною до 3-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Протопопов Іван. Народився у старшинській родині. Служив підпрапорним із 1761 р.

Куколевський Петро Сергійович. Народився близько 1743 р. у старшинській родині Куколевських, молодший брат *Куколевського Івана Сергійовича*. Служив підпрапорним із 1761 р., продовжив службу в Острогозькому гусарському полку. Володів пустищем Кислишною, хутором Микитівським і «дачею» Голубенською під Богучаром.

Ковалевський Василь. Представник старшинської родини Харківського полку. Із 1750 р. навчався, 1761 р. – служив підпрапорним Острогозького полку.

Ковалевський Данило. Представник старшинської родини Харківського полку. Із 1758 р. навчався, 1761 р. записаний підпрапорним Острогозького полку.

Острозький (Острозько-Лохвицький) Іван Осипович див. *Острозький (Острозько-Лохвицький) Осип Федорович*.

Подколзин Іван Андріанович див. *Подколзин Андріан Степанович*.

Олексій Микита. Напевно, походив із поспільства. Записаний підпрапорним у 1761 р.

Шапочка Данило Іванович див. *Шапочка Іван Федорович*.

Шапочка Іван Іванович див. *Шапочка Іван Федорович*.

Сребдолський Петро (Микитович?). Син священника, із 1745 р. служив протоколістом у Полтавському духовному правлінні та Белгородській духовній консисторії. 18 січня 1762 р. призначений підпрапорним до Острогозького полку, а 28 березня того ж року – кам'янським сотником Ізюмського полку. Одержав сотничий уряд в обхід інших старшин, що спричинило скарги з їхнього боку на недотримання порядку «старшинства». У 1766 р. відставлений прапорщиком.

Сребдолський Олексій Микитович. Син священника, напевно брат *Сребдолського Петра*. Служив протоколістом у Белгородській духовній консисторії. Із 1746 р. – козак, 1762 р. – підпрапорний Острогозького полку. 1762 р. відставлений сотником. Його вдова з дітьми записані до 1-ї частини Родовідної книги Воронежської губернії.

Лебединський Матвій Андрійович. Народився на початку 1720-х рр. у козацькій родині. Із 1738 р. – вахмістр Слобідського драгунського полку, 1748 р. – підпрапорний, пізніше квартирмейстер, городничий. Служив «вѣрно и добропорядочно», з огляду на що був атестований на полкового хорунжого. Мав сина Якова, котрий служив в Острогозькому гусарському полку. Володів хутором під Острогозьком.

The Lists of the Nobility (1762) **As a Little-Known Source on the History of the Ukrainian Cossack Officers**

Abstract. This article aims at making *The Lists of the Nobility (1762)*, a little-known source on the history of the Cossack officers (starshyna) of the Hetmanshchyna and the Sloboda Ukraine regiments, available for scholars through its contextualized publication and in-depth analyse. **The methodology** employed by the author includes methods of source studies as well as instruments applied within genealogical, prosopographic and social history studies, also in historical research of mentality. **The scientific novelty** of the article stems from the following: the author has found out the circumstances under which *The Lists* were composed, discovered *The List of the Nobility of the Ostrobozk Regiment* in the collections of the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv and prepared these sources for publication in keeping with the state-of-the-art in the Ukrainian archeography and historiography. **Conclusions.** *The Lists* were drawn up in response to Peter III's charter addressed to the hetman K. Rozumovskiyi and the Senate order issued on January 18, 1762, which both required *The Lists of the Little-Russian Nobility* together with the corresponding documents on the ennoblement to be sent to the Heraldry Office of the Senate. It seems that in the Hetmanshchyna this governmental command remained largely ignored, while in the Sloboda Ukraine regiments it caused certain discussions between the Kharkiv and Iziium regimental chancelleries as well as resulted in the preparation of *The List of the Nobility of the Ostrobozk Regiment*. If taken broadly, these documents give grounds to assert that the Sloboda Ukraine Cossack establishment was aware of its close relationship with the elite of the Hetmanshchyna, yet traced own rights and privileges from the tsarist charters that had been bestowed to the Sloboda Ukraine regiments in the late seventeenth and early eighteenth centuries. Moreover, *The List of the Nobility of the Ostrobozk Regiment* and the relevant sources demonstrate that the Ostrobozk starshyna did not constitute a consolidated community at the time when the local Cossackdom was abolished. However, in the ensuing decades the Ostrobozk Cossack-rooted nobility managed to preserve own cohesion even despite having been incorporated into the noble stratum of the Voronezh vicerealty.

Keywords: *The Lists of the Nobility*, Hetmanshchyna, Sloboda regiments, Ukrainian Cossack officers (starshyna), historical sources.

Листи Андре Мазона до Михайла та Катерини Грушевських

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.204>

УДК: 94(477)

Анотація. В публікації на підставі листів Андре Мазона до Михайла та Катерини Грушевських, котрі відклалися в їхньому родинному фонді у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, з'ясовуються особливості взаємин французького й українського інтелектуалів. **Методологічне підґрунтя** становить міждисциплінарний підхід. При цьому важливу роль відіграли методи філософського, загальнонаукового та конкретно-історичного характеру. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів, порівняльно-історичному методі, критичному аналізі документального матеріалу, виходячи з принципів об'єктивності й історизму. **Наукова новизна.** Листи А.Мазона до М. та К. Грушевських публікуються вперше. **Висновки.** Епістолярій висвітлює малознані контакти французького й українського вчених. Встановлено, що безпосереднім приводом до налагодження листування стала зацікавленість А.Мазона українською наукою, культурою, а також намагання М.Грушевського поширити свої історіографічні ідеї у Франції шляхом перекладу «Очерка истории украинского народа». Цим питанням присвячені листи початку ХХ ст. В роки еміграції український учений за посередництва французького колеги популяризував у Західній Європі видавничу продукцію очолюваного ним Українського соціологічного інституту. В другій половині 1920-х рр. кореспонденти порушували питання книгообміну та формування української колекції в бібліотеці Інституту славістичних студій у Парижі. Поряд із цим обговорювалася проблема наукового відрядження К.Грушевської до європейських академічних осередків, а також до французької столиці. Зміст опублікованого епістолярію дозволяє зробити висновки про багатолітні приятельські взаємини двох учених.

Ключові слова: Андре Мазон, Михайло та Катерина Грушевські, епістолярій, співпраця, інституційний книгообмін.

У грушевськознавчій літературі останнього десятиліття рецептивній проблематиці відведено особливу увагу. Це зумовлено зростаючим розумінням необхідності контекстуального осмислення інтелектуальної спадщини М.Грушевського, адже тривалий час панував стереотип, що вона створювалася винятково для «домашнього вжитку». При цьому найбільш вагомим джерелом для дослідників є розлогий епістолярій українського вченого, що дозволяє відтворити його численні професійні контакти та зрозуміти специфіку взаємин з представниками того чи іншого академічного середовища. Епістолярій цей, унаслідок буремних подій періоду кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., зберігся надзвичайно нерівномірно. Така особливість зумовила домінування в рецептивній грушевськіані російських, польських, німецьких сюжетів.

Вирівнюючи цей своєрідний проблемно-тематичний дисбаланс, спробуємо привернути увагу дослідників до феномену французької грушевськіани. І хоча на сьогодні є певні спроби її осмислення, вони здебільшого фрагментарні¹ або сфокусовані на періоді другої половини ХХ ст.² Свій аналіз ми розпочнемо з намагання реконструювати взаємини М.Грушевського

¹ *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.). – К.; Дрогобич, 2008. – С.217, 350, 352, 394.

² *Луняк С.* Вивчення наукової спадщини Михайла Грушевського у Франції // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.23. – К., 2013. – С.103–121.

з його сучасником, знаним французьким славістом Андре Мазоном (1881–1967 рр.). Наскільки про це дозволяють говорити надзвичайно нечисленні джерела, їх поєднували найбільш тривалі у часі, з-посеред інших французьких знайомих українського вченого, взаємини. Певним підтвердженням цього є й зібрані у фонді Грушевських листи А.Мазона, котрі друкуємо нижче.

Про обставини першого знайомства українського історика та його молодшого французького колеги нічого не відомо. Сам А.Мазон принагідно, вітаючи М.Грушевського з шістдесятиліттям, пригадував, що особисто знає ювіляра вже 23 роки, відтоді, як гостював у нього у Львові 1903 р.³ На жаль, він не вказав конкретнішої дати, тож ми не знаємо, чи знайомство відбулося до або після першої подорожі М.Грушевського в Париж, де він у квітні й на початку травня 1903 р. викладав курс української історії для слухачів Російської вищої школи суспільних наук. Це дозволило б нам припустити, що знайомство з А.Мазоном було пов'язане з науково-видавничими планами М.Грушевського, котрі з'явилися після відвідин французької столиці, зокрема наміром підготувати свій лекційний курс французькою.

Так чи інакше, але саме відтоді нав'язується епізодичний епістолярний діалог між двома славістами. Крім поодиноких листів А.Мазона про це також свідчать згадки у щоденнику М.Грушевського. Так, 3 (16) січня 1905 р. львівський історик занотував: «Потішив мене україн[ською] карткою Мазон»⁴. Ідеться, вочевидь, саме про привітання з нагоди Нового року, котре відклалося в архіві: «Вітаючи Вас з новим роком, бажаю Вам усього найкращого – Щиро прихильний до Вас Андре Мазон» (док. №1). Підтриманню взаємин між двома діячами сприяла й та обставина, що впродовж 1905–1909 рр. А.Мазон викладав французьку мову у Харківському університеті, тож у своїх поїздках між Батьківщиною та Російською імперією подеколи зупинявся у Львові. Про один із таких візитів на початку березня 1906 р. згадується у щоденнику М.Грушевського: «Був вчора Мазон в дорозі з Харкова»⁵.

У той час український історик, вочевидь, просив французького колегу бути посередником між ним і паризькими видавцями у справі перекладу та публікації його популярної історії України. Про це свідчить подячний лист А.Мазона, котрий, отримавши в подарунок «Очерк истории украинского народа», відразу висловився стосовно питання перекладу праці, порушеного, мабуть, самим автором. Адресант відписав до Львова: «Що ж стосується майбутнього видання французького перекладу, я поки не можу нічого певного Вам повідомити» (док. №2). Про посередницькі послуги А.Мазона у своєму щоденнику згадував і сам М.Грушевський. Так, наведена нотатка з приводу перебування французького колеги у Львові в березні 1906 р. мала продовження: «Просив я його (тобто А.Мазона – *Авт.*) попитати у Жіара, чого він хоче властиво»⁶.

У часи війни та революції ім'я А.Мазона на деякий час зникло зі сторінок мемуарних текстів М.Грушевського. Відомо, що в 1918 – на початку 1919 рр. французький славіст перебував у Петрограді при французькій військовій місії й з початком політики червоного терору опинився за ґратами, провівши кілька місяців у петроградській, а згодом – у московській в'язниці (сумнозвісній Бутирці). Лише у грудні 1918 р. за клопотанням М.Скрипника його випустили з ув'язнення, тож на початку 1919 р. він виїхав у Францію. Про свої поневіряння учений згодом напише у книжці «Військова та революційна лексика в Росії (1914–1918)» (Париж, 1920 р.), виявивши чудову обізнаність про революційні події та про нові реалії на теренах колишньої імперії Романових. Як знаємо, приблизно у цей же час змушений був виїхати до Європи й автор «Історії України-Руси».

³ Ювілей академіка М.С.Грушевського: 1866–1926. I: Ювілейні засідання. II: Привітання. – К., 1927. – С.138.

⁴ *Грушевський М.* Щоденник [1904–1905 рр.] / Підгот. до друку І.Гирича, О.Тодійчук // Український історик. – 2006–2007. – Ч.4/1-2. – С.35.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.108 зв.

⁶ Там само.

Взаємини А.Мазона та М.Грушевського відновилися вже в роки еміграційного побуту колишнього голови Центральної Ради, хоча обставини життя обох учених радше не сприяли особистій зустрічі. Як відомо, А.Мазон тоді працював у далекому від Парижа Страсбурзькому університеті, а український історик відвідував лише французьку столицю (у другій половині червня – в липні та листопаді 1919 р.⁷), опікуючись низкою суспільно-політичних і науково-організаційних проектів⁸. Описуючи своє перебування у Франції, М.Грушевський згадував про зустрічі з «кількома французькими ученими», але не наводив жодних імен.

Наскільки про це дозволяють говорити листи, приводом для відновлення кореспонденції стала науково-організаційна діяльність М.Грушевського в еміграції. Так, укотре отримавши в подарунок від українського колеги книжку, А.Мазон 11 грудня 1920 р. написав: «Я Вам дуже глибоко вдячний за пересилку мені свого “Abrégé de l’histoire de l’Ukraine”. Це саме той твір, якого нам так бракувало французькою мовою і Ви заповнили ним таку важливу лакуну. Я не забарюся згадати про його вихід у світ у першому номері нашого “Revue des Études Slaves”, який вийде наприкінці січня» (док. №3). Відзначимо, що він дотримався обіцянки та, дійсно, бібліографічний огляд з’явився на шпальтах нового французького часопису⁹, котрий у короткому часі здобув авторитет у славистичних колах. Відтоді французький журнал уважно стежив за розгорнутою М.Грушевським науково-дослідною роботою, інформуючи свого читача про її здобутки¹⁰. Подекуди такі бібліографічні огляди робив сам А.Мазон.

Ще один лист, який стосується цього періоду, також присвячений науковій діяльності М.Грушевського в рамках видавничої програми Українського соціологічного інституту, зокрема її рецепції у французьких академічних колах. У ньому адресант пропонував українському колезі особисту зустріч. Швидше за все, попри кількаразові гостинні запрошення А.Мазона відвідати Страсбург, давні знайомі так тоді й не побачилися. Принаймні М.Грушевський нічого не згадував про таку подорож у листах до третіх осіб.

Більш насиченими були взаємини українського та французького вчених у другій половині 1920-х рр. Так, А.Мазон відгукнувся вітальним адресом на широке вшанування 60-ліття М.Грушевського, висловивши захоплення багатою й різнобічною науковою діяльністю ювіляра та запевнивши його в «найщирішій дружбі»¹¹. Він також перепросив колегу, що не зміг особисто бути присутнім на його святі, але висловив надію на швидке побачення «у листопаді або грудні цього року». І дійсно, невдовзі після ювілейних заходів А.Мазону вдалося приїхати до Києва на запрошення ВУАН. Щоправда, сталося це дещо пізніше від запланованого терміну, а саме в першій половині березня 1927 р.

У Київ А.Мазон прибув разом з іншим знаним французьким славістом Антуаном Мартелем. Про перебіг цього візиту ми знаємо небагато. Сам М.Грушевський, коли вже гість поїхав, писав у листі до К.Студинського: «Ми приймали Мазона у себе приватно, як давнього знайомого, Академія – офіційно»¹². Зрозуміло, що візит авторитетних іноземців потрапив у поле зору радянських органів держбезпеки, чий сексот звернув увагу своїх кураторів на ігнорування М.Грушевським урочистого заходу, влаштованого академічним керівництвом на честь французів. Зрештою, як було відзначено в повідомленні, «нічим цікавим цей вечір не відзначався, це була звичайна офіційна церемонія з привітаннями та виступами»¹³.

⁷ Грушевський М. В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.4, кн.2: Листопад 1918 р. – жовтень 1926 р. – Л., 2013. – С.116–121, 136–139.

⁸ Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. – Херсон, 2021. – С.377–378, 380–381.

⁹ Мазон А. Chronique: publications // *Revue des Études Slaves.* – Tome premier. – Paris, 1921. – P.159–160.

¹⁰ Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Т.46, кн.ІІ: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1915–1938) / Упор. В.Тельвак. – Л., 2015. – С.461–472.

¹¹ Ювілей академіка М.С.Грушевського... – С.329.

¹² Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Г.Сварник. – Л.; Нью-Йорк, 1998. – С.208.

¹³ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.65. – Спр.С-13835 (справа-формуляр на Миколу Левченка). – Арк.90. Висловлюємо вдячність Оксані Юрковій за привернення уваги до цього сюжету.

Принагідно зауважимо, що пізніше співробітники радянських «органів» активно використовуватимуть цей візит при фабрикуванні гучної справи так званого «Українського національного центру»¹⁴.

Після Києва А.Мазон вирушив на Батьківщину через Львів. Він просив київського колегу посприяти в налагодженні контактів з очільниками НТШ для отримання повного комплексу видань товариства, що мали скласти основу української колекції в паризькому Інституті славистичних студій. Користуючись такою okazією, М.Грушевський передав через А.Мазона листа голові НТШ К.Студинському, де попросив піти назустріч побажанням французького вченого: «Проф. Мазон клопочеться коло скомплектування важніших українських наукових видань в Institut des Études Slaves, і ми йому в тім якомога помагаємо. Він дуже бажає одержати від Вас комплект “Записок”, і я думаю – та мабуть і Ви так само, що в інтересі нашим лежить се, щоб у сім Інституті – як у віденським семінарі славистики свого часу, був комплект видань тов[ариства]. Шевченка, отже варто постаратися!»¹⁵. Крім цього, київський академік просив львівського колегу пояснити французькому гостеві «Ваші відносини до Академії, варто їх йому знати»¹⁶. Ішлося, вочевидь, про тліючий конфлікт між К.Студинським і тодішнім академічним керівництвом в особах С.Єфремова та А.Кримського, що був продовженням їхнього протистояння з самим М.Грушевським.

Львівські українці надзвичайно гостинно прийняли А.Мазона. Вчений не тільки одержав повний комплект видань Шевченкового товариства, але й 2 липня 1927 р. був обраний закордонним членом цієї нетитулованої української Академії наук¹⁷. По поверненні в Париж він написав до Києва емоційного листа, в якому не шкодував подячних слів: «Я дуже вражений тим прийомом, який я отримав у Вас в Києві, і я неймовірно Вам за нього вдячний. [...] Я дуже задоволений також своїм перебуванням у Львові, де, завдяки Вам, я отримав якнайкращий прийом від Товариства Шевченка. Мсьє Студинський мав добру волю здобути для нашого Інституту слов'янських студій повну колекцію публікацій цього товариства, таку необхідну колекцію для всієї славистичної бібліотеки, що користується такою повагою, тож ось, таким чином, мало-помалу, однак достатньо швидко, зорганізується наш український фонд. [...] Ви нам так сильно допомогли досягти такого результату: ми Вам за це дуже вдячні» (підкреслення А.Мазона – *Авт.*; док. №5).

Також у згаданому листі А.Мазон порушив питання приїзду у Францію Михайла та Катерини Грушевських, про що, мабуть, ішлося під час їхньої зустрічі в Києві: «Ми були б дуже раді приймати Ваш кількадечний візит у Парижі. Не змушуйте нас занадто довго чекати. Що ж стосовно Вашої доньки, це справа вирішена у Ваших задумах, і ми не забаримося посприяти реалізації цього спроектованого вояжу: ми зробимо все від нас можливе, щоб зробити цю подорож легкою та корисною для її пошуків» (док. №5). Цій проблемі було присвячено лист М.Грушевського до паризького приятеля, чернетка якого відклалася в родинному фонді. З нього дізнаємося про рішення Грушевських відправити до Франції Катерину та Марію Сильвестрівну, для яких академік попросив колегу зробити необхідні дозвільні документи (док. №7). Сам М.Грушевський відмовився від подорожі через надмірну завантаженість, але додав: «Можливо цей вояж моєї дружини й моєї доньки надасть хоробрості здійснити й мені пізніше таку ж подорож і зробити візит до Вас, про який Ви мені казали у своєму листі» (док. №7).

¹⁴ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – С.104, 242.

¹⁵ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – С.208.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Члени Товариства дійсні // Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові: за роки 1926–1930. – Ч.69-70. – Л., 1930. – С.105.

А.Мазон дотримався своєї обіцянки оперативно вирішити справи з підготовкою дозвільних документів, тож К.Грушевська у супроводі матері наприкінці грудня 1927 р. виїхали в піврічне закордонне відрядження. Головною метою подорожі був саме Париж, але внаслідок хвороби Катерини до столиці Франції вона потрапила лише у квітні 1928 р. Там дослідниця працювала в бібліотеках, відвідувала наукові й мистецькі заходи, нав'язувала необхідні знайомства¹⁸. Крім можливих неофіційних зустрічей із А.Мазоном, Катерина виголосила доповідь на засіданні заснованого ним Французького товариства славистів.

Наукове відрядження К.Грушевської виявилось настільки успішним, що в неї виникло бажання повторити поїздку. Про це свідчить єдиний на сьогодні відомий нам лист А.Мазона до доньки М.Грушевського. В ньому французький учений писав про «надію Вас знову незабаром побачити у Парижі під час нового перебування тут для проведення студій» та інформував адресатку про можливість зустрічі з потрібними їй колегами (док. №6). Але, як знаємо, ані Михайла Сергійовича, ані його доньку радянська влада за кордон так і не відпустила. Більше того, подорож до Парижа та налагодження контактів із французькими фахівцями стали одним із сюжетів сфабрикованої проти К.Грушевської (вже по смерті патріарха родини) кримінальної справи.

У середині березня 1931 р. М.Грушевський разом із донькою Катериною виїхав у наукове відрядження – на сесію АН СРСР. Дорогою до Ленінграда історик захворів і зупинився в Москві. Він знав про арешти відомих діячів УПСР, колишніх членів Центральної Ради, і розумів, що невдовзі настане його черга. Після затримання й несподіваного звільнення М.Грушевському заборонили залишати місце «почесного заслання», і він провів останні роки свого життя у цьому місті, намагаючись постійно працювати науково за жертвовної підтримки доньки та дружини. У той час історик зі зрозумілих причин згорнув епістолярні й колежанські контакти. Попри це, знайомі М.Грушевського, котрі перебували у справах у радянській столиці, не оминали скромної оселі академіка. Так, І.Матяш у переліку відвідувачів опального діяча згадує й французького слависта («приїздив з Парижа [до Москви] за книгами професор Андре Мазон, який, вірогідно, відмовився від поїздки до української столиці після інформації про «українські справи»)¹⁹. Така зустріч дійсно могла відбутися в 1932 р., коли французький учений у статусі закордонного члена АН СРСР (був обраний 1928 р.) відвідував Москву на запрошення Всесоюзного товариства культурних зв'язків із закордоном²⁰. Утім нам поки що не вдалося прямими свідченнями підтвердити це припущення.

Своєрідним фінальним акордом взаємин двох інтелектуалів став некролог А.Мазона на передчасну смерть українського колеги. Відзначимо, що це був єдиний голос співчуття, котрий прозвучав від грона французьких славистів на українську адресу з цього сумного приводу. На шпальтах «Revue des Études Slaves» А.Мазон із жалем констатував: «Україна втратила свого історика: Михайло Грушевський помер [...], залишивши найбільш багату спадщину, якої українська традиція ще не мала. Цей вчений був визначним інтелектуалом своєї країни на початку ХХ ст.»²¹. Переповівши в біографічному річизці головні події життєвого і творчого шляху, французький славист підніс велич усебічної праці М.Грушевського на благо рідного народу. Саме жертвоне служіння українству, переконаний А.Мазон, змусило кабінетного вченого взятися за кермо відродженої Української держави, а згодом покликала організувати українознавчі студії в радянському Києві. Велична наукова та організаційна діяльність М.Грушевського загальновідома, відзначав автор. Навіть якщо взяти до уваги тільки дві фундаментальні історичні студії академіка та здобутки очолюваних ним наукових інституцій, можна говорити про епохальність його внеску до скарбниці української культури. «Інститут славистичних студій

¹⁸ Матяш І. Зірка першої величини: життєпис К.М.Грушевської. – К., 2002. – С.142–146.

¹⁹ Там само. – С.190.

²⁰ Див. докл.: Ржеуцький В.С. Андре Мазон, ВОКС и советско-французское научное сотрудничество (до Второй мировой войны) // Французы в научной и интеллектуальной жизни России. – Москва, 2010. – С.293–300.

²¹ Mazon A. Nécrologie: Mychajlo Hruševs'kyj // Revue des Études Slaves. – Tome quinzième. – Paris, 1935. – P.185.

у Франції, – підсумовував А.Мазон, – за працею якого пильно стежив та всіляко підтримував Михайло Грушевський, уважає за честь віддати шану й низький уклін пам'яті цього видатного дослідника»²². Відтоді, наскільки про це дозволяють говорити відомі нам джерела, французький славіст більше не звертався до аналізу спадщини свого українського колеги.

Як засвідчив проведений аналіз, у реконструкції взаємин чільних українського та французького славістів є чимало «білих плям», котрі спонукають до подальшого пошуку джерел. Насамперед ідеться про листи самого М.Грушевського, що мали б відкритися в документальній спадщині А.Мазона. Нині нам відома лише чернетка одного листа українського історика, котру наводимо нижче. Також наша розвідка оприявнює потребу перекладу та публікації нечисленних листів інших французьких інтелектуалів (назвемо для прикладу Ш.-В.Ланглюа, А.Мее, А.Леронже, Е.Лешера), які відклалися в архіві автора «Історії України-Руси». В підсумку така робота дозволить нам більш аргументовано говорити про особливості французької грушевськіани як важливої складової українсько-французького інтелектуального діалогу кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.

Опубліковані нижче листи А.Мазона відклалися в родинному фонді Грушевських, що зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ф.1235, оп.1, спр.619). Усього на сьогодні маємо шість кореспонденцій французького вченого. Доля листів Михайла та Катерини Грушевських до А.Мазона поки що невідома. Один лист М.Грушевського, як уже згадувалося, дійшов до нас у чернетці – маємо український варіант зі французькими вкрапленнями, а також франкомовний переклад. Наводимо більш повний франкомовний варіант, написаний, вочевидь, рукою К.Грушевської. Листовне спілкування французького та українських учених, як свідчить його зміст, збереглося далеко не повністю, причиною чого були згадані на початку статті втрати архіву Грушевських.

При археографічному опрацюванні листів усі текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкрито у квадратних дужках. Дрібні особливості тексту (закреслення, вставки над рядками) не обумовлюються. Назви творів, періодичних видань та видавництв автор писав як у лапках, так і без них. У публікації подаємо всюди в лапках. Авторські дати й місця написання листів наведено там, де вони є в оригіналі. Встановлені публікаторами дати подано у заголовку листа у квадратних дужках із відповідним коментарем. Українсько- та російськомовний тексти листів А.Мазона наведено в його власній редакції. Франкомовні тексти скопіював з оригіналів і переклав українською доктор історичних наук Євген Луняк.

REFERENCES

1. Hrushevskiy, M. (2006–2007). Shchodennyk [1904–1905 rr.] / Pidhot. do druku I.Hyrycha, O.Todiichuk. *Ukrainskyi istoryk*, 4/1-2, 15–74. [in Ukrainian].
2. Hrushevskiy, M. (2013). V pershii delehatsii Ukrainkoï partii sotsialistiv-revolutsioneriv. *Hrushevskiy M.S. Tvory: U 50 v., 4, 2: lystopad 1918 r. – zhovten 1926 r.*, 116–139. Lviv. [in Ukrainian].
3. Hrushevskiy, M.S. (2015). *Tvory: U 50 v., 46, 2: Retsenzii na pratsi Mykhaila Hrushevskoho (1915–1938)*. Lviv. [in Ukrainian].
4. Lunyak, Ye. (2013). Vychennia naukovoï spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho u Frantsii. *Istoriobnrafichni doslidzbennia v Ukraini*, 23, 103–121. [in Ukrainian].
5. Matiash, I. (2002). *Zirka pershoï velychyny: zhyttiepis K.M.Hrushevskoi*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Prystaiko, V., Shapoval, Yu. (1999). *Mykhailo Hrushevskiy: Sprava "UNT" i ostanni roky (1931–1934)*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Pyrih, R., Telvak, V. (2021). *Mykhailo Hrushevskiy: zhyttiepis na tli doby*. Kherson. [in Ukrainian].
8. Rzhentskij, V.S. (2010). Andre Mazon, VOKS i sovetsko-frantsuzskoe nauchnoe sotrudnichestvo (do Vtoroj mirovoj vojny). *Frantsuzy v nauchnoj i intelektualnoj zbivni Rossii*, 293–300. Moskva. [in Russian].
9. Svarnyk, H. (Comp.) (1998). *Lysty Mykhaila Hrushevskoho do Kyryla Studynskoho (1894–1932 rr.)*. Lviv; Niu-York. [in Ukrainian].
10. Telvak, V. (2008). *Tvorcha spadshobyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv (kinet XIX – 30-ti rr. XX st.)*. Kyiv; Drohobych. [in Ukrainian].

²² Ibid. – P.187.

Віталій ТЕЛЬВАК

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін,
Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка
(Дрогобич, Україна), telvak1@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

Євген ЛУНЯК

доктор історичних наук,
завідувач кафедри історії України, професор,
Ніжинський державний університет ім. М.Гоголя
(Ніжин, Україна), lunyak@ua.fm
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3469-3680>

Vitalii TELVAK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines,
I.Franko Drohobych State Pedagogical University
(Drohobych, Ukraine), telvak1@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

Yevhen LUNIAK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Head of History of Ukraine's Department, Professor,
M.Hohol Nizhyn State University
(Nizhyn, Ukraine), lunyak@ua.fm
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3469-3680>

№1

[кінець 1904 р.]²³

Вітаючи Вас з новим роком, бажаю Вам усього найкращого – Щиро прихильний до Вас.

André Mazon [підпис]
18, rue du Vieux Colombier

*ЦДЛАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.619. – Арк.5.
Оригінал, автограф, рукопис. Лист на візитній картці з типографським друком
«André Mazon. 18, rue du Vieux Colombier». Мова листа українська*

²³ Приблизно датувати цей лист дозволив щоденник М.Грушевського, в якому у записі від 3 (16) січня 1905 р. львівський історик занотував: «Потішив мене україн[ською] карткою Мазон» (див. прим.4).

№2

18 апреля [1905 р.]²⁴
(Париж)

Многоуважаемый профессор!

Я только что вернулся из Праги в Париж, и спешу сердечно поблагодарить Вас за посылку Вашего «Очерка истории украинского народа»²⁵. Что же касается будущего издания французского перевода, я не могу ничего определенного пока Вам сообщить. Brière²⁶, кажется, недоволен переводом и желает значительных поправок (впрочем на Вашем счету!). Обо всем этом мы поговорили с госп[одином] Boyer²⁷, и он Вам напишет поподробнее недели через две. – Прошу Вас принять уверение в моем глубоком уважении и совершенной преданности.

André Mazon [підпис]
18, rue du Vieux Colombier

Там само. – Арк.10–10 зв. Оригінал, автограф, рукопис. Мова листа російська

№3

Страсбург, 11 грудня 1920 [р.]

Вельмишановний і дорогий колего

Я Вам дуже глибоко вдячний за пересилку мені свого «Abrégé de l'histoire de l'Ukraine»²⁸. Це саме той твір, якого нам так бракувало французькою мовою, і Ви заповнили ним таку важливу лакуну.

Я не забарюся згадати про його вихід у світ у першому числі нашого «Revue des Études Slaves»²⁹, яке вийде наприкінці січня.

В очікуванні задоволення від нової зустрічі з Вами, прошу прийняти моє глибоке шанування, вельмишановний і дорогий колего, як знак найщирішої поваги.

Андре Мазон [підпис]

²⁴ Згодом датувати цей лист дозволяє його зміст, адже перше видання «Очерка истории украинского народа» вийшло друком наприкінці 1904 р. Також на користь нашого датування говорить те, що А.Мазон згадує про своє повернення з Праги в Париж. Як відомо, він навчався в 1905–1906 рр. у Празькому університеті.

²⁵ «Очерк истории украинского народа» – праця М.Грушевського науково-популярного характеру, що витримала за життя автора чотири видання (1904, 1906, 1911, 1913 рр.).

²⁶ Мається на увазі французький видавець.

²⁷ Поль-Жан-Марі Буае (1864–1949 рр.) – французький філолог і мовознавець-славіст, професор російської мови, адміністратор Школи східних мов (1908–1936 рр.). У 1921 р. разом з А.Мазоном і А.Мее став засновником найвідомішого славистичного часопису Франції «Revue des Études Slaves». Наукові інтереси були тісно пов'язані з Україною, зокрема він досліджував життя і творчість Т.Шевченка. В 1926 р. з нагоди 60-річчя М.Грушевського відзначив його праці як «фундамент українського патріотизму».

²⁸ *Hrushevsky M. Abrégé de l'histoire de l'Ukraine / Institut Sociologique Ukrainien. – Paris; Genève; Prague, 1920. – 265 p.*

²⁹ «Revue des Études Slaves» – журнал слов'янських студій, видання Інституту слов'янознавства Паризького університету, виходив у Парижі з 1921 р. Крім статей і нотаток часопис містив хроніку публікацій слов'янських народів. Редактори А.Мее, П.Буае, А.Мазон, А.Ваян (найдовше редагував А.Мазон).

Р. S. Сподіваюся, Вас не образить, якщо я попрошу таке: чи не могли б Ви надіслати для мого семінару про слов'янську філологію ще й другий примірник Вашого цікавого «Abrégé de l'histoire de l'Ukraine»?

Я був би цілковито щасливий отримати у вільний доступ інформацію для бібліотеки цього семінару про всі публікації за останні роки, пов'язані з Україною.

Там само. – Арх.1–2. Оригінал, автограф, рукопис. Мова листа французька. У лівому верхньому куті аркуша штамп «Страсбурзький університет. Філологічний факультет»

№4

Страсбург, 11 лютого 1921 [р.]

Мій дорогий колего

Дякую за люб'язного листа, якого я отримав від Вас.

Ваші публікації, я вже знаю це достеменно, зацікавили між іншим кількох спеціалістів із політичних питань Східної Європи, серед яких

мсьє Луї Ейзенманн³⁰, вулиця Ернест Крессон, 20, Париж (14-й округ);

мсьє Домінуа³¹, кореспондент «Le Temps» у Празі, Лоретанська площа, буд. 109, IV округ у Празі;

мадемуазель Луїза Вайс³² із редакції «Europe Nouvelle», вул. де Лілль, 75, Париж (7-й округ);

мсьє Каміль Блок³³, директор Музею війни, вул. дю Колізе, 39, Париж;

мсьє Парізе³⁴, професор Страсбурзького університету, директор Інституту сучасної історії цього університету.

Тим, хто до мене звертатиметься, я охоче повідомлятиму про примірники публікацій Українського соціологічного інституту, а також буду Вам вельми вдячний, мій дорогий колего, якщо Ви зможете надіслати для нашого семінару:

«Anthologie de la littérature ukrainienne jusqu'au milieu du XIXe siècle»³⁵;

«Abrégé de l'Histoire de l'Ukraine»;

«Origine de la Société et de l'État»³⁶;

«Documents pour servir à l'histoire du mouvement social en Ukraine»³⁷

«Histoire de la révolution en Ukraine»³⁸;

³⁰ Луї Ейзенманн (1869–1937 рр.) – французький історик, військовий і політичний діяч, один з очільників Інституту слов'янських студій (Institut d'Études Slaves), редактор часописів «Слов'янський світ» («Le Monde Slave») в 1924 р. та «Історичний огляд» («Revue Historique») в 1926 р.

³¹ Вочевидь мається на увазі Фюсьєн Домінуа (1888–1938 рр.) – французький журналіст і філолог-славіст, професор чеської та словацької мов у паризькій Національній школі живих східних мов.

³² Луїза Вайс (1893–1983 рр.) – французька журналістка, письменниця, феміністка, політикиня, документалістка. Під час Другої світової війни активна учасниця антинацистського руху опору. Дослідниця війн і конфліктів. Засновниця Інституту полемології в Лондоні. Активістка боротьби за мир у всьому світі. В 1979 р. стала одним із перших і на той час найстарішим депутатом Європарламенту. Її ім'я нині носить головна будівля Європарламенту у Страсбургу.

³³ Каміль Блок (1865–1949 рр.) – французький історик-архівіст. Директор Музею війни (Першої світової) в 1918–1934 рр.

³⁴ Жорж Парізе (1865–1927 рр.) – французький історик, професор Страсбурзького університету.

³⁵ Anthologie de la littérature ukrainienne jusqu'au milieu du XIXe siècle / Avec un avant-propos de M.A.Meillet. – Paris; Genève; Prague: Institut sociologique Ukrainien, 1921. – 144 p.

³⁶ Дється, вочевидь, про працю: Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – [Відень], 1921. – 328 с.

³⁷ Дється, вочевидь, про працю: Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху: Мих. Драгоманів і жене-вський соціалістичний гурток (Institut Sociologique Ukrainien. Documents pour servir à l'histoire du mouvement social en Ukraine. Dragomanov et le groupe socialiste de Genève). – Відень, 1922. – 212 с. А.Мазон узяв інформацію про цю книжку з видавничих проспектів Українського соціологічного інституту, не знаючи, що на той момент вона ще не вийшла друком.

³⁸ Дється про працю: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: 1917–1920 рр. – [Відень], 1921–1922.

«La Galicie en 1918–1920»³⁹

і, нарешті, якщо Ви маєте це в розпорядженні, повну серію

«Mémoires présentés à la Conférence de la Paix par la Délégation ukrainienne»⁴⁰.

Переклад, який здійснив М.Л.Кастор⁴¹, є непоганим, але я побажав би робити ще краще. Якщо Ви проведитимете кілька днів у Страсбурзі, мій дорогий колего, не забудьте повідомити мене про цей час.

Дружно тисну Вам руку.

Андре Мазон [підпис]

Там само. – Арк.3–4 зв. Оригінал, автограф, рукопис. Мова листа французька. У лівому верхньому куті аркуша штамп «Страсбурзький університет. Філологічний факультет»

№5

Париж, 23 липня 1927 [р.]

Вельмишановний і дорогий колего

Вже дуже багато часу я хочу Вам написати. Однак повернення до Парижа одного мандрівника, котрий відвідав Вашу країну⁴², стало річчю жахливою: на нього нападали з усіх боків, і він знайшов якогось товстуна, котрому бракувало руйнівної роботи; втім заледве він зможе задовольнити все те, що від нього чекають. Саме так у мене й відбулося, тож я прошу Вас побачити в тому вибачення затримки цього листа.

Я дуже вражений тим прийомом, який я отримав у Вас в Києві⁴³, і я неймовірно Вам за нього вдячний. Я повідомив наших французьких колег про свої враження від України; я їм сказав, якою є наукова діяльність, що відбувається в академії, зокрема й на історичній секції; і я сподіваюся, що зміг їх переконати в мирі, котрий має панувати для нас у відносинах між науковими інституціями наших двох держав. Додам також, що я говорив і з Альбвасом⁴⁴, і з Моссом⁴⁵, і з Фоконне⁴⁶ про той інтерес, який виник поміж декого з вас стосовно соціологічної школи Дюркгайма. Якщо ми матимемо задоволення бачити прибуття сюди мадемуазель Катрін Грушевської, вона зможе краще від мене їм розповісти про те, що є.

Я дуже задоволений також своїм перебуванням у Львові, де, завдяки Вам, я отримав якнайкращий прийом від Товариства Шевченка. Мсьє Студинський⁴⁷ мав добру волю

³⁹ Ідеться про працю: *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – [Відень], 1922. – 228 с. А.Мазон узяв інформацію про неї з видавничих проспектів Українського соціологічного інституту, не знаючи, що на той момент вона ще не вийшла друком.

⁴⁰ Ідеться про працю: *Mémoires présentés à la Conférence de la Paix par la Délégation ukrainienne.* – Paris, 1919. – 134 р.

⁴¹ Французький видавець.

⁴² Вірогідно, йдеться про французького письменника й журналіста Анрі Бєро, який у 1925 р. відвідав СРСР і написав дуже критичну щодо радянського ладу книжку «Що я побачив у Москві» (1926 р.). Вона викликала значний резонанс у французькому суспільстві та хвилю засудження з боку прокомуністичної інтелігенції.

⁴³ Див. про це у вступній статті.

⁴⁴ Моріс Альбвас (1877–1945 рр.) – французький філософ і соціолог, представник соціологічної школи Е.Дюркгайма, відомий як засновник наукової галузі дослідження історичної колективної пам'яті. В роки Другої світової війни був активним учасником антинацистського руху опору. Загинув у Бухенвальді.

⁴⁵ Марсель Мосс (1872–1950 рр.) – французький етнолог і соціолог, племінник і учень Е.Дюркгайма. Вважається «батьком» французької антропології. Ініціатор створення Інституту етнології в Парижі. Суттєво вплинув на засновника структурної антропології К.Леві-Стросса.

⁴⁶ Поль Фоконне (1874–1938 рр.) – французький соціолог і кримінолог, учень та послідовник Е.Дюркгайма. Разом із М.Моссом був співредактором часопису «Соціологічний рік» («L'Année Sociologique»), заснованого Е.Дюркгаймом.

⁴⁷ Кирило Студинський (1868–1941 рр.) – український філолог-славист, літературознавець, мовознавець, фольклорист, письменник і громадський діяч, голова НТШ у Львові (1923–1932 рр.). Його син Юрій (1903–1965 рр.) певний час навчався в Парижі.

здобути для нашого Інституту слов'янських студій повну колекцію публікацій цього товариства, таку необхідну колекцію для всієї славистичної бібліотеки, що користується такою повагою, тож ось, таким чином, мало-помалу, однак достатньо швидко, зорганізується наш український фонд. Слідом за Українською бібліотекою та разом з нею «українізатори» поширюватимуться, а приклад мсьє Мартеля⁴⁸, я сподіваюся, наслідуватиметься. Ви нам так сильно допомогли досягти такого результату, ми Вам за це дуже вдячні.

Мсьє Мартель, завдяки моїм наполяганням, був нарешті призначений керівником семінару в Університеті Лілля. Я йому доручив складати віднині рахунок українських публікацій у нашому «Revue des Études Slaves».

Ми були б дуже раді приймати Ваш кількадекний візит у Парижі. Не змушуйте нас занадто довго чекати. Що ж стосовно Вашої доньки, це справа вирішена у Ваших задумах, і ми не забаримося посприяти реалізації цього спроектованого вояжу: ми зробимо все можливе, щоб ця подорож стала легкою та корисною для її пошуків. Я щойно отримав вип. 3 збірки «Первісне громадянство»⁴⁹, котра, як і попередні, сповнена багатими та цікавими матеріалами.

Прошу Вас передати запевнення моєї найглибшої поваги до мадам Грушевської та мою найщирішу подяку за чудову її гостинність. Перекажіть також мій братній привіт мадемуазель Катрін, а також прошу, щоб Ви й самі були впевнені, мій вельмишановний і дорогий колего, у моїх найщиріших почуттях високої поваги та симпатії.

Андре Мазон [підпис]

Там само. – Арх.3–3 зв. [помилка в нумерації – упор.]

Оригінал, автограф, рукопис. Мова листа французька. У лівому верхньому куті аркуша штамп «Французький комітет наукових зв'язків із Росією 140, Авеню де Сюффрен, Париж (округ XV)»

№6

Авеню де Сюффрен, 140
Париж (округ XV)
6 жовтня 1928 [р.]

Мадемуазель і дорога колего

Пробачте мені, що дякую Вам із таким запізненням за Вашого листа за липень цього року. Ми неймовірно вдячні за Ваш подарунок та маємо надію Вас знову незабаром побачити в Парижі під час нового перебування тут для проведення студій.

Зі свого боку, ми пережили літо страхітливе й болісне. Моя дружина мала напад, який змусив її провести літні канікули у клініці. В нас народилася маленька донечка, яка принесла нам щастя на кілька днів, але потім вона померла. І ми перебуваємо у глибокій жалобі.

Ви не зможете зробити візит до мсьє Буае⁵⁰ цієї осені, оскільки його збила автівка й він має перелом плечової кістки. Ця пригода, на щастя, обійдеться без серйозніших наслідків, але він не зможе подорожувати зараз і його поїздка до України також відкладається на пізніше.

⁴⁸ Рене Мартель (1893–1976 рр.) – французький історик, публіцист, журналіст. Разом з І.Борщаком написав працю «Життя Мазени» (1931 р.). Під час Другої світової війни співпрацював із нацистами, за що був засуджений.

⁴⁹ Назву подано українською.

⁵⁰ Див. прим.27.

Я дуже радий дізнатися, що Ваш батько, завжди такий діяльний, закінчив IX том своєї «Історії України»⁵¹. Продуктивність вашої історичної секції заслуговує нашого всебічного захоплення. Сподіваюся, що Ви продовжите свої праці в галузі антропології та соціології, а також, що ми отримаємо незабаром нові підтвердження Ваших пошуків.

Чи вийшов уже випуск IV збірки «Етнографічний Вісник»?⁵² Ми його не отримували ані для Інституту слов'янських студій, ані для мене, тоді як отримали випуск V цього самого журналу.

Дозвольте мені також попросити Вас про одну велику послугу. Чи не могли б Ви нам посприяти в отриманні для мого учня Унбегауна⁵³, котрий завершує роботу про слов'янські свідчення щодо взяття Константинополя турками, збірки, опублікованої в Києві 1911 р.: «Serta Byzsthenica, сборник в честь проф. Ю.А.Кулаковского»? Там є стаття Соболевського «Эней Сильвий и Курбский», яка нам конче необхідна. Якщо можливо, у крайньому випадку, дати нам для користування цей том – ми його повернемо за кілька днів.

Прошу Вас, мадемузель і дорога колего, передати запевнення моєї поваги й вітання від моєї дружини мадам Грушевській, а також бути впевненою особисто щодо себе та Вашого батька в моїх почуттях шанобливої симпатії й відданості.

Андре Мазон [підпис]

Там само. – Арх.4–5 зв. [помилка в нумерації – упор.]. Оригінал, автограф, рукопис. Мова листа французька

№7

Чернетка листа М.Грушевського до А.Мазона

[вересень 1927 р.]⁵⁴

Вельмишановний і дорогий колего

Щиро дякую за Вашого люб'язного листа, ми зберігаємо найяскравіший спогад про Ваш візит і ми будемо раді зустрітися з Вами незабаром особисто.

Я не мав змоги відповісти Вам раніше, оскільки хотів скористатися цими кількома «мертвими тижнями» для продовження IX тому своєї «Історії України» й практично не відривав від неї руки.

Нині ж ми робимо свій візит до Вас – моя донька Катерина, котра складатиме компанію моїй дружині, яка хотіла б проконсультуватися в одного лікаря в Парижі з приводу свого поганого здоров'я.

⁵¹ Ідеться про 1-шу книгу 9-го тому «Історії України-Руси», що вийшла друком 1931 р.

⁵² Написано українською.

⁵³ Борис Унбегаун (1895–1973 рр.) – філолог, мовознавець-славіст німецького походження. Був учнем А.Мазона. Дійсний член Української вільної академії наук (УВАН) у США.

⁵⁴ Приблизно датувати цей лист дозволяє його зміст, адже він є відповіддю на лист А.Мазона від 23 липня 1927 р. Також М.Грушевський згадує про підготовку до відзначення сторіччя «Малороссийских песен» М.Максимовича, яке планувалося на 2 жовтня 1927 р.

Я Вам дуже вдячний за клопотання перед школою Дюркгейма, які Ви зробили щодо першої. Тепер же дозволю собі скористатися Вашою обіцяною люб'язністю й звертаюся до Вас із проханням посприяти отриманню дозволу на в'їзд до Франції для мадам Марії Гр[ушевської] 56 років.

Після отримання такого дозволу ми негайно почнемо клопотання щодо паспортів, за якими б моя донька могла б бути в Парижі у жовтні місяці. На шляху туди їй доведеться зупинитися у Відні, щоб переслати нам багато книг з бібліотеки нашого Українського соціологічного інституту, які нам необхідні для поточних робіт. Сподіваюся, що дозвіл в'їзду до Франції полегшить їй в'їзд і до Австрії.

Можливо, цей вояж моєї дружини й моєї доньки надасть хоробрості здійснити й мені пізніше таку ж подорож і зробити візит до Вас, про який Ви мені казали у своєму листі.

В цю мить ми продовжуємо готуватися до відзначення сторіччя «Малороссийских песен» Максимовича, яке планується 2 жовтня. Сподіваємося, цим заходам відведуть доволі визначне місце.

Я гадаю, що все буде добре, але, якщо виникнуть якісь труднощі у французькому посольстві, дозволю собі Вам телеграфувати.

У будь-якому разі я зроблю все можливе, щоб моя донька змогла вирушити якомога раніше. Буду дуже щасливий, якщо її подорож виявиться вдалою – це надасть хоробрості й мені, щоб здійснити незабаром подібний захід і подякувати особисто Вам і нашим колегам за вашу люб'язність.

Плекаю надію, що Ви вже отримали другу частину V тому моєї «Історії української літератури»?

Там само. – Спр.275. – Арх.132–133. Оригінал, рукопис

André Mazon's Letters to Mykhailo Hrushevskiy and Kateryna Hrushevka

Abstract. The publication based on André Mazon's letters to Mykhailo Hrushevskiy and Kateryna Hrushevka, which were deposited in their family fund in the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, clarifies the peculiarities of the relationship between French and Ukrainian intellectuals. **The methodological basis** is the interdisciplinary approach. At the same time, methods of philosophical, general scientific and concrete-historical nature played an important role. Particular emphasis is placed on the structural-functional systematic analysis of historiographical facts, comparative-historical method and the method of critical analysis of documentary material based on the principles of objectivity and historicism. **Scientific novelty.** A.Mazon's letters to M.Hrushevskiy and K.Hrushevka are published for the first time. **Conclusions.** The epistolary covers little-known contacts between French and Ukrainian scholars. It was established that the direct reason for the correspondence was A.Mazon's interest in Ukrainian science and culture, as well as M.Hrushevskiy's attempts to spread his historiographical ideas in France by translating the *Essay on the History of the Ukrainian People*. The letters of the beginning of the 20th century are devoted to these questions. During the years of emigration, the Ukrainian scientist, with the mediation of his French colleague, popularized in Western Europe the publishing products of the Ukrainian Sociological Institute headed by him. In the second half of the 1920s, correspondents raised the issue of book exchange and formation of the Ukrainian collection in the library of the Institute of Slavic Studies in Paris. Along with this, the problem of K.Hrushevka's scientific trip to European academic centers, as well as to the French capital, was discussed. The content of the published epistolary allows us to draw conclusions about the long-standing friendly relations between the two scientists.

Keywords: André Mazon, Mykhailo Hrushevskiy and Kateryna Hrushevka, epistolary, cooperation, institutional book exchange.

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Головко О.

Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). – К., 2021. – 600 с.

У 2021 р. побачила світ монографія добре відомого в Україні й за межами нашої держави історика-медієвіста, старшого наукового співробітника Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ Олександра Головка, присвячена міждержавним відносинам Русі й Польщі в контексті міжнародного життя країн Центрально-Східної Європи X – першої половини XIII ст. Автор – глибокий знавець середньовічних джерел і пам'яток, про що красномовно свідчать його змістовні статті та монографії, а також сповнені наукової

новизни лекційні курси з історії середньовіччя, спецкурс з історії державно-політичного розвитку Волинської й Галицької земель, які викладалися впродовж 2010–2019 рр. студентам 2–3-го курсів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка. Зрозуміло, що він не перший дослідник, котрий звернувся до вивчення відносин Русі та Польщі доби середньовіччя. За його ж спостереженням, на серйозному рівні взаємини західного і східного слов'янства почали вивчатися приблизно з рубежу XVIII–XIX ст., коли відбувалося становлення історії як науки, а праці з цієї проблематики готувалися під впливом різних наукових шкіл (с.7–8).

Зауважимо, що проблемою взаємин Русі й Польщі автор зацікавився ще в роки навчання на історичному факультеті Харківського державного університету, і перші результати своїх студій він доповідав на конференції молодих істориків-медієвістів в Одесі 1974 р. Зміст виконаної під керівництвом доц. А.Мітряєва дипломної роботи «Польща та польсько-руські відносини в давньоруському літописанні початку XII ст.», як і початкових публікацій пунктирно окреслили таку рису майбутнього науковця, як прагнення до всебічного з'ясування проблеми, до відтворення, реконструювання цілісної картини взаємовідносин обох країн.

Закінчивши 1983 р. аспірантуру при Інституті історії АН УРСР наступного року О.Головко підготував і захистив кандидатську дисертацію про взаємини Русі та Польщі впродовж X – першої третини XIII ст. (керівник – д-р іст. наук М.Котляр), що невдовзі побачила світ окремим виданням, отримавши схвальні відгуки серед вітчизняних і зарубіжних медієвістів¹. І в наступні періоди своєї наукової діяльності історик продовжував студіювати різноманітні аспекти зазначеної тематики. Глибоко вивчаючи унікальну пам'ятку історичної думки – Галицько-Волинський літопис, а також різноманітні іноземні джерела, відтворив образи видатних володарів Русі князя Романа Мстиславича, Мстислава Мстиславича² та першого її короля Данила³.

¹ Головко А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – К., 1988.

² Головко О. Князь Роман Мстиславич і його доба: Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII ст. – К., 2001; *Його ж.* Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба. – Кам'янець-Подільський, 2018.

³ Головко О. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К., 2006.

У процесі наукової роботи зародилася ідея перевидання монографії 1988 р. з історії відносин найбільших слов'янських держав доби середньовіччя. До честі автора, він ґрунтовно переосмислив інформацію наявного комплексу джерел, уважно вивчив праці фахівців кінця ХХ – перших десятиріч ХХІ ст., через що, вочевидь, початковий задум щодо виправленого й доопрацьованого видання українською мовою давнішої студії трансформувався в роботу над новою за змістом, хронологією, трактуванням проблем книги. О.Головко спромігся підготувати дослідження, в якому гармонійно поєдналися цікаво поданий фактологічний матеріал і теоретичне осмислення дискусійних, не до кінця з'ясованих в історіографії питань. Увагу читача вже з перших сторінок захоплюють новизна поглядів на сутність доби та оцінка праць попередників у вивченні теми.

Хронологічні рамки дослідження обіймають динамічний і насичений подіями період центрально-східноєвропейської історії. Нижня межа відповідає початку міждержавних відносин Русі й Польщі наприкінці Х ст., верхня визначена кінцем 1250 – початком 1260-х рр., коли внаслідок експансії імперії Чингізидів відбулася поступова зміна системи політичного життя держав і народів східної частини Європи (с.45). Структурно монографія складається з передмови, п'яти розділів (загалом дев'ятнадцять підрозділів), післямови, а також ілюстративного блоку, хронологічного вказівника, бібліографії, покажчиків авторів і головних історичних постатей. Зміст розділів дозволяє застосувати до їх характеристики проблемно-хронологічну структуру: міжнародна арена – відносини – постаті.

У передмові на увагу заслуговують цікаві авторські зауваги про сутність політичних відносин, міркування про перебільшення негативного впливу розколу християнської церкви на характер і розвиток взаємин Русі з католицькими державами Європи (с.41–42). Водночас аналіз частини опрацьованого комплексу джерел О.Головко цілком доречно вмонтував у параграфи першого розділу, в якому розглянув зародження та становлення відносин Русі й Польщі наприкінці Х – у середині 30-х рр. ХІ ст. Слушно звертається увага на той факт, що ранньосередньовічне минуле Польщі, на відміну від суміжних із нею країн, не знайшло належного висвітлення у синхронних тим подіям письмових джерелах, а відносно цілісну картину історики можуть відтворити лише від початку 60-х рр. Х ст., коли інформація про «rex Misaca» (король Мешко) з'являється в «Діяннях саксів» німецького хроніста Відукінда Корвейського (с.47–48). Констатуючи чималий інформаційний потенціал джерел щодо державно-політичного розвитку ранньосередньовічної Польщі, автор виділив із-поміж них найголовніші, а саме повідомлення географа з іспанського міста Тортоса ібн-Якуба, «Життя св. Мефодія» (третя чверть ІХ ст.), додатки до англосаксонського перекладу кінця ІХ ст. праці римського історика, богослова V ст. Орозія «Історія проти язичників», установча грамота Празької архієпископії 973 р., пам'ятка середини ІХ ст. «Баварський географ», трактат Константина Багрянородного «Про управління імперією», «Повість временних літ», хроніки Галла Аноніма та єпископа Тітмара Мерзебурзького, «Кведлінбурзькі аннали» та ін.

Звісно, дослідник не обмежився перерахуванням використаних джерел, перш за все давньоруських літописів, польських і німецьких хронік та анналів, а ґрунтовно проаналізував інформацію, що в них міститься, витлумачив розмиті свідчення пам'яток. Уважаємо доречною заувагу стосовно загадкового угруповання слов'ян, які мешкали в Малій Польщі: «Є підстави думати, що “лендзяни” – це друге найменування віслян. На користь цього свідчать поширеність похідних назв від слова “лендзяни” у східних та північних сусідів поляків» (с.51). На погляд автора, «лендзяни-вісляни» мали міцні позиції й у регіоні «Червеньських градів», а етнонім «лендзяни» належав

уському населенню Малої Польщі, де у середині IX ст. формувалося ранньодержавне утворення. Історик схиляється до думки, що топонім «Польща» та етнонім «поляки» почали поширюватися на території проживання північної групи західних слов'ян у час етнічної консолідації, формування ранньосередньовічної народності, і зводився до «заміни загальнослов'янської назви “слов'яни” етнонімом найбільшого племінного об'єднання – полян, довкола якого і формувалася Польська держава» (с.60). Також висловлено міркування, що лист архієпископа Бруно Кверфуртського, котрий здійснив подорож у Русь та до печенігів 1008 р., «був першою мемуарною (радше епістолярною – С.К.) пам'яткою іноземця про Східну Європу» й «містив цінну інформацію про поляків, східних слов'ян і печенігів». О.Головко ставить під сумнів твердження А.Грабського, В.Королюка, М.Свердлова, Ю.Свідерського, що начебто головна увага в місії Бруно приділялася релігійній пропаганді (с.73–74).

Осмилення процесів зовнішньополітичної активності Русі й формування Польської держави дало історика підстави зробити ряд висновків. По-перше, в 981 р. Русь ще не мала контактів із князівством Мешка I зі столицею в місті Гнезно, яке на той час уже об'єднувало більшість польських земель, хоча приєднання київським політичним центром Посяння й Забужжя, зв'язки з «лендзянським» населенням Малої Польщі сприяли їх оформленню в майбутньому (с.60–61). По-друге, розвиток суспільно-політичних відносин «східнослов'янської держави» й завершення на рубежі X–XI ст. процесу територіального оформлення Русі зумовило розширення сфери та ускладнення характеру зовнішньополітичної діяльності. По-третє, приєднання «Червонських ґрадів» до Русі робило її «суб'єктом активної центральноєвропейської політики», адже вона встановила дипломатичні відносини з Чехією, Угорщиною, Польщею, уклала з ними договори «миру і дружби» (с.56–58).

Аналізу подій походу польського князя Болеслава I Хороброго на Київ 1018 р., що стали кульмінацією боротьби нащадків Володимира Святославича за великокнязівську владу, О.Головко присвятив окремий параграф. Автор слушно зауважив, що хоч ця виправа тривала «менше трьох місяців – з липня по вересень», утім вона займає особливе місце як в історії, так і в історіографії взаємин Русі й Польщі, адже польські хроністи прагнули показати ці події «як зразок видатних успіхів династії П'ястів у Східній Європі» (с.102). З'ясовуючи результати кампанії Болеслава I, дослідник висловив міркування, що вона не дала гнезненському двору очікуваного результату: «Головна мета виправи на Русь – посадити в Києві підконтрольного полякам володаря – не була досягнута, оскільки між Святополком і поляками стався конфлікт». При цьому О.Головко відзначив два важливі наслідки походу польського князя. По-перше, «враховуючи велику кількість полонених, яких вивів Болеслав на зворотному шляху до Польщі (в 40-х рр. XI ст. за угодою Ярослава з польським князем Казимиром I Відновителем на Русь повернулося 800 чоловік!), можна припустити, що далеко не всі вони лише тільки під примусом приєдналися до польського володаря». По-друге, незадоволення киян через перебування поляків, розорення міста «викликало ослаблення угруповання Святополка, який у подальшому протистоянні з Ярославом зазнав поразки і загинув» (с.118–119).

У другому розділі монографії реконструюється цілісна картина заходів Русі й Польщі на європейській арені кінця 30-х рр. XI – у першій третині XII ст. О.Головко справедливо відзначає, що для нормалізації відносин зі східним сусідом ще до повернення в Польщу посли Казимира I та київського князя Ярослава Володимировича уклали у середині 1038 р. угоду про матримоніальний союз, що сприяло «розвитку співпраці між руським і польським князівськими домами» (с.146). На основі аналізу свідчень джерел та результатів наукових пошуків автор дійшов висновку, що східна

політика Польщі наприкінці XI ст. стосувалася переважно Прикарпаття й не мала істотного впливу ані на розвиток міждержавних відносин у Центральній Європі, ані на внутрішньополітичну ситуацію в обох країнах. На його думку, у 1135 р. на зустрічі в Мерзебургу Болеслав III Кривоустий вимушений був «піти на поступки» у відносинах з імператором Лотаром II, зокрема польський князь пообіцяв останньому «відмовитися від ворожої політики» щодо Угорщини, не підтримувати суперників короля Бели II. О.Головка піддав критиці твердження деяких істориків, що цей крок Болеслава III став «наслідком втручання польських урядових кіл у справи Русі», оскільки «джерела не дають вагомих аргументів на користь такої думки» (с.221).

Чимало місця в монографії відведено поглибленому вивченню взаємовідносин Русі та Польщі у другій і третій третинах XII – на початку XIII ст. (третій розділ). Дослідник порушив складне питання про час укладення династичного шлюбу доньки Всеволода Ольговича Звенислави й сина Владислава II Болеслава Високого, що «дає змогу більш чітко представити попередні події в Польщі». Для вирішення цього питання «варто згадати, що в той час київське літописання велося паралельно й у взаємозв'язку з переяславським», а записи зі зводів одного князівства часом потрапляли у зводи іншого (с.229–231). На переконання О.Головка, про те, що молодші брати Владислава прагнули налагодити родинні зв'язки зі Всеволодом Ольговичем, свідчить зіставлення інформації хроніки Ортліба й повідомлень Іпатіївського та Лаврентіївського літописних зводів про цю подію (с.231). Водночас важко не погодитися з міркуваннями знаного медієвіста, що у 70-х рр. XII ст. у відносинах Русі та Польщі «остаточно спостерігається перехід до системи взаємин, побудованої на засадах поліцентризму». Із польського боку головним політичним центром цієї міждержавної взаємодії залишався Краків, проте він представляв у зовнішній політиці не всю країну, а, відповідно, Краківське князівство. Натомість із руського боку у стосунках із західнослов'янською державою головними стали князівства Волинської землі та Галицьке (с.248). Виважене осмислення перебігу подій початку XIII ст. дало підстави стверджувати, що діяльність Романа Мстиславича впродовж багатьох років впливала не тільки на розвиток руських земель, а й інших країн та народів Центрально-Східної Європи. Саме тому вона привертала увагу як руських, так і західноєвропейських, візантійських авторів (с.315).

Проблемі взаємин Волинської й Галицької земель із польськими князівствами в першій третині XIII ст. присвячено четвертий розділ праці. Чи не вперше у сучасній українській історіографії О.Головка звернув увагу на їх важливість для з'ясування перспектив розвитку русько-польських стосунків. Щоб прояснити ситуацію, він обрав цілком вірну методику: при висвітленні зовнішньої політики руських князівств поглянув на східну політику Угорського королівства та перебіг взаємин угорської верхівки з польськими володарями у проведенні політики щодо Русі. Зокрема відзначив, що з моменту смерті Романа Мстиславича у червні 1205 р. угорський королівський двір докладав значних зусиль щодо поширення свого впливу на Галицьку землю. Галицько-Волинський літопис рясніє повідомленнями про походи угорського війська та про переговори короля Андрія II в рамках східної політики (с.340).

Особливої уваги заслуговує фінальна п'ята частина книги О.Головка, де висвітлюються головним чином взаємовідносини Русі та Польщі 40–60-х рр. XIII ст. Враховуючи фактор новопосталої Монгольської імперії, історик докладно розглядає також походи її військ у Східну й Центральну Європу 1236–1242 рр. Він справедливо підкреслює, що перемога під Ярославом у серпні 1245 р. мала велике значення для Романовичів, оскільки нею фактично завершилася сорокарічна війна Данила та Василька щодо збирання своєї «вотчини». Величезні зусилля зі зміцнення безпеки

своєї держави нарешті дали плоди (с.458–459). Автор акцентує на експансіоністських планах монголів, висвітлює їхні зовнішньополітичні акції у східній частині Європейського континенту. Опрацьовані джерельні матеріали дозволили йому висловити кілька міркувань. По-перше, «походи Бурундая проти Литви та особливо розорення його військами Польщі наприкінці осені 1259 – на початку весни 1260 рр. вкрай налякали католицькі країни Європи» та зумовили «чергові метаморфози у східній політиці папства». По-друге, «вторгнення Бурундая і розорення Волині безумовно негативно позначилися на зовнішній політиці держави Романовичів, яка на межі 50–60-х рр. відмовилася від активних дій у Прибалтиці». По-третє, «з першої половини 60-х рр. XIII ст. розпочинається новий період у політичному житті Східної й Центральної Європи, який знаменувався в історії Польщі підсиленням об'єднавчих тенденцій, а в історії Русі прагненням її населення протистояти експансіоністським планам сусідів, перш за все Орди та Литви» (с.502–508). У післямові О.Головка лаконічними штрихами окреслив еволюцію власних студійованих проблеми взаємин Русі та Польщі в добу середньовіччя.

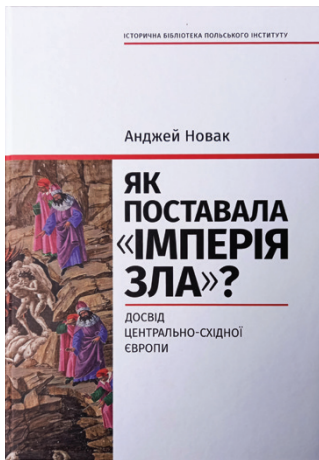
Корисною складовою монографії стали хронологічний вказівник основних подій, бібліографія найважливіших праць із досліджуваної проблеми, індекси авторів та головних історичних постатей, а також вдало підібрані 117 кольорових і чорно-білих ілюстрацій, які надають багату додаткову інформацію з теми. Використання значного масиву ілюстрацій свідчить про врахування автором позитивного досвіду одного з лідерів французької школи «Анналів» Ф.Броделя, котрий започаткував цю новацію в європейській історіографії XX ст. Відзначимо також високий рівень типографського оформлення книги.

Звісно, як і кожному фундаментальному дослідженню, науковому доробку О.Головка притаманні й певні недогляди та упущення. Висловимо головніші з них, сподіваючись на врахування в подальшій роботі. На нашу думку, авторів слід було ширше висвітлити державотворчі процеси у країнах Центральної і Східної Європи наприкінці X – на початку XI ст., зокрема звернути увагу на трансформацію Русі за правління Володимира в імперію. Дослідник не окреслив власного розуміння політоніма й етноніма «Русь» і не простежив зв'язок цих понять із дефініціями «Україна», «українці». Також варто було б зробити ґрунтовніші висновки. Утім висловлене аж ніяк не зменшує загального позитивного враження від монографії Олександра Головка. Безсумнівно, для фахівців-медієвістів вона буде цікавою не тільки багатим фактологічним матеріалом, а насамперед розробкою актуальних наукових проблем теоретичного характеру, важливих для реконструкції історії відносин Русі й Польщі в контексті міжнародної політики в регіоні Центрально-Східної Європи X – першої половини XIII ст. Маємо надію, книгу з інтересом сприймуть і широкі кола читачів, які захоплюються середньовічною історією.

Сергій КОПИЛОВ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії,

Кам'янець-Подільський національний університет ім. І.Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна), kopylov@kpnpu.edu.ua

Новак А.

Як поставала «імперія зла»? Досвід
Центрально-Східної Європи / Пер. із пол.
М.Яковини. – К.: Дух і літера, 2021. – 352 с.

Постать польського історика, політичного філософа, редактора часопису «Аркана», професора Ягеллонського університету добре відома у колах українських гуманітаріїв. Натомість пересічному читачеві, не заглибленому у проблематику історії Польщі, історії та сутності імперій, «війн пам'яті», польсько-українських стосунків міжвоєнного часу, міжнародної політики 1919–1939 рр. тощо, його ім'я навряд чи щось скаже. Чи не головною причи-

ною такої несправедливості була відсутність українських перекладів праць дослідника. виправити цю ситуацію мав на меті видавничий проект Польського інституту в Києві, польського Інституту книги та київського видавництва «Дух і літера», реалізований у 2021 р. Саме завдяки їхнім зусиллям вийшла друком перша збірка есеїв А.Новака, яка і стане предметом нашої уваги у цьому огляді. Оскільки частину статей було написано спеціально для цього видання, частина стала наслідком реалізації автором інших дослідницьких проектів і лише представила їх результати у скороченому вигляді, а ще частина постала у вигляді головних тез із виданих раніше монографій автора, архітектоніка книжки вийшла доволі своєрідною. Вступ написав український історіограф А.Портнов, який уже багато років працює в Польщі та Німеччині. Чотири основні розділи представляють погляди польського фахівця на проблеми російської революції та її вплив на ситуацію в Європі, на події Варшавської битви 1920 р., їх наслідки для розвитку міжнародних відносин, на так звану східну політику Ю.Пілсудського, надзвичайно цікаві й актуальні питання витоків російського євразійства, на проблему генези «імперії зла» від її виникнення до падіння, на роль еліт периферії та інтелігенції загалом у формуванні й підтримці імперії тощо. Замість традиційного заключного розділу представлено текстові версії розмов А.Новака з М.Войнаром і А.Портновим. Науковий апарат, який більше стане у пригоді саме зацікавленому читачеві, містить ґрунтовні підрядкові посилання, коментарі, примітки та іменний покажчик.

Однак не слід думати, що доступні відтепер увазі українців тексти розраховані суто на фахівців, адже чимало інформації, авторських роздумів і висновків зацікавлять будь-кого, хто прагне розібратися в питаннях, які мали глобальне значення, впливаючи на історію Центрально-Східної та Східної Європи впродовж століття. Попри те, що дослідник, окрім теоретичних викладок, послуговується (цілком закономірно) прикладами з польської історії, окремі тексти А.Новака можна розглядати саме як нариси з історії України.

У цьому контексті особливої уваги заслуговують праці «Боротьба генерала Бібікова проти “нерозсудливої польської народності”: Причин до українізації України», а також «Польща, Росія та Україна: стратегічний трикутник концепції Юзефа Пілсудського 1918–1920 рр.». Ці тексти привносять у, здавалося б, уже добре розроблені українською історіографією питання розвитку національного руху ХІХ ст. та польсько-українського союзу 1920 р. цікавий погляд зі сторони. Завдяки обраній автором несподіваній, як для українців, перспективі, зовсім по-іншому

починають сприйматися відомі факти, вимальовуються раніше непомітні нюанси, конкретизуються й чіткіше окреслюються висновки. Чимало думок професора А.Новака, висловлені ним 2017–2021 рр., нині сприймаються пророчче, надто на тлі активної фази російського воєнного вторгнення в Україну. Так, у тексті «Витоки прометейських концепцій у польській політичній думці» автор актуалізує давно відомі думки, висловлені А.Є.Чарторийським щодо взаємин провідної («правлячої») та другорядних («підвладних») націй в імперії: «Політична неволя [...] розпалює взаємну ненависть і шовінізм, отруює життя правлячої та підвладної націй» (с.90). У системи взаємин між ними «єдиною мовою порозуміння є сервільність і корупція, а громадська думка змушена нишкнути й симулювати, з усім похмурим шлейфом моральних наслідків такого стану». Посилаючись на листи та думки М.Мохнацького, А.Новак звертає увагу читача на те, що «абсолютизм в Росії [...] є [...] інститутом, існування якого не має нічого спільного з існуванням нації, повалення якого може бути благом». Самодержавство та всемогутність царя призначені лише для того, аби «тримати в узді цю географічну потвору (тобто Російську імперію – О.К.). Тож, на думку М.Мохнацького, революція, котра розбила б цього колоса на глиняних ногах, дуже потрібна, адже патріотизм у Росії дорівнює рабству (с.91). Чи не здається, що підібрані та проаналізовані А.Новаком думки тих, хто стояв у витоків прометейізму, дозволяють дещо інакше подивитися й на особливості розвитку українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. в умовах Російської імперії? Чи не пояснюють вони сутність тих процесів, які тривали у сучасній РФ та призвели до нинішнього воєнного конфлікту на сході Європи? Чи не допомагають зрозуміти сенс взаємин влади й суспільства не лише теперішньої Росії, але ще більше – Білорусі? Принаймні потреба замислитися над цими питаннями очевидна.

Не менш цікавим для українського читача стане знайомство з нарисом, присвяченим боротьбі київського генерал-губернатора Д.Бібікова з представниками «польської народності» на теренах Південно-Західного краю Російської імперії, тобто сучасної Правобережної України. По-перше, цей текст привертає увагу до маловідомої українцям «змови» Ш.Конарського, що ширилася Волиню та Наддніпрянщиною вже після придушення Листопадового повстання, продемонструвавши готовність до спільної боротьби литовців, білорусів, українців (лише в Києві за цією справою було заарештовано чимало учасників подій). По-друге, Д.Бібіков випробував на поляках низку методів ліквідації їхньої національної окремішності від «великоросів», що пізніше будуть використані російською владою вже проти українців. По-третє, стає зрозумілим, якими саме діями адміністратор краю заслужив собі прихильність вищої влади та «амплуа» найкращого «обрусителя». По-четверте, діяльність Д.Бібікова несподівано зіграла на користь українському руху, який саме в той час уперше після безрезультатної «місії Капніста» 1791 р. спробував заявити про окремішність українства та про цілі власної діяльності, що знайшло втілення у програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства.

Не заглиблюючись у детальний огляд змісту інших статей А.Новака, які, безумовно, варті вдумливого прочитання, зверну увагу лише на проблему польсько-українських відносин 1920–1921 рр., котра вириває в кількох есеях та інтерв'ю дослідника. В них обґрунтовано доводиться, що Ю.Піلسудський не міг вчинити щодо України інакше, ніж це сталося внаслідок підписання Ризького мирного договору 1921 р. У вітчизняній історичній літературі часто можна зустріти досить спрощений висновок стосовно фіналу польсько-українського союзу 1920 р.: «Україну зрадили!». Натомість польський фахівець, послідовно описуючи тогочасні події та обставини, в яких опинилися як Ю.Піلسудський, так і С.Пеллора, зазначає: «Начальник держави [...]

не відмовився від [...] амбітного проекту [...] руйнування Російської імперії шляхом підтримки незалежної України, що чітко підтвердили його подальші рішення. Однак йому, безумовно, довелося рахуватися з тим, що він не спроможний це здійснити» (с.125). Тож, у сухому підсумку, Польща покинула свого союзника, сам альянс слід визнати невдалим, оскільки він не призвів до «міцного українсько-польського порозуміння, не спричинив перелому у справі Львова та найважливіше – не призвів до створення української держави в період міжвоєнного двадцятиліття». Маючи ідеї практичної співпраці поляків, литовців, українців у Балто-Чорноморському регіоні, Ю.Пілсудський, на думку А.Новака, «програв свій великий проект у 1920 р.» (с.317). Ця невдача коштувала українцям та їхнім сусідам великих страждань, обернувшись 70-річним пануванням комунізму. Заразом, на переконання історика, цей досвід і водночас пам'ять про цю можливість сьогодні допомагають думати й діяти задля порозуміння, яке змінює вигляд Східної Європи.

Значний інтерес у зацікавленого читача викличуть роздуми, написані із залученням значної спеціальної літератури та досліджень американських і російських авторів. Їх аналіз дозволить заглибитися у проблему витоків сучасної ідеології євразійства, яка багато у чому пояснює нинішню агресивну політику Росії та її рішення щодо повномасштабного воєнного вторгнення в Україну. Авторський аналіз особливостей формування та розпаду російської й радянської імперій дозволить побачити ймовірні перспективи майбутнього устрою повоєнної Європи та післяпутінської Росії (хоч напряду А.Новак ніде на це не вказує).

Нарешті, молодому поколінню читачів цікаво буде ознайомитися з історією появи поширеного визначення СРСР як «імперії зла» та з причинами розпаду цього утворення, їх історичною обумовленістю, авторськими обґрунтуваннями неможливості відродження сучасної Росії саме як імперії у класичному розумінні цього слова.

Низка окреслених вище й багато інших, що залишилися поза цим оглядом, питань, котрі майстерно та водночас цікаво розкрив у своїх працях А.Новак, не повинні залишитися поза увагою української аудиторії. Тим більше, що автор є великим другом нашої країни, неодноразово це доводив не лише репертуаром опрацьованих тем, але й реакцією на поточні суспільно-політичні події. У своїх інтерв'ю, два з яких наведено наприкінці книжки, він наголошує, що лише згода та порозуміння забезпечать політичне буття як для України, так і для Польщі; акцентує, що попри травматичну пам'ять багатьох українців та поляків про темні сторінки спільної історії, попри дії московської агентури, зацікавленої в підриві довіри між нашими народами й у роздмухуванні конфліктогенних тем, потенціал культурних контактів України та Польщі значно більший, він безумовно вартий усебічного розвитку – як нині, так і в майбутньому.

Ольга КОВАЛЕВСЬКА

докторка історичних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця,
відділ спеціальних галузей історичної науки
та електронних інформаційних ресурсів,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), o.kovalevska2017@gmail.com

ХРОНІКА

Дмитро ВАЩУК (Київ)

Сергій КАЛУЦЬКИЙ (Кам'янець-Подільський)

II круглий стіл «Від аристократії до еліти: домодерні та модерні ідентичності, ієрархії та середовище правлячої верстви»

Захід відбувся 30 червня цього року в галереї мистецтв Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Його організували наукові співробітники Інституту історії України Національної академії наук України і згаданого музею-заповідника. У роботі взяли участь вітчизняні дослідники та їхні колеги з Республіки Молдова. Обговорювалися проблеми становлення правлячої верстви в ранньому середньовіччі, специфіка соціальних ліфтів та адміністративної діяльності в Польському королівстві, особливості несення військової служби українською шляхтою в XV–XVI ст., шляхи інтеграції молдавської еліти в політичну систему Польщі, формування української державної ідеї XVII ст., місце титулованого дворянства і дрібної шляхти в Російській імперії, проблеми землеволодіння в контексті історії шляхетської верстви в Україні, методологічні аспекти трактування феномена аристократії тощо.

Перше засідання (модератор Сергій Калущий) розпочалося з доповіді д-ра іст. наук, професора, завідувача кафедри історії середніх віків і візантиністки Львівського національного університету ім. І.Франка *Леонтія Войтовича* «Князі-судді на етапі ранньої держави». Перш за все він звернув увагу на відсутність усталеної термінології, зокрема для висвітлення проблем політогенезу ранньої держави. Спираючись на здобутки вітчизняної та зарубіжної історіографії доповідач дотримується схеми становлення середньовічної держави від простого вождівства через складне (компаудне) вождівство до мілітарної дружинної держави. Проаналізувавши джерельний матеріал, Л.Войтович дійшов висновку, що «у підкарпатських селах князі засвідчені джерелами XIV–XVIII ст., а їх нащадки живуть досі». На його думку, зв'язок карпатських князів із давніми князями-суддями епохи простого вождівства «майже очевидний». Дослідник зазначив, що нечисельний прошарок князів-суддів із плином часу сформував «своєрідний шар української шляхти з давніми державницькими традиціями». Звернув увагу, що саме її представники чинили опір угорській і польській асиміляції, завдяки чому «вціліла українська мова і культура».

Д-р іст. наук, професор Київського університету ім. Б.Грінченка *Віталій Михайловський* представив біографічну доповідь, присвячену одному з «найвпливовіших та найзаможніших можновладців» Польського королівства в 1380–1400-х рр. Янові з Тарнова (помер 1409 р.). Дослідник описав його адміністративну службу від 1377 р., участь у війсьній кампанії короля восени 1387 р. з метою підкорення руських земель, особливості врядування на посаді генерального руського старости до 1404 р. На цьому прикладі В.Михайловський розкрив суть старостинського уряду в Польському королівстві від кінця XIII до початку XV ст.

У доповіді «Українська шляхта в умовах московсько-литовських воєн наприкінці XV – першій третині XVI ст.: економічний аспект» канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України (Київ) *Андрій Блануца* висвітлив політичний курс великих князів литовських на утримання лояльності до них шляхтичів шляхом надання й підтвердження прав на земельні наділи. Дослідник з'ясував, що в умовах фактично постійного воєнного протистояння з Московським князівством набули поширення такі форми господарських надань, як до «очищення вотчини», на «хлібокормління», «на поживенє», «до осмотренья», «до лепшого опатранья».

Канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ (Київ) *Дмитро Ващук* виступив із доповіддю «Військова служба волинської шляхти (за матеріалами 39-ї книги записів Литовської метрики)». Аналізуючи прохання «княжат, панят і всього рицарства землі Волинської» від 9 січня 1566 р., подані королю Сигізмунду Августу на Віленському сеймі того ж року, висвітлив низку проблем організації оборони краю. Зокрема небажання частини князів, панів і зем'ян, які придбали великі земельні наділи на Волині, нести земську (військову) службу.

Д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії Академії наук Молдови (Кишинів) *Валентин Константинов* та аспірант Державного університету Молдови (Кишинів) *Іон Міхалаке* запропонували до уваги учасників круглого столу доповідь «Перші надання польського індигенату молдавським боярам як форма інтеграції в польську політичну систему й еліту». Автори розкрили процес становлення зв'язків молдавських політичних еліт із польськими та інкорпорацію окремих їх представників до політичної системи Речі Посполитої в останній чверті XVI ст.

Канд. іст. наук., провід. наук. співроб. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника *Валерій Нестеренко* виступив із доповіддю «Адам Кисіль – визначний представник української домодерної політичної еліти». Дослідник розкрив його походження, висвітлив військову, дипломатичну й адміністративну кар'єру. Звернув увагу, що початок Української революції XVII ст. під проводом гетьмана Б.Хмельницького став випробуванням для А.Кисіля, котрий дотримувався подвійної лояльності – річесполитської та етнічно української («Gente Ruthenus natione Polonus»). Частина учасників круглого столу висловила сумніви, чи був А.Кисіль представником саме української політичної еліти, стверджуючи, що він належав до польського правлячого класу.

Представники Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії *Валерій Степанков* та канд. іст. наук, ст. викладач *Віталій Степанков* у доповіді «Жердівський проект 1659 р. політичної еліти України: спільне і відмінне з “Березневими статтями” 1654 р. та Гадячем 1658 р.» розкрили перипетії вкрай суперечливого процесу трансформації козацької старшини в політичну еліту створеної держави – Гетьманщини. Дослідники зробили спробу висвітлити цю проблему на основі аналізу «рівня еволюції політичної свідомості старшини», що відображений у положеннях Жердівського проекту, Переяславсько-Московського й Гадяцького договорів.

Канд. іст. наук, доцент Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка *Вадим Стецюк* запропонував увазі учасників круглого столу доповідь «Титуловане дворянство Поділля в імперську добу: склад та роль у житті регіону». Наголосивши на актуальності зазначеної проблематики, дослідник звернув увагу, що в «Родовідній книзі Подільської губернії» зустрічалися представники як тих родів, котрі століттями проживали у краї, так і тих, хто лише нещодавно отримав тут маєтності. В.Стецюк наголосив на вагомому внеску титулованого дворянства в економічний розвиток Поділля.

Докторка філософії, молодша наукова співробітниця Інституту історії України НАНУ (Київ) *Катерина Біла* представила виступ «Ліквідація “незручного стану”: примусова асиміляція шляхти з селянством на Правобережжі (кінець XVIII – друга половина XIX ст.)», висвітливши процес переведення представників чиншової та околичної шляхти в оподатковвані стани, перш за все селянство, після другого поділу Речі Посполитої 1793 р. Було також звернуто увагу на актуальність маловивченого питання національної належності зазначених прошарків шляхетської верстви.

У доповіді «Аграрна еліта українських губерній початку XX ст.: передісторія» докторка іст. наук, професорка Донецького національного університету ім. В.Стуса (Вінниця) *Надія*

Темірова розкрила передумови і процес її становлення на Правобережжі, Лівобережжі та Півдні України, з'ясувала соціальне (шляхетське, старшинське козацьке, чиновницьке) походження великих землевласників, їх національну належність. Усі твердження дослідниця обґрунтувала детальними статистичними обрахунками.

Д-р іст. наук, професор Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Козубинського *Юрій Степанчук* запропонував увазі учасників круглого столу доповідь «Формування національної військової еліти в умовах новітньої російсько-української війни». Він проаналізував причини успішної протидії Сил безпеки й оборони України російському вторгненню на київському, чернігівському, харківському та сумському напрямках. Основні з них: постійне (від 2014 р. – фактичного початку російської агресії) набуття українськими вояками бойового досвіду; створення за вісім років 500-тисячного резерву особового складу; реформування української армії; спільні військові навчання із країнами НАТО. В таких умовах, на думку Ю.Степанчука, почала формуватися новітня національна військова еліта.

У розвідці «Теорія еліт Вільфредо Парето» кандидатка іст. наук, доцентка Донецького національного університету ім. В.Стуса (Вінниця) *Ірина Пятницькова* висвітлила філософсько-історичні погляди одного з перших дослідників, який представив комплексну теорію зародження, формування та функціонування правлячих верств. Вона звернула увагу, що вчений заклав основи ціннісного підходу до розуміння даного феномена. Належність до еліти визначалася природними здібностями й талантами осіб цієї групи. Соціолог характеризував представників еліти як найбільш здатних і кваліфікованих в певному виді діяльності, як результат природного відбору. Доповідачка проаналізувала здійснений В.Парето поділ політичної еліти на два типи: «левів» та «лисів», які по чергово змінювалися при владі.

Канд. іст. наук, завідувач науково-експозиційного відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника *Сергій Калущий* запропонував увазі учасників доповідь «Аристократія – найвищий здобуток європейської культури: погляд Освальда Шпенглера». У ній він зробив спробу проаналізувати розуміння німецьким філософом і культурологом процесу «зародження феномену аристократії, її становлення як провідної верстви», висвітлити його погляди на час виникнення, роль та місце спадкової знаті у суспільствах різних епох і країн. С.Калущий, опрацювавши студію «Присмерк Європи» та інші тексти мислителя, з'ясував, які морально-психологічні та інтелектуально-вольові риси, на думку О.Шпенглера, характерні для представників аристократичної верстви.

Магістерка образотворчого мистецтва, завідувачка художнього відділу КПДІМЗ *Алла Ковальчук* підготувала наукову розвідку «Портрети міських вельмож: мистецькі скарби Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника», описавши в ній портрет роботи невідомого майстра, на якому зображено кам'янецького вірменина Чайковського (перша чверть XIX ст.). Дослідниця подала коротку історичну довідку про родину Чайковських та про її роль у житті міста. Заразом розкрила художні особливості копії XIX ст. парадного портрету католицького митрополита Білорусі Станіслава-Іоанна Богуша-Сестренцевича – також роботи невідомого живописця.

Ст. наук. співроб. Бережанського краєзнавчого музею *Володимир Парацій* у розвідці «Меморіальна “сага” родини Сенявських словами “останнього романтика” польської літератури» вивчив свідчення письменника-публіциста К.Уейського про стан збереженості поховання родини Сенявських у Бережанах. Для цього дослідник проаналізував збірку публіцистичних праць К.Уейського «Листи з-під Львова», частина з яких під назвою «Про гробівці Сенявських» присвячена зазначеній темі. Доповідач підкреслив, що свідчення письменника – це слова очевидця, а отже вони є цінним джерелом.

На завершення заходу його учасники вже традиційно обговорили практичні питання можливості організації і проведення в майбутньому наступного круглого столу в такому ж форматі та під тією ж назвою.

З історії книжкових зібрань Пилипонівської старообрядської громади м. Бершадь на Вінниччині (За матеріалами історико-археографічних та етнографічних експедицій)

Давній книжковий фонд, зосереджений у місцях компактного проживання старообрядців в Україні, є невід'ємною складовою частиною національної книжкової культури. Починаючи з середини ХХ ст. він привертає дедалі більшу увагу дослідників, котрі здійснили десятки археографічних, етнографічних, фольклорних та діалектологічних експедицій. Стародруки й рукописи Пилипонівської Покровської громади до цього часу слугують яскравим зразком історичної спадщини, що разом з етнографічними артефактами (одягом, знаряддями праці, світлинами тощо) виступають важливими джерелами дослідження повсякденної історії та побуту, мікроісторичних і культурно-антропологічних студій.

Розташована з 1966 р. в межах м. Бершадь колишня слобода Пилипонівка-Бершадська була заселена російськими старообрядцями приблизно на початку ХVІІІ в., паралельно із заснуванням чоловічого старообрядського* монастиря в с. Куренівці, що входила тоді до складу Чечельницького ключа Брацлавського воєводства. Старообрядці Пилипонівки хоч і проживали у сільській місцевості, але ніколи не були селянами, від самого початку отримали статус міщан, приписуючись до різних міст Поділля та Бессарабії, особливо тоді, коли Правобережна Україна ввійшла до складу Російської імперії¹. У ХІХ – на початку ХХ ст. добробут членів громади істотно зріс, що призвело до виділення з їхнього середовища купецького стану, представники якого мали значні капітали, земельні угіддя, домоволодіння у великих містах України². Збільшений матеріальний рівень пилипонівчан, незважаючи на утиски російського уряду, дозволив закінчити в 1885 р. будівництво нового дерев'яного храму на честь Покрови Пресвятої Богородиці³. Розбіжності на релігійному ґрунті всередині громади, пов'язані з неприйняттям у 1863 р. Куренівськими монастирями знаменитого «Окружного послання», призвели до зведення у селі ще одного кам'яного молитовного будинку, що належав окружникам (націоналізований радянською владою в 1919 р.). Міцність віри пилипонівчан не дозволила відібрати в них дерев'яний храм, за який у 1930-х рр. старообрядці заплатили десятками життів⁴. Їхня глибока побожність, тісний духовний зв'язок із Куренівським тримонастир'ям, призвели до того, що при храмах сформувалися значні зібрання богослужбової, учительної і співочої літератури, так само як комплекти необхідних для проведення домашньої служби книг в кожному багатому будинку, будинках

* Тут і далі слово «старообрядницький» та похідні від нього подаються у варіанті автора допису (*прим. ред.*).

¹ Таранець С. Старообрядчество Подолии. – К., 2000. – С.172.

² Державний архів Вінницької обл. (далі – ДАВО). – Ф.Р-6023. – Оп.4. – Спр.6003. – Арк.2; Архів Музею історії та культури старообрядства України (далі – АМІКС України). – Спогади старообрядців та про старообрядців. – Щоденник 1998 р. – Т.І. – Суржикова.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.442. – Оп.846. – Спр.329. – Арк.1–1 зв.

⁴ ДАВО. – Ф.Р-6023. – Оп.4. – Спр.6003. – Арк.66; Там само. – Спр.8281. – Арк.25; Титатчук В. Голодомор 1932–1933 гг. в с. Пилипонове (свідення очевидців) // Судьба старообрядчества в ХХ – начале ХХІ вв.: история и современность: Сб. науч. трудов и мат. / Отв. ред. и сост. С.В.Таранец. – Вып.2: Сведения Г.П.Суржиковой. – К., 2008. – С.175.

ревних віруючих. Книжкові зібрання Покровського храму та приватних бібліотек поповнилися внаслідок ліквідації Куренівських монастирів у 30-х рр.⁵

Історико-археографічні та етнографічні експедиції до Пилипонівки-Бершадської мі почали організовувати з 1995 р. Системні польові дослідження проводилися в 1999, 2000, 2002–2005, 2008–2011, 2016, 2021 рр. Всього в Пилипонівці відбулося близько 30 експедицій, в результаті чого описано та отримано десятки стародруків і рукописів, понад 1 тис. цифрових фотографій, скановано більше 300 фотографій, що належать окремим сім'ям місцевих росіян, записаний обряд народження і хрещення дитини, весільний та поминально-поховальний обряди, десятки творів російського й українського фольклору у виконанні старообрядців. У 2011 р. в Бершаді відбулася II Міжнародна конференція «Доля старообрядства у ХХ – початку ХХІ ст.: історія та сучасність», у рамках якої під керівництвом І.В.Поздеевої проведено школу-семинар підвищення кваліфікації співробітників бібліотек, музеїв та архівів України, що працюють із книжковими пам'ятками кириличного шрифту XVI–XVII ст. У роботі школи-семинару взяли участь співробітники Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В.С.Стефаника, Національної історичної бібліотеки України, Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г.Короленка, Кіровоградської обласної універсальної бібліотеки ім. Д.І.Чижевського, Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М.О.Островського, Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К.А.Тімірязєва, Вінницького обласного краєзнавчого музею, Вінницького державного педагогічного університету ім. М.М.Коцюбинського, Національного музею Республіки Татарстан (Російська Федерація). Книжковою базою для проведення заходу послужили книги XVII–XVIII ст. із Покровського храму Пилипонівської старообрядської громади, оскільки в обласній бібліотеці м. Вінниця давніх стародруків не виявилось⁶.

Церковне зібрання стародруків та рукописів с. Пилипонівка витримало кілька описів. Так, його книжковий фонд був описаний 1974 р під час археографічної експедиції Московського держуніверситету ім. М.В.Ломоносова (не опублікований)⁷. Один із найповніших переписів виконано нами 2021 р., в тому числі в Покровському храмі описано 51 примірник, серед мешканців Бершаді – 20 примірників, які надійшли у фонд Музею історії та культури старообрядства України.

Отже в Покровському храмі Пилипонівської громади містяться десятки стародруків і рукописів, велика частина з яких видана Московським печатним двором у середині XVII в., Супрасльською та Почаївською друкарнями у другій половині XVIII в., Московською старообрядською друкарнею, Уральською старообрядською друкарнею та Київською друкарнею С.В.Кульженка на початку ХХ ст.⁸

Серед найдавніших книг слід відзначити напрестольне Євангеліє 1640 р. видання, повчальне Євангеліє 1652 р., загальну Мінею 1632 р. Храм володіє повним колом місячних Міней, виданих у Москві, зокрема у зібранні є груднева Мінея 1636 р., листопадава 1644 р., травнева, вереснева та жовтнева 1645 р., лютнева, червнева, липнева, серпнева

⁵ Таранець С. Куренёвское тримонастырь: история русского старообрядческого центра в Украине (1675–1935 гг.). – К., 1999. – С.82.

⁶ Таранець С. Отчёт о конференции: Проведена II Международная конференция «Судьба старообрядчества в ХХ – начале ХХІ вв.: история и современность» // Судьба старообрядчества в ХХ – начале ХХІ вв.: история и современность. – Вып.6. – К., 2013. – С.26.

⁷ АМІКС України. – Матеріали історико-археографічних та етнографічних експедицій. – Опис зібрання стародруків та рукописів храму Покрови Пресвятої Богородиці, м. Бершадь, Вінницька обл. – Експедиція 2 листопада 2021 р.

⁸ Там само.

1646 р., січнева 1649 р., два примірники березневої Мінеї, датовані серединою – другою половиною XVII в. Громада має й пізніші видання, серед яких слід назвати Мінею загальну, що побачила світ у Супраслі 1789 р., Мінею святкову початку XIX ст., а також ще один аналогічний примірник, включений у загальне видання разом із Тріоддю Пісною і Тріоддю Цвітною. Крім того, пилипонівські старообрядці служать по трьох інших Тріодях: двох Цвітних, виданих у Москві 1648 р та наприкінці XVIII ст., і Пісній, випущеній Уральською старообрядською друкарнею в 1910 р. Крилошани використовують Церковний устав, що датується кінцем XVII в. (останні аркуші втрачені)⁹.

Покровський храм має коло Прологів і повчань. Тут слід назвати літній та осінній Пролог кінця XVIII ст., два примірники зимового Прологу, датованих другою половиною XVII ст. та другою половиною XIX ст. (останні аркуші втрачені), Повчання, видане у Супраслі 1783 р., Златоуст, надрукований у Почаєві наприкінці XVIII ст. При здійсненні богослужінь використовуються Часослови й Часовники, котрі здебільшого потребують реставрації. Серед примітних екземплярів слід назвати Часослов, виданий у Супраслі 1793 р., чотири Псалтиря, що датуються кінцем XVIII ст., початком XIX та XX ст.

У 1912 р. Московська старообрядська друкарня підготувала Канонник. Є кілька примірників Октаю на всі «гласи», зокрема на 1–4 гласи, виданий у Москві 1649 р., та Октай на 5–8 гласи другої половини XVII ст. Крім того, громада володіє двома примірниками видань Київської друкарні С.В.Кульженка – це Октай на крюках 1909 р. та Ірмоси на крюках 1912 р. видання. Початком XX ст. датується Шестоднів Московської старообрядської друкарні 1913 р. та Апостол 1915 р. видання.

Крім стародруків громада володіє кількома рукописами. В основному це книги, які зараз не використовуються при богослужінні. Серед них насамперед слід назвати Празники на крюках кінця XVIII ст. та початку XIX ст., Обідниці на крюках кінця XVIII ст. і початку XIX ст., рукописний Октай на 1–4 гласи першої половини XIX ст. Майже на всіх книгах і рукописах проставлені печатки «Покровская старообрядческая церковь с. Пилипоновка Бершадского р-на», а на березневій Мінеї другої половини XVII ст. є ще й штамп «Киевская община старообрядцев, приемлющих священство Белокриницкой иерархии». В даний час крилошани віддають перевагу новим книгам, надрукованих більшим шрифтом¹⁰.

Про давню історію книг розповідають численні записи на аркушах. Зокрема на перших листах загальної Мінеї, виданої у Супраслі 1789 р., є запис: «Сия книга принадлежит Андриюшкову Трофиму Кирилловичу» (це прізвище було одним із найвідоміших на Пилипонівці). Про широку географію побутування книг свідчать численні записи на сторінках Октаю 5–8 гласів, що відносяться до другої половини XVII ст., у тому числі: «Сия книга Эраста Г. Карташова куплена в посаде Воронок¹¹ в владствование в 1894 20 сентября», квітневої Мінеї початку XX ст.: «Сия книга с. Кимры¹² Ивана Андреева Лужина». Датована кінцем XVIII ст. Тріодь Цвітна містить посторінкові записи та записи на форзаці, серед яких: «1859 года 19 июня. Сия книга принадлежит богородскому купецкому сыну Федору Викулову Митюшину»¹³ та посторінкові: «Сия книга Триодь Цветная». Багатий

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Старообрядський посад у Чернігівській губернії (нині Брянська обл. Російської Федерації).

¹² Село у Тверській губернії, 1917 р. отримало статус міста. У другій половині XVIII ст. фактично стало центром російського взуттєвого промислу. Старообрядці Лужини були тут відомими купцями. До цього часу зберігся їхній будинок, споруджений у стилі модерн.

¹³ Швидше за все купець Ф.В.Мітюшин проживав у с. Богородське Нижегородської губернії. В 1923 р. воно стало містом Богородськ.

записами ХІХ ст. Часослов другої половини ХVІІІ ст., серед яких «1808 г. марта 10-го приставилась раба Божия Евдокия Васильева Шпалова. Супругу на память его мученика Кондрата», «Отец Петр Павлов священноиерей помер ноября месяца 4 дня 1819 года», «От книг крепости ростовского купца Ивана Прокофьева сына Соколова». На перших аркушах цвітної Тріоди, виданої в Москві 1648 р., міститься запис: «Сия книга принадлежит Осипову Егору Родионовичу». Є записи власників в Октаї 1649 р. видання: «Сия святая книга Октай принадлежит Фоме Петровичу Блихину (підпис)». У рукописній Обідниці кінця ХVІІІ ст. відзначено: «Перешла во владение богомольная книга Обедница Андрею Герасимовичу Баранову в 1903 году» та «В.Ф.Гусева 7 января 1886 г.». У виданих 1910 р. Московскою старообрядською друкарнею Канонах Тихвінській Пресвятії Богородиці та праведнику Симеону Богоприїмцю фігурує запис: «Сии каноны Артемия Питровича Самсонова». У зимовому Пролозі, що датується другою половиною ХVІІ в., на форзаці міститься запис: «Сия святая и богодуховенная книга нарицаемая Пролог принадлежит Трофиму от. Гребенщикову», яка констатує факт належності цієї книги старообрядському священику Стефанію Гребенщикову, котрий служив у тому числі й у Пилипонівській церкві. Запис на форзаці в Повчанні 1783 р. також свідчить про побутування цієї книги в с. Пилипонівка: «Сия книга принадлежит Василию Феодоровичу Юрову».

У результаті численних експедицій у Музеї історії та культури старообрядства склалася представницька колекція стародруків і рукописів, отриманих у Пилипонівці від різних осіб. Так, 2001 р. настоятель Покровського храму о. Леонід Волюков передав музею церковний договір із місцевою владою на безкоштовне, безстрокове користування храмом¹⁴. У 2002 р. з Покровського храму отримано Синодик початку ХХ ст., який раніше належав Парамону Леоновичу Юрову¹⁵. У 2003 р. Г.В.Юрова передала поминання Петра Марковича Кравцова, написане в 1905 р. в Пилипонівці-Бершадській¹⁶. У 2009 р. голова громади П.Д.Глазов передав Псалтир середини ХVІІІ в. (втрачені останні аркуші)¹⁷. У 2010 р. П.К.Кольцова передала рукописний лист «Егда идеши в путь», що належав її батькові Климові Ветрову¹⁸. У 2016 р. редактор газети «Бершадський край» Ф.Х.Шевчук передав червневу Мінею, швидше за все видану в підпільній старообрядській друкарні. У книзі міститься запис: «Сия богодуховенная книга глаголемая Пролог Павла Степановича Немилова подарена епископу Петру лета от сотворения мира ЗУЛИ¹⁹ месяца сентября одиннадцатого. Василий Акимович Кобзин»²⁰. Бібліотеці Куренівського чоловічого монастиря належав Псалтир, що датується другою половиною ХVІІ ст. Він був отриманий 2016 р. від дяка Г.Ф.Толстова під час проведення чергової історико-археологічної та етнографічної експедиції. Про належність цієї книги до бібліотеки Куренівського чоловічого монастиря свідчить запис: «[...] Куренёвского монастыря куплена настоятелем иноком Геннадием»²¹. У 2021 р. від М.Ф.Шкатової отримано Поминання, написане 1872 р. Федотом Федоровичем Перфіловим²². У цьому ж році від Г.Д.Юрової отримані мемуари (у двох частинах) місцевого уродженця Андрія Попова²³.

¹⁴ АМІКС України. – Журнал реєстрації експонатів. – Р-10.

¹⁵ Там само. – Синодик П.Л.Юрова. – Р-17.

¹⁶ Там само. – Поминання П.М.Кравцова. – Р-22.

¹⁷ Там само. – Псалтир. – СТ-37.

¹⁸ Там само. – Егда идеши в путь. – Р-49.

¹⁹ 1930 р. Очевидно мається на увазі єпископ Петро (Глазов).

²⁰ АМІКС України. – Журнал реєстрації експонатів. Мінея (червень). – СТ-64.

²¹ Там само. Псалтир. – СТ-62.

²² Там само. – Поминання Ф.Ф.Перфілова. – Р-78.

²³ Там само. – Пономарёвы. Мемуары А.Попова. – Р-76, 77.

У 2008 р понад десяток стародруків і рукописів передав музею колишній пилипонівський житель професор Слов'янського університету в Москві В.Ю.Суржиков. Серед рукописів слід назвати Празники на крюках останньої чверті XVIII в., Празники на крюках другої половини XIX ст. (втрачені перші та останні аркуші), Обідницю на крюках кінця XVIII в., Октай на крюках першої половини XIX ст. (втрачені перші та останні аркуші), Монастирський чин постригання у ченці кінця XVIII ст.²⁴ В.Ю.Суржиков передав 5 стародруків, серед яких весняний Пролог 1793 р. видання, літній Пролог другої половини XIX ст., Повчання Єфрема Сиріна та авви Дорофея, видане 1780 р. у м. Вільно, Святці 1857 р. та Часовник 1786 р., в якому містяться численні рукописні вставки²⁵.

Отже висока релігійність старообрядців с. Пилипонівка дозволила зосередити в їхніх руках помітні комплекси історичних джерел. Особливою цінністю відрізняється зібрання книг Покровської церкви, що має велику кількість примірників першої половини – середини XVII ст., причому таких, якими не володіє Вінницька обласна бібліотека. Їх збереження багато у чому забезпечується наявністю у храмі поліцейської сигналізації. Загалом нами описано 71 стародрук і рукопис, 20 з яких поповнили зібрання Музею історії та культури старообрядства України.

²⁴ Там само. – Празники на крюках. – Р-36; Празники на крюках. – Р-37; Обідниця на крюках. – Р-38; Октай на крюках. – Р-39; Монастирський чин постригання в ченці. – Р-40.

²⁵ Там само. – Пролог (весна). – СТ-29; Пролог (літо). – СТ-30; Повчання Єфрема Сиріна та авви Дорофея. – СТ-31; Святці. – СТ-32; Часовник. – СТ-33.

ЮВІЛЕЇ

Олександр РЕЄНТ (Київ)

Олександр ЛИСЕНКО (Київ)

Олександр МАРУЩЕНКО (Івано-Франківськ)

До 70-річчя доктора історичних наук, професора М.Кугутяка

Нинішній 2022-й рік є ювілейним для відомого українсько-го вченого- історика, краєзнавця, наставника і вихователя студентської молоді Миколи Васильовича Кугутяка. Йому, доктору історичних наук, професору, заслуженому діячеві науки і техніки України, декану факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, виповнилося 70 років.

М.В.Кугутяк народився 27 жовтня 1952 р. в с. Назавизові Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. у сім'ї службовця. Навчався у Назавизівській, а згодом у Переріслянській середній школі на Надвірнянщині, яку закінчив у 1969 р. Вищу освіту здобув в Івано-Франківському державному педагогічному інституті ім. В.С.Стефаника, до якого вступив 1976 р., відчуваючи неабияку зацікавленість історією та археологією. Після його закінчення від вересня до листопада 1981 р. М.В.Кугутяк працював учителем історії Пасічянської середньої школи Надвірнянського р-ну.

Упродовж 1981–1984 рр. молодий педагог навчався в аспірантурі Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у Львові (нині Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України). Кандидатську дисертацію на тему «Становище та революційно-визвольна боротьба сільськогосподарського пролетаріату Західної України в 1929–1939 рр.» захистив 28 червня 1985 р. у спеціалізованій ученій раді Одеського державного університету.

Від 1984 р. М.В.Кугутяк працює на історичному факультеті Івано-Франківського педагогічного інституту – спочатку асистентом, а в 1986 р. стає старшим викладачем кафедри загальної історії. У 1990 р. йому було присвоєне вчене звання доцента, а 1996 р. – професора. Впродовж 1993–1999 рр. М.В.Кугутяк очолював кафедру нової та новітньої історії Прикарпатського університету, а 1999–2006 рр. – кафедру всесвітньої історії.

У 1994 р. в Українському вільному університеті (Мюнхен, Німеччина) він захистив дисертацію з присвоєнням вченого ступеня доктора філософії, а 6 лютого 1996 р. в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук на тему «Національно-політичний рух у Галичині в 1890–1939 рр.».

У 1993 р. Микола Васильович був обраний деканом історичного факультету Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника, а після його реорганізації в інститут історії, політології і міжнародних відносин (2006–2016 рр.) – його директором. На посаді

декана факультету історії, політології і міжнародних відносин, яку він безперервно обіймає майже три десятиліття, повною мірою розкрився його непересічний талант керівника важливого, авторитетного структурного підрозділу вишу, натхненного організатора історичної науки й освіти в регіоні. Стилю трудової діяльності ювіляра властиві новаторський, творчий підхід та винятково відповідальне ставлення до виконання своїх посадових обов'язків, стратегічне бачення перспектив розвитку факультету, постійна увага до зміцнення й удосконалення його кадрового, наукового потенціалу та матеріальної бази.

Результатом багаторічної креативної діяльності М.В.Кугутяка стало вдосконалення структури факультету, відкриття нових кафедр і спеціальностей, упровадження нових освітніх програм, започаткування й диверсифікація нових наукових шкіл, напрямів, заснування спеціалізованих вчених рад, низки фахових наукометричних періодичних видань, ініціювання, керівництво підготовкою та публікація ґрунтовних колективних досліджень з актуальних проблем історії, археології, етнології України й Карпатського краю.

До пріоритетних напрямів наукових студій професора в 1990 – на початку 2000-х рр. тривалий час належали історія українського суспільно-політичного руху на Галичині, процеси націє- й державотворення XIX–XX ст., діяльність політичних партій Західної України в міжвоєнний період. Знаковими для вітчизняної історичної науки після проголошення державної незалежності України в 1991 р. стали монографічні праці М.В.Кугутяка «Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.)» (1993 р.), «Голодомор 1933-го і Західна Україна (Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20–30-х років» (1994 р.). Професорові Миколі Кугутяку належить науковий пріоритет у дослідженні українського національно-демократичного руху у краї та його ролі в боротьбі за національне визволення та українську державність. Вагомим результатом його багаторічної праці у цій тематичній ніші стала фундаментальна двотомна монографія «Українська націонал-демократія (1918–1939 рр.)» (2002–2004 рр.).

М.В.Кугутяк ініціював і керував підготовкою та публікацією низки ґрунтовних колективних ілюстрованих видань, покликаних ознайомити широке коло зацікавлених вітчизняних і зарубіжних читачів з історичним минулим рідного краю. Створені на комплексних, міждисциплінарних засадах, ці праці, насамперед «Прикарпаття. Спадщина віків: пам'ятки природи, історії, культури, етнографії» (2006 р.) та «Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Ілюстрована історія» (2008 р.) стали унікальними науковими виданнями, що не мають аналогів в Україні та за її межами. Офіційним суспільним і громадським визнанням ілюстрованої історії ЗУНР стало відзначення її II премією в номінації «Минувшина» на X Всеукраїнському конкурсі «Книга року-2008» і перше місце в номінації «Наукові видання» на Міжнародному форумі книговидавців у Львові 2009 р.

Важливе археографічне значення в контексті наукових досліджень відповідної проблематики мають підготовлені під орудою Миколи Васильовича багатотомний джерельний компендіум «Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в XX ст.» (2009–2014 рр.) та «Український Євромайдан: Прикарпатський вимір» (2016 р.).

Унікальний талант і здібності М.В.Кугутяка як ефективного наукового організатора та менеджера сповна розкрилися під час підготовки з нагоди 100-річного ювілею ЗУНР фундаментального 4-томного видання «Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Енциклопедія» (2018–2021 рр.), яке стало подією у суспільно-політичному, науковому, культурно-освітньому житті країни. Виступивши автором ідеї, ініціатором, натхненником і головним редактором цього великого наукового проекту, Микола Кугутяк об'єднав навколо нього зусилля десятків науковців із провідних академічних установ і закладів вищої освіти України, які підготували майже 3 тис. статей та гасел, що комплексно розкривають яскравий феномен вітчизняної історії – період ЗУНР. Будучи першим в історичній науці енциклопедичним виданням з проблематики українського національного державотворення у XX ст., ця праця

перемогла в номінації «Минувшина» і стала лауреатом Всеукраїнського рейтингу «Книжка року-2021».

Нові перспективні можливості для поглиблення й удосконалення наукових досліджень з'явилися на факультеті історії, політології і міжнародних відносин з відкриттям 2006 р. кафедри етнології й археології, засновником і першим завідувачем якої до 2014 р. був професор М.В.Кугутяк. З його ініціативи 2007 р. організовані навчально-науковий інститут історії, етнології і археології Карпат та Карпатська етнологічно-археологічна експедиція «Карпати – Дністер», діяльність яких започаткувала виявлення, опис, картографування та обстеження стародавніх і середньовічних культових пам'яток Прикарпаття, їх фотофіксацію, порівняльно-типологічний аналіз, інтерпретацію, а також появу якісно нових наукових тем і напрямів пошукової діяльності.

Понад 15 років триває інтенсивна пошукова діяльність М.В.Кугутяка в багато у чому унікальній, незвіданій царині. Її результатом стала поява монографічних досліджень, які започаткували новий напрям вітчизняної історичної науки, що вивчає стародавні мегалітичні пам'ятки України. До найвідоміших напрацювань сучасного періоду наукової діяльності М.В.Кугутяка, присвячених культовим пам'яткам стародавнього населення українських Карпат, слід віднести «Терношорське скельне святилище в Карпатах» (2007 р.), «Кам'яні старожитності Космача» (2007 р.), «Скельні святилища сокільських вершин» (2008 р.), «Старожитності Гуцульщини: джерела з етнічної історії населення українських Карпат. Каталог пам'яток історії та культури у 2 т.» (2011 р.), «Стародавні храми на священних вершинах Косівщини» (2012 р.), «Бубнище: Скельне святилище Великої Богині в Карпатах» (2015 р.).

Цими новаторськими студіями вперше введено до наукового обігу сотні оригінальних стародавніх, середньовічних і новочасних пам'яток, розкрито етапи цивілізаційного поступу краян, особливості розвитку їхньої етнічної історії, духовної та матеріальної культури. Зокрема після десятків складних експедицій і тривалого й ретельного опрацювання матеріалів польових досліджень до наукового обігу вперше як джерельні комплекси були введені 32 скельних святилища, 24 монастирі, 22 городища, 36 замків та оборонних валів, 35 соляних джерел Гуцульщини. Археологічні дослідження супроводжувалися одночасно вивченням архівних джерел Києва, Львова, Кракова, Варшави, монастирів Румунії (Путна, Драгомірна, Ворониця), Афону (Ватопед, Велика Лавра).

Досвід наукових пошуків у цій тематичній ніші підвів М.В.Кугутяка до переконання про нагальну потребу концептуального переосмислення вітчизняної, зокрема регіональної, історії на основі нового масиву джерел.

Свідченням міжнародного визнання наукової діяльності і творчих здобутків Миколи Кугутяка став вихід 2018 р. хорватською мовою у м. Загреб (Республіка Хорватія) його праці «Kamena svetišta ukrajinskih Karata (prijevodi s ukrajinskoga)».

Важливим сегментом пошукових зусиль М.В.Кугутяка стало комплексне дослідження низки чернечих обителів Карпатського регіону, зокрема історії Манявського й Гошівського монастирів як відомих духовно-культурних центрів і сакральних осередків українського народу. Здійснені вперше в українській соціогуманітаристиці на сучасному науковому рівні й на основі значного масиву архівних, історіографічних джерел, ці дослідження, зокрема, «Великий Скит у Карпатах» у 3 т. (2013–2017 рр.) та «Гошівська обитель Богородиці на Ясній Горі в Карпатах» у 3 т. (вийшло перші два томи, 2018–2021 рр.) започаткували формування у Прикарпатському національному університеті наукової школи дослідження чернечої подвижницької традиції.

Результатом невтомної творчої діяльності професора М.В.Кугутяка стали понад дві сотні публікацій, зокрема десять індивідуальних монографій, розділи в колективних виданнях, статті, навчально-методичні посібники. Як керівник факультету, він був організатором багатьох

міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій, найбільш резонансними з яких стали «Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.» (1996 р.), «Українська повстанська армія – феномен національної історії» (2002 р.), «Західно-Українська Народна Республіка: до 85-річчя утворення» (2003 р.), «Роман Шухевич в українському національно-визвольному русі ХХ ст.» (2007 р.), «Західно-Українська Народна Республіка, 1918–1923: До 90-річчя утворення» (2008 р.), «Степан Бандера в українському національно-визвольному русі ХХ ст.» (2008 р.), «Традиційна українська культура Прикарпаття в контексті глобалізаційних процесів» (2009 р.), «Комуністичні репресії на Прикарпатті в 1939–1941 рр.» (2009 р.), «Народний рух України у новітньому українському державотворенні та розбудові громадянського суспільства» (2009 р.), «Скит Манявський у духовному і культурному житті України та зарубіжжя: до 400-річчя заснування» (2011 р.), «Українська повстанська армія – феномен вітчизняної і світової історії ХХ ст.» (2012 р.), «Гошівська обитель у духовному і культурно-історичному житті України: феномен українського греко-католицького чернецтва» (2017 р.), «Західно-Українська Народна Республіка: революція, державність, соборність: До 100-річчя утворення ЗУНР» (2018 р.), «Українська повстанська армія в боротьбі проти нацистського і більшовицького тоталітарних режимів: До 80-річчя створення УПА» (2022 р.) та ін.

Велику увагу М.В.Кугутяк приділяє поглибленню творчих зв'язків і співпраці Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника та факультету історії, політології і міжнародних відносин з Інститутом історії України НАН України, Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, Національною спілкою краєзнавців України. Свідченням цього є невтомна допомога з їхнього боку історичній науці й освіті Прикарпаття, університетській і краєзнавчій спільноті краю в підготовці нового покоління істориків-дослідників, збереженні й відновленні пам'яток історії та культури, створенні спільних наукових видань і проведенні наукових конференцій.

Як декан тоді ще історичного факультету Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника, М.В.Кугутяк стояв біля витоків Всеукраїнського науково-методологічного проекту «Україна Соборна», що почав реалізовуватися з 2004 р. з ініціативи Інституту історії України НАН України, Прикарпатського університету, Донецького національного університету, Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького, Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди. Надзавдання цієї суспільно-наукової акції її організатори вбачали у сприянні процесам формування української політичної нації та державотворення, а метою стало піднесення на новий рівень вивчення різних аспектів політичної, соціально-економічної історії, регіоналістики, духовної й матеріальної культури, психології та ментальності населення України в минулому та в новітній час, популяризація історичного знання у широких колах громадськості, стимулювання зацікавленості власним минулим. Проект націлювався на об'єднання зусиль і тісну співпрацю вітчизняних істориків із провідних академічних установ та закладів вищої освіти для проведення спільних наукових досліджень і конференцій, здійснення видавничої діяльності, культурно-освітньої роботи тощо. Примітно, що перша міжнародна наукова конференція в рамках реалізації проекту «Україна Соборна» під назвою «Духовна вісь України: Галичина – Наддніпрянщина – Донеччина» відбулася 24–25 червня 2004 р. в Івано-Франківську, у Прикарпатському університеті ім. Василя Стефаника, і одним з її співорганізаторів був Микола Васильович Кугутяк.

Ювіляр приділяє величезну увагу видавничій та публікаторській діяльності факультету історії, політології і міжнародних відносин. Він був багаторічним головним редактором ініційованих та заснованих ним наукового культурно-просвітнього і краєзнавчого часопису «Галичина» (1997 р.), «Вісника Прикарпатського університету: Історія» (1998 р.), міжнародного журналу «Карпати: людина, етнос, цивілізація» (2009 р.), що стали авторитетними і знаними в Україні й світі науковими фаховими періодичними виданнями.

Піклуючись про формування нового покоління висококваліфікованих науковців-істориків та етнологів, дбаючи про тяглість, неперервність і наступність науково-освітньої й університетської традиції, Микола Васильович багато часу приділяє роботі з аспірантами, докторантами, здобувачами наукових ступенів. Від 2003 р. він незмінно очолює спеціалізовану вчену раду із захисту докторських і кандидатських дисертацій за спеціальностями «історія України», «всесвітня історія» та «етнологія». Впродовж двадцяти років у керованій ним спеціалізованій ученій раді було захищено 6 докторських і 78 кандидатських дисертацій, із них 57 – зі спеціальності «історія України» та 27 – «етнологія». За останні чверть століття безпосередньо під науковим керівництвом М.В.Кугутяка захищено 2 докторських і 25 кандидатських дисертацій з історії України, етнології, всесвітньої історії, що переконливо свідчить про успішне становлення й розбудову наукової історико-етнологічної школи, фундатором якої став професор.

Важливим напрямом багатогранного чину М.В.Кугутяка є громадська робота. У 1995–1998 рр. він очолював Івано-Франківську обласну організацію Конгресу української інтелігенції. Тривалий час плідно керує історичною секцією Івано-Франківського осередку Наукового товариства імені Тараса Шевченка.

Багаторічна самовіздана й подвижницька діяльність М.В.Кугутяка на ниві історичної науки та освіти отримала високе суспільне визнання, гідне державне пошанування. Ухвалою Івано-Франківської обласної ради й обласної державної адміністрації він відзначений дипломом «Кращий науковець року-2005». За вагомі наукові досягнення і внесок у розвиток вітчизняної науки й освіти 2007 р. удостоєний звання заслуженого діяча науки і техніки України. У 2011 р. отримав відзнаку президента України ювілейну медаль «20 років незалежності України», а 2017 р. був нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня. Він також відзначений ювілейною медаллю Івано-Франківської обласної ради «100-річчя ЗУНР», відзнаками Національної спілки краєзнавців України, є лауреатом обласної краєзнавчої премії ім. Володимира Полека, почесним доктором Ужгородського національного університету, академіком Академії наук вищої школи України.

У свої 70 років професор Микола Кугутяк залишається відкритим для всього нового й незвіданого, демонструє неабиякий творчий потенціал, велику енергію, оптимізм, віру в українську перемогу, спрямовуючи їх на реалізацію численних наукових проєктів і планів та вдосконалення навчально-виховної, науково-дослідної діяльності факультету історії, політології і міжнародних відносин.

Із нагоди поважного ювілею зичимо Миколі Васильовичу Кугутяку міцного здоров'я, творчого довголіття й нових великих успіхів на славу української історичної науки та освіти!

Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ 2021 р.

Авторські видання

Антипова О.

Польська криза 1956 року: міжнародний та український контекст / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 304 с.

Вирський Д.

Річ Посполита про козаків (1560-і – початок 1650-х рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 288 с.

Віднянський С., Вегеш М.

Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 372 с.

Гінда В.

Інтимні стосунки та сексуальне насильство під час німецько-радянської війни в окупації і на фронті / Відп. ред. О.Є.Лисенко. – К., 2021. – 409 с.

Гуржій О.

Західна Європа та Гетьманщина в середині XVII–XVIII ст.: Соціально-економічні аналогії, закономірності, специфіка / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 128 с.

Іваненко О.

Культурно-освітнє життя етнічних меншин Наддніпрянської України: на прикладі Київського навчального округу (друга половина XIX – початок XX ст.) / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 280 с.

Кульчицький С.

Росія і Україна в перший рік після повалення самодержавства: реконструкція більшовицького міфу про революцію / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 244 с.

Литвин В.

Будівничі українського національного Відродження XIX–XX ст.: Постаті. Ідеї. Візії / За ред. В.А.Смолія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 463 с.

Матяш І., Тертична А., Манасієва І.

Українсько-болгарські відносини: офіційна і культурна дипломатія (1918–1944). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 372 с.

Русина О.

Київ часів Януша Радзивілла (питання іконографії) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 40 с.

Сас П.

Чумні часи: Епідемія на Волині і Київщині в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 660 с.

Черкас Б., Вашук Д.

Конфлікт як механізм творення соціокультурного простору і концептуальний чинник формування географічних, політичних та ментальних ідентифікацій суспільства пізнього середньовіччя: Аналітична записка. – К., 2021. – 40 с.

Шаповал В.М., Корнеєв А.В.

Історія Основного Закону (до 25-ліття прийняття Конституції України) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 126 с.

Колективні видання

VII Міжнародна наукова конференція

«Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі»: Програма та тези доповідей (Кам'янець-Подільський, 20–23 жовтня 2021 р.) / Оргкомітет: Смолій В., Блануца А., Вашук Д., Дубінський В., Глушковецький А., Комарніцький О., Копилов С., Степанков В., Філінок А., Черкас Б., Юга О. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 100 с.

X Міждисциплінарні гуманітарні читання:

Міжнар. наук.-практ. онлайн конф. (21 жовтня 2021 р., м. Київ: Київський будинок вчених НАН України): Тези доповідей / Редкол.: Борjak Г.В. (відп. ред.), Блануца А.В., Кононенко В.П., Сеґеда В.В.; оргкомітет: Грищенко П.Ю., Жулинський М.Г., Калініна А.А., Смолій В.А. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 122 с.

Від аристократії до еліти: до модерні та модерні ідентичності, ієрархії та середовище правлячої верхівки:

Круглий стіл: Програма та матеріали (Кам'янець-Подільський, 17 червня 2021 р.) / Оргкомітет: Блaшук С.М., Вашук Д.П., Заремба О.О., Йолтуховський Р.В., Калущкий С.С., Смолій В.А., Стецюк В.В., Черкас Б.В. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 62 с.

Історико-географічні дослідження

в Україні: 36 наук. пр. / Редкол.: Сосса Р. (гол. ред.), Борjak Г., Верменич Я., Воловик В., Кадіну М., Капраль М., Кашеварова Н., Конопська Б., Поливач К., Реєнт О., Ровенчак І., Скрищак Р., Томозов В., Трубочанінов С., Штойко П. – Вип. 15. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 160 с.

Історія торгівлі, податків та мита: XV міжнар.

наук. конф. (21–22 жовтня 2021 р., Дніпро): Тези доповідей / Головуючі: Смолій В.А., Ченцов В.В.; заст. головуючих: Дячок О.О., Колесников К.М., Приймаченко Д.В., Шевченко В.В.; чл. орг. ком.: Блануца А.В., Дерев'яко Т.П., Марценюк О.О., Морозов О.В. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 104 с.

Історія України, українського народу та його культури у журналі «Визвольний шлях»: Систематичний покажчик (1948 – серпень 1991) / Відп. ред. В.Даниленко; уклад. Г.Герасимова; підгот. до друку Н.Васильєва. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 346 с.

Київ і кияни: Мат. щоріч. наук.-практ. конф. – Вип.13. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 240 с.

Круглий стіл з нагоди 175-річчя заснування Кирило-Мефодіївського товариства, 17 грудня 2020 р.: Тези доповідей / Оргкомітет: Реєнт О.П. (гол.), Вільшанська О.Л., Милько В.І., Ніколайчук Д.О., Шевченко В.В. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 158 с.

Міжнародні зв'язки України: Наук. пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. / Редкол.: С.В.Віднянський (відп. ред.), О.Г.Бажан, Є.В.Безюк, Г.В.Боряк, М.М.Вегеш, М.М.Волошук, Любіца Гарбульова, Н.Д.Городня, А.В.Грубінко, О.А.Іваненко, С.П.Качараба, С.Конечни, А.І.Кудряченко, О.Є.Лисенко, А.Ю.Мартинов, І.Б.Матяш, Д.В.Миколенко, Д.Міхалюк, Я.Рихлік, В.Є.Снапковський, М.Шмігель. – Вип.30. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 540 с.

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.: Зб. наук. ст. / Редкол.: В.Верстюк (гол. ред.), С.Віднянський, О.Кудлай, Р.Піріг, О.Реєнт, В.Скальський, В.Солдатенко, Ф.Турченко. – Вип.15. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 248 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редкол.), О.Є.Лисенко (відп. ред.), С.В.Віднянський, О.І.Гуржій, Т.В.Заболотна, О.П.Реєнт, О.С.Рубльов, О.А.Удод. – Вип.23. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 327 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редкол.), О.Є.Лисенко (відп. ред.), С.В.Віднянський, О.І.Гуржій, Т.В.Заболотна, О.П.Реєнт, О.С.Рубльов, О.А.Удод. – Вип.24. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 296 с.

Україна в Центрально-Східній Європі / Редкол.: Смолій В.А. (відп. ред.), Брехуненко В.А., Вілкул Т.Л., Гаврилюк Н.О., Головка О.Б., Гуржій О.І., Дубоніс А., Кононенко В.П., Зема В.Є., Матяш В.М., Мицик Ю.А., Мілтенів Я., Мордвінцев В.М., Моця О.П., Озтюрок Ю., Петраускас Р., Сас П.М., Станіславський В.В., Степанков В.С., Хінчевська-Генель Т., Черкас Б.В., Чухліб Т.В. – Вип.19-20. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 353 с.

Українсько-китайські відносини у 1991–2020 рр.: Наук.-довідк. вид. / Відп. ред. В.Головка. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 463 с.

Часопис дослідження війн та революцій
The Journal of the Study of Wars and Revolutions:
Т.1 – Vol. 1 / Редкол.: Верстюк В., Венглевич В., Корольов Г., Скальський В. (ред.), Куцмані Б., Рейнбоу Д., Корнат М., Піріг Р., Уяма Т., Брусський Я.Я. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 165 с.

Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського / Редкол.: Д.Вашук (гол. ред.), С.Блашук, А.Блануца, Д.Вирський, М.Волошук, О.Дзярнович, Л.Жеребцова, Й.Серцевічене, І.Старенький, І.Хромова, Б.Черкас, Т.Чухліб, А.Юсупович. – Т.VI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 238 с.

Літературу підбрали: завідувачка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Муха та головна бібліографка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Острівська

CONTENTS

RUSSO-UKRAINIAN WAR: Modern and Historical Contexts, Comparative Retrospectives

- Lytvyn M. (Lviv).** Military and Political Expansion of Bolshevik Russia into the Western Lands of Ukraine in 1919–1923..... 4
- Vronska T. (Kyiv).** The Road to Exile of Deportees from Western Ukraine: the Second Half of the 1940s – the Beginning of the 1950s 18
- Soliar I. (Lviv), Artymyshyn P. (Lviv).** Between the Threat for Sovereignty and Regional Leadership: Ukraine and Russian Integration Projects in the Post-Soviet Space 31
- Ilnytskyi V. (Drohobych), Starka V. (Ternopil), Haliv M. (Drohobych).** Russian Propaganda as an Element of Preparation for Armed Aggression Against Ukraine..... 43

Everyday Life of the Russo-Ukrainian War: An Oral History

- “...If the Food Runs Out, How Do You Explain to the Children That There Is None?!”: Woman N From Chernihiv About Living Conditions in the City During the Russian Offensive (February 24 – April 2, 2022) (record and publication by **O.Berezovska, Kyiv**) 56

HISTORICAL ARTICLES

- Kondratiev I. (Chernihiv).** The Starostvo of Oster in the Second Half of the Sixteenth – Early Seventeenth Centuries: The Formation of the System of Land Ownership 68
- Voloshenko V. (Kyiv, Ukraine – Gdańsk, Poland).** History “for the People”: M.Kostomarov’s Creative Heritage in the Context of Cultural and Enlightened Reading Proposals in the Second Half of the Nineteenth – the Beginning of the Twentieth Century 83
- Kudinov D. (Sumy), Parkhomenko V. (Mykolaiv).** The Sumy Section of the Union of 17 October: Formation and Activity (1905–1914) 97
- Lazurenko V. (Cherkasy), Ocheretianyi V. (Pereiaslav).** Peasant Grain Production in UkrSSR in the Second Half of the 1920s: The Problem of State Dictate 112

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- Kolesnyk I. (Kyiv).** “Ukrainian Nineteenth Century” in Terms and Concepts of Global History 121
- Danylenko O. (Kyiv), Danylenko S. (Kyiv).** Shaping Soviet Tax Policy (Early 1920s): Historiographical Aspects 134
- Bevz M. (Lviv, Ukraine – Lublin, Poland), Balahutrak M. (Lviv).** Town Planning Schemes and Fortifications of the Map by R. d’Otto (1772) 150

DISCUSSIONS

- Hurzhi O. (Kyiv).** On the Question of the Formation of the All-Russian Market: the Ukrainian Context (Second Half of the Seventeenth Century) 168

PUBLICATIONS

- The Lists of the Nobility* (1762) As a Little-Known Source on the History of the Ukrainian Cossack Officers (introductory article and publication by **S.Potapenko, Kyiv**) 177
- André Mazon’s Letters to Mykhailo Hrushevskiy and Kateryna Hrushevska (introductory article and publication by **V.Telvak, Drohobych; Ye.Luniak, Nizhyn**) 204

BOOK REVIEWS and SURVEYS

- Holovko O. Rus and Poland in the International Life of Europe (Tenth – First Half of the Thirteenth Centuries) (**S.Kopylov, Kamianets-Podilskiy**) 217
- Novak A. How Did the Empire of Evil Emerge? The Experience of Central and Eastern Europe (**O.Kovalevska, Kyiv**) ... 222

CHRONICLES

- Vashchuk D. (Kyiv), Kalutskiy S. (Kamianets-Podilskiy).** 2nd Round Table “From Aristocracy to Elite: Pre-Modern and Modern Identities, Hierarchies and the Environment of the Ruling Stratum” 225
- Taranets S. (Kyiv).** From the History of Book Collections of the Pylyponivska Old Believer Community of Bershad in Vinnychchyna (Based on the Materials of Historical, Archeographic and Ethnographic Expeditions) 228

ANNIVERSARIES

- Reient O. (Kyiv), Lysenko O. (Kyiv), Marushchenko O. (Ivano-Frankivsk).** To the 70th Anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor M.Kuhutiak 233

Scientific Literature Published by the Institute of History of Ukraine National Academy of Science of Ukraine in 2021 238